

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 06383

ESEYEN UN SKITSN

Lili Berger



NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG



MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center



The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

לילי בערגער

עסייען און שקייען

ליילי בערגער

עסייען און שקיצן

ווארשע



פארלאג

LILI BERGER
—————
ESSEJE I SZKICE

Redaktor: D. SFARD

רעדאקטאר: ד. ספארד

Okladkę projektował: R. CHOW

הילע געצייכנט: ר. כ'ו

Printed in Poland

Wydawnictwo „Idisz Buch”

Warszawa, Nowogrodzka 5

Nr zam. 570. Nakład 2.500 egz. Druk ukończono w październiku 1962 r.
Ark. druk. 18,75, ark. wyd. 15. Papier druk. sat. III kł, 80 g 61 × 86 cm
Druk. RSW „PRASA”, Warszawa, Tarczyńska 8. H-91



די באשיידענע זאמלונג איז אן אַפּקלייב פון אַ גרעסערער צאָל אַרבעטן און איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרן נישט מיטן ציל צו געבן וואָס פאַראַ ס'איז נישט סיסטעמאַטיזירטן איבערבליק, נאָר גי-כער נאָכצופאַלגן אַ געוויסן געדאַנקענגאַנג. די אָפּגעקליבענע אר-בעטן זענען נישט געשריבן געוואָרן מיט איין אַמעס, יעדע פון די אָפּהאַנדלונגען איז אַנשטאַטען באַזונדער, אומאַפּהענגיק פון די אַנדערע, וואָס לייגט אן ספּק אַ חותם אויף דער גאַנצקייט פון דער זאַמלונג.

די צונויפגעזאַמלטע דאָ שקיצן און עסייען זענען געשריבן גע-וואָרן אין פאַרשידענע צייטן, עטלעכע מיט אַ סך יאָרן צוריק. זיי זענען געשריבן געוואָרן, ווי דער לייענער וועט דאָס אַליין כאַ-בערקן, ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן — ביים אָפּמערקן דאַמעס אָדער צום דערשיינען פון ביכער. אַ גרויסער טייל — כמעט אַלע קלענערע שקיצן — זענען געדרוקט געווען, פון געוויסע עסייען זע-נען פאַרעפנטלעכט געווען פראַגמענטן, די איבעריקע, ווי די אָפּ-האַנדלונגן וועגן ווערקאַרן, די ענציקלאָפּעדיסמן, וועגן הונגאַ, סאַנד, טריאַלע און נאָך עטלעכע דערשיינען צום ערשטן מאַל, הגם אויף די זעלבע טעמעס האָט די מחברין שוין געהאַט פאַרעפנטלעכט קלענערע אָדער גרעסערע שקיצן.

קיין איינע פון די אַרבעטן פּרעטענדירט נישט צו זיין קיין פו-לע, אָפּגעשלאָסענע אָפּהאַנדלונג. דאָ און דאָרט פּעלט עפעס, דאָ און דאָרט איז עפעס נישט דערזאָגט. דער עיקר אין „דער טראַגישער אילוויע אין שלום-עליכסס ווערק“ וואָס איז בכלל אַ מיין צע-ריסענער פראַגמענט. די מחברין באַטראַכט בכּן די צונויפגע-זאַמלטע דאָ אַרבעטן, ווי אָנגעוואָרפענע קאַנטורן און שמריבן וועגן ליטעראַרישע דערשיינונגען, וועגן דער האַל און אויפגאַבע פונעם קינסטלערישן וואָרט, אין בעסמן פאל ווי פראַגמענטאַרישע אָפּהאַנדלונגען.

I

דורך דער פריזמע פון קינדס שטרעבונגען און פארלאנגען

(וועגן שלום עליכמס קינדער-שאפונגען און וואָס זיי דריקן אויס)
צום הונדערט-יאָריקן געבוירנטאָג

וועגן שלום עליכמס קינדער-דערציילונגען האָט מען פיל געשריבן. עס איז כראי אָבער גאָכאמאָל און גאָכאמאָל אָפצושטעלן זיך אויף זיי. איבעריקנס איז נישט ומעגלעך צו מאַכן זיך אַ קלאָר פול בילד וועגן ווערק פון אונדזער גרויסן שרייבער, נישט אַריינגראַכטנדיק זיך אין זיינע פילצאָליקע קינדער-מעשיות און דאָס נישט דערפאַר, ווייל אין די קינדער-שאפונגען האָט אונדזער קינסטלער אַזוי רייך פאנאַנט-דערגעוויקלט זיין קינסטלערישע פאַנטאַזיע, מיט אַזוי פיל שוונג אַ גלאַנץ געמאַן מיט אַלע קאָלירן פון רעגנבוין, איינגעדריימט אונדז אין אויער גוטע בשורות וועגן פאַרבאָרגענע אוצרות, געוויזן קרישמאַלענע שלעסער און פאַרכישופטע בית-מלכהס. נישט גאָר אין קינסטלערישער פאַנטאַזיע און שוונג, וואָס האָבן באַקומען זייער שטאַרקסטן און שלי-מותדיקסטן אויסדרוק אין די קינדער-דערציילונגען, האַטדאָס זיך, גאָר אין אַ סך מער.

* *

*

די קינדער-מעמאָטיק איז ביז שלום עליכמען אויך נישט געווען קיין נייעס אין דער יידישער ליטעראַטור. דאָס יידישע קינד האָט געצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון די באַדייטנדיקסטע שרייבער אינדזערע, און אַנט-דערש האָט דאָס נישט געקאָנט זיין. איז דאָך דעם יידישן קינד אויסגעקומ-מען צו לעבן אָפּט אין מער קאָמפּליצירטע און אין מער טראַגישע באַדייט-גינגען, ווי דעם דערוואַקסענעם. אין טיפּער זאָרג איבערן גורל פון פּאָלק, האָבן די קלאַסיקער באַזונדערס צוגענוגט זייער אויער צום יונגן, צום יינגסטן דור. לינעצקי, דינעזאָן, דער זיידע מענדעלע, פּרץ און אַנדערע

הָאָבִן פִּיל אױפֿמערקזאַמקױט געשענקט דעם יונגן העלד. אָבער אױף די קינדערישע פֿנימער פֿון זײַערע העלדן לײַגן שױן אױסגענאַסן די דאַגות פֿון די דערוואַקסענע, דער ײִדישער גורל, דער ביטערער שיקזאַל פֿון פּאַלק. אין זײַערע קינדערישע הערצער לעבט אַן אַלט געמיט — דאָס געמיט פֿון זײַערע טאַטע=מאַמע. דאָס זענען קינדער מיט אױסגעצערטע פֿנימלעך, מיט אױגן פֿול מיט ערנסט. מענדעלע אַלײן האָט דאָך געהאַט געזאַגט, אַז די קינדער פֿון קאַפּצאַנסק זענען קלײַנע ײִדעלעך.

אַנדערש, לחלוטין אַנדערש זענען די קינדער בײַ שלום עליכמען. די כתרילעווקער ווירקלעכקײט איז גישט בכוח געווען שווערער צו מאַכן דאָס לײַכטע קינדערישע געמיט, צו מאַכן פֿון זײַ אױס קינדער. אָנהייבנדיק פֿון העלד פֿון דער ערשטער דערצײלונג, „דאָס מעסערל“ — און ס'איז מסתמא קײן צופּאל גישט, וואָס שלום עליכמס דערצײלונג, דורך וועלכער ער איז אריין אין דער ליטעראַטור איז געווען אַ קינדער=מעשה — ביז די צענדליקער קינדער=געשטאַלן, ביז דעם באַליכטסטן פֿון די קינדער=העלדן, מאַטל פֿײַסי דעם חזנס, זענען זײַ אַלע, אפילו ווען זײַ רעדן מיט דער שפּראַך פֿון דערוואַקסענע, דורכױס קינדער, מיט אַ לײַכטן קינדע=רײַשן געמיט, מיט קינדערישע פֿריידן און דאַגות, מיט אומגעצוימטער, שפּודלדיקער, קינדערישער פּאַנטאַזיע. אזױ קענען פֿון כתרילעווקער און יעהופּעצער געפּל ארויסברענגען אַ ליכטיקע, קינדערישע וועלט, מוז מען אינטימ געבונדן זײַן מיט דער דאָזיקער וועלט, מוז מען אַלײן זײַן אַ שײַל פֿון איר. און שלום עליכמס איז דאָס געווען. ער איז אַלײן געווען אײַנער פֿון דער כאַליאַסטרע קונדסים. האָט איר באַמערקט מיט וואָסער אומ=מיטלבאַרקײט אונדזער גרויסער הומאַריסט שמועסט זיך דורך מיט די ווייסע הברהניקעס? „איך זע ווייסע הברהניקעס, אז איר ווילט, אז איך זאָל אײך דאָ אָפּמאַלן מײַן רבין, וואָס פּאַראַ פֿנים ער האָט — טו אײך אײך צוליב, נאָר בתנאי, איר זאָלט מיר גישט קוועטשן, פּאַרוואָס מען האָט אים גערופן מיטן נאָמען „מלאך המות“. אַ קלוג יונגעלע וועט זיך אַלײן שטױסן פּאַרוואָס: מחמת מיר האָבן פּאַר אים מורא געהאַט, ווי פּאַר אַ מלאך המות...“ (ל"ג בעומר). אומעטום איז פּאַראַן דער דירעק=טער קאַנטאַקט מיטן קינד: „הערט ײִדישע קינדער אין וועל אײך דער=צײַלן אַ מעשה מיט אַ מעסערל“. און ס'איז מסתמא אױך גישט קײן צו=פּאַל, וואָס „פּונעם יאָרײַד“, אין וועלכן די קינדער=געשטאַלן צוזאַמען מיטן מחבר גופּא פּאַרנעמען דעם אױבנאַן, געהערט צו די רײַפּסטע, אממערסטן לירישע, פּאַעטישע ווערק פֿון שלום עליכמען.

ס'איז באקאנט, אז געוויסע קריטיקער האָבן שלום עליכמען באַטראַכט אלס אונדזער בעסטן קינדער-שרייבער. צי איז אָבער דער גרויסער קינסטלער לער מיט זיינע קינדער-שאַפונגען אויסן געווען זיך סתם ווידמעגען דער קינדער טעמאטיק?

די קריטיק האָט אויך אָפּטמאָל געהאַט אָנגעוויזן, אז שלום עליכמס קינדער-דערציילונגען זענען מאַטעריאַלן פאַר פּעדאַגאָגן און דערציער, אַז אין זיי וועלן פאַרשער פון קינדס נשמה געפינען א פּעלד צו דערלערנען די אינטימסטע ווינקעלעך פון זיין פּסיכיק, צו באַגרייפן זיין טראַכטן און פּילן. איז אין דעם קיין ספק נישטאָ. ס'איז אָבער אַ ספק, צי שלום עליכס איז אויסן געווען צו שרייבן פאַר קינדער.

לייענט מען אויפּמערקזאם שלום עליכמס קינדער-שאַפונגען, מוז מען קומען צום אויספיר, אַז נאָר אַ גרויסער טייל איז נישט געשריבן פאַר קינדער און זענען נישט קיין ספּעציעלע לעקטור פאַר קינדער. ס'איז אויך אַ ספק, צי שלום עליכס האָט זיך בכלל אינטערעסירט מיט אַזאַ געביט, וואָס הייסט פּעדאַגאָגיק און קינדער-פאַרשונג, הוגם ער האָט זיך אַ שטיקל צייט פאַרנומען מיט לערעריי. די טיפע קענטעניש פון קינדס פּסיכיק איז ביי אונדזער שרייבער זיכער געווען מער אַ ספּאַנאַנע. מער אַ זאך פון אינטואיציע, ווי פון פאַראינטערעסירונג און פאַרשונג. איד בון נישט די ערשטע, וואָס ווייזט אָן דערויף. ס'גייט נישט אין דער שפראַך, מיט וועלכער עס רעדט, זאָל מען אָנגעמען, דער 9—10 יעריקער מאַטל פייסיס, אָדער אַז אַנדער 8—9 יעריקער קונדס, און י. טרונק איז, דוכט מיר, נישט גערעכט געווען, ווען ער האָט דאָס גענומען אַלס ארגומענט, וועלנדיק באַווייזן, אַז די קינדער זענען נאָר קיין קינדער נישט, ווייל זיי רעדן ווי דער-וואַקסענע. קינדער נעמען זייער לייכט איבער די שפראַך און אַפילו די באַוועגונגען, די הוועיות פון דערוואַקסענע, פון זייערע אפּטרופּסום און פארבלייבן דערביי קינדער אין געמיט. אין באַשטימטע היימען, סביבות קאָן מען באַגעגענען קינדער, וועלכע רעדן ווי דערוואַקסענע מענשן און באַנוצן זיך מיט אויסדרוקן, טערמינען, וואָס זיי הייבן נישט אָן צו פאַר-שטיין. ס'איז אַ פּראַגע פון גיוואָ פון דער סביבה. די כתרילעווקער קינדער האָבן געהאַט אַלע באַדינגונגען צו רעדן אָפּט אַזוי, ווי זייערע מאַטע-מאַמע און זייערע מולמדים. זייער געפּילן-וועלט איז אָבער געבליבן אַ קינדערישע און אויף זייער רעאַגירן און זייערע האַנדלונגען ליגט דער גאַנצער קינדער-שער חן און רייז. נישט אין דעם אָבער גייט עס איינמל: עס שייגט, אַז שלום עליכס האָט זיינע קינדער-געשמאַלטן אָנגעטרויט לעבנס-אמתן, און אפשר

א געוויסע שליחות, וועלכע זיינע דערוואקסענע פארשוניגען זענען נישט
 בכוח געווען אויסצומראָנגן. אפשר דערפאר איז דאָס קינד ביי אים אויך
 אַפּטמאָל אַ טרוימער, אַ פּילאָזאָף, אַ וויזאַנער.

*
 *

ס'איז קודם נויטיק אָנצוווייזן, אז שלום עליכם אלס שרייבער איז אן
 און פאר זיך דורכויס געבונדן מיט דער נשמה פון קינד. דער גרונטשטיין
 פון שלום עליכמס שעפערנישן גייסט איז דער הומאָר. און עכטער, אויפריכט
 טיקער הומאָר האָט שמענדיק פיל קרובהשעס מיטן קינדס געמיט. ווער קאָן
 נאָך אזוי אויפריכטיק, אזוי טיף־רירנדיק און זאָרגלאָז לאָבן, ווי קינדער?
 נישט אומזיסט זאָגט מען: ער לאַכט ווי אַ קינד. אַ דערוואַקסענער קאָן
 אויך פאַלש לאָבן, אָבער נישט קיין קינד. אַ קינד לאַכט אויסערסט אויפ־
 ריכטיק, נאטירלעך. זיין געלעכטער דריקט אויס זיין גאַנצע קינדערישע
 זאָרגלאָזיקייט, צעשמרייט און פאַרטרייבט די גרויע און שווערע ווירקלעכ־
 קייט. און ס'איז אַ פאַקט, אַז געוויסע גרויסע הומאָריסטן האָבן געשריבן
 וועגן קינדער אָדער פאַר קינדער. דער הומאָריסט איז בטבע גאַנצט צום
 קינד.

שלום עליכמס קרובהשאפט מיטן קינד האָט געוואָרעלט אין די איג־
 טימסטע ווינקעלעך פון קינסטלערס האַרץ. ווי אַ קינד האָט דער שרייבער
 געקאָנט אויפהייבן זיך איבערן שווערן לעבן, אויסלאָבן, פריילעך מאַכן
 זיך איבער זיינע פארקריפלע און מיאוסע זייטן. זיין אויסלאָבן און אַפֿ־
 לאָבן האָט דאָך נישט פארמאָגט קיין פונק פון מוסר, פון מאָראַל־פרעדי־
 קעריי, פון בייזער שמראָף. אַ קינד האָט שרעקלעך פיינט מוסר און
 שמראָף־רייד. דער עכטער, נאָט־געבענמשטער הומאָריסט באַנוצט זיך אויך
 נישט מיט קיין מוסר־זאָגעריי, ער פארטראָגט דאָס נישט, פונקט ווי אַ
 קינד. דעריבער איז שלום־עליכם אזוי ווייניק געווען סאטיריקער. אפילו
 זיין איראָניע איז געווען ווייך, מילד און צערטלעך, ווי דעם קינדס שאַפֿט.
 שלום עליכם איז קודם געווען אַ פּאָלקס־דיכטער, איד וואָלט אפילו
 ריזיקירט צו זאָגן — אן איינגארטיקער יידישער טרובאָדור. זיין גאַנצע
 שאַפונג איז מערקווירדיקער יידישער עפּאָס; דאָס איז פּאָלקס־שאַפונג אין
 פולן זינען פון וואָרט. און פּאָלקס־שאַפונג פארמאָגט אין זיך שמענדיק
 עלעמענטן פון נאַיוויטעט, פון נאַיווער אויפריכטיקייט און צוטרוי, פון
 אומשוילד און פאַנטאַסטיק. און ווער קאָן נאָך אזוי נאַיוו אויפריכטיק זיין,
 ווער קאָן זיך אויסמאָלן אזעלכע פאַנטאַסטישע בילדער, ווי אַ קינד? דאָס

קינד איז אומשולדיק, אמתדיק, ווי דער אמת אליו, און אזוי איז אמתדיק די פאלקס-שאפונג. שלום עליכם, דער געניאלער פאלקס-קינסמלער, האָט אין אמתן פאלק, וואָס ער האָט אויסגעקליבן פאַר זיין פעמע, דערבליקט די קינדערישע נאיוויטעט, די נישט רייפקייט, די רויקייט אין דער פאַרם פון אומבאהאלפנקייט. צי זענען שלום עליכמס פארשוניען, מראַץ זייערע אלע צרות און שווערן געמיט, נישט ענלעך אין זייער ספּאַנטאַנישקייט, אין זיי= ער נאיוון גלויבן צו קינדער? לאָמיר נעמען צוויי אזעלכע עקסטרעמע גע= שטאַלטן, ווי טוביה און מנחם=מענדל. איז דען טוביה, דער יידישער דאָרפס= מענמש, דער בעל החלומות, דער הארציקער און נאיווער טוביה מיט זיין פילאָזאָפירן און ציטירן פסוקים נישט קיין גרויס קינד? און וויפל נאיווער, קינדערישער גלויבן שמעקט אין מנחם מענדלס פאנטאסטישע פלענער? איז ער דען נישט מראַץ זיין טראַגישקייט און קאמישקייט א גרויס קינד? צי דערקענען מיר דען נישט אין אים שמואליק דעם יתום מיט זיינע אויסטערלישע מעשיות און מיט זיין פארבאָרגענעם אוצר, וואָס ער האָט געגלויבט צו קאָנען אים ארויסבאקומען?

* * *

ווען מ'וואָלט געוואָלט אַדורכפירן אַ שמרענגע גרענעץ-ליניע צווישן שלום עליכמס קינדער-דערציילונגען און זיינע אנדערע שאפונגען, וואָלט עס נישט לייכט אָנגעקומען. די בינד=פונקטן זענען גאָר שטאַרקע. אין אלע קינדער=שאפונגען איז פאראן, פונקט ווי אין זיין נאַנין ווערק, מיפע טראַ= גיק, וואָס איז איינגעהילט אין קנוילן געלעכטער, אין שארפזיניקן שפאס. פון צווישן קינדערישן געלעכטער און קונדטישע שפיצלעך דערמאָגן זיך צו אונדזערע אויערן שטילע, מרויעריקע אַקאָרדן, אָדער גאָר צייטנווייז אן אָפּקלאנג פון ערנסטע טראכטענישן און רעיונות, וואָס וואָלטן גיכער גע= פאסט פאַר דערוואקסענע. אָט צום ביישפיל זעען מיר, ווי צווישן דער שמחה פון דער פריילעכער כאליאסטרע חדר=יינגלעך, וועלכע שפרינגען און טאנצן פאַר פרייד דערפאַר, וואָס זיי זענען צוליבן רבינס שבעה בא= פרייט פון חדר, פארטראכט זיך א ווייסער חברת'ניק און האלט אזא מאַנאַ= לאַנג: „און גאָר איד אייגער, איד וואָס האָב געקענט באַשעפעניש מער פון אלעמען, ווייל כ'האָב געגעסן אַמאָל ביים רבין קעסט, בלייב שטיין צו= געקאוועט, נישט צו קאָנען זיך רירן פון אָרם. „געשטאָרבן“ — טראַכט איד מיר. — וואָס הייסט אייגנטלעך „געשטאָרבן“? ... צוליב וואָס האָט דאָס

געלעבט און למאי איז דאָס געשטאַרבן? ... („באשעפעניש“). דער „צו=ליב וואָס האָט דאָס געלעבט און למאי איז דאָס געשטאַרבן“? און מיט פינמלעך דערצו איז שוין נאָר נישט אַזאַ קינדעריש פּראָבלעם.

וואָס שייך די טרויעריקע אַקאָרדן געפינען מיר זיי אפילו אין די אמ=מיינסטן וויציקע און שפילעוודיקע קינדער=מעשיות, ווי לאָמיר אָנגעמען „גולנים“, „חנוכה=געלט“, „דאָס דריידל“, „די פּאַן“, „א פארשטערטער פּסח“, „די ערשטע קאָמונע“ און אין פיל אַנדערע. אָט איז דאָס נאָר אַ טרויעריקער אַקאָרד און אָט פאַרבאַרגענע טראַגיק, יידישע טראַגיק, וואָס שלום=עליכם האָט אויף זיין אופן אונז געוויזן, איינהילפּדיק זי אין לייכ=טער, מילדער איראַגיע און אין שפּאַס, כדי עס זאָל אונדז לייכטער זיין די צרות איבערצוטראַגן.

נאָכמער: אין געוויסע קינדער=דערציילונגען חזרט זיך ממש בוכ=שמעלעך איבער דער נישט דערזאָגטער טרויעריקער עפילאָג, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש אין שלום עליכמס ווערק בכלל. לאָמיר אריינקוקן אין צוויי אַזוי פאַרשידענע שאַפּונגען, ווי דאָס זענען „דער פאַרכיטופּטער שניידער“ און דער פּרעכטיקער קינדער= און יוגנט=ראַמאַן „שיר=השירים“. דעם „פאַרכיטופּטן שניידער“ פאַרענדיקט שלום עליכם בזה הלשון: „און דער שניידער, געבעד? ... צווינגט מיר נישט קינדער! דער סוף איז געווען נישט קיין גומער... און מחמת איר קענט דעם מחבר פון דער געשיכטע, אַז ער איז בטבע נישט קיין מרה=שחורהניק און האָט פיינט קלאַנגעדיקע און האָט ליב בעסער לאַכעדיקע מעשיות און מחמת איר קענט אים און ווייסט, אַז ער האָט פיינט „מאַראַל“ און זאָגן מוסר איז נישט זיין דרך — לכן געזעגנט זיך מיט אייך דער פאַרפּאסער מתוך שחוק, לאַכנדיק, און ווינטשט איר, אז יידן און גלאַט מענטשן אויף דער וועלט זאָלן מער לאַכן איידער וויינען. לאַכן איז געזונט, דאָקטוירים הייסן לאַכן“.

ביים סוף פון „שיר=השירים“ לייענען מיר: „און וואָס איז מיט שול=מית פון מיינ שיר השירים = ראַמאַן? וואָס איז מיט בווי? וואָס איז דער סוף? וואָס איז דער שלום?“

„צווינגט מיר נישט איר זאָל איר דעהציילן דעם סוף פון מיינ ראַמאַן. דער סוף ער מעג זיין דער בעסטער, איז ער א טרויעריקער אַקאָרד. דער אנהייב, דער ערנסטער אָנהייב איז בעסער פון בעסטן סוף. עס איז מיר דעריבער א סך גרינגער און א סך אָנגענעמער צו דערציילן אייד די דאָזי=קע געשיכטע נאָך אַמאָל פון אָנהייב, נאָך אַמאָל און נאָך אַמאָל און נאָך הוגדערט מאַל מיטן אייגענעם לשון וואָס אַלע מאַל...“

דער זעלבער טראנישער אָפּפּלאַנג דערגייע צו אונדז פון צוויי פאר-
שידנארטיקע וועלטן, וואָס לאָזן זיך גאַרנישט פארגלייבן — פון דער
וועלט פון בוזי און שימעקן, דעם שימעקן, וועלכער „הייבט זיך אויף מיטן
שם=המפורש און פליט ווי אַן אָדלער העכער פון די כמאַרעס, איבער ימים
און מדבריות...“, און פון דער וועלט פון פריילעכן קבצן, דעם שניידער
שמעון עליע שמע קולנו, וועלכן דאָס לעבן האָט פאַרקריפלט. וואָס
טיילט זיי דאָך פאנאנדער? שמעון עליע איז א טראנישע געשטאלט, ער
איז אָבער, אין קעגנזאץ צו שימעקן און צו אַלע אַנדערע קינדער= און
יונגט=געשטאלטן, קודם קאָמיש, קודם כל דערזען מיר אלע קאָמישע זייטן
זיינע, פונקט ווי מיר דערזען דאָס ביי מנחם מענדלען, און ביי אנדערע
שלום עליכס פאַרשוויגען. ביי זיי אַלע ווארפט זיך דאָס קאָמישע מער אין
די אויגן, ווי דאָס טראנישע. זיי רופן אלע ארויס ביי אונדז מיטלייד, רח=
מנות, אָבער נישט קיין ליבע. מיר פילן בחוש, אז שלום עליכס גופא האָט
אויף זיי בלוז רחמנות. אויפריכטיק ליב האָט ער טוביהן, ווי די קריטיק
האָט שוין געהאַט אָנגעוויזן, אָבער צו מנחם מענדלען, עליע, פיניען, יונהן,
שימעלען סאַראָקער, שמעון עליע שמע קולנו און צו ענלעכע פאַרשוויגען
זיינע האָט ער בלוז גרויס מיטלייד, אים טוט ווי דאָס הארץ פאר זיי,
אָבער מיט גרויסער ליבע קאָן ער זיי נישט באַשענקען.

אין שלום עליכס הארץ אָבער האָבן געשטראַמט ברויזנדיקע קוואלן
ליבשאפט צו זיין פאָלק. האָט אונדזער קינסטלער ארויסגעבראכט א סוב=
לימירטע וועלט, די קינדער=וועלט, קינדער=געשטאלטן, ווי בוזי און שימעק,
די מאַטלס, קאַפּלס, ראובעלעס, פייטלס, אין וועלכע עס ברויזן געזונטע
מענטשלעכע פארלאַנגען און וועלכע מיר באקומען ליב מיט ליב און לעבן.
אין דען א צופאַל, וואָס דער באליבסטער העלד שלום עליכס — נעבן
טוביהן — איז, ווי ער האָט זיך אַליין געהאט מודה געווען, מאַטל פייסי דעם
חזנס? איז דען א צופאַל, וואָס שלום עליכס האָט אויסגעקליבן א 9 — 10
יעריק יינגל, כדי צו דערצוילן די ירישע עפאָפייע, וואָס אַנטהאַלט „מאַטל
פייסי דעם חזנס“ ספרט ווען מיר ווייסן, אז דער צווייטער טייל איז נאָך
געשריבן געוואָרן אויפן קראַנקן=בעט, כמעט אויפן טויטן=בעט, אין אַ צייט,
ווען דער שרייבער האָט זיך שוין געזענגט מיטן לעבן און האָט פאַקע דאָס
בוך נישט באַוויזן צו פאַרענדיקן. ס'איז, אַלזאָ, קלאָר, אז שלום עליכס איז
דאָ נישט אויסן געווען צו מאַכן אַ בוך פאַר קינדער, אָדער וועגן קינד=
דער, נאָר א סך מער. און נישט בלוז אין דעם בוך, נאָר אויך אין אנדערע
קינדער=שאַפונגען דערזען מיר דורך דער פּרוזמע פון קינדס טראכטן

לעבנס=סיטואציעס און געשעענישן, און די שטרעבונגען פונעם קינד דרוקן אויס אַ סך מער, ווי זיינע אייגענע געפילן און פאַרלאַנגען.

פארן הומאָריסט איז דאָס קינד א גאָר פאסיקע געשטאַלט, דורך וועלכער ער קאָן אויסדריקן דאָס סאַמע נאַבלסטע, וועלכער ער קאָן אָנפאַרטרוען די פאַרבאָרגנסטע און איידלסטע מחשבות, די שענסטע פאַרלאַנגען און די געוואגנסטע האנדלונגען. קודם איז א קינד גישט קאָמיש אפילו אין די סאַמע קאָמישע סיטואציעס. עס איז דעמאָלט בלויז קינדעריש, אָדער גאָר אויסערלעך קאָמיש. אָבער אויך די אויסערלעכע קאָמישקייט טראַגט גאָר אַן אנדער כאַראַקטער ביים קינד, ווי ביי דעם דערוואַקסענעם מענטש. וויפֿל קאָמז, צום ביישפּיל, גיט צו יונג דעם בעקער זיין אויסערלעך אויסזען ביי וועלכן די אויבערשטע ליפֿ לאַכט און די אונטערשטע וויינט! אויפֿן קאָמז פון פיניעס געשטאַלט, דאַקענז, ווירקט זייער א סך זיין הולד, דער פאַרריסענער הויז, דער פאַררוקטער קראַוואַט. ווען מיר האָבן אָבער, פאַר די אויגן דעם ווייסן חברתניק מאַטל פייסיס, אָנגעטאָן אין „אַ העמדל, א הויז און פון אויבן א סיצן ארבע כנפותל“ און ווען ער דערציילט, „אז איר לויף אראָפֿ א באַרג און ס'איז א ווינטל און די ציצית צעלאָזן זיך, מאַלט זיך מיר אויס, אז איר האָב פליגל און פלי“ — איז מאַטל גאַרנישט קאָמיש, פאַרקערט, ער ווערט אונדז גאָר סימפּאטישער, מיר באַקומען אים גאָר מער ליב.

דער הומאָריסט איז זייער גאַענט, ווי מיר האָבן שוין באַמערקט, צום קינדס נשמה דורך דער קינדערישער זאָרגלאַזיקייט. מאַטל און די אנדערע קונדסיס שטייען אויס אָפּשר גישט ווייניקער צרות, ווי די דערוואַקסענע — זיי הונגערן צו, כאַפּן פעטש, סמוסאקעס פון טאַטע=מאַמע, עלטערע ברידער, שמייץ פון רבין; אלץ הייסט שמייץ, מאיר קוואשען און מאַטל=מזיק פלעגט דער רבי שלאָגן צען מאַל א פּאָג, ברעכן די בייגער מיט א שטעקן אָדער קאַמעווען מיט וואָס ס'האַט זיך געלאָזט, און דאָך הייבט זיך אויף די קינדערישע זאָרגלאַזיקייט, דער דראַנג צו שפּיל און צו פרייד איבער דעם אלעמען, איבער די פאַרשידנסטע שלעק. און וואָס איז דען הומאָר, אויב גישט די קונסט צו פאַרטרייבן די זאָרג און אלע פּלאַגן? די קונסט אויפצוהויבן זיך איבערן מענטשלעכן ווייטיק און אים לייכטער צו מאַכן? קיין שום כתרילעווקער, קיין שום דערוואַקסענע געשמאַלט שלום עלכמס איז גישט בכוח אזוי אויסצודריקן לעבנס=פרייד, צו פאַרמאָגן אַזאַ געזונטן מענטשלעכן אינסטינקט, אזא דראַנג צו גליק, ווי דאָס פאַרמאָגט מאַטל פייסי דעם הזנס. אפילו טוביהס הומאָר איז דאָך אויך געמישט מיט אַז

מעט, מיט זאָרג, מיט ביטערער איראָניע, ער ברעכט זיך אונטער דער
 משא פון צרות. דורך די מאַטלס און ראובעלער האָט שלום עליכם דער-
 הויבן זיינע פאַרשוניען, געמאַכט זיי אונדז גאַענטער און ליבער, און
 אויסגעדריקט דורך זיי דאָס, וואָס ער האָט דורך קיין שום דערוואַקסענעם
 העלד זיינעם נישט געקאָנט אויסדריקן.

* * *

גינער האָט געהאט געשריבן, „אז מענדעלע וויל איבערמאכן די וועלט,
 שלום עליכם נישט.“ דאָס איז, דוכט מיר, גאָר אויף אַזוי פיל אמת, אויף
 וויפל מענדעלע איז געווען א סאמיריקער, ער האָט דאָס פארקריפלט, די
 בעלי טאַקסעס און פאַרשידענע גאָטס סמראַפּטשעס געשמיסן מיט זיין
 שארפער סאמירע, און סאמירע איז דורכויס קאמף, דירעקטער אָנגריף.
 שלום עליכם, דאַקעגן, איז בלויז הומאַריסט, איינער פון די גרעסטע הומאַ-
 ריסטן נישט בלויז ביי יידן. און הומאַר, איז קעגנזאץ צו סאמירע, שמייסט
 נישט, גרייפט נישט אָן, גאָר לאכט אויס, שפאסט הארציק אָפּ און גלעט
 אפילו מיט אַ צאַרטער האַנט די הויקערדיקע זייטן פון לעבן. דאָס הייסט
 אָבער נישט שלום מאַכן מיט די פאַרקריפּלונגען.

אויסלאַכן איז אַן אויסדרוק פון אינערלעכן פּראָטעסט. אין הומאַר
 איז אלע מאַל פאראן אַן אַנדייטונג, אַן אָפּקלאנג פון אינערלעכער עמפּע-
 רונג. ווען אין פּאָלק אנטשטייען וויצן און הומאַריסטישע אַנעקדאָטן אויף
 אַפיציעלע הערשנדיקע פּערזאָנען אָדער אויף א הערשאפט, איז דאָס אלע
 מאַל אַ באַוווּיזן פון קעגנערשאַפט אין באַצוג צו די הערשער. ס'איז אַ
 באקאנטע זאך, אז רעליגיע דערלאָזט נישט קיין הומאַר און אפילו קיין א-
 ראָניע, ווייל זי פארטראַגט נישט קיין ספקות, קיין צווייפל, קיין קעגנ-
 שפּעלן זיך אין דער מינדסטער מאָס דער אָנגענומענער דאָגמע. און נישט
 גאָר אין רעליגיעזן, גאָר אויך אין וועלטלעכן מאסשטאב קאָן מען דאָס
 זעלבע פעסטשטעלן. אויב א פּאָליטישע אָרדענונג שטיצט זיך אויף דאָג-
 מאטישע אמתן, אויף פאַרטיקע, איינמאַל פאַר אלע מאַל צוגעשניטענע
 פּרינציפּן, אָדער גאָר אויב מען צווייגט אויף מענטשן צו איין און
 איינציקער ריכטונג פון דענקען, קאָן קיין רייד נישט זיין, אז ס'זאָל זיך אַנט-
 וויקלען די סאמירע אָדער דער הומאַר אין דער ליטעראַטור. צי קאָן מען
 זיך פאַרשמעלן, אז אונטער א פאשיסטישער דיקטאטור זאָל קאָנען שאפן
 א פאפיני, א דיקענס, א מארק טווען, א גאַנאַל, א היינע אָדער אנדערע סא-
 טיריקער און הומאַריסטן? ווייל אויב סאמירע איז קאמפּס-מיטל, איז הו-

מאָר לכל הפחות פּראָטעסט. דאָס אויסלאַכן שלעכטע, מיאוסע זיטן און אָפּיציעלע איינשטעלונגען, אפילו ווען דאָס איז געמאכט מיטן מיין צו פארלײכטערן דאָס שווערע לעבן, פּראָגנאָסטיש ביי זיך זײַטען פון וועלן זיך באַפרייען פון זײ. אין הומאָר אין פאראן אי קערנדלעך פון צווייפֿל, פון פּראָטעסט, אי דרימלדיקער דראַנג צו באַפרייען זיך פון די גייסטיקע אָדער מאַטעריעלע פענמעס.

שלום עליכמס שפּודלדיקער הומאָר איז מסתמא נישט געווען קיין אויסנאָם. אונדזער גרויסער שרייבער איז ווייט נישט געווען גלייכניטיק צו די הויקערהייטע זייטן פון ייִדישן לעבן און צו פאַרשידענע אָספעקטן פון לעבן בכלל און געזיכט בלב ובנפש צו „איבערמאַכן די וועלט“, נאָר פאַר די אמתע אויסדריקער פון אוממיטלכארן פּראָטעסט, פון שטרעבונג צו באַפרייען זיך פון פאַרשידענע פענמעס, האָט שלום עליכמס געמאַכט זײַנע קינדער-העלדן. און זײ האָט דער קינסטלער טאַקע אויפגעהויבן אויף די פליגל פון זײַן רײנסטן, געלײטערטסטן און שפּודלדיקסטן הומאָר.

וואָס האָט מען געקאָנט דערוואַרטן פון די פאַרשידענע כּתריִלעזן-קער און יעהופּעצער פאַרשויגען? די רוימע יידלעך האָבן דאָר אַלײן גע-זאָגט, אז אלע מענטשן ווערן איינגעטיילט אין צוויי קאַמעגאַריעס: פאַר-כעס און פאַרבעס. די קלײנע מענשטלעך און פאַרשידענע רוימע יידלעך האָבן געהאט צו באַגרענעצטע באַגריפּן און פאַרלאַנגען. שמעון עליע שמע קולנו, מנחם מענדל און די מענגע אַנדערע מנחם מענדלס — די שמעג-דיקע בעלי חלומות און פאַנטאַזיאָרן, האָבן זיך אַרומגעדרײט אין נישט קיין רעאַלער וועלט. מנחם מענדלס קאַפּ ארבעט טאָג און נאַכט, ער איז זײער אונטערנעמעריש, וואָס קומט אָבער ארויס, אַז ער איז אַ צעטראַג-שענער מענשט, אַז זײַן אונטערנעמערישקײט איז פאַרקריפּלט און אַלץ ארום אים איז פּיקציע, אַז ער שאַפט אן אבסטראַקטע וועלט, אין וועלכער ער האָט זיך פאַרפּלאַנטערט און קאָן נישט געפיגען קיין אויסוועג. גיין, מנחם מענדל קאָן נישט ווערן קיין טרעגער פון וועלכן ס'איז נישט געוואָרן לעבנס-דראַנג. זײַן ווייב שײנע שײנדל, וועלכע איז אין קעגנזאַץ צו איר מאַן, א רעאַליסט און שפּײט מיט בייִדע פּיס אויף דער ערד, קאָן אויך אויף אירע פּליצעס נישט אויסטראָגן קיין אנדער ראָל, ווי די, צו וועלכער איר מיליע און די געגעבענע באַדינגונגען האָבן זי צוגעגרייט.

אזוי האָט דעמלט אויסגעזען די ייִדישע ווירקלעכקײט. שמעלט זיך אָבער א פראַגע: צי האָט שלום עליכמס נישט געזען קיין אנדערע שיכטן צווישן ייִדישן כלל, ווי די, וועלכע ער האָט אַזוי פאַרבנדיק געמאַלט?

מ'וואָלט געקאָנט אָנווייזן אויף פעבערלען, און אויך אויף מאַשאַ, טאַמאַראַ, סאַשאַ פון „מבול“. דאָס זענען אָבער כמעט ווי עפּיזאָדן געשטאַלטן און נישט קיין פאַראַלגעמיינגערטע. צי איז אָבער נישט געווען קיין אַנדער גליד פון יידישן כלל? צי האָט שלום עליכם נישט געקענט דעם יידישן בעל־מלאכה, דעם יידישן אַרבעטער, וועלכער האָט גאָר דעמאָלט געבילדעט אַ גאָר דינעם שיכט, אָבער וועלכער האָט מיט זיין געזונטן הויש פארן לעבן געקאָנט ווערן דער אויסדריקער פון אַ געזונטן לעבנס־באַנעם? נישט יעדער שניידער איז דאָך געווען אַ שמעון עליע שמע קולני, אָדער אַ שימעלע סאַראָקער.

ס'איז נישטאָ קיין ספק, אז שלום עליכם האָט יאָ געקענט דעם דאָזיקן שיכט און האָט אים געשענאָקען אַ סך סימפאטיע און ליבשאַפט. די באַלע־גאַלעס, די שניידערס, בעקערס, די פורים־שפּילער, וועלכע זענען פאַר־שמעלעטע באַלמעלאַכעס, באַגעגענען מיר דאָך אומעטום אין זיין ווערק. שלום עליכם געהער אָבער צו דעם מין קינסטלער, וועלכע שעפּן פון גאָענטסטן קוואַל, פון דער אייגענער מיליע און פון די אייגענע דערפאַ־רונגען. זעלטן ווען אַ ווערק טראָגט אַזאַ פּערזענלעכען שמעמפל, ווי שלום עליכס שאַפונג. ס'איז גוט באַקאנט, אז דעם גרעסטן טייל העלדן האָט ער גענומען פון זיין גאָענטסטער אומגעבונג, זיינע געשטאַלטן זענען לעבע־דיקע פאַרטערען פון זיינע גאָענטסטע אין שמעטלע וואָראַנקע, אין פע־רעיאַסלאַוו און שפעטער אין קיעוו. שלום עליכם, וועלכער האָט פאַרמאָגט שמואליק דעם יתומם פאַרבנרייכע פאַנטאַזיע, האָט נישט אויסגעפאַנטאַ־זירט קיין געשטאַלטן, גאָר גענומען זיי צאפּלדיקע פון דער ווירקלעכקייט, פון זיין גאָענטסטן אַרום.

אין די דערצייילונגען וועגן באַגעגענישן מיט יידישע שרייבער, איז פאַראַן אַ דערצייילונג „פיר זענען מיר געזעסן“. אין אריינפיר נאַראַקטע־ריזירט שלום עליכם אזוי די פיר שרייבער: „מענדעלע מוכר ספרים — אַ שייגער זקן, רעדט צוקער־זיס; ביאַליק — אַ פּאַעט, אַ בעל־מהשבות; בן־עמי — אַ ייד וואָס קאָכט זיך; שלום עליכם — אַן אַלמער באַקאַנטער, וואָס הערט זיך צו און שרייבט אַלצדינג אריין אין ביכל“. דאָס צוהערן זיך און אלץ גענוי פאַרצייכענען, כדי עס צו קאָנען איבערגיסן אין קינסט־לערישער פאַרם, איז געווען אַ הויפט־שטריך אין שלום עליכסם שאַפונגס־פּראָצעס. אונדזער גרויסער קינסטלער האָט זיך אָבער באוועגט אין אַ באַשטימטער סביבה, וואָס האָט געבילדעט דאָס רוב מנין ורוב בנין פון יידישן כלל. אין דער סביבה האָט דעם קינסטלערס אויסערסט עמפּינדלעך

אויפגעכאפט יעדן מינדסטן קלאנג, זיין אויג האָט דערזען דעם ילענסטן דעטאל, וואָס ער האָט מיט דער גענויקייט פון א היסטאָריקער אָפגעשפיגלט. האָט ער דאָך אליין געזאָגט וועגן זיך אין „דעם ערשטן ארויספאַר“, הנם מיט אזוי פיל דינעם הומאָר, אז ער איז מער היסטאָריקער ווי ראָמאַניסט: „ואני און איד, דער מהבר פון דער דאָזיקער אמתער געשיכטע, איד בין נישט קיין ראָמאַניסט, נאָר א היסטאָריקער, וואָס מוז אָפּהויטן דעם אמת און חס ושלום נישט דורכלאָזן קיין שפּרינג-קעלע, עס זאָל דערפון הילף קיין רעה נישט ארויסקומען דער וועלט“. מוזן מיר נישט נעמען בוכשטעבלעך זיינע ווערטער „איד בין נישט קיין דאָ-מאַניסט“, אָבער, אַז ער איז טיילווייז געווען א היסטאָריקער מוזן מיר אָנגע-מען, א שרייבער-היסטאָריקער, וועלכער האָט געפאַרשט און אָבסערווירט פון דער גאַנצער דאָרט, דאָקעגן, ווו דער קינסטלער האָט געפרוווט אָבסע-ווירן פֿון דער זייטנס, ווי צום ביישפּיל טיילווייז אין מבול, אָדער גאָר דאָרט, ווו ער האָט געפרוווט אָפּגיין פון זיין אייגנטימלעכער שפּראך, פון דער ווונ-דערבארער שלום-עליכמדיקער שפּראך מיט וועלכער עס רעדן זיינע פאַר-שוניגע, דערפילן מיר גלייך, ווי עס פארלירט פון גלאַנץ, ווי עס פארלירט א הופּש ביסל פון קינסטלערישן דינאמיזם. שלום עליכם, זעט אויס, האָט דאָס געפילט. ווייט פון זיין סביבה האָט ער זיך נישט אוועקגעלאָזט.

דאָס קינד איז שמענדיק געווען שלום עליכמס גאַנצסטע סביבה. זיין גאַנצער קינסטלערישער מהות, ווי מיר האָבן שוין באַמערקט, איז געווען געבונדן מיט דער צארטער נשמה פון קינד, מיט זיין אומשולד, תמימות, און זאָרגלאָזיקייט. דאָס קינד האָט געלעבט אין אים — דער גרויסער שריי-בער איז אליין, פונקט ווי געוויסע דערוואקסענע העלדן זיינע, געווען א גרויס קינד. און ס'איז געווען נאטירלעך — און אפשר מאַקע אָן שום אויס-רעכענונג, ווי עס געשעט אין שעפּערישע פּראָצעסן — אז דאָס קינד זאָל ווערן ביי שלום עליכמען דער טרעגער פון שענסטן און דערהויבנסטן, דער אויסדריקער פון רעוואָלט, פון פּראָטעסט קעגן דעם פארקריפּלען און אב-סורדאלן אין יידישן לעבן.

אין אלע קינדער-גאַוועלן און קינדער-מעשיות, ווי פארשידנארטיק זיי זאָלן נישט זיין, איז דער תוך זייערער דער זעלבער. דאָס קינד שטרעבט צו פרייד, צו גליק, צו געניסן פון גאָטס וועלט. עס רייסט זיך צו דער זון, צום פעלד, צום וואַלד, צום טיכל, צום גרינעם בערגל. און אויב עס רייסט זיך ווער מיטן גאַנצן פּלאַס פון האַרץ צו די היכלס פון קונסט, זענען דאָס ווידער קינדער, ווי צום ביישפּיל רייזל און לייבל אין די „בלאָגדזשענעדע

שמערן". אומעפוס, ביי אלע באדינגונגען, אפילו ווען עס געפינט זיך מחוץ דער קליינשמעטלידיקער סביבה און ווערט פארמאכט אין די שמאטישע ווענט, ווי די דריי קעפלעך, בענקט דאָס קינד נאָך ליכט, רייסט זיך עס צו דער דרויסנדיקער וועלט. „די יונגע נשמות רייסן זיך, רייסן זיך, רייסן זיך. ווהין? אין דרויסן! צום ליכט! צום פענצער! צום פענצער!“ די געזונטע ליידנשאַפטן ווערן אומאויפהערלעך דערשטימט דורך פאַר-קריפלטע לעבנס-נאַרמעס; אין כתריִלעווקע און אין יעהופעץ ווערט די קינדערישע פרייד כסדר צעשמערט, פאַרבאָטן דורך די פאַרשוניגען פון אַן אבסטרעקטער וועלט, אין וועלכער דעם קינדס נאַטירלעכע דראַנגען און פאַרלאַנגען זעען אויס ווי ווילד פלייש אין יידישן אָרנאַניזם.

די כתריִלעווקער און יעהופעצער פאַרשוניגען, וויבאל זיי זאָלן נישט ארויסרופן ביי אונדז געלעכטער, הייטערקייט און פארוויילונג, דערדרוקן זיי אונדז דאָך מיט זייער שטיינער לעבן און אָרט דענקען. ס'רוב ניבן זיי זיך דאָך אונטער זייער שווערן גורל, ביי זייער נאַנצן ארומשמאיען און ביי אלע ראנגלענישן פארן שטיקל פּרנסה, נעמען זיי אויף זייער שיקואל פאַ-סיו אָן ווידערשמאַגל. די קינדער דאַקעגן זענען שוין ווייט נישט פאַסיוו, זיי שמעלן אומאויפהערלעך אן אקטיוון ווידערשטאַנד. זיי זענען בונטאַרן, אַנטדעקער פון נייע וועלטן, דעראָבערער פון לעבנס-פריידן — פאַרשטייט זיך אין די מאַסשמאַבן פון דער קינדערישער וועלט. זיי כאַפן טאַקע פעטש, סמוסאקעס, שמיץ און זענען אויסגעשמעלט אויף כל המינים אנדערע שמראָפן, אָבער רעזיגנירן פון זייער גענארטער לעבנס-פריינד — דאָס נישט. געפינען זיי אויס מיטלען, ווי זיך ארויסצוגעבענען פון חרד און קאָזן זיך געהיים צום בערגל, צום טייכל, צו דער מיל, ווייסן זיי, ווי אזוי מ'קאָן איבערהיפן דאָס דאווענען, זיך ארויסצוכאַפן ווינטער בשתיקה אויפן אייז און גליטשן זיך צוזאַמען מיט שקצימלעך, ווי אזוי ארויסצופירן געהיים דאָס יידישע פערדל פון שטאַל און זיך דורכרייטן אויף אים און דאָס הווקא שבת. מיט איין וואָרט, די כתריִלעווקער קינדער לייגן איין וועלטן, זענען אויסערסט דערפינדעריש, ברעכן דורך אלע שטערונגען און פאַר-צוימונגען און דערביי זענען זיי פיזיש גאָרגישט ענלעך צו זייערע פיזיש-צעבראַכענע, קרענקלעכע טאַטע-מאַמע. ס'איז ממש אַ מחיה צו קוקן אויף זיי:

„ראובעלע איז געווען ברודר השם אַזאַ קינד, וואָס אַלצדינג האָט זיך אויף אים פאַרהיילט גיך, „ווי אויף אַ הונט“. איידער מען האָט זיך ארומ-געקוקט, איז שוין די ליב ביי אים ווידער צוגיפּטעוואָקסן געוואָרן, גלייך

ווי גארנישט געווען, און ער האָט צוגעטראַכט גאָר אַ נייע זאַד: מ'דאַרף זיך אמאָל דורכפאַרן רייטנדיק אויף מתושלחן און דווקא אלע תלמוד-תורה יינגלעך מיט אמאָל. גאָר ווען און ווי אזוי מאַכט מען דאָס אָפּ, אז קיינער זאָל גישט וויסן? איז ראובעלע געפאלן אויף אַ שכל, אז דאָס איז גוט גאָר שבת ביי טאָג, בשעת דער עולם עסט אָפּ און לייגט זיך שלאָפן, דעמלט כאַטש נעם און טראָג אַרױם גאַנץ כתרילעווקע מיט האַק און פאַק. האָט זיך אפילו איינער אַ תלמוד-תורה יינגל געשמעלט אנטקעגן: „ווי אזוי פאַרט דאָס אַ ייד אום שבת?“ האָט אים ראובעלע דערויף געענטפערט: — בחמה, דאָס הייסט דען געפאַרן? דאָס ווערט אָנגערופן געשפילט זיך...

ס'איז געקומען שבת ביי טאָג, דער עולם האָט אָפּגעגעסן, געלייגט זיך שלאָפן און כתריראל מיט כתריליכען בתוכם, האָבן זיך חברה פאַוואַלי אריינגעגעבעט צום וואַסערפירער אין הויז אַרױן, און ראובעלע האָט געגאָנגען מען אויספוצן מתושלח'ן ווי ווייט מעגלעך. קודם כל האָט ער אים פאַר-פלאַכטן די גרווע, געמאַכט עטלעכע צעפלעך, באַפּוצט מיט שפרויעלעך; גאַכדעם האָט ער אים אָנגעטאָן אויפן קאָפּ אַ ווייסן פאַפירענעם ספּאַדיק, צוגעבונדן אויפן האַלז מיט בענדלעך; און אהרי ככלות הכל האָט ער אים אָנגעהאַנגען פון הינטן אַן אַלמן בעזים, בכדי דער וויידל זאָל אויסקומען שענער און לענגער. און חברה האָט אָנגעהויבן זעצן זיך, קריכן אויף מתושלחן איינער איבערן אַנדערן, ווער עס האָט פאַרכאַפט איין אָרט פּרוער, דער איז געזעסן אויפן פּעהר, און די איבעריקע וועלן זיך שוין זעצן גאַכדעם, גאָר דערוויייל זענען זיי גאַכגעאַנגען היגמן, געהאַלפן אונג-טערטריבן מתושלח'ן ער זאָל גיין אַביסל גיכער און געזונגען: „ככה יעשה לסוס אשר ראובעלע חפץ ביקרו!“

ווי בונטאריש, דערפּינדעריש, לעבנסלוסטיק דאָס אלץ דערשיינט אויפן פּאָן פון דער גרויער, פּארגליווערטער כתרילעווקער ווירקלעכקייט! און אויב די כתרילעווקער דערוואקסענע זענען אין זייער פּארגליווערטן, גרויען לעבן קאָמיש און באַוועגן אונדז צו לאַכן, זענען די כתרילעווקער קינדער הומאָריסטיש, זיי לאַכן אליין אויס דאָס קאָמישע. און צי דערמאַנט איר זיך, ווי אזוי שלום עליכמס קינדער לאַכן און לאַכן אויס? „איך ווייס גישט וואָס פּארא פּריילעכקייט עס ליגט פּאַרבאַרגן אין דער דאָזיקער מ' מיסע, גאָר אויף אונדז קליינזארג פּאלט אָן דערפון פּלוצים א געלעכטער און גאָד וואָס פּארא געלעכטער! מיר שטיקן זיך שפּילערהייט אין די קו-לאַקעס, האַבן מורא אַ קוק צו טאָן איינס אויף דאָס אַנדערע, מען זאָל חיליה גישט אויסשיסן. גאָר וויפל קאָן זיך א מענטש איינהאַלטן? א

מענטש און דאָך נישט קיין אייזן, ובפרט, אז סע זיצן ביים טיש, קיין עין
 וועט, אזוי פיל קלאַפערס, ווייסע חברהניקעס, וואָס קאָנען לאַכן — איז
 גענוג, אז עמעצער פון אונדז זאָל געבן אַ כליפּ, אַ הוסט אָדער אַ שלוקערין,
 זאָל זיך דער איבעריקער חברה אויסווייזן, אז דאָס האָט שוין אייגער גע-
 וויס אויסגעשאָסן. אין אזעלכע מאָמענטן, הערט איר, איז געפערלעך, מע
 שפּילט זיך מיט פייער, וואָרעם וואָס מער מען האָט מורא — מער לאַכט
 מען. איר קאָנט דאָס פרווון אויף אייערע קינדער. לאָזט ארויס אַ באַפעל,
 אז מע טאָר ביים טיש נישט לאַכן, וועט איר זען וואָס ס'וועט זיך טאָן:
 תחילת וועט מע זיך שטיקן, ווי ווייט מע וועט קאָנען, נאָכדעם וועט ווערן
 צוזאָ שיקעריי, אז איר וועט סוף כל סוף אליין אויך אויסשיסן אַ געלעכ-
 טער...“ (די ערשטע קאָמונע).

קיין שום באַפעל, קיין שום פאַרבאָט קאָן נישט דערדריקן די לעבנס-
 פרייד פון די כתרילעווקער קינדער, דעם חשק צו לאַכן און אויסצולאכן.
 נישט דאָס אָרעמע לעבן, נישט דער בייזער טאַמע, אָדער דער טאַמע דער
 שלים-מול, נישט די מורא פאַרן רבי'ן דעם רוצח, זענען כּוּח צו דער-
 שטיקן דעם אַקטיוון ווידערשטאַנד פונעם קינד. און ווייסן מיר דאָך נישט
 נאָר פון ליגעצקיס „פּוילישן ינגל“, אָדער פון מענרעלעס שילדערן יודי-
 שע קינדער, ווי „קליינע יודעלעך“, נאָר אויך פון לעבן, אַז דאָס קינד
 פון דער סביבה וואָס אונדזער גרויסער הומאַריסט האָט אַרויסגעבראַכט,
 איז געווען צום גרעסטן פּייל אַ פּאַסיוו, אונטערטעניק און צעשראָקן בא-
 שעפעניש. און די קינדער ביי שלום עליכמען ברויזט אָבער די געוואונט-
 קייט, זיי זענען גייסטרייך, זיי האָבן פּלינגל, זיי פּליען, זיי הויבן זיך אויף
 העכער פון די שמאָלע און באַגרענעצטע באַגריפּן פון די דערוואַקסענע.
 און ווי זיי קענען זיך אויף זייערע אַפּטורופּסיס! „אַ מאָדער מענטש דער
 טאַמע מיינער! מען זאָגט אים: אויפן בוידעם, איז ער אויך נישט צופרידן!
 איך ווייס? מיר דאכט, איך וואָלט אַ בעלן געווען, ס'זאָל זיין אַלע וואָך ערב
 פּסח און מע זאָל אַלע וואָך דאַרפן קריכן אויפן בוידעם. ערשטנס איז דאָס
 קריכן אליין עפעס אויך אַ שטיקל עסק. אַ שטייגער אין מיטן וואָך, איך
 זאָל זיך אויסציען, וועט מע מיר דען לאָזן קריכן אויפן בוידעם? און איצט
 שפּאַן איך אויף די טרעפּ ווי אַ מזיק, הינטן שפּאַנט מיר נאָך דער טאַמע
 הונ זאָגט: „פּאַוואָלינקע! פּאַמעליכען!“ וואָס מיר פּאַוואָלינקע? ווער מיר
 פּאַמעליכען? איך פּיל, אז ביי מיר זענען אויסגעוואַקסן פּלינגלען, איך פּיל,
 איך פּיל...“ (די ערב-פּסחדיקע עמיגראַציע).

אזוי האָט דער קינסטלער אין די קינדער-שאפונגען קאָנסטראוירט צוויי באַזונדערע וועלטן — פון איין זייט די קינדער מיט זייער געזונטן לעבנס-אינסטינקט, מיט הערצער, וואָס ברויזן מיט פּראָטעסט, מיט רע-וואַלט, פון דער צווייטער זייט, מאַמע-מאַמע, פעטערס און מומעס און סתם פרומע לייט מיט פּאַרזאָרנטע, פאַריאַמערטע פּנימער, ביזע מלמדים מיט זייערע כאַראַקטעריסטישע נעמען, ווי ר' איצי מלאך המות, ר' אפרים תליון, מאַזעפּע א.אַנד. דורך דער פּריוזמע פון קינדערישן פּילן און טראַכטן דערשיינט נאָך בולטער דאָס פאַרקריפּלע, אומזיניקע לעבן פון די כת-רילעווקער. נאָך שאַרפּער דערזען מיר מיטן קינדס אויגן דעם שווערן גורל זייערן, זייער טראַניק און אויך זייער קאָמיזם.

דער קאָנפּליקט צווישן די צוויי וועלטן דאָס איז נישט סתם קיין קאָנפּליקט צווישן צוויי דורות, צווישן קינדער און עלטערן. דאָס איז אַ קאָנפּליקט טאַקע צווישן צוויי וועלטן, און מיר זען עס באַשיינפּערלעך. אָט, צום ביישפּיל, אין דער דערציילונג „ביים קעניג אחשוורוש“ רייסט זיך ארויס דער 8-יאָריקער העלד פון אונטער דעם טאַטנס השגחה, פון זיין רב מאיר דעם גבירס שטוב, און קאָזט זיך נאָך דער כאַליאַסטרע פּורים-שפּילער. מיט אַזעלכע דערוואַקסענע איז אים גוט, מיט זיי איז ער גליק-לעך, דאָ, ביים קעניג אחשוורוש איז אויס מיט דער אַבסטראַקטער, פאַר-קריפּלעטער וועלט. און מערקווירדיק: דאָס קינד געפינט צום גרעסטן טייל אַ פאַרבינדעטן אין די מענטשן, וואָס שטייען סאָציאַל אויפן גידעריקסטן שטאַפל — אין דעם פּורים-שפּילער, דעם פאַרשמעלטן באַלמעלאַכע, אין משרת, באַלעגאַלע.

אַ ליבן, טייערן פאַרבינדעטן געפינט אויך דאָס קינד אין דער נאַטור, סיי אין דער טויפּער, סיי אין דער לעבעדיקער. ווער ווי דאָס קינד האָט אין כתרילעווקע אַזוי ליב דעם הימל, דאָס טייכל און דאָס בערגל, די קאַץ און דעם הונט? מאַטל פּייסי דעם הונט און דאָס קעלבל מעני פאַרשטייען זיך ממש אויפן וונג. היינט דער הונט ראַבטשיק, דאָס פּערדל מתושלח און די יידישע קאַץ פּייגע-לאַה די גבא'טע, זענען זיי דאָך ממש אַ טייל פון דער קינדער-כאַליאַסטרע. איי, קונדסים פאַרגלויסט זיך אַרויסצורייסן מתושלח'ן עפּלעכע סטרונגעס פון ווידל, אַדער זיך אַרויפכאַפן אויף אים ריימן, איז ער זיי דאָס מוחל. ס'איז כאַראַקטעריסטיש און פּילאָנעווריק, וואָס דעם יידישן הונט ראַבטשיק, דאָס יידישע פּערדל מתושלח און די מע-שיות, „צער בעלי-היים“ — און דאָס זענען דאָך נישט נאָר קינדער-דער-ציילונגען — האָט שלום עליכם אַריינגעשמעלט אין דער קינדער-וועלט. אין

דער אבסטרקטער וועלט פון די כתירלעווקער דערוואקסענע האָבן זיך בעלי-חיים, פונקט ווי די נאטור, שלעכט אריינגעפאסט. אלץ, וואָס לעבט, אלץ וואָס גרינט, וואָס שטראַלט און דערפרייט דאָס האַרץ, איז דעם קינד אַזוי נאָענט און טייער און אַזוי ווייט און פרעמד דעם כתירלעווקער דערוואַקסענעם, וועלכער צעשפערט אומאויספהערלעך די קינדערישע פרייד. אָט איז אזא בילד: „... און ס'איז ביי אונדז אלע געבליבן דער הסכּם מיר זאָלן זיך אויסציען אויבן, אויפן באַרג מיט די פּנימער אַרויף“.

„איד האָב זיך שטאַרק איינגעקוקט אין בלויען הימל, און מיינע אויגן האָבן דעם הימל צוגעצויגן, אלץ געענטער און געענטער, אַזוי לאַנג ביז איד האָב אים צו זיך צוגעצויגן נאָענט, גאַנץ נאָענט. אַזוי נאָענט, אז איד האָב די האַנט אויסגעצויגן און האָב מיט מיינע פינגער זיך צוגערירט צום הימל, צום קאַלטן הימל, זיך צוגערירט, אָנגענומען, אָנגעפאַסט, געהאַלטן, געהאַלטן, געהאַלטן...“

„און אַ גרינג, קיל ווינטעלע איז פאַרביי מיר דורכגעלאָפן און האָט מיך עמוואָקסן, קוים-קוים אָנגערירט אין שמערן. און אַ טייערער ריח, אַ ריח פון גן-עדן, איז פאַרביי מיר דורכגעגאַנגען, און מיינע אויגן האָבן זיך צו-געמאַכט, צוגעמאַכט...“

„— אין חדר אריין, שקצים, עכברושים, הולמאיעס! אין חדר אריין, ימח שמוניקעס! וואָרט שיעניקעס, איד וועל אייך שוין צושמעלן, ליידאַ-קעס, אַ בענקעלע צום רב'ן! אין חדר אַריין פּוסמעפּאַסטניקעס, כלבּוניקעס, אין חדר אַריין!“

„דאָס איז געווען דער שמש פון בית-המדרש, רב יקותיאל דער שמש, אַ בייזער ייד מיט אַ צופלעצמער נאָז און מיט אַ שמענדיקער ליולקע = ציבוק אין די ציין“. („בלומען“ — „פונעם באַרג סיני“).

דאָס קינד ביי שלום עליכמען איז ממש אָרנאַניש באהאַפּטן מיט דער נאטור. מיר ווערן אָנגעשמעקט מיט זיין בענקשאפט און ליבשאפט צו איר. די נאטור געזען דורך די קינדערישע אויגן פארמאָגט גישט נאָר אַ באַזונדערן רייז און פראַכט, נאָר אויך אַ האַרציקע גוטסקייט און פרייד זיך מיט אונזערע פריידן. מאַטל פייסיס, פילט ווי די זון „...קוישט זוי אַ מאַ-מע“. און ער זעט, ווי „דער הימל איז אויסגעבאָדן שבתדיק, דער נאַנצער אינדרויסן פרייט זיך, וואָס מײן ברודער אליהו האָט חתונה“.

מיט דער נאטור, מיטן גרינעם פעלד האָט דאָס קינד ביי שלום עליכ-מען טיילווייז אסאַציאירט די אויסערלעכע, גישט יידישע וועלט. פונקט ווי

די נאמור איז זי געווען פאר אים סודותפול און כישופדיק און פונקט ווי דער וואלד, דאָס פעלד, איז זי געווען פאר אים פארשלאָסן און פארצוימט. דאָס יידישע לעבן איז דעמלט געווען פולשטענדיק אינאָלירט פון דער ארומיקער גישט־יידישער סביבה, און דווקא דעם קינד האָט שלום עליכם אָנגעטרויט די שמרעבונג, בעסער געזאָגט דעם געזונטן אינסטינקט, ארויסצורייסן זיך פון דער אינאָלאַציע.

שלום עליכמס פארשוונען פלעגן אָפּט קומען אין קאָנטאָקט מיט די גישט־יידישע שכנים. אלע אויסערלעכע און אינערלעכע צוימען זענען גישט בכוח געווען פולשטענדיק פאנאנדערצוטיילן די יידישע און גישט־יידישע באַפעלקערונג. מיר זעען די גוים און גויעס אויפן כתרילעווקער מאַרק, אין די קאסרילעווקער יידישע קלייטלעך; מיר באַגעגענען זיי ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן, ווי צום ביישפּיל, אין דער ראָל פון אַ באַלע־גאַלע, וואָס פירט אָפּ אַ יידיש באַלעכעסל און פאַר איינזעענס נעמט ער מיט אַ יידישן מת (,עולם־הבא"). וואָס עס כאַראַקטעריזירט די באַציונגען צווישן דער יידישער און גישט־יידישער באַפעלקערונג — דאָס איז קעגנ־זייטיקע אומצוטרוי, קעגנזייטיקע גישט פאַרשטיין זיך, אויב שוין גישט רעדן פון קעגנזייטיקער שנאה אָדער פאַהפאַלגונגען, וואָס די יידישע באַ־פעלקערונג איז אויסגעשטאַנען און וואָס קומט אויך אָפּט צום אויסדרוק אין די קינדער־שאַפונגען און דער עיקר אין „מאָטל פּייס דעם הזנס“.

פאַראן אויך אייננארטיקע נאָענטע באַציונגען צווישן ייד און גישט ייד. אין כתרילעווקע איז פאַראַן דער שבת־גוי, די שבת־גויע, וועלכע קע־גען אלע יידישע מנהגים און זימן און וועלכע זענען איינגעלעבט מיט זייערע יידישע באַלעבאַטימ. דאָס זענען אָבער, גאָר אַנדערע גוים, וועל־כע לעבן צווישן יידן און פון יידן, און אַנגב פאַריידישט זיי שלום עליכם גישקשהדיק. וואָס שייך אָבער מענטשלעכע, נאָרמאלע באַציונגען געפינען מיר זיי נאָר אין די קינדער־דערציילונגען, וווּ שלום עליכם ווייזט אונדז בפירוש דאָס קינד, ווי אזעלכעס, וואָס פאַרוואַרפט אַ בריק צווישן דער אויסערלעכער, גישט־יידישער, און יידישער וועלט. דאָס קינד רייסט זיך מיט אלע כוחות אריינצודרינגען אין יענער אָפּגעשלאָסנקייט, איבערצו־רייסן די אינאָלאַציע, קלאָר, אז עס מאַכט גישט דערביי קיין טעאָריעס, קיין באַגרינדונגען. עס איז געפריבן דערצו דורך זיין געזונטן קינדערישן אינסטינקט און אויך דורך זיין געזונטן קינדערישן גייגיר.

אין דער דערציילונג, „אויפן פידל“ האָבן מיר א רירנדיקע פריינד-שאפט צווישן א יידיש יינגל און דעם קריסטלעכן קאפעלמייסטער משעם-משעם, וועלכן די יידן פלעגן רופן „פאן פולקאוניק“, ווייל ער האָט גע-טראָגן א מוגדיר מיט גאַלדענע קנעפ. וויפל סימפאטיע, קעגנזייטיקע פאר-שמענדעגיש עס וואקסט אָן צווישן דעם יידישן בחורל און דעם גישט יידישן קאפעלמייסטער! אָבער משעמשעק איז אַ פאַרבאָטענע פרוכט פונקט ווי יעדע אנדערע לעבנס-פרייד. „משעמשעק האָט געווינט ווייט-ווייט הינטער דער שטאַט, אין א קליין ווייס שטיבל, מיט קליינע פענצ-טערלעך, מיט געפארבטע לאַדן, מיט אַ גרינעם גאַרטן, וואָס פון דאָרטן האָבן אַרויסגעקוקט מיט גרויס גדלות אַ סך הויכע געלע סאַגישניקעס, ווי עפעס רעכטס און האָבן אָנגעבוין עטוואָס די קעפלעך אויף א זייט, א ביסל געשאַקלט זיך און האָבן ווי גערופן מיך צו זיך: „אָהער, צו אונדז, בחורל! דאָ איז גראָם, דאָ איז פריי, דאָ איז ליכטיק, דאָ איז פריש, דאָ איז וואָרעם, דאָ איז גוט!... עס גלויבט זיך לויפן, שפרינגען, שרייען, זינגען; אָדער גאָר א וואָרף טאָן זיך אויף דער הויכער ערד, מיטן פנים אי-נעם גרינעם שמעקנדיקן גראָן אַרײן. גאָר אוי ווי, גישט פאַר אײך, יידישע קינדער! געלע סאַגישניקעס, גרינע קרויט, פרישע לופט, ריינע ערד, אַ לויפערער הימל — האָט קיין פאראיבל גישט, ס'איז גישט אויף אייער מיסט געוואָקסן געוואָרן!...“

און ווידער מוז דאָס קינד זיך קעגנשמעלן פארקויפלע לעבנס-גאָר-מעס, דעם פארבאָט פון דער וועלט פון די דערוואקסענע. משעמשעק איז פונקט אזוי פאר אים פארבאָטן ווי די פרישע לופט, דער לויפערער הימל אויסערן שמעטל און שלום עליכמס יינגער העלד רייסט דורך אלע צוימען און פארבאָטן און געהיים פארקערט ער מיט משעמשעקן, גנבעט זיך אריין אין זיין ווייסן שטיבל, ווו ער ווערט אויפגענומען מיט ווארעמער פריינד-שאפט, אָבער פארוואָס ער באקומט לסוף א הארבן פסק אין זיין טאַטנס הייז.

דער דאָזיקער מאַטיוו חזרט זיך אין שלום עליכמס קינדער-דערציילונג נען אָפּט איבער. די קינדערישע גייגיר און ליבע צום גישט-פרייד און זיין דראַנג אָנצובינדן באציונגען מיט דער גישט-יידישער וועלט קומט צום אויסדרוק אויף פארשידענע אופנים. אָט זאָגט דער קינדער-העלד פון דער גאַוועלע „גרינס אויף שבועות“: „בכלל דארף איך מודה זיין, אז צווישן

מיר און אכרימען איז געווען א מין ליבע א פארבאָרגענע, א מין סימפא-
 טיע, וואָס מען קאָן זי נישט ארויסגעבן אין ווערטער...
 שלום עליכם האָט ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן די טראַגישע שייַד-
 ליניע צווישן דער יידישער און נישט-יידישער באַפעלקערונג ארויסגע-
 בראַכט אויך אין דער קינדער-וועלט. אזוי אַרום, צום ביישפּיל, אילום-
 טרירט דער קינסטלער אין דער קינדער-דערציילונג, „לאַי-בעומר“ דעם רים
 צווישן דער יידישער באַפעלקערונג און אירע שכנים דורך אַ מלחמה צווישן
 יידישע און נישט-יידישע קינדער און דערביי איז בולט אונטערשטראַכן, אַז
 דאָס יידישע קינד איז דער באַפאלענער, דער קרבן. אין „טוביה דעם מיל-
 ביקן“ האָט שוין שלום עליכם געוויזן, אַז נישט נאָר אין כּתריעווקע,
 נאָר אויך אין דער דאָרפישער אומגעבונג פארבלייבט דער ייד אין זיין איי-
 ביקער אָפגעזונדערטקייט. באזונדערס בולט קומט דאָס צום אויסדרוק אין
 דער נאָוועלע „א פסח אין דאָרף“. נחמן ווערביווקער איז אַ דאָרפס-ייד,
 און האָט זיך אזוי איינגעלעבט מיטן דאָרפישן קלימאט און מיט זיינע
 קריסטלעכע שכנים, אפילו מיטן פארדעכטיקטן קורעטשאַק, אז ער פאר-
 געט, אז ס'זענען דאָ אויף דער וועלט גזירות, צירקוליאָרן קעגן
 יידן. דאָך בלייבט נחמן אין זיין אָפגעזונדערטקייט און ער קאָן זיך
 נישט שענקען, וואָס זיין פייטל חברט זיך מיט פעדקאן. ס'קומט אונטער
 ערב-פסח. ביידע קינדער, פייטל און פעדקא, וועלכע זענען איינס פארן אַנ-
 דערן די כּפּרה, לאָזן זיך אַוועק אויף אַ גאַנצן טאָג אין פעלד, קוויקן זיך
 מיטן פּרילינג. און אָט זענען די קריסטלעכע שכנים חושד נחמען אין
 עלילת-דם, ווייל קורעטשאַקס זינגל פעדקא איז פארשוונדן. ביידע חברים
 קומען צו שפּרייזן האַנט אין האַנט און נחמן מיט זיין משפּחה אָטעמען
 אָפּ. אָט די גאַנצע באַשרייבונג פון דער צוגעבונדנקייט און ליבשאַפט פון
 ביידע קינדער, די שילדערונג פון זייער טיפער פּריינדשאַפט און זייערע
 שטיפערישע שפּילערייען אין דער צייט ווען צווישן זייערע עלטערן שטייט
 א כינעזישע וואנט אָדער ווען אין דאָרף הערשט א שטימונג פון עלילת-דם,
 קלינגט ממש ווי א סימבאָל.

ווי א סימבאָל דערשיינט פאר אונדז דאָ די טיפע פּריינדשאַפט צווישן
 פייטל און פעדקא, זייער קעגנזייטיקע צוגעבונדנקייט טראַגן אַלע פאראור-
 טיילן און אויסערלעכע העמונגען. שלום עליכם האָט דאָ די מיסיע פון אַי-
 בערשפּרייזן און צעשטערן די כינעזישע וואנט, פון פארפלאַנצן קעגנזיי-
 טיקן צומרוי און פּריינדשאַפט אַרויפגעלייגט נישט נאָר אויפן יידישן,
 נאָר אויך אויפן נישט-יידישן קינד. דאָס ענדערט אָבער נישט, דוכט מיר,

דעם פאקט, אז דעם קינד האָט אונדזער קינסטלער אָנגעצייכנט די זייער
נאָבעלע ראָל.

* *

*

שלום עליכמס קינדער=דערציילונגען זענען אָן ספק פּרעכטיקע געמעלן
פון דער קינדערישער פּסיכיק, פון זיינע טראכטענישן און מואונגען. זיי
זענען אָבער א סך מער ווי דאָס. זיי דריקן אויס לעבנס=אמתן, סיטואציעס,
פּראָטעסט און שמרעבונג אין דער פּאָרס פון אומגעפּעלשטער קינדערי=
שער גאיווימעט. די קינדער=העלדן עפּענען אין דער שטיקנדיקער כתרי=
לעווקער לופט א ברייט פענצטער צום דרויסן, צו דער אויסערלעכער וועלט.
מיט זייערע טראכטענישן און האַנדלונגען מאַכן זיי מענטשלעכער, דער=
הויבענער די דערוואקסענע. זיי זענען די טרענער פון געזונטן לעבנס=בא=
גער, די אויסדריקער פון די שענסטע מענטשלעכע פּאַרלאַנגען און שמרע=
בונגען, זיי זענען אָן אַנדייט פאַר דערוואקסענע, זיי זענען ווי סימבאָלן.
די קינדער=שאפונגען דערגאנצן, מאַכן פולער און פארברייכער שלום
עליכמס אומשמערבלעך ווערק.

די טראגישע אילוויע אין שלום עליכמס ווערק (צום הונדערט-יאָריקן געבוירנטאָג)

ס'איז אן אלטער כלל: יעדע צייט זוכט אין קינסטלער, אין שעפער פון א פארנאנגענער עפאָכע עפעס, וואָס אנטשפרעכט איר גופא צומ מערסטן. די ווערק פון דאנטע, שעקספיר, טאָלסטאָי, הוגאָ, אָדער אפילו פון אזא וויימן דיכטער ווי דער לענגנדארער, בלינדער האַמער, זענען פאר אונדז גישט נאָר קווער=שניטן פון פארנאנגענע צייטן, אויסגעגאָסן אין בילדער, וואָס גערן און רעגן אונדזער פאַנטאַזיע, נאָר אויך אַ קוואַל פון אונדזערע אייגענע צייט=אטריבוסן, א שפיגל, אין וועלכן מיר דערזען אַפּט זיך גופא. אין דעם באשטייט די גרויסקייט פון א קונסט=ווערק. מיר רופן דאָס די אַלמענטשלעכע ווערטן פונעם ווערק, אָדער די אייביקע אקטועל=קייט, הגם צווישן די צוויי באַגריפן קאָן מען גישט אַוועקשמעלן קיין גלייך=צייכן.

די אַלמענטשלעכע ווערטן אין שלום=עליכמס שאפונג איז א טעמע פאר זיך. לאָמיר איצט מאכן א פרווו אָפּצושמעלן זיך אויף זיין אקטועל=קייט. צי איז נאָר היינט שלום=עליכמס גרויס ווערק דער שפיגל, אין וועלכן מיר קאָנען זיך דערזען?

דער הויפט=רוי=מאמעריאַל, פון וועלכן שלום=עליכמס האָט געקאָמפּן און געפורעמט זיין מאָנומענטאַל ווערק, איז געווען דער יידישער שטייגער, דאָס דעמלטיקע יידישע לעבן אין אלע זיינע אספעקטן, וואָס האָט זיך פא=נאנדערגעבליט אויפן זומפיקן באדן פון קאסרילעווקע, יעהופעץ, טונעיא=דעווקע. דאָס עיקרדיקע אין שלום=עליכמס געניאלן מאלאנט, זיין הומאָר, האָט זיך געשפייזט מיטן יידישן שטייגער — אגב איז אָן שטייגער פאַראַן א באגרענגעצטער באַדן פאר הומאָר. דאָס דעמלטיקע יידישע לעבן מיט זיין שטייגער איז מער נישטאָ, עס איז פארשווונדן צוזאמען מיט קאסרילעווקע און יעהופעץ. ס'זענען אויך פארשווונדן די קאסרילעווקער און יעהופעצער

פארשוניגען: די מנחם-מענדלס, פיניעס, עליעס, די שמעון-עליעס שמע-קול-
גו, די שימעלע סאָראָקערס. אָבער צי זענען זיי פארשוונדן, נישט לאָזנדיק
צווישן אונדז קיין שפור? צי פילן מיר מער נישט זייער אָמעס?
ווען מען טראכט זיך אריין אין שלום-עליכמס שאפונג, איז נישט
שווער צו באמערקן, ווי עס הייבט זיך ארויס צווישן אלע מאַטיוון א מין
הויפט-מאָטיוו, אַ מין גרונט-געדאַנק, וואָס אָט איז ער קאָנדענסירט בין
א קאָנצענטראַט אין איין ווערק, און אָט הייליכט ער אָפּ דאָ און דאָרט שוואַ-
כער אָדער שטארקער ווי א ווידערקול. אזא הויפט-מאָטיוו איז אַן ספק די
אילוזאָרישקייט, די מענטשלעכע אילוזיע, קאָנקרעטער — די יידישע איל-
זע אין איר טיפער טראַגיק.

ניין, „מנחם-מענדל“ איז מסתמא נישט שלום-עליכמס הויפט-ווערק.
ס'איז נאָר אײַגס פון זיינע הויפט-ווערק. אויף דער זעלבער הויך, אויב נישט
נאָך העכער, דאַרף מען שטעלן „טוביה דער מילכיקער“ און „מאָטל פייסי
דעם חזנס“. אין די דריי פאַרשידנאַרטיקע ווערק קאָנצענטרירן זיך אַלע
שטריכן פון קינסטלערס גאונישקייט, אין זיי פאַרסאָכאָלט זיך זיין שע-
פערישער מהות און אין זיי דערגייט אויך זיין קינסטלערישע שלימות צו
די העכסטע הייכן. אויב אָבער טוביהס טראַגיק וואקסט אויס צו אן אַל-
מענטשלעכער טראַגיק, אויב מאָטלס קינדערישע לעבנס-פרייד גיסט זיך
איבער אין אלמענטשלעכן אָפטימיזם, אין מנחם-מענדלס אילוזאָרישקייט
די פאַרקערפערונג בעיקר פון אַ יידישן כלל, מנחם-מענדלס טראַגיק איז
דורכויס יידישע טראַגיק.

ס'איז גריינלעך מעגלעך, אַז מנחם-מענדל האָט געהאַט אַ פּראָטאָטיפּ
אין סערוואַנטעסעס העלד. מנחם-מענדל איז דאָך אין אַ געוויסער מאָס אַ
כתרילעווקער דאָן-קיבאַט. און דאָך דריקט קיין שום העלד שלום-עליכמס
נישט אויס אַזוי דעם יידישן שיקואַל, דעם קאָלעקטיוון שיקואַל, ווי דער
דאָזיקער כתרילעווקער דאָן-קיבאַט. מנחם-מענדל איז דאָך נישט קיין איג-
דיווידואליטעט, נאָר אַ קאָלעקטיווער באַגריף, אַ פּאָלקס-קאָלעקטיוו. פאַ-
ראן אַ מנחם-מענדלשע מאַסע, וואָס לעבט אויפן עולם-הדמיון, בויט
לופט-שלעסער, יאָגט זיך נאָכן ווינט, גלויבט נאיוו-קינדעריש, אָבער גלויבט
מיטן נאנצן הארץ, אז זי וועט דערגרייכן דאָס אומדערגרייכבארע און
נעמט דעם הלום פאַר ווירקלעכקייט.

ס'איז פאַלש, דוכט מיר, צו באַטראַכטן, ווי מ'האָט דאָס אָפּט גע-
פרוויט טאָן, די מנחם-מענדל-געשטאַלט אָדער דעם מנחם-מענדל-באַגריף
נאָר ווי אַ סאָציאלן פענאָמען, אויסגעוואקסן אויף אַ באַשימטן עקאָנאָ-

מיש-פאָליטישן באָדן. מנחם-מענדל איז אויך א פסיכיש-היסטאָרישע דער-
שיינונג, א נייטיקע פאָרמאציע, וואָס איז אריינגעדונגען אין א גרויסן
טייל פון פאָלקס-קאָלעקטיוו אין געגעבענע היסטאָרישע באדינגונגען. די
דערשיינונג הייסט, אילוזיע, די גרויסע, טראַגישע אילוזיע, וואָס ציט זיך
דורך ווי א רוימער פאָדעם איבער שלום-עליכום גאַנץ ווערט.

ווען מען בלעטערט דורך שלום-עליכום דערציילונגען, מאַנאָלאָגן,
ראַמאַנען, דראַמעס, קאָמעדיעס, איז נישט שווער זיך איבערצוצייגן,
צו דערזען און דערפילן וואָס פאר אן אָרט עס פארנעמט ביי אונדזער
קינסטלער די אילוזאָרישקייט. כמעט אין יעדן פאַרשוין שלום-עליכום
שמעקט א שטיק מנחם-מענדל, א פאנטאזיאַר, אן אילוזיאָניסט, א שלימזל
טאקע, אָבער ער קערט וועלטן. עס דוכט זיך אַפּטמאָל, אז אונדזער גרוי-
סער שרייבער קוקט אויף זיי מיט זיינע בלויע, ווארעמע אויגן מיט מיט-
לייד, וואָרענענדיק זיי גוטמוטיק, אַז דאָס גאַנצע אַרומשטאַיע, דאָס זאָגן
זיך גאָר לופט-געשעפטן, דאָס פליען און לויפן איז בלאַטע שבבֿלאַטע,
הוילע אילוזיע, זעלבסטפּנארעריי.

און אַט דאָ דערזען מיר טאקע די שייד-ליניע צווישן דעם קאָמישן
און טראַגישן. דאָס קאָמישע וואַרפט זיך אונדז גלייך אין די אויגן, עס
ליגט פון אויבן-אָן — אין די באוועגונגען, טאונגען פון די מנחם-מענדל-
שע פאַרשויען, אין זייער הולך, גאנג, העוויות, אין אופן פון רעדן און
אויך אין די אַויסערלעכע סיטואציעס. די טראַגיק דאַקענן שמעקט טי-
פער — אין תוך גופא פון דער זאך. דאָס טראַגישע ליגט אין אינהאַלט
גופא און דערשיינט מיט דער גאַנצער קראפט ביים סוף פון סיפור-המעשה,
ביים אויסגאַנג פון די געשעענישן — ס'איז די טראַגישע אילוזיע.

מ'דאַרף דאָ, דוכט מיר, אויפמאַכן קלאַמערן און דערמאַנען, אז ביי
שלום-עליכמען איז בכלל זעלטן ווען פאַראן א גליקלעכער סוף, אָדער א
דערגרייכטער ציל. דאָס מענטשלעכע גליק לעבט גיכער אין דער שמרע-
כונג, וואָס איז דאָס איינציקע רעאַלע, דאָס גליק גופא ביי שלום-עליכמען
איז אַ מין פאַטאַ-מאַהאַנאַ. צומבולטסמן דריקט דאָס אויס די העלדין פון
די „באַקאַנדזשענדע שמערן“ רייזל-ראַזאַ ספּיוואַק אין איר לעצטן בריוו
ביים סוף פון ראַמאַן: „...הפנים אַז קיין גליק איז גאָר נישט אַ טיף אויף דער
ערד. עס איז גאָר פאַראַן דאָס שמרעבן צו גליק. דאָס גליק אַליין אָבער איז
נישט מער ווי א חלום, א דמיון...“

דאָס נישט דערגרייכבאַרע גליק גאָר וועלכן רייזל ספּיוואַק האָט זיך
נעיאַגט, דאָס איבערצייגן זיך שוין גאָרעם, ווי זי האָט זיך צוזאַמענגע-
=

מראָפּן מיט לייבל־לעאַ ראַפּאַלעסקאַ, אַז ס'איז אַ פּאַטאַ־מאַרגאַנאַ, ליגט אָבער נישט אינגאַנצן אויף דער זעלבער פּלאַך, ווי זאָל מען אָננעמען, דאָס צעשטערטע גליק פון שמעון־עליע שמע־קולנא. דאָס צעשטערטע גליק פון די צוויי יונגע העלדן פון די „בלאָנדזשענדע שמערן“, אָדער צום ביישפּיל, פון בווי און שימעקן אין „שיר השירים“ איז מער פאַראורזאכט פון דרויסן, פון דער הארטער ווירקלעכקייט; די טראַגיק פון פאַרכישופּטן שניידער און אַנדערע מנחם־מענדל'ס איז אַ מער אינערלעכע, זי שמעקט אין זיי גופא, אין זייער אילוזאָרישקייט, וואָס איז געוואָרן זייערס א צווייטע גאַטור, א פּסיכישע גייגונג ביים געפּלאַגטן און דערדריקטן מענטש, וועלכ־

כער טרעט דאָ אַרויס אין דער געשמאַלט פון א פּריילעכן קבצן. אין וואָס באשטייט די טראַגישע אילוזיע, מיט וועלכער ס'איז דורכ־געדרונגען שלום־עליכום גאַנץ ווערק? אין דעם, וואָס זיינע פאַרשוניגען האָבן קיין שום חוש פאַרן ווירקלעכן, פאַרן רעאלן. מנחם־מענדל געמט אלע זיינע שיינע וונטשן און פאַרלאַנגען פאַר רעאַליטעט. עס לאָזט זיך טאַקע אויס פון זיינע פיינע פּלענער א בוידעם, אָבער די אילוזיע פאַר־שיכורט אים אזוי, אז ער איז שוין נישט פּעיק אויסצוניכטערן זיך פון איר. ער איז שוין אפילו נישט אימשטאַנד צו געדענקען, אז דאָס ווייב און קינדער, פאַר וועלכע ער לאָזט זיך זוכן פּרנסה, ווערן אויסגעריסן. ער פאַרגעסט אין אלץ און אלעמען, אלץ איז פאַרשמעלט, פאַרהוילן פאַר אים, ער זעט נישט וואָס ס'טוט זיך ארום אים — ער זעט נאָר די אילוזיע, בלויז די אילוזאָרישע פּלענער שוועבן פאַר זיינע אויגן. און די פּלענער פאַרוואַנדלען זיך ממש אין א קולט, אין א רעליגיעזן גלויבן, אין א ציל אן און פאַר זיך.

פאַראַן קינדער, וועלכע דערציילן פאַנטאַסטישע מעשיות. נישט קלוג־געלעטערן האַלטן, אז דאָס קינד זאָגט ליגן. זיי פאַרשטייען נישט, אז אין דער רייכער, קינדערישער פאַנטאַזיע ווערט אָפּט פאַרווישט די גרענעצן צווישן רעאַלן און אומרעאַלן. ביי מנחם־מענדל'ען איז אויך אָפּגעווישט די גרענעצן צווישן דער ווירקלעכקייט און דער פּיקציע. ער זאָגט נישט קיין ליגן, ווען ער זאָגט צו אין זיינע בריוו שיינע־שיינדלען, אז ער וועט אינגיכן פאַר אַלע קאָנען קויפּן ברייאַנטן אָדער אַנדערע גיטער. ער גלייבט אָן שום גרונט, אז פון זיינע געשעפּטן וועט ער באַגליקט ווערן, אָבער ער גלייבט, פונקט ווי עס גלייבט אַ רעליגיעזער גלויביקער. און נאָך אַ וויכטיג־קער שטריך: ווען מיר פּאָלן אויפּמערקזאַם נאָך מנחם־מענדל'ען, ווי ער פאַרזיכערט זיין ווייב, אז ער קאָן מאַכן גאָלדענע געשעפּטן מיט ווייזן,

קלייען, וואָל, זאל, פּעדערן, ראָזינקעס, זעק, הערינג, „מיט אלץ, וואָס אַ
 מויל קאָן נאָר אַרויסרעדן“, קומען מיר צו דער איבערצייגונג, אז ביי
 שלום=עליכמס העלד איז שוין נישט אזוי די ביטערע פרנסה דער הויפט=
 ציל, ווי דאָס אַרומשמאיען אליין: דאָס לויפן, פליען, זוכן גאָלדענע גליקן
 ווערט אַ ציל אין זיך גופא. קיין שום וואָרענונגען פון זיין ווייב שיינע=
 שיינדל דער רעאליסטן, ער זאָל זיך אַרויסשלאָגן פון קאָפּ די לופט=גליקן,
 העלפן נישט. מנחם=מענדל ווערט צעפראָמן, דערנידעריקט, אָבער ער
 גלייבט ווייטער אין די שיינע חלומות און זעצט פאָר די אָנשמרענגונגען
 מיט דער גרעסער קרבנות=גרייטקייט.

אָט די פארלוירענע מענטשלעכע אָנשמרענגונגען, די מענטשלעכע
 ענערגיע, וואָס גייט לאיבוד, דער בלינדער גלויבן טראַץ אלע דורכפאלן,
 טראַגט אין זיך טיף טראגישעס. דאָס איז די גרויסע טראגיק פון גרויסע
 אילוזיעס. פרעפלעך האָט י. טרונג געהאט געשריבן, אז אונדזער גרוי=
 סער הומאָריסט, „איז דער גרעסער יידישער טראגיקער“. שלום=עליכס
 האָט דאָס טראגישע דערבליקט אין דער יידישער אילוזיע, וואָס איז גע=
 וואָרן אַ פּסיכישער פענאָמען, אַ מין גייטיקע פאָרמאָציע און אימאויפ=
 הערלעך געווירקט אויפן יידישן שיקואל, אויפן פאָלקס=גורל.
 צי איז שלום=עליכס היינט אקטועל? לאָמיר נאָר אקארשט פרווון
 אוועקנעמען די צייט=ראם, דעם היסטאָרישן דעקאָר, און זיינע „פריילעכע
 מעשיות“ מיט זייער טיפער טראגיק וועלן ווערן היינצטייטיק.

* * *

ס'איז באַקאַנט, אַז שלום=עליכס האָט זיינע העלדן — און אויך די
 סיטואַציעס — גענומען פון זיין אַרומיקער סביבה. זיין ברודער וועוויק
 ראבינאָוויטש דערציילט אינעם בוך „מיין ברודער שלום=עליכס“, ווי ער
 האָט דערקענט אין די שלום=עליכמדיקע פאַרשוניגען מענטשן פון זייער
 משפּחה, די איינזוינער פון וואָראַנקע און פּערעיאַסלאַוו. אין גאָכוואָרט צו
 דער קאָמעדיע „יקנ'הז“ דערציילט שלום=עליכס, אַז איידער נאָך די פּיעסע
 איז דערשינען איז אַרויס אַ קלאַנג, אז ער באַשרייבט די יעהופּעצער בערוזע
 מיט אלע אירע פאַרשוניגען, און ס'האַבן אנגעהויבן פליען צו אים ברוווע=
 לעך מיט וואָרענונגען. איין יעהופּעצער פאַרענדיקט אזוי זיין ברוויל: „איין
 זאך וויל איר אייך בעטן: מיר זאָלט איר אַרויסוואַרפן פון צעטל...“

שלום-עליכם האָט דערויף געענטפערט אין דער „הקדמה פון הינטן“, ווי ער רופט אָן זיין גאַבוואָרט, מיט אַ גמרא-פּשטל: „איוב לאַ היה ולא נברא — ס'איז קיין איוב גאָר אויף דער וועלט נישט געווען, אלא וואָס דען? משל היה — ס'איז גאָר אַ משל, אַ ביישפּיל. רבותי! יקנה'ו לאַ היה ולא נברא — ס'איז קיין יקנה'ו גאָר אויף דער וועלט נישט געווען, אַזוי ווי ס'איז נישטאָ אויף דער וועלט קיין שטאַט, וואָס זאָל הייסן יעהובעניז. ס'איז גאָר אַ משל...“

שלום-עליכעס גאַנץ ווערק איז אַזאַ משל, אַ מערקווירדיקער משל, גיל-טיק נישט גאָר פאר יענער צייט, גאָר אויך פאר אונדז היינט. לאַנג וועט מען גאָר וועגן אָט דעם משל, וואָס הייסט שלום-עליכעס ווערק, שרייבן און רעדן און שטענדיק וועט מען אַנטדעקן עפעס נייעס, געפיגען אָן אַנט-רייטונג, אַ מוסר-השכל פארן אייגענעם דור, פאר זיך גופא.

* * *

ס'זענען געווען מיינונגען, אז שלום-עליכם האָט געשאפן אָן אַ מיין, אַז ער האָט געשריבן, ווייל ס'האָט זיך אים געשריבן, מיט איין וואָרט, ער האָט געזונגען פונקט אַזוי „ווי דער פּויגל זינגט“.

איז דאָס אמת, אז שלום-עליכעס שרייבן איז באוועגט געווען פון אַ מעכטיקן אימפּולסיוון כוח. דאָס שרייבן, האָט ווער געהאַט געזאָגט, איז געווען ביי אים אַ מיין יצר-הרע, דער גרעסער יצר-הרע זיינער. ס'איז אָבער דורכויס פאַלש, אַז שלום-עליכעס האָט געשריבן אָן אַ מיין אָדער גאָר, כדי פריילעך צו מאַכן דעם עולם. נישטאָ קיין אמתע קונסט אָן אַ טיפּן זין, אָן אַ מענטשן-אידעאל. דער זין, דער מיין אין שלום-עליכעס שאפונג-גען קומען אנדערש צום אויסדרוק, ווי זאָל מען אָנגעמען, ביי מענדעלען אָדער פּרצן, ווייל אנדערש איז זיין קינסטלערישער מהות.

שלום-עליכעס איז קודם געווען אַ פּאָלקס-דיכטער. ער האָט נישט גע-ווארט, אַז דער פארוואָרטלעזער, נישט געבילדעטער המון זאָל קומען צו אים, צום שרייבער, גאָר פארקערט — ער האָט זיך אראַפּגעלאָזט צו אים, צום פּאָלק, צו זיינע נידעריקסטע שיכטן, פונוואַנען ער האָט זיך אונטער-גענומען צו פארשרייבן שמו"רן און אנדערע שונד-שרייבער. פון דאנען שטאַמט דער לייכטער, נישט פארטיפטער סטיל פון פיל שלום-עליכעס ראָמאַנען. אין „א בריוו צו אַ גומן פריינד“, גערודקט אין דער „ידישער פּאָלקס-ביבליאָטעק“, האָט אונדזער קינסטלער געשריבן:

„איר שרייב מיינע ראָמאָנען צוממיינסטן פארן המון־עם, דאָס הייסט, פאר אזא מיין עולם מענטשן, וואָס זענען נאָך פרעמד פון הויכע געדאנקען, אָדער ווי מע רופט דאָס אָן אידעען; פריער איידער מע זאָל זיי פאַרשמעלן דורך א דערצייילונג הויכע אידעען, מוז מען זיי באקאנט מאכן ביסלעכ= ווייז מיט אלע מדרגות פון דעם לייטער, וועלכעס פירט אונדז אין יענעם וועלט, וואָס ווערט אָנגערופן פאַעזיע — מען מוז גיין מיטן פאַלק בהדרגה נישט געכאַפט, טריט ביי טריט, פון דער נידעריק און ביז אַלץ העכער און העכער.“

איז טאקע שלום־עליכם אומגעגאנגען מיטן פאַלק טריט ביי טריט, אָבער אַלץ העכער און העכער. אָנווייזנדיק דעם אומזין, די אבסורדאלקייט פון א פארקריפלט לעבן, די אומזיניקייט פון דעם ארומשטאיען, פונעם יאָגן זיך נאָכן ווינט, נאָך לופט־געשעפטן. ס'איז נישט קיין צופאל, וואָס אלע ראָמאָנען שלום־עליכם ענדיקן זיך, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, מיט א טרויעריקן סוף. ווייל אנדערש וואָלט דאָס נישט געווען רעאליסטיש, און שלום־עליכם איז טראַץ דעם, וואָס דאָס פאנטאסטישע פאר= געמט אין זיין שאפונג א גרויס אָרט, געווען דורכיים רעאליסטיש און געוויזן האָט ער די רעאליטעט, די יידישע ווירקלעכקייט אָן באַפּוּצונגען — דורך געלעכטער, אָבער אין איר טראַגישער אמתדיקייט. ער האָט געוויזן די טראַגישע אילוזיע; די אילוזאָרישקייט, ווי א קאָלעקטיווער פענאָמען איז געווען איינע פון זיינע הויפט־טעמעס. (....)

יידישע געשטאלטן און מאַטיוון אין דער פּוילישער ליטעראַטור

(אויפן שוועל פון 19=טן און 20=טן יאָרהונדערט)

ס'איז זייער אַ ברייטע טעמע, אַ ברייטע און אויך אַ ביסל אַ קאָמפּליצירטע. ווען מען לייגט איבער אַזאַ טיטל, וואָסן זיכער קודם כל אויס פאַר די אויגן אָן אַ שיעור היינטיקע פּוילישע ביכער און זייערע מחברים, ווי זאַפּיאַ גאַלקאַוואַסקאַ, מאַריאַ דאַמבראַוואַסקאַ, אינאַשקעוויטש, קרומשקאַוואַסקי, אַנדזשעוואַסקי, רודניצקי (סיי אַדאַלף, סיי לוציאַן), קאַזימייעזש בראַנדזש, בראַשקעוויטש, וויגאַדזקי, קאַנאָט, הען און נאָך אַ סך אַנדערע. ס'וואָלט אָבער נישט ריכטיק געווען צו באַרגענען זיך נאָר צו די היינטיקע שרייבער און זייערע ביכער, אין וועלכע יידישע געשטאַלטן, יידיש לעבן, פאַרגעמען טאַקע אַ גרויס אָרט, און פאַרזען די פּרועדריקע — די טעמע, דוכט מיר, פאַרדינט בכלל באַהאַנדלט צו ווערן ברייטער. ס'איז כּראַי צו גרויבן ווייטער אין דער פאַרגאַנגענהייט, לכל הפחות צו דער צווייטער העלפט פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט, איבער-הויפט צום איבערברוד=פּעריאָד פון 19=טן און 20=טן יאָרהונדערט.

יידישע געשטאַלטן, ביזדער פון יידישן לעבן און אפילו ברייטע ליוונגן געפינען מיר אין דער פּוילישער ליטעראַטור שוין ביים סאַמע אָנהויב פון איר אויספאַרמירונג. און ווען מיר זאָגן פון אָנהויב פון איר אויספאַרמירונג, מיינט דאָס פון דעם פּעריאָד, ווען ס'איז אַנטשטאַנען דער ראַמאַן.

אומעטום, אין אַלע כּמעט ליטעראַטורן פון דער וועלט, ווערט דער ראַמאַן באַטראַכט אַלס דער רוקנבײן פון אַ מאַן'ער ליטעראַטור — ווי מיר ווייסן, זענען די עלטסטע ליטעראַרישע שאַפונגען געווען דיכטונגען אין זייערע פאַרשידענע זשאַנרן. היינט רעדט מען אומעטום וועגן אַ קראַיזיס פון ראַמאַן, וועגן דעם, אַז דער ראַמאַן האָט זיך איבערגעלעבט, גייט אַרויס פון דער מאַדע. אָן שום ספק אַנטשטייען גייע פאַרמען, פליסן אַזאַ

דערע שטרעממען, זוכט מען גייע אייסדרוק=מיטלען, דער ראַמאָן אָבער אַלס עצם=זשאַנר בלייבט דערווייל ווייטער דער דוקן=בין פון דער ליטע=ראַטור. דאָס איז געזאָגט אונט אורחאדיק. אין דער פּוילישער ליטעראַטור האָט דער ראַמאָן זיינע ערשטע טריט געשטעלט אין 18=טן און אַנטוויקלט האָט ער זיך אין 19=טן יאָרהונדערט. דער פאַרגאַנגענער יאָרהונדערט איז אומעטום געווען דער פּעריאָד פון אויפשטייג פון דעם מין ליטעראַטור, וואָס הייסט ראַמאָן.

מיר קאָנען, בכּן פעסטשטעלן, אז די יידישע טעמאטיק אין דער פּוילישער ליטעראַטור איז אַזוי אַלט, ווי אַלט ס'איז לכל הפחות דער ראַמאָן מאָן אין דער פּוילישער ליטעראַטור. און אָנהייבנדיק פון 19=טן און אפילו פון 18=טן יאָרהונדערט ביזן היינטיקן טאָג גייט דורך אין דער פּוילישער ליטעראַטור ווי אַ רוסישער פּאָדעם דער יידישער מאַטיוו, דאָס בילד פון יידישן לעבן, די יידישע געשטאַלט. עס האָבן דעם פּאָדעם געצויגן אין דער ערשטער ריי די בעסמע און שענסמע פּוילישע שרייבער. כּוואַלט ריוויקירט און געזאָגט, אַז אין קיין נאָמע אַנדער ליטעראַטור — כּמיין די שיינע ליטעראַטור, דעם ראַמאָן, די דראַמע, די דיכטונג — האָט אפּשר דער יידישער מאַמענט נישט פאַרנומען אַזאַ גרויסן אָרט, ווי אין דער פּוילישער.

ס'איז נאָטירלעך. יידן האָבן געלעבט אויף דער פּוילישער ערד זינט לאַנגע, לאַנגע יאָרהונדערטער, געוואָרן אַ טייל פון דער פּוילישער לאַנד=שאַפּט. און טראַץ דעם, וואָס זיי האָבן מיט זייער שוויים און האַרעוואַניע, מיט זייער מוח, געהאַלטן אַנטוויקלען אַלע געביטן פון לאַנד, צוגעטראַגן אַן אומגעהויערן ביישטייער צום נאַציאָנאַלן פאַרמעגן — עקאָנאָמישן און גייסטיקן — זענען זיי באַטראַכט געוואָרן ווי פּרעמדע און באַהאַנדלט געוואָרן ווי שטיף=קינדער. ס'איז נישט קיין סוד פאַר קיינעם, אַז צווישן דער יידישער און פּוילישער געזעלשאַפּט איז שמענדיק געשאַנען אַ כּי=געזעלשאַפּט. ווייגיקער ווייסט מען מיט וויפּל אָפּפּערוויקייט געוויסע פּוילישע גרויסע פּערזענלעכקייטן האָבן געשטרעבט די כינעזישע וואַנט אומצוהוואַרפּן. פּונקט ווי זיי זענען אַרויסגעטראַטן קעגן דער פאַרשקלאַפּונג פון פּוילישן פּויער, קעגן דער אונטערדריקונג פון פּאָלק, אַזוי זענען זיי אַרויסגעטראַטן קעגן די עוולות, דער רעכטלאַזיקייט פון דער יידישער באַ=פּעלקערונג. די עוולות און די אויפלאַזיע האָבן באַקעמפט פיל פּוילישע שרייבער פון 19=טן יאָרהונדערט, ווי עליזאַ אַזשעשקאָוואַ, מאַריאַ קאַנאַ=פּניצקאַ, אַלעקסאַנדער שויענמאַכאַווסקי, גאַמוליצקי און אַנדערע. זיי האָבן

זיי באקעמפט אויף פארשידענע אופנים, אָבער קודם כל מיט זייערע
 קינסטלערישע געשטאַלמונגען. אַרײַנפירנדיק דעם ייִדישן מענטש אין דער
 ליטעראַטור, ווייִנדיק, אַז אונטער דער לאַנגער קאַפּאַמע, באַרד און פּאות.
 לעבט אַ מענטשלעך וועזן, קלאַפּט אַ מענטשלעך האַרץ, האָבן זיי געוואָלט.
 דעם ייִד דערנענטערן צום נישט ייִד, צעברעכן די כינעזישע וואַנט.
 צווישן זיי.

ס'איז זעלבסטפאַרשמענדלעך, אַז דאָס איז נישט געווען די איינציקע
 טרייבקראַפּט, וואָס האָט געשמויסן פּיל פּוילישע שרייבער צו געמען אויף-
 זייער שרייבער-וואַרשמאַט די ייִדישע טעמאַטיק. אַן עכטער שרייבער, אַן
 עכטער שעפּער, אַ שרייבער אַ הומאַניסט זוכט צו אַנטדעקן נייע וועלטן,
 די פאַרבאָרגענע זייטן פון לעבן, אַרײַנצודרינגען אין אומבאַקאַנטע וויג-
 קעלעך פון דער מענטשלעכער נשמה. די ייִדישע פאַרמאַכטע וועלט הינטער-
 דער כינעזישער וואַנט, דאָס אַנדערשדיקע ייִדישע לעבן האָט גערייַצט,
 פאַסצינירט די וועפערישע פאַנטאַזיע, כּפּרט ווען די שעפּערישע פאַנטאַז-
 זיע האָט געשפּראַצט פון אַ גרויס, פּילבאַר האַרץ, אַן עמפּינדלעכס אויף
 מענטשלעכע לייִדן. דאָס וויל בשום אופן נישט זאָגן, אַז אלע אַן אויסנאַם
 פּוילישע שרייבער, וועלכע האָבן אַרײַנגעפירט אין זייערע ווערק ייִדישע
 געשטאַלטן, אַדער אָנגעשריבן ביכער אויף ייִדישער טעמאַטיק, האָבן גע-
 האַט גומע כּוונות לטבּי ייִדן. דאָס וויל אויך נישט זאָגן, אַז ס'איז אונדז
 שמענדיק געווען צום האַרץ דער אופן, ווי אזוי גרויסע הומאַניסטישע
 שרייבער האָבן אַרויסגעבראַכט דעם ייִדישן מענטש און דאָס ייִדישע לעבן.
 דאָס איז אָבער נאָך אַ פאַרבייגייענדיקע באַוואַרעניש.

* * *

אויב מיר זאָלן אָנהויבן פון דער ערשמער העלפט פון 19=טן יאָרהונ-
 דערט, דאַרף מען קודם דערמאָנען דעם ערשטן ראָמאַן וועגן ייִדן „לייבע
 און שורא“ פון ניעמצעוויטשן, וועלכער האָט געלעבט אין דער צווייטער
 העלפט פון 18=טן און אין דער ערשמער העלפט פון 19=טן יאָרהונדערט.
 אַנדערע אָנגעזעענע שרייבער האָבן זיך גענומען צו דער ייִדישער טעמאַ-
 טיק — באַלוצקי האָט אָנגעשריבן זיין „ייִדישקע“, קראַשעווסקי — „דעם
 ייִד“, קאָזשעניעווסקי דראַמע „ייִדן“ איז דעמאָלט לאַנג געאַנגען אין
 פּוילישן טעאַטער. אין יענער צייט איז אויך דערשיגען גאַמוליצקי פּאָ-
 עמע „אל מלא רחמים“. און ווי אזוי נישט דערמאָנען נאָך פּריערדיקע.

ידישע געשטאלטן, ווי מיצקעוויטשעס באַרימטן מוזיקאַנט יאַנקעל און סלאָוואַצקיס יידישע פּרויען אין זיין „מוטער מאַקרוין“? פאַרשטייט זיך, אז מען טאָר נישט דאָס אַלץ אויסריידן אין איין אָמעס און נישט אַלץ אין אונדז צום האַרצן אפילו ביי סלאָוואַצקין און קאָזשעניעווסקין, אָבער דאָס אין בלוין צו דערמאָנען.

שפּעטער, אין דער צווייטער העלפט פון 19-טן יאָרהונדערט אין גע- קומען די גרויסע פּוילישע שרייבערין עליזאַ אָזשעשקאָוואַ אין ברייט צע- עפנט טיר און טויער פון דער פּוילישער ליטעראַטור פאַר יידישע גע- שטאַלטן, פאַרן יידישן שטייגער, פאַר יידיש לעבן. מיט איר „מאיר עוואַ- פּאָוויטש“, וואָס איז דערשינען אין 1876, מיט „עלי מאַקאָווער“, מיט אירע פילע דערציילונגען, אין וועלכע זי האָט אַרויסגעבראַכט צאַפּלדיקע שטיקער יידיש לעבן, האָט זי געשמרעכט צו וועקן סימפּאַטיע, מיטלייד און אַכטונג צו דער יידישער באַפֿעלקערונג. אין דער זעלבער צייט האָבן געשריבן אויף יידישע טעמעס דער דעמלעט באַקאַנטער שרייבער קלעמענס יונגאַשאַ, וועלכער האָט אגב אויך איבערגעזעצט פון יידיש, מאַריאַ קאַ- גאַפּניצקאַ, גאַמוליצקי, שימאַנסקי און נישט שמעלנדיק זיי אין איין ריי דאַרף מען אויך דערמאָנען פּרוסן.

אַ ווענד-פּונקט איז אָבער געקומען אין די 80-ציקער יאָרן. טיילווויז קאָן מען יענעס פּעריאָד פאַרגלייכן צו די צייטן נאָך דער היטלעריסטישער מלחמה, טיילווויז — מיינט דאָ אין אַ געוויסן פּרט, ווייל מאַכן פאַרגלייכן איז נישט שוין. אין דער אַנטוויקלונג פון אַ ליטעראַטור איז דאָס אַזוי, ווי אין לעבן פון אַ מענטש, פון אַ פּאָלק. גרויסע געשעענישן, קאַטאַקליז- מען, נצחונות אָדער מַפּלוֹת מוזן לאָזן זייערע שפּורן. אויב גרויסע געשע- ענישן האָבן שרייבער נישט באַווויגן, נישט אויפגעברויזט זייערע שעפע- רישע אימפּולסן, אויב די ליטעראַטור איז געבליבן קאַלט און גלייכגילטיק צו זיי, איז דאָס אַ סימן פון סטאַנאַציע, פון פאַרגליוערונג פון אַ ליטע- ראַטור, פון אירע פאַרשטייער, אויב נישט נאָך ערגער, ווי דאָס איז גע- שען מיט דייטשישע שרייבער אין דער נאָענטסטער פאַרגאַנגענהייט.

דער היטלעריסטישער קאַטאַקליזם, די פאַרטיילונג פון די יידן אויף דער פּוילישער ערד האָט באַווויגן כמעט אַלע פּוילישע שרייבער צו וויד- מענען עפעס דער גרויסער קאַמפּאַסטראַפע און אַ סך האָבן דאָס געמאַכט מיט גרויסן חשבון הנפש. אַנדערש האָט דאָס נישט געמאַרט זיין.

אין יענע פינצטערע צייטן פון פּאַנראַמען, וואָס האָבן זיך געפּראָגן פון איין עק צאַרישער אימפּעריע אין דער צווייטער, האָבן די פאַרגע-

שרויטנסמע פון די פוילישע שרייבער דערפילט, אן נישט נאָר מיט זייערע פראָמעסן, מיט זייערע האַנדלונגען דאַרפן זיי זיך קעגנשמעלן דעם צע-ווילדעוועטן המון און זייערע אונטערהעצער, נאָך אויך מיט זייערע ביי-כער. ווען אין דעצעמבער 1881 האָט די סוואַליע פּאָגראַמען פון רוסלאַנד זיך איבערגעוואָרפן קיין וואַרשע, זעצט זיך אַזשעשקאָוואַ אַוועק און הויבט אָן שרייבן דעם ראָמאַן „מירטאַלאַ“ אין וועלכן זי ווייזט, ווי דער רוימישער פּלעבס, אָן אַנגערייזטער דורך די הערשער, רויבט און מאַרדעט די יידישע באַפֿעלקערונג, ווי אַזוי רוימישע מרעגער שלאָגן יידישע מרעגער, די רוימישע אַרעמשאַפט וואַרפט זיך אויף דער יידישער אַרעמשאַפט. דאָס איז געווען אַן אַנאַלאָגיע, אַ פאַרגלייך צו די אונטערגערייזטע פּאָגראַמ-שטיקעס האָ. שפעטער שרייבט זי די רירנדיקע דערציילונגען „גדליה“, „דער שטאַרקער שמשון“, „רינגען“. זי רעגט אויך אָן, דערמוטיקט אַג-דערע צו שרייבן אין דעם גייס. „געס אין דיינע געבענשמע הענט דיין ווונדערבאַרע לירע און גיב אַ קלאַפּ איבער די ספרוגעס פון מענטשלעכער ליבע און האַרמאָניע...“ — שרייבט זי אין אַ בריוו צו קאַנאָפּניצקאַ, אין וועלכן זי רעדט מיט דערשימערונג וועגן דער אַנטיסעמיטישער וואַקאָנאַ-ליע. מאַריאַ קאַנאָפּניצקאַ האָט דעמילט אַנגעשריבן איר, „מענדל גראַסקי“. אין יענער צייט איז אויך דערשינען איר רירנדיקע דערציילונג „יאַקמאַן“. מיטן זעלבן הומאַניטאַרן ציל שרייבט דערנאָך אַלעקסאַנדער שווייענטאַ-באָווסקי זיין באַרימטע „הוה רובין“.

אין די יאָרן פון סוף 19= און אָנהויב 20=טן יאָרהונדערט האָבן נאָך פיל אַנדערע פוילישע שרייבער, צו יענער צייט באַקאַנטע, היינט טיילווייז פאַרגעסענע, גענומען אויף זיך ווי אַ שרייבערישע שליחות, די אויפנאַכע ארויסצוברענגען פאַרן פוילישן לייענער די יידישע נויט, דעם געקריוודעטן ייד, די פאַרהאַרעוועטע יידישע פרוי, דאָס יידישע קינד, וואָס האָט גע-לעכצט נאָך זון, נאָך אַ בלימל, אַ ביימל. דאָס זענען צום גרעסטן טייל דערציילונגען, לענגערע אָדער קורצערע, געשריבן דורך שרייבער, וועלכע האָבן געוואָלט מיט זייערע שאַפונגען העלפן אָפווישן די מחיצה פון שנאה. אַ סך פון די שרייבער, ווי שוין געזאָגט, זענען כמעט פאַרגעסן, ווי בראַהאַווסקי, זדזיעכאַווסקי, שימאַנסקי, דאַנילאָווסקי. די מחברים זענען כמעט פאַרגעסן געוואָרן אַבער זייערע שאַפונגען האָבן איינגעשמעלט אַ שיינע פּראָדיציע אין דער פוילישער ליטעראַטור, געשפּינט דעם נאָל-דענעם פּאָדעם... עליזאַ אַזשעשקאָוואַ האָט נאָך דעם גרויסן פאַרדינסט, וואָס אַדאַנט איר זענען פיל פון די דאָזיקע שאַפונגען אין 1905 יאָר, ווען

ס'איז ווידער אויפגעשטיגן אן אַנטיסעמיטישע כוואַליע, דערשיגען אין איין באַנד אונטערן געמיינזאמען טיטל „פון איין שמראָם“, וואָס האָט געוואָלט באַדייטן פון שמראָם פון ליבע, מיטלייד און פאַרברידערונג. כדאי זיך צוצוקוקן צו אייניקע יידישע געשטאַלטן, וואָס יענע שרייבער האָבן אַריינגעפירט אין דער פּוילישער ליטעראַטור, צו באַקענען זיך מיטן אופן פון אַרויסברענגען יידיש לעבן.

זייער באַראַקטעריסטיש פאַר יענעם פעריאָד אין אַלעקסאַנדער שוויגע-טאַכאָוסקי*, איינער פון די אָנגעזעענסטע פאַרשטייער פון פּוילישן פּאָזיטיוויזם, וועלכער האָט אין יענער צייט געשפּילט אַ גרויסע ראָל אַלס פאַרגעשריטענער פּובליציסט, ראַמאַניסט-נאָוועליסט, דראַמאַטורג, היסטאָ-ריקער. זיין „הוה רובין“ איז סײַ אַ פרעסק פון יידישער נויט, וואָס רופט אַרויס מיטלייד, סײַ אַ טיפּיש בילד פון בלינדער שנאה צום יוד, וואָס דאַרף וועקן פּראָטעסט. ווען די פאַרהאַרעוועטע, פאַר דער צייט פאַרוועלקטע הוה, אויף וועמענס פּלייצעס עס ליגט די לאַסט אויסצוהאַלטן אַ שטוב מיט קינדערלעך און אַ פרומען, פּאַנאַטישן מאַן, אַ ליידיקייטער און שלים-מוזל, דער-שלאַגט זיך שוין צו אַ שטיקל פּרנסה און צו אַ פאַרמעגן פון 10 קערב-לעך, ווערט זי הינטער איר שמעל קוזמיר דערמאָרדעט דורך דעם נישט יידישן אייגנווייגער פּראַנעק, וועלכער קאָן איר נישט מוחל זיין, וואָס זי פאַרכאַפט זיינע פאַרדינסטן, וואָס זי עסט פּויליש ברויט. און שוויגע-טאַכאָוסקי ענדיקט די נאָוועלע: — „אַרעמע הוה, איר בין דיר יאָ מוחל דאָס, וואָס דו האָסט אין מיין לאַנד אַרבעטן געוואָלט און מיט זיין ברויט דיינע קינדער שפּייזן געאַרט“.

נאָך ווייטער גייט גאָמוליצקי, ער וויל ווייזן דאָס טיף-מענטשלעכע אינעם יודן אפילו אין אַנטבליק פון שנאה און פאַראַכטונג. יאָסעק דער פּורמאַן פון דער דערציילונג „כאַלאַט“ איז שמוציק, און ס'פּילט זיך אַזוי מיט ציבעלעס פון אים, אַז זיין קריסטלעכער פּאַסאַזשיר איז אַרומגעכאַפט מיט אַן עקל צו אים. אין קיין קרעטשמע לאַזט מען דעם שמוציקן יודן נישט אַריין. און דאָך, ווען דער יונגער קריסטלעכער פּאַסאַזשיר, אַ דורכ-געפּוירענער פון בייסיקן פּראָסט שלאַפּט איין, נעמט יאָסעק אַראָפּ זיין וואַרעמען כאַלאַט, דעקט אים אַרום, און אַליין לויפט ער נאָכן וועגעלע, כּדי זיך צו דערוואַרעמען. דער פּאַסאַזשיר האָט קיין דאַנק נישט געזאָגט,

* ליידער איז דער הומאַניסטישער שרייבער מיט אסד יאָרן שפּעטער, שוין אין טופן עלטער (ער איז געשטאַרבן אין 1938) געוואָרן אַ רעאַקציאָנער.

איבעריקנס האָט יאָסעק דערויף גישט אויסגערעכנט. און דער מחבר מאַכט אזא קאָנקלוזיע: „אבי מען זאָגט, אז זיי רעכענען וישמענדיק אויס אויף עפעס...“

די באַציונגען צווישן ייד און נישט ייד האָבן באַרירט כמעט אַלע אָן אויסנאָם שרייבער פון יענער צייט און צום ווייט גרעסטן טייל קומען זיי צו אַן ענלעכער קאָנקלוזיע. אָט וועלן מיר נאָך אילוסטרירן מיט יונאַשאַס אַ יידישער געשטאַלט. זיין יודקאָ פון דער דערצייילונג דער „לאַמע־שניי־דער“ אַרבעט די גאַנצע וואָך אויף די דערפער, ער אַרבעט ביימאָג און ביינאַכט און ווען ער קערט זיך אום אויף שבת אהיים, פאַלט ער אַ טויט־מידער אַוועק אויפן וועג אויפן גראָז און שלאָפּט איין. דער פּריצישער עקאָנאָם און זיין פּורמאַן געפינען אים, נעמען אים אַרויף אויפן וואָגן און וואַרפן אים פאַר פאַרוואָס ער שלאָפּט נישט ביינאַכט. ווען דער יידישער לאַמבאָניק קלערט זיי אויף אויף זיין פּילאָזאָפּישן שטייגער, אז אַ שניידער מוז אויך לעבן און אויב ער וויל לעבן טאָר ער אין דער וואָך נישט שלאָפן, ווייל אויב ער וועט ושלאַפן וועט ער נישט האָבן פון וואָס צו לעבן, ענט־פערט דער גוישער פּורמאַן: „אָט אַ ייד אַ ספּעקולאַנט, אויף אַלעמען האָט אזא בעסטיע אַ דריידל“.

די הויפּט־מענדענין, ווי מיר זעען, איז די זעלבע. אויב אָבער דער גרויסער הומאַניטאַרער ציל איז דער זעלבער, זענען די מיטלען אָפּט אנדערע. נישט ביי אַלע זעט גלייך אויס די יידישע גוים, נישט שמענדיק רופּט די יידישע אנדערשדיקייט אַרויס סימפּאַטיע, זייער פאַרשידנאַרטיק זענען די יידישע געשטאַלטן ביי די פאַרשידענע שרייבער. אויב צום ביי־שפּיל חוה רובין און יאָסעק דער פּורמאַן זענען פּשוטע, אַרעמע מענטשן, וועלכע יעדערער קאָן פאַרשטיין, זענען שוין יונאַשאַס יידישע העלדן אין זייער גוים און דלות מיסטיקער, פּילאָזאָפּן, וועלכע האָבן אויך ליב זיך צו באַוווּיזן מיט זייער קלוגשאַפּט אין געלערנטקייט און דער עיקר זיי זענען משוגהדיק עקאָמיש. ביי דער גאַנצער סימפּאַטיע און מיטגליד, וואָס יונאַ־שאַ רופּט אַרויס צו יודקאָ, צו בערעק גוזיק („אַ נס אויפן בית־עולם“) זענען זיי — און אויך די אַנדערע יידישע געשטאַלטן — אין זייער אויב־זען, אין זייערע האַנדלונגען און טראַכטענישן אַזוי דורכויסן עקאָמיש, אז פאַר די פּוילישע ליינער קאָנען זיי אויסזען, ווי באַשעפענישן פון אַן אַנדער וועלט. למען האַמט דאָרף מען זאָגן, אז אזא עקאָמיק בייים שיל־דערן יידיש לעבן און יידישע מענטשן איז כאַראַקטעריסטיש פאַר אַ סך פּוילישע שרייבער נישט נאָר פון יענער צייט. מ'קאָן דאָס אויך געפינען

ביי געוויסע היינצייטיקע שרייבער. אויב מען וויל קאָן מען געפינען אַ באַרעכטיקונג, ווייל סוף כל סוף האָט דאָס יידישע לעבן פאַרמאָגט אין זיך עפעס עקזאָטישעס. לכל הפחות האָט די עקזאָטיק נישט געקאָנט אַרויסרופן קיין אַנטיפאַטיע, אַפילו ווען זי שאַקירט אונדז מיילמאַל.

און ווען מיר לאָזן שוין פאַלן דאָס וואָרט „שאַקירן“, איז זאָל מען דערמאָנען אַ באַרימטן פּוילישן שרייבער פון דער צווייטער העלפט פון 19=20 מן און אָנהויב יאָרהונדערט, וועלכער האָט אַרײַנגעפירט אין זיינע פּילפאַרביקע שאַפונגען אַ סך געשמאַלטן און בילדער פון יידישן לעבן. ס'האַנדלט זיך, ווי דער לייענער וועט זיך זיכער אָנשמויסן, אין באַל לעסלאָוו פּרום, אויף וועלכן ס'לוינט זיך באַזונדער אַפּצוהיימען. זיינע יידישע פּערסאָנאַזשן רופן אַרויס ביי אונדז זייער געמישטע געפילן, אויב נישט זאָגן שאַרפּער. איד געדענק, אַז אין גימנאַזיע, בעת אַ לעקציע, אויף וועלכער מיר האָבן אַנאַליזירט פּרום „ליאַלקע“, איז אַרויסגעשוואַמען די פּראַגע פון שרייבערס באַצייג צו יידן. אונדזער ווירדיקער פּראָפּעסאָר פון פּוילישער ליטעראַטור האָט אונדז דעמלט דערצײלט, אַז פּרום האָט וועגן זיך געהאַט אַזוי געזאָגט: „די אַנטיסעמיטן האַלטן מיר פאַר אַ גרויסן יידן-פּריינד, פאַר אַ יידישן אַדוואָקאַט און די יידן, ווען זיי לייענען מײנע ביכער, האַלטן מיר פאַר אַן אַנטיסעמיט“.

יא, דער יידישער לייענער קאָן זיין ווייניקסטנס שאַקירט, ווען ער לייענט פּרום ווערק, איבערהויפּט זיינע דערצײלונגען, אין וועלכע ער שילדערט יידישע מענטשן. מ'האַט מיר געהאַט געזאָגט, אַז ס'איז אַ פּראַגע פון עמפּינדלעכקייט. געוויס איז איינער אַ ביסל מער און אַ צווייטער אַ ביסל ווייניקער עמפּינדלעך. פאַר אַן אַבער דאָך אַ מין אַלגעמײנע מאַס אין מענטשלעכער עמפּינדלעכקייט. אָט איז דער דאָרפּס-גייער יאַסעק פון „שטאַטישע און דאָרפּישע דערצײלונגען“. דער יידישער דאָרפּס-גייער איז אַ הענדלער, אַבער דער עיקר אַ וווכערניק, וממש אַ פּיאַנעק אויפן לייב פון אַרעמען פּויער. לאַמיר אָננעמען, אַז אַזאַ יאַסעק איז געווען אין פּרום האָט זיך געקאָנט פאַרענטפּערן, אַז ער האָט זיינע נישט יידישע פּערסאָנאַזשן אויך נישט געשווינט. אמת, אַבער פאַר אַן אַבער.

דער אַרענדאר שמואל אין דאָמאָ „אַניעלקאַ“ איז אַ קלונער מענטש, אַבער זיין קלוגשאַפט איז אַ דיפּלאָמאַטישע, ער ווייסט ווי אַזוי צו מאַך געוורירן צווישן דעם פּריץ און דעם פּויער, אַז ס'זאָל שטענדיק אויספאַלן לטובת אים גופא. יאַקוב קאַפּלאַן אין דער שיינער דערצײלונג „יאַקובס הלום“ איז אַ טרויטער, אַ פּאַנטאַזיאָר, ער טרוימט וועגן רײזעס, וועגן

פארדיאגן די מערקן פון ירושלים נישט וויסנדיק, ווו ירושלים געפינט זיך. ווען דער פעמער ברענגט אים צוריק צו דער רעאלימעט און ער מוז פאר בלייבן אין זיין געשעפט, שמערן אים זיינע טרוימען גאָרנישט צו מעסטן דעם באַרכן אַזוי, אַז פון יעדן מעמער געמט ער אַרונטער אַ היפשע צאָל צענטימעטערס. מיט איין וואָרט — אפילו די מער סימפאטישע געשמאַלמן זיינע זענען קאָמבינאַטאָרן, געלט-גיריק, ווייסן ווי אַזוי זיך אַרויסצורייען פון מיליטער. באַזונדער שאַקירנדיק איז, ווען פרום לאָזט זיינע יידישע פערסאָנאַזשן רעדן מיט זייער „אויגענער“ שפראַך, מיטן כאַראַקטעריסטישן טײַטשן אײַ וואָי!

פרום וואָלט זיך געקאָנט פאַרענטפערן — און אויך אַנדערע האָבן אים אַזוי פאַרענטפערט — אַז אַזוי האָט דאָס יידישע לעבן אויסגעזען, אַז אַזעלכע יידן זענען געווען. האָט ער דאָך אויך די פאַרשידענע שיכטן פון דער פּוילישער געזעלשאַפט געשילדערט מיט אַלע זייערע גענאַטיווע זייטן און דאָס איז דאָך די אויפגאַבע פון אַ שרייבער. און די פּויערים ביי פרום? דערזעען מיר זיי דען נישט אין זייער גאַנצער אָפּגעשמאַנענקייט, פאַנאַטיזם, גראַבֿקייט, ביטערקייט? האָט דען אין דער יידישער ליטעראַטור דער זיידע און דאָס אייניקל נישט אַרויסגעבראַכט אַלע גענאַטיווע, די אַמיינסטן טונקעלע אַפּעקטן פון יידישן לעבן? — איר זשמעלט אייך פאַר, — האָט מען מיר געזאָגט — ווען אַ פּוילישער שרייבער וואָלט אונדז געבראַכט אַזאַ קאָלעקציע פערסאָנאַזשן ווי ביי מענדעלען און שלום עליכמען? ווען ער וואָלט זיי געשמיסן מיט זיין בייסיקער סאַטירע ווי דער זיידע מענדעלע, אָדער גוטמוטיק אויסגעלאַכט, ווי זיין אייניקל שלום עליכם?

ס'איז אַ פּראָבלעם, אויף וועלכן ס'וואָלט אַמאָל געלוינט זיך ברייטער אָפּצושמעלן, ס'איז נישט גאָר שייך יידן. באַגרענעצנדיק זיך דערווייל צו אַן אויבנאויפיקן ענטפער, קאָן מען גאָר זאָגן, אַז מענדעלע שילדערנדיק זיינע פערסאָנאַזשן, האָט אַרויסגעבראַכט זיין טיפע זאָרג פאַר זיי און שלום עליכם, אויסלאַכנדיק זיינע פאַרשוונען, האָט זיי באַשיינט מיט זיין גרוי־סער ליבשאַפט, ווייניקסטנס, מיט טיפן מיטלייד. גוטע און שלעכטע זייטן פון אַ פערסאָנאַזש קאָן אַ שרייבער זייער פאַרשידנאַרטיק שילדערן. אַ סברה, אַז ס'איז נישט קיין צופאַל, ווען אַ נישט-יידישער שרייבער שילדערט אַזוי אָדער אַנדערש אַ יידישן פערסאָנאַזש, ס'איז אַ גרוי־סער ספק, צי מע קאָן אין אַזאַ פאַל ווי ביי פרום פאַרענטפערן די געאַט־טיווע שמייכלן ביי יידישע געשמאַלמן מיטן שרייבערס „רעאליסטישן קוק“

אויף דער זאך, מיט זיין ווילן „צו זיין אמתדיק“, ווי מ'האט דאס אַשטמאַל געפרוווט מאַן.

פרום איז איבעריקנס אַ באַווייזן דערפון. ס'איז גענוג איבערצולייגען זיין אָפּהאַנדלונג „אַ וואָרט וועגן פּאַזיטיווער קריטיק“, וואָס געפינט זיך אין זיינע שריפטן „סמודיעס איבער ליטעראַטור, קונסט און פּאַלעמי-קעס“, כדי זיך איבערצוצייגן דערין. אין דער ליידנשאַפּטלעכער פּאַלעמיק מיט שווערע אַקאָוסקין איבער ליטעראַרישע פּראָגן, האָט ער אויך גישט אויסגעמיטן זיך אַרויסצוזאָגן וועגן ייִדישע ענונים. אין פּובליציסטישער פּאַלעמיק איז מע געצווונגען צו זיין אויפּרוכטיקער ווי אין בעלעטריסטיק. מיר קאָנען דאָ אַלזאָ, ליינען צווישן אַנדערע אַזעלכע אויפּרוכטיקע זאַצן: „...כ'האָב פּאַרטיידיקט דעם פּרינציפּ פון אומבאַגרענעצטער מאַלעראַיז ביז כ'האָב זיך גישט איבערצוייגט, אַז אויף דעם וועג ווערט דער ייִדן-פּראָב לעס געפּערלעך סיי פּאַר אונדז, סיי פּאַר ייִדן... כ'וואָלט אָבער ווידער גע-ענדערט מיין שטאַנדפּונקט אין דער פּראָגע, אויב די ייִדן וואָלטן זיך גע-נומען צו רעפּאָרטירן זייער סאָציאַלע אָרגאַניזאַציע (מיינט סאָציאַלן באַ-שטאַנד — ל. ב.) און וואָלטן אויפּרוכטיק געשטרעבט צו ווערן נוצלעכע מיטגלידער פון די אייראָפּעיִשע געזעלשאַפּטן“ (1867). אין אַ ביסל וויי-טער: „...אין נאַליציע שטאַרבט דאָס פּאַלק פון הונגער, עמיגרירט און פּאַרקויפט די ערד די ייִדן“.

פרום דער ראַמאַניסט און פרום דער היציקער פּאַלעמיסט זענען מסתמא גישט געווען קיין צוויי באַזונדערע מענטשן. ס'איז גישט קיין צו-פּאַל, וואָס דער דאָרפּס-גייער יאָסעק, דער ארענדאַר שמואל, יאַקוב קאַפּלאַן און פיל אַנדערע ייִדישע געשמאַלטן זענען געשילדערט אין יענעם ספּעציעלן ליכט, וואָס שאַקירט אונדז אַזוי שטאַרק.

ווי אַנדערש עס זענען די ייִדישע געשמאַלטן ביי מאַריאַ קאַנאַפּניצקאַ. אויך זי פּאַרמאַכט גישט די אויגן אויף דער ייִדישער אָפּגעשטאַנענדיקייט און פּאַנאַטיזם. אין „יאקטאַן“ צ.ב. איז געבן דער איידעלער, נאָבעלער הויפּט-געשמאַלט, פּאַראַן אַ גאַנצע מחנה פּאַנאַטיקער. זיי זענען אָבער גישט דער עיקר, דער עיקר איז דער שטאַלצער מיה-מענטשלעכער לייבע ראַבינאָוויטש. און מיט וויפּל ליבשאַפט און נאָבליקייט האָט זי באַהויבט מענדל גראַנסקי. אויך דער אַלטער איינבינדער, איז אַ פרומער, שראַד-ציאָנעלער מענטש, אָבער ער איז גלייכצייטיק אַ היינטצייטיקער מענטש, נעמט אויף דאָס לעבן ייִדיש-פּילאָזאָפּיש, איז אַן עטיקער, און קודם אַ שטאַלצער מענטש און שטאַלצער ייִד. ער קאָן גישט מוחל זיין זיין אייניקל

פארוואַס ער איז אַנטלאָפּן פאַר די קרויסמלעכע יונגלעך. און ווען מען קומט אים וואָרענען, אַז דער צערייַצטער המון איז אויפן וועג צו זיין הויז און די שכנמע לייגט אים פאַר אַרייַנצושטעלן אַ קרויץ אין זיין פענצטער, זאָגט ער קאָמענאַריש אָפּ — ער וויל נישט אויסבאַהאַלטן, אַז ער איז אַ ייד, ער וויל נישט דערפֿאַזן דעם געדאַנק, אַז ער קאָן מורא האָבן ביי זיך אין שמאַט, וואָס ער האָט ליב מיטן גאַנצן האַרץ.

מענדל גדאַנסקי פילט זיך נישט ווי ער וואָלט אַ פרעמדער געווען, פאַרקערט, ער איז מיט לייב און לעבן געבונדן מיטן לאַנד. נאָכן פאַגרעאָס אָבער, נאָכדעם ווי די פאַגרעאַמשיקעס האָבן אַרייַנגעוואָרפּן שטיינער דורכן פענצטער, בלייבט ער אַ דערשיטערטער, אַ פאַרענדערטער. אויפן אַרנומענט פון סטודענט, וועלכער איז געקומען אים ראַטעווען, אַז ס'איז קיינער נישט געשטאַרבן, ענטפערט ער, אַז ס'איז יאָ עפעס געשמאַרבן ביי אים, דאָס האַרץ צו דער שמאַט, וואָס ער האָט אַזוי ליב געהאַט, איז ביי אים אָפּגעשטאַרבן. מיט די ווערטער, וואָס קאָנאַפּניצקא האָט אַרייַנגע-לייגט מענדל גדאַנסקי אין מויל, האָט די גרויסע שרייבערין אין איר טיפן הומאַניטאַריזם געוואָלט ווייזן, אַז דער אַנטיסעמיטיזם, די פאַרפאַל-זונגען קאָנען אַרויסרייסן די גרעסע ליבע און צוגעבונדנקייט צום לאַנד.

און ווען מ'דעמט וועגן ליבע און צוגעבונדנקייט צום לאַנד ביי יידישע געשטאַלטן, איז נישט מעגלעך נישט צו דערמאָנען נאָך אַ ווינדערבאַרע יידישע געשטאַלט פון דער פּוילישער ליטעראַטור פון יענער צייט און נעמט לעך סרול פון לובאַרטאָוו. דער מחבר פון דער דערציילונג, אַדאַם שימאַנ-סקי טראָגט אונדז אַריבער אין ווייטן צאָרישן סיביר, וווּ עס באַגעגענען זיך אויף פאַרשיקונג אַ פּוילישער אינטעליגענט און אַ פּשוטער, פּוילישער, פרומער ייד פון לובאַרטאָוו. ביידע ווערן זיי אין דער גלייכער מאָס צעריסן פון בענקשאַפט צום לאַנד. און ווען דער פּריש אָנגעקומענער פּוילישער אינטעליגענט דערציילט אים די נייעס פון לאַנד, צעווייגט זיך סרול פון לובאַרטאָוו און די הערצער פון ביידע פאַרשיקטע קלאָפּן געמיינזאַם אין איין ריטם און זייערע טרערן מישן זיך צוזאַמען, ווייל „לאַנג האָט געוויינט דער אַלטער חסיד און איד האָב מיט אים צוזאַמען געוויינט“ — פאַרענט-דיקט דער מחבר.

געוויינלעך דערשיינט דער יידישער מענטש אין דער פּוילישער ליטע-ראַטור אַן אָפּגעפרעמדטער, אַן אינאַלירטער. מאַריאַ קאָנאַפּניצקא האָט נישט נאָך אין מענדל גדאַנסקי אַרייַנגעהויבט אַ גרויסע ליבע צום לאַנד, נאָך זי האָט אויך אין פּיינטלעכן אַרום געפונען פאַר אים פאַרטידיקער.

עליוצ אַזשעשקאָוואַ איז נאָך ווייטער געגאַנגען. אין דער סביבה פון שנהא
און פאַראַכטונג געפינט זי מענטשלעכע פריינדשאַפט און געמיינזאַמקייט
פון גורל. דאָס ברענגט זי צום אויסדרוק קודם אין אירע דערציילונגען,
אויף וועלכע מיר וועלן זיך בעיקר פאַרהאַלטן. אָט זוי עס דערשיינט גדליה
פון דער דערציילונג „גדליה“: דער קראַנקער, דערשעפּטער, אָבער מוטי־
קער און שמאַלצער דאָרפּס־גייער, דער באַפאַלענער און דערגייעריקטער
אין פּריציפּן הויז, וווּ מען האָט אים געבראַכט צו פירן ווי אַ גנב, ווייל
ער האָט אַ הונגעריקער אָפּגעריסן אויפן פּעלד עפּלעכע אַרבעס־שוימן, גע־
פינט אַ הייבן פאַרטיידיקער און פריינד אין זעכצן־יאָריקן יאָגעק, וועלכער
האָט זיך שוין אָנגעזאַפט מיט נייע אידעען, מיט בילדונג אין שמאַט — דאָ
רוקט אַנב אַרויס אַזשעשקאָוואַ, די גרויסע פאַרשטייערין פון פּוילישן פּאָ־
זיכיוויזם, ידעם געדאַנק, אַז אויך בילדונג וועט צעטרייבן די שנהא
צום מענטש.

דער זעקס־יאָריקער כאַימעק פון דער דערציילונג „גיב אַ בלימל“,
באַקומט די געגאַרטע בלומען פון דער אומבאַקאַנטער נישט־ידישער פּרוי;
זי פאַרשטייט אים, כאַטש ער קאָן קיין וואָרט אין איר שפּראַך נישט ארויס־
רעדן און דעם זאַץ, וואָס זי האָט אים אויסגעלערנט, „גיב אַ בלימל“ חזרט
זיך כאַימעק איין אפילו אין חדר.

דער אַלטער יידישער זייגערמאַכער בערעק פון דער דערציילונג
„רינגען“ און דער אַלטער מאַנגאַט סטרומעניצקי, אַזעלכע ווייטע און
אַנדערשיקע, דערפילן פּלוצלונג, ביי אַ צופּעליקער באַגעגעניש עפעס
זעהיימע פּעדים, וואָס פאַרבינדן זייער גורל. און ווען דער קריסטלעכער
מאַנגאַט שמאַרבת, באַגלייט אים בערעק פון דער ווייטנס צו זיין איי־
ביקער רן און שטייענדיק אויפן שכנותדיקן יידישן בית־עולם, האָט ער
דאָס געפיל, אַז צווישן אים און דער טרומנע האָט אַן אומזעבאַרער
שמיד אויסגעשמידט רינגען פון אַ קייט, וואָס בינדט אַלע צוזאַמען,
רינגען פון אַ געמיינזאַמען גורל.

פונקט ווי עס זענען טיף־מענטשלעך אירע פאַראַלגעמיינערונגען וועגן
גורל־געמיינזאַמקייט, אַזוי זענען טיף־מענטשלעך אירע יידישע געשטאַלטן.
די אַלטע שמאַטע־הענדלערין כאַיטא, איר פאַרשטאַרבענער מאַן לייבע, דער
רב נחום, פאַרמאַגן אין זיך אַזוי פיל ווירדע, נאָבלקייט, אַזוי פיל אינטימ־
מענטשלעכס, אַז יעדער נישט־ייד קאָן דערזען אין זיי אַ שוועסטער, אַ ברו־
דער. אויך ביי אַזשעשקאָוואַ איז פאַראַן די יידישע ספּעציפיק, די באַזונג־
דערע יידישע וועלט מיט איר מיסטיק, מיט איר רעליגיעזן פאַנאַטיזם, ווי

מען זעט דאָס בעיקר אין „מאיר עזאָפּאָוויטש“. דער פּרוּמער שימשעל פּון איר דערצײלונג „דער שטאַרקער שמשון“ איז אַ מיסטיקער, ער איז אָבער פּול מיט מענטשליכער דעהויבנקױט, מיט דראַנג צו שײנקױט, צו שעפּערישקױט. דעם פּרוּמען ייד דעם מיסטיקער מאַכט אַזשעשקאָוואַ נאָך עגמ וואָן פאַרשמענדלעך פאַרן נישט-ייד, מען דערפילט דעם אומזעבאַרן, געמײנזאַמען גורל, וואָס שפּיגלט זיך צווישן זײ. און וואָס פאַר אַ פּרעכטיקע קינדער-געשטאַלמן אַזשעשקאָוואַ ווײזט אונדז! זײ זענען פּול מיט קינדע-רײשן חז, פּול מיט דראַנג צו ליכט, צו שפּיל, צו דער גאַמור, ווי כאַימעק, מעגדעלע, העגער.

דאָס איז בלויז אַ טײל פּון די ייִדישע געשטאַלמן אין דער פּוילישער ליטעראַטור פּון יענעם איבערבּרוך-פּעריאָד. טראָץ זײער ענלעכקױט זענען זײ פאַרשידנאַרטיק געמאַלן, אַזוי אַז געוויסע קאָנצע אַרויסרופּן בײם לײע-גער ליבשאַפט און אַכטונג, אַנדערע דאַקענן בלויז מיטפלייד אָדער אין ערגסטן פאַל — החמנות. אַלע די פּוילישע ישרײבער האָט אָבער פאַראַיי-ניקט דער געמײנזאַמער שטריך, וואָס שילדערנדיק זײערע ייִדישע גע-שטאַלמן, האָבן זײ אַרויסגעבראַכט אין אַלע גיואַנסן די ייִדישע אַרעמקױט, די נויט, די עוולות, וואָס זענען באַזאַנגען געוואָרן לגבי דעם יידן און דער-מיט געקאַנט וועקן פּראָטעסט און פּאָדערן גערעכטיקױט.

די ראַמאַנען, דערצײלונגען, נאָוועלן, וואָס זענען דאָ דערמאַנט גע-וואָרן, זענען פּון זײער אַ פאַרשידענעם קינסטלערישן ווערט. אויב ס'איז דאָ גאַרנישט געזאַגט געוואָרן וועגן זײער ליטעראַרישן ווערט, איז דאָס דערפאַר, וואָס אין אויבנאויפיקן איבערזיכט איז געזאַנגען בעיקר צו ווײזן ווי אַזוי פּוילישע שרײבער האָבן געוויזן דעם ייִדישן מענטש. ס'איז געזאַגט גען בלויז צו ווײזן, ווי אַזוי דער ייד איז אין אַ געוויסן טראַגישן פּעריאָד דערשיגען אין דער פּוילישער ליטעראַטור.

די חוה רובינס, די בערעקס, יאַסעקס, די גדליה'ס און שמשונס זענען ישוין מער נישטאַ. ס'איז אַ פאַרשוונדענע וועלט, אַ טראַגיש-אָפּגעווישטע. עס פאַרשווינדן לײדער אפילו די שפורן נאָך זײ. זײערע און זײערע קינד-דערס מצבות, די קברים, די בית עולםס גופא ווערן לײדער אויך אָפּגע-ווישט. דעריבער זענען אונדז די מצבות, וועלכע עס האָבן זײ געשמעלט פּוילישע שרײבער, זײער פאַראייביקונג אין דער פּוילישער ליטעראַטור, אונדז היינט באַזונדערס טײער.

II

יידישער אומקום און ווידערשטאנד אין דער פוילישער ליטעראטור

פאראן מענטשלעכע דראמעס, היסטארישע קאמאקליזמען, וואָס לייגן ארויף א חוב אויף דער ליטעראטור. אַ ליטעראטור, אין וועלכער אַזעלכע דראמעס געפינען נישט קיין קינסטלערישן תיקון איז ווי אַ פארשולדיקטע.

די יידישע טראגעדיע בימי-הימלער האָט שוין געפונען א טיפן אָפּ-קלאַנג אין דער וועלט-ליטעראטור. און הנם עם איז נאָך נישט געבוירן געוואָרן דאָס ווערק, וואָס זאָל אָפּשפיגלען אין גאנצן פאַרנעם די אומגע-הויערע פאַלקס-טראגעדיע, זענען דאָך אַנטשטאַנען אין פאַרשידענע ליטעראטורן אויפֿטרייסלענדיקע ביכער. אין קיין שום ליטעראטור אָבער איז דער יידישער חורבן אזוי נישט אָפּגעשפיגלט געוואָרן — נישט רעדנדיק וועגן דער יידישער — ווי אין דער פוילישער. און אַנדערש האָט דאָס נישט געקאָנט זיין, אַנדערש וואָלט די פוילישע ליטעראטור געבליבן אן אויסערסט פארשולדיקטע.

זייענדיק אין דייטשלאַנד האָב איך געפרעגט א דייטשישע שרייבערין, פאַרוואָס די דייטשישע ליטעראטור האָט פאַרהעלטנישמעסיק אַזוי ווייניק ארויסגעבראַכט די רציחות, די שחיטה איבערן יידישן פּאָלק. איז דאָך אויף דער דייטשישער ליטעראטור, אויף די דייטשישע שרייבער געלעגן דעוֹ גרעסטער און דער דרינגנדיקסטער חוב דאָס צו טאָן. האָט דאָך די דייטשישע ליטעראטור געדאַרפט דערשיטערן, אויפֿטרייסלען, פאַרוואַנדלען זיך אין אַ ליטעראטור פון חשבון הנפש און מידת הדיון. מיין מיטשמועסע-רין האָט פאַרוונדערט געקומט אויף מיר און געשוויגן. כ'קאָן נישט זאָגן, אַז זי איז נישט געווען געריירט פון דעם, וואָס כ'האָב איר דערציילט. זי האָט אַ פילבאַר האַרץ און אַ צאַרטע, לירישע פעדער. מסתמא דערפאַר שרייבט זי אַזעלכע רירנדיקע קינדער-מעשיות און קינדער-פּאָעמעס.

אָבער וועגן פאַרפייניקן מיט אוממעגטשלעכע פייגען אַנדערהאַלבן מיל-
יאָן יידישע קינדער האָט זי נישט אָנגעשריבן קיין איין וואָרט. און די
דאָזיקע שרייבערין געהערט דאָך נישט צו די איינצעלנע אויסנאַמען.
אן אנדער דייטשישער אינטעלעקטועלער האָט מיר געזאָגט, אַז
דאָס איז א פראגע פון צייט-דיספּאָנס. איז נישטאָ קיין ספק, אז עס זענען
פאַראַן דראַמעס פון פעלקער און מענטשן, וועלכע ווערן שמענדיקע, איי-
ביקע טעמעס פאַר דער קונסט, פאַר דער ליטעראַטור. דער יידישער
חורבן, די דראַמע פון ווארשעווער געמאַ — און אנדערע געמאַס — וועלן
נאָך לאנגע, לאנגע צייטן זיין א טעמע פאַר שרייבער און אנדערע
קינסטלער. די ליטעראַטור איז אָבער דער עדות פון איר צייט, זי איז דער
עיקר דאָס געוויסן, דער שופט פון איר צייט. די דייטשישע ליטעראַטור
איז אין דעם פּרט דאָס נישט געווען, אין דער מינדסטער מאָס. די ווייניקע
שרייבער, וועלכע האָבן אַזעלכע פרווון געמאַכט, האָבן נישט געקאָנט
אָפּגעבן דעם שווערן חוב. אנדערש איז דאָס געשען אין דער פּוילישער
ליטעראַטור.

* * *

נישטאָ קיין איין געביט, קיין איין זשאַנר פון דער פּוילישער ליטע-
ראַטור — און אויך אין דער פּלאַסמישער קונסט — וועלכער זאָל נישט
האַבן זיך צוגעאייגנט, ווי א באַלדיקע טעמע די יידישע קאמפּאָסיראַפּע.
אין ראַמאַז, אין דער נאָוועלע, דערציילונג, אין דער דיכטונג און אין
דער דראַמאַטורגיע, אומעמום האָט דאָס יידישע אומגליק באַקומען אַ
געוויסע קינסטלערישע געשטאַלטיקונג. א באַזונדער אָרט פארנעמט די
זכרונות-ליטעראַטור, וואָס באַרייכערט זיך אַלע מאָל מער מיט נייע
ביכער.

אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה האָט דער ווייט גרעסער
טייל פון די פּוילישע שרייבער און צווישן זיי די אָנגעזעענסטע, געווירמעט
ווייניקסטנס איינס פון זייערע שאַפונגען דער יידישער פּראָגנעדיע. געווען
אַזעלכע שרייבער, ווי צ.ב. אַנדזשעיווסקי, באַשאַקעוויטש, אַמאָווינאָוסקי,
וועלכע האָבן שוין בעת דער מלחמה, אונטערן צאָלדיקן איינדרוק פון יענע
פּראַגישע געשעענישן, איינגעשפּאַנט זייער פּעדער, כדי אויסצווייטיקן
דעם יידישן ווייטיק. מען טאָך דערביי נישט פארשווייגן, אז עס איז געווען
א צייט, ווען אויף אַזעלכע ביכער און אַזעלכע שרייבער האָט מען געקוקט

מיט אַ קרום אויג. מ'האָט אַזעלכע ביכער אָנגערופן „גרוי־ליטעראַטור“ — און גישט נאָר אויף ייִדישער חורבן = מעמאַטיק. דאָס האָט איבערגע־
 ריסן דעם אַמעם פֿון יענעם ספּאַנסאָנעם, ליטעראַרישן שטראָם. דאָס האָט
 אָבער אנדערש גישט געקאָנט זיין, ווי פאַרבייגייענדיק.
 זינט עטלעכע יאָר איז צו באַמערקן אַ צוריקקער צו דער חורבן־
 ליטעראַטור. עס באַווייזן זיך נייע ביכער אויף ייִדישער חורבן־מעמאַטיק
 און עס דערשיינען אין נייע אויפֿלאַגעס פֿריערדיקע ביכער. און גישט
 נאָר אין דער ליטעראַטור. עס זענען דערשינען אייניקע נייע פֿילמען אויף
 דער זעלבער מעמאַטיק און אין דער פֿלאַסמישער קונסט זעצן פֿאָר אָנ־
 געזעענע פֿוילישע קינסטלער דאָס פֿאָראַייביקן דעם פֿארמיליקטן, פֿוילישן
 ייד. דאָס איז אָבער אַ סעמע פֿאָר זיך און מיר וועלן זיך האַלטן בלויז
 ביי דער ליטעראַטור — ביי דער שיינער ליטעראַטור, דורכלאַנגדיק אויך
 די פֿילע פֿובליציסטישע און היסטאָרישע אָפּהאַנדלונגען אויף דעם געביט.
 פֿאַראַן אַזעלכע, וואָס זאָגן, אַז די גרויסע צאָל ביכער אויף ייִדישער
 חורבן־מעמאַטיק דאַרף מען דערקלערן מיט דער גרויסער צאָל ייִדיש־פֿויל־
 לישע שרייבער. איז דאָס אַ פֿאַקט, אַז אין דער פֿוילישער ליטעראַטור
 פֿאַרנעמען אַ נאָר היפּשן אָרט שרייבער פֿון ייִדישער אָפּשטאַמונג און
 גישט נאָר אין דער היינצייטיקער פֿוילישער ליטעראַטור. אָבער אויסער
 אַדאָלף רודניצקי, קאַזימיעזש בראַנדוס, סטאַניסלאָוו וויגאַנדזקי, אַטווי־
 נאָווסקי, סאַנדויער, וואַזשיק, קאַט, פֿאַגלער און אנדערע, האָבן דאָך
 אַרויסגעבראַכט דעם ייִדישן אומגליק אויך אַזעלכע פֿוילישע שרייבער, ווי
 זאַפּיאַ נאַלקאַווסקאַ, יעזשי אַנדזשעווסקי, בראַניעווסקי, קרוטישקאַוו־
 סקי, טאַדעזש באַראָווסקי, שמאַגלעווסקאַ, בראַשקעוויטש, זשוקראָווסקי,
 בראַטני, מילאַש, בוטישקאַווסקי, יוזעף מאַרשאַן, קאַגוט, יוזעף העז, טאַ־
 דעזש רוזשעוויטש און נאָך און נאָך. עס קומט זיי דערפֿאַר גישט קיין
 ייִשר־כוּח. נאָכן דייַטשישן אין דער פֿוילישער שרייבער געווען דער נאָ־
 ענטסטער עדות פֿון ייִדישן אומגליק. דער פֿאַקט איז אָבער אַ פֿאַקט און
 מ'דאַרף גישט זוכן אים צו מינימיזירן.

* * *

ס'איז פֿאַרשטענדלעך, אַז יעדערער פֿון די אויבן דערמאָנטע שריי־
 בער האָט אויף זיין אייגענעם שטייגער און פֿון זיין קוק־ווינקל געזען און
 אָפּגעשפּילגלט דעם ייִדישן חורבן. איינע האָבן אים געזען פֿון נאָר נאָענט,

געווען אוממימלכארע עדות, אנדערע האָבן אים אָבסערווירט פון דער זייט, אָנמעכטיק געקוקט פון דער ווייטנס, נאָך אנדערע האָבן ערשט נאָך דער מלחמה אָנגעהויבן זיך געענטער צוצוקוקן צו דער געכטיקער יידישער פארטיליקונג, ווי ס'איז דער פּאַל מיט די שרייבער פון יינגערן דור.

דער יידישער חורבן-מאָטיוו איז אויך אַריינגעפלאַכטן אין פאַרשידענע אנדערע טעמעס, איבער וועלכע. פּוילישע שרייבער האָבן פאַר די לעצטע קנאַפע צוויי צענדליק יאָר געאַרבעט. דאָ און דאָרט קלינגט ער בלויז אָפּ ווי אַ גרויליקער עכאָ, ווי צ. ב. ביי ווילהעם מאַך אין „יאַוואָראָווע הויז“, אָדער ווי אין די דערציילונגען פון רוזשעוויטש, הען און ביי אנדערע—אָנב האָט אויך רוזשעוויטש געשאַפן דעם סצענאַר צום רירנדיקן פילם „אַ גע-בורט-שיין“, וואָס שפּיגלט אָפּ די דראַמע פון יידישן קינד, און יועף הען האָט די יידישע פאַרטייליקונג אויך אַרויסגעבראַכט אין זיין ביכל „דער אַרעסטאַנט און די העלעהאַריקע“, וואָס איז דערשינען מיט אַ יאָר צוריק. טיילמאָל מיט עפּלעכע זאַצן אָדער נאָר מיט איין זאַץ גיט דער שרייבער אַן אַנונג וועגן דעם גאַנצן שוידער פון דער יידישער קאַטאַסטראָפּע. אזוי טאַקע זעען מיר דאָס ביים טאַלאַנטירטן יונגן דיכטער און דערציילער טאַדעווש רוזשעוויטש אין זיין דערציילונג „די פּרוכט פון אַ לעבן“. צוויי דאַרפס-מיידעלעך טרעפן זיך אָן, בעת דער אָקופאַציע, אויף צוויי דערמאָר-דעמע מענטשן, וועלכע ליגן נאַקעטע אויפן מיסט, הינטערן דאָרף. דער-שראָקענע זעצן זיי פאַר זייער וועג, קאָמענטירנדיק די געשעעניש. איינע פון זיי זאָגט: „דאָס זענען זיכער יידן“. דערויף ענטפערט די צווייטע: „יידן זענען דאָך שוין אויף דער וועלט נישטאָ“.

* * *

פאַרשידנאַרטיק איז דער יידישער חורבן אָפּגעשפּיגלט אין דער פּוילישער ליטעראַטור. ביי געוויסע שרייבער איז דער טראָפּ געלייגט דער עיקר אויף דער דייטשישער רציחה און יידישן מאַרטירערטום, ווי ביי באָ-ראָווסקי, קרומשקאָווסקי, ביי אנדערע לאָזט זיך הערן צווישן דער רשעות און פּיין אן אָפּקלאַנג פון ווידערשטאַנד אָדער אַן אומבאַהאַלפּענער און זומ-מעכטיקער דראַנג צו קעמפן, ווי ביי גאַלקאָווסקאָ, באַשאַקעוויטש, הען, נאָך ביי אנדערע איז צוזאַמען מיט דער פאַרטייליקונג אַרויסגעבראַכט דער אַקט-ווער, מסירת-נפשדיקער יידישער ווידערשטאַנד, ווי ביי אַפּווינאַווסקי, אַנד-זשעווסקי, רוהניצקי, בראַנדיס, בומשקאָווסקי, קאַגומ. די לעצטע צוויי האָבן

אויך געוויזן דעם יידישן פארמיזאן, דעם ייד אין וואלד, אין באוואבנזן קאמף צוזאמען מיטן פוילישן פארמיזאן, די באציונג פון דאָרף, וואָס האָט אויך געוויזן יוזעף מאָרטאָן. א ווייניק אויסגעפאַרשמן, טראַגישן אספּעקט פונעם יידישן אומגליק האָט אויפגעדעקט הענריק פּאָגלער, וויזנדיק דעם ייד ביי דער שקלאַפּן-אַרבעט אין פּאַבריק צווישן פּוילישע אַרבעטער. פּאָגלער האָט אויך געוויזן („אַ געראַטעוועטער פון תּהוֹם“) דעם חורבן פון יידישן שטעטל, וואָס איז פאַרהעלטנישמעסיק ווייניקער אָפּגעשפּיגלט אין דער פּוילישער ליטעראַטור. די פאַרטיילונג פונעם שטעטל האָט צווישן די ווייניקע אויך געשילדערט לעאָפּאָלד כּוּמַשקאַווסקי. און ווען מיר דערמאָנען שוין דאָס פאַרטייליקטע יידישע שטעטל, דאָרף מען דערמאָנען אַנטאַני סלאָנימסקי, וועלכער האָט עס מיט אזוי פיל האַרץ באַוויינט:

„נישטאָ שוין, נישטאָ מער אין פּוילן די יידישע שטעטלעך,
אין קאַרטישעוו, בראַדע, פּאַלעניצע, הרובישעוו,
בתּוּם וועסטו שבת-ליכטלעך זוכן אין פענצטער,
בתּוּם — ס'געזאָגט פון דער הילצערנער שול אַרויס!“

נישט אלעמענס אופן פון אַרויסברענגען דעם יידישן אומגליק קאָן אַנדזן געפעלן. און איד האָב דאָ נישט אין זינען די עטלעכע שרייבער, וועלכע די יידישע ליידן זענען ווייניק וואָס אָנגענאָמען. עס איז אויך נישט אַנצונעמען דער אופן, ווי אזוי מאַדעוּש באַראָווסקי האָט געשילדערט אַנטלאָפּענע פון געמאָ יידישע פרויען אין זיין דערציילונג „די געזעגענונג מיט מאַריאַ“ און יידישע געשמאַלען אין אַנדערע דערציילונגען (אין דער זעלבער זאַמלונג). דער יונגער טאַלאַנטירטער און טראַגיש פאַרשטאַרבע־נער שרייבער האָט אין דער דערציילונג „איד פאַרבעט אייד, מיינע הער-שאַפּטן, אין נאַז“ געגעבן די שטאַרקסטע און אממיינסטן אויפשוידערנדיקע וויזיע פון אוישוויצער גיהנום, אָבער אַזאַ גרויל-בילד טאָר נישט געשיל-דערט ווערן סתם אזוי זיד, מיט עפעס אַ מין ספעציפישן נאַטוראַליזם. עס איז מיר אויך ביי קאָנטן אין „געלן משה“ נישט אליין צום האַרצן, איבער-הויפט דאָס שילדערן די שרעק-קאָנוולסיעס פון יידישן פאַרמיזאן משאַרני, בעת ער דאָרף אין העלן טאָג אויספירן פאַרן קלויסטער דעם אַטענטאַט אויפן פּאַשיסטישן אויסוואַרף, כּאָמיש דער נאַראַטאָר ברענגט צום אויסדרוק די באַזוגערע לאַגע פון יידישן פאַרמיזאן און גיט אַנצוהערן, אַז ער קאָן אויך זיין אַ קרבן פון זיינע אייגענע קאַמפּס-הברים.

(*) איבערגעזעצט י. זאָנשין

ביים ווייט גרעסטן טייל פוילישע שרייבער אין אָבער דער יידישער אומקום אָפגעשפּיגלט מיט גרויס השתפכות=הנפש און חשבון=הנפש. ביים גרעסטן טייל פון זיי איז אָנגעוויזן אויף דער מיטפאראנטוואָרטלעכקייט, אָדער ווייניקסטנס אויף דער גלייכגילטיקער באַציונג צו דער יידישער שראַגעדיע מצד דער פוילישער באַפעלקערונג. געווען אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן דאָס יידישע אומגליק אויסגעווייטיקט מיטן אויסבליק אין דער צו=קונפט, מאַכנדיק די ערשטע פרווון צו פארשיטן דעם אָפּגרונט, וואָס די אָקופאַציע האָט פארטיפט צווישן ייד און נישט ייד. אזוי צום ביישפּיל האָט בראַנעווסקי אין זיין רירנדיק ליד, „צו די פוילישע יידן“ געוואָלט איינפלאַנצן אין אלעמענס זכרון דעם באַוווסטזיין, „אז מען האָט דאָס בשותפותדיקע הויז הרוב געמאַכט, און דאָס פאַרגאַסענע בלוט פאַרברי=דערט אינדרו, עס פאַראייניקט אונדז די עקזעקוציע=וואַגנ...“ באַזונדער בולט איז געקומען צום אויסדרוק דער מאַמענט פון גלייכגילטיקייט און מיטפאַראַנטוואָרטלעכקייט, דער גרויסער חשבון=הנפש אין די שילדערונג=גען פון אויפשפאַנד אין וואַרשעווער געמאַ.

* * *

ס'איז אַלזאָ, אַ טעמע פאַר אַ גרעסערער אַרבעט, אויב מען וואָלט געוואָלט זיך אָפּשטעלן אויף אַלע אספעקטן. וועלן מיר זיך דאָס מאַל פאַר=האַלטן בלויז אויף דער אָפּשפּיגלונג, וואָס דער וואַרשעווער געמאַ=אויפ=שפאַנד האָט געפונען אין דער פוילישער ליטעראַטור. און באַגרענעצן וועלן מיר זיך צו עטלעכע פון די אָנגעזעענסטע פוילישע שרייבער, קודם=בל וועלן מיר זיך אָפּשטעלן אויף יעזשי אַנדזשעווסקי און אַדאַלף רודניץ=קי. די צוויי שרייבער האָבן, דוכט מיר, די דראַמע אַמטשאַרקסטן גע=שילדערט.

אַנדזשעווסקי האָט דעם הערפּאָישן און טראַגישן פינאַל פון געמאַ געשילדערט אויף דער „הייסער מינוט“. „די גרויסע וואָך“, אין וועלכער ער ברענגט אים ארויס, האָט ער אָנגעשריבן, ווי דער מהבר דערציילט אין דער הקדמה צום בוך, „נאַכט“, גלייך נאָכן געמאַ=אויפשפאַנד, אוממיטל=באַר אונטערן איינדרוק פון די טראַגישע געשעענישן. שפעטער, דערציילט ער ווייטער, האָט ער אין מאַנסקריפט בלויז אריינגעפירט קינסטלערישע אויסבעסערונגען, צוגעגעבן געוויסע איינצלהייטן.

אַנדזשעווסקי האָט די געמאַ=דראַמע איבערגעלעבט ווי א זייטיקער אָבסערוואַטאָר. ער האָט הויפּטזעכלעך אונטערגעשראַבן דעם אָפּקלאַנג,

וואָס זי האָט געפונען אויסער די געמאַ-מויערן. ווי אַ דערשימערטער עדות פון דער צווייטער זייט מויערן, האָט ער אויפן לייזונג פון אויפשטאַנד געוויזן מיט גרויסן השבון-הגפּש די באַציונג פון דער נישט יידישער באַ-פעלקערונג צום יידישן אומגליק. שילדערנדיק דעם געמאַ-אויפשטאַנד, שטעלט דער שרייבער דרייטס צוועק אָנגעווייטיקטע, עיקרדיקע פּראָבלע-מען. זיינע שילדערונגען פון יידישן קאַמף און ברענענדיקן געמאַ זענען אָנגעפלאַדן אין זייער געפרעסטיקייט מיט אַזוי פיל איבערלעבונג, מיט פּיין און צאַרן, זייער באַלדיקע ווירקונג אין פון אַזאַ קראַפּט, אַז דעם לייע-גער וועלן זיי שוין אויף שמענדיק פאַרבלייבן אין זכרון. אַנדזשעיעווסקיס שפּראַך אין דאָ פּרעציוז, קאָנדענסירט, אָבער זייער פּלאַסטיש. „די גרוי-סע וואָך“ איז איינע פון די שפּאַרקסטע קינסטלערישע שילדערונגען פון ברענענדיקן געמאַ.

אַנדזשעיעווסקי, האָט, ווי עס זעט אויס, קודם געוואָלט ווייזן די אויס-ווירקונג, פון דער יידישער דראַמע אויף דער צווייטער זייט מויער. ער ווייזט אָבער גלייכצייטיק מיט קראַפּט דעם יידישן, פאַרצווייפּלען קאַמף, זיין שטופּנווייזן אָנווקס, די עקשנותדיקע אָנמשלאַנסקייט און מסירת-נפשדיקייט פון די קעמפּער-מאַרטירער און זייער פּראַגמאַטישע איינזאַמקייט. מיר זען, ווי דער אויפשטאַנד האָט זיך אנטוויקלט כמעט טאָג נאָך טאָג, ווי ער איז פון קליינע פּאַרטיידיקונגס-קאַמפּן איבערגעגאַנגען אין אַ בריי-טער, גוט אָרגאַניזירטער שלאכט. „די פּאַרטיידיקונג פון אָנהויב אַ כאַץ-טישע און צופעליקע איז שנעל איבערגעגאַנגען אין אַ רעגולערן און פּלאַנמעסיקן קאַמף. אין פיל ערטער האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן אויטאָמאַ-טישע ביקסן“. „...ס'האַט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף פון די יידישע אויפ-שטענדלעך, דער אממיינסטן איינזאַמער און פּיילנלעכער פון אַלע קאַמפּן, וואָס מ'האַט ערגעץ-וווּ אין אַלע צייטן אונטערגענומען אין פּאַרטיידיקונג פון מענטשלעכן לעבן און פּרייהייט“. דער מחבר פון דער „גרויסער וואָך“, דערמאָנענדיק, אַז דער אויפשטאַנד איז געווען אַ באַווסטזיגיק צוגעגריי-טער, האָט מיט קראַפּט אונטערגעשפּראַכן די אומפאַרגלייכלעכע העלדיש-קייט פון די קעמפּער: „די אויפשטענדלעך האָבן זיך פּאַרטיידיקט עקשנותדיק און פּלאַנמעסיק, זיי האָבן פּאַרביטערט געקעמפּט פאַר יעדער גאַס, פאַר יעדן הייזער = באַק...“. „פון די יידישע הייזער האָט מען אימ-אויפהערלעך געשאַסן“.

אַנדזשעיעווסקי, ווי געזאָגט, האָט געוואָלט ווייזן, ווי אַזוי דער אויפ-שטאַנד האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אויסער די געמאַ-מויערן, אויפן וואַרשעווער

הימל, אין דער ווארשעווער לופט. עם באקומט זיך דער איינדרוק, אז דער מיט האָט ער געוואָלט אונטערשטרייכן דעם גרויל, וואָס האָט זיך געטראָגן פון געמאָ און געדאַרפט דערשיטערן יעטוועדן. „...שוין פון דער ווייטנס האָט מען געקאָנט זען, ווי איבערן געמאָ האָט זיך אויפגעהויבן א ריזיקער זייל שווארצער רויך, גרייכנדיק הויך אין הימל. דאָס וועטער איז געווען א שיינס, אָבער דער פּרילינג־ווינט האָט געבראכט צו טראָגן ביזן זשאָלי־באָזש אַ בייסיקן טשאַד פון דער שרפה“. „...הגם דער טאָג איז געווען אַ זוגיקער, האָט די לופט אַרום באַקומען אַ גרוי־בלויען קאָליר, זי איז געוואָרן ווי גלאַז, כמעט דורכזיכטיק“. און אָט ווי מ'האַט געזען דעם געמאָ־אויפשטאַנד ביי נאַכט: „דער הימל איבער וואַרשע האָט געברענגט, אין אַ סך ערטער האָבן זיך פון האַריוואָנט ארויסגעריסן מוראדיקע קנולן פון לעבעדיקן פּייער...“.

אנדזשעוועסקי איז אָבער גישט סתם אַ שילדערער פון גרויל. אויפן פאָן פון דער־אַט גרויליקער יידישער פאַרטייליקונג האָט דער שרייבער מיט אַ דרייטער האַנט אָנגעוואָרפן שמריכן פון מיטפאַראַנטוואַרטלעכע קייט. ביי זיין העלד, דעם ליבעראַלן און פאַסיוון פּוילישן אינטעליגענט יאַן מאַלעצקי, האָט זיך אויפגעוועקט „דער ווייטיקלעכער און דערנידערנדיקער באַווסטזיין פון אַ פאַרנעפּלטער, גישט קלאַרער מיטפאַראַנטוואַרטלעכקייט פאַר דעם ים רשעות און פאַרברעכנס, וואָס זענען מיט דער שווייגנדיקער דערלויבעניש פון דער גאַנצער וועלט דורכגעפירט געוואָרן איבערן יידישן פּאָלק“. דעם גרעסמן חשבון האָט אָבער דער שרייבער דורכגעפירט מיט זיין אייגן פּאָלק. „אין אלגעמיין האָט זעלטן ווער באַ־דויערט די יידן“. און זעלטן ווער האָט מיט אַזוי פיל מוט און אויפריכטיקייט געשילדערט די צושטימונג צו דער פאַרטייליקונג, די אומדירעקטע אָדער דירעקטע מיטהילף מצד דער גישט יידישער באַפעלקערונג. די וואַרשעווער איינוווינער קוקן זיך צו צום ברענגנדיקן געמאָ מיטן גרעסמן גלייכגילט. דער אינזשיניער וואָלאָנסקי, וועלכער פאַרזיכערט, אַז ער איז גישט קיין אָנהענגער פון פאַשיזם, האַלט אָבער, אַז „הימלער לייזט פאַר אונדז דעם יידן־פּראָבלעם, אמת באַרבאַריש, אָבער ראַדיקאַל“. און אָט מאַלט אנדזשעוועסקי אַ בילד, ווי אַ באַנדע קינדער באַפאַלן אַ שוואַרצע, איינגעקלאַמטע געשמאַלט, ווי מ'קאָן זיך אָנשטויסן אַן אנטלאָפּענעם פון געמאָ, מיט די אויסגעשרייען „זשיר“, איבערגעבנדיק אַזוי אַרום דעם אומגליקלעכן אין די הענט פון אַ דייטשישן תּלן.

אנדזשעוועווסקי שילדערט דאָ דעם גורל פון א יידישער משפחה פון אינמעלעקטמועלע. דער באַרימטער יידישער פראָפעסאָר ליליען איז מער דערדריקט פון דער אַנמויטונג אין זיינע נישט יידישע פריינד, ווי פון די פארפאָלגונגען. לסוף פאָראַייניקט ער זיך אליין מיט א מחנה יידן, וואָס מען טרייבט צום אומקום און וואָס ער באַגעגנט אויף זיין וואַנדער-וועג. זיין טאַכטער אירען, די איינציק לעבנדיגע ליבענע פון דער משפחה, קאָן אין עהגען נישט געפינען קיין זיכער ווינקל. דער פוילישער שרייבער האָט דאָ געוויזן דעם אינערלעכן פראָצעס, וואָס עס קומט פאָר אין די פולשטענדיק אסמילירטע יידן, וועלכע האָבן זיך שטענדיק באַטראַכט פאר אויסענטישע פאָליטאָן, דאָס דערפילן די גורל-געמיינשאַפט, די דעהגענטערונג צום יידישן שטאַם און דער טראַגישער ריס, וואָס אַנטשטייט ביי אירען ליליען — וואָס קאָן זיין אַ טעמע פאָר זיך — וועלכע ווערט פאָרטריבן פון מאַלעצקיס הויז דורך די פּאָטראָווסקיס און לאָזט זיך אין אַן אומבאַ- קאַנטן וועג מיט אַ קללה אויף די ליפן, וואָס זי ווענדעט צו די פוילישע שכנים.

דאָס געפיל פון פאַראַנמוואַרטלעכקייט, האָט דעם שרייבער באַווויגן צו ווייזן די יידישע דראַמע אין איר גאַנצן היסטאָרישן אמת. דאָס וואָלט אָבער נישט געווען דער גאַנצער אמת, ווען ס'וואָלט נישט געוויזן געוואָרן דאָס הייפל מסירת-נפשדיקע מענטשן. אָט איז דער 16 יעריקער וואַלדעק קאַרסקי אַ דערשימערטער ביי די געטאָ-וועג. „מאַמע אנדערש קאָן איד נישט“ — שרייבט ער אין א בריוו צו דער מוטער, איידער ער לאָזט זיך מיט אַ גרופע צו הילף די געטאָ-קעמפער. יולעק מאַלעצקי ווייסט, ווען ער איילט מיט הילף אין ברעגענדיקן געטאָ, אַז דער קאַמף איז אַ פאַר-שפילטער. „דאָרט קומען אום מענטשן, וועלכע קעמפן פאַרן זעלבן וואָס מיר... עמעצער מוז דאָך זיין מיט זיי. פשוטע סאָלידאַריטעט און דאָס איז אליין“ — זאָגט ער צו אַננא מאַלעצקא. די יונגע מאַרטאָ שמייסט אין פנים דעם אויסוואַרף זאַלעווסקי מיט די ווערטער: „איר זענט פשוטע באַנדיטן... איר באַדעקט אונדז מיט אַשאַנד“. אנדזשעוועווסקי האָט געוואָלט, דוכט מיר, ווייזן, ווי אַנמעכטיק עס איז געווען דאָס הייפעלע אין ים פון רשעות און גלייכגילט. אַזן מאַלעצקי קומט אום, זוכנדיק אַ מקום מקלט פאַר אירען ליליען.

* * *

דעם דאָזיקן פרויעריקן אַספעקט פון דער יידישער דראַמע שילדערט

אויך אין זיין גאַנצע גרוזאמקייט רודניצקי. אויך ער איז געווען אַ דערשיי-
טערער אָבסערוואַטאָר פון דער צווייטער זייט מויער. זיין בליק איז אָבער
געווען געווענדט קודם כל צום געמאָ גופא. אַדאָלף רודניצקי, דער אויסבאַ-
האַלטענער ייד אויף דער אַרישער זייט, אויף וועלכן ס'האַט אויף יעדן טריט
געלויערט דער מוים, האָט זיך דעמלט געפילט ווי איינער פון די פאַר-
משפּטע צווישן די געמאַ-מויערן און ער פירט אונדז אויף אַלע וועגן, מיט
וועלכע עס זענען געגאַנגען די קעמפער און מאַרטירער, פונקט אזוי, ווי ער
וואָלט אַליין מיט זיי געגאַנגען.

אין זיין דערציילונג „פּסח“, וואָס איז ווי ענלעכע זיינע דערציילונגען
מער אַ טאָג בוד, זעען מיר רודניצקי אַ וואַנדערנדיקן צווישן דער מאַסע
ביי די מויערן פון ברענענדיקן געמאָ. דאָ האָט ער באַגעגנט אַן איינזאַמע
ידישע פרוי, ביי וועלכער פאַרשידענע מינים טויטן האָבן שוין געהאַט
אָוועקגענומען אירע אַלע גאַענטע. „זי האָט געציטערט די יונגע שוואַרצע
פרוי“, געציטערט און געשטיקט זיך מיט טרערן, „ס'זאָל באַמט עמעצער
דאָס באַשרייבן — האָט זי צו אים שטיל געזאָגט דורך טרערן, „... אויב
ס'וועט אַפילו נאָך איינער פון אונדז פאַרבלייבן, זאָל ער דאָס אין אַ ביבל
פאַרשרייבן, אַז ימענטשן זאָלן פון איבערן זיבעטן ים קומען הינטער די
מויערן דאָ און וויינען, ווי מיר היינט“.

רודניצקי איז דער דאָזיקער צוואה געבליבן געטריי. דער ערות איז
דערנאָך געוואָרן דער היסטאָריקער, דער שרייבער-היסטאָריקער פון יידישן
אומקום, וואָס ער האָט אין דער גאַנצער ברייט און טיף ארויסגעבראַכט
אין זיינע פילע דערציילונגען.

ביי רודניצקי איז — אויסער אין „פּסח“ — דער אויפשטאַנד אין
ווארשעווער געמאָ גישט קיין באַזונדערע טעמע. ער איז אריינגעפלאַכטן
אין זיינע דערציילונגען טיילמאָל ווי אַ פראַגענט פון דער יידישער
כלטיקער עפאָפּייע, טיילמאָל ווי דער טראַגישסטער און דערהויבנסטער
פינאַל פון גרויסן יידישן חורבן.

דער שרייבער פירט אונדז דורך אַלע פאַזן פונעם אויפשטאַנד. מיר
דערזען די לאַנגע אונטערערדישע צוגריימונגען. יונגע יינגלעך גרייפן אין
קעלערס גראַנאַטן און פלעשלעך מיט בענזין, מען גרייט אמוניציע, „צו דעם
מאַמענט פון אַפּרעכענונג און נקמה“. מיר דערפילן מיט אַלע חושים, ווי
אומגעהויער גרויס עס איז דער דראַנג צו נקמה. אין דער דערציילונג
„גאַלדענע פענצמער“ זעען מיר אַן אַרגאַניזירטע באַוואַפנטע גרופע, וועלכע
האַט זיך טאַקע אַ נאָמען געגעבן „נקמה-געמער“. זייער אַגפירער, דער

בלעכער-ארבעטער דוד, איז אַנטלאָפֿן פֿון טרעבלינקער גיהנום און געקוֹ-
מען צוריק אין געמאָך נקמה צו נעמען. זאלע, ווי אַר, ווילן שטאַרבן דאָ
אויפֿן אָרט, „נאָר אויף נאָט-דער ערד“, און דאָ קומען זיי אַלע אום אין
קאַמף. אַן אַנדערש מאָל זעען מיר, ווי קעמפער-יינגלעך נעמען זיך אַרום
און מיט אויגן איבערפֿולטע מיט טרערן קושן זיי זיך פֿון פֿרייד, וויל אויף
זייערס אַ מיגע זענען אַרויפֿגעטראָטן די דייטשן.

אין גאַנצן פֿאַרנעם האָט רודניצקי אַרויסגעבראַכט די ראָל פֿון דער
יונגט און פֿון דער קאַמפֿס-אַרגאַניזאַציע. ער ווייזט אונדז ווי אין געמאָך
קורסירט געהיימע ליטעראַטור, ווי מען לערנט זיך שיסן, ווי מען ווערבירט
מענטשן, וועלכע האָבן געדינט אין מיליטער. „פֿאַר די פֿאַרמאַכטע אין
געמאָך איז נישט געווען קיין מער וואָגיקער וואָרט, ווי דאָס וואָרט „אַרנאָ-
ניזאַציע“. „איצט הערשן נישט די דייטשן, נאָר די יינגלעך פֿון דער
אַרגאַניזאַציע“ („נאָלדענע פֿענצטער“) — פֿלעגט מען זאָגן.

אַנדזשעוועסקי דערציילט אונדז וועגן עקשנותדיקן, איינזאַמען און
פֿאַרצווייפֿלטן פֿאַרטיידיקונגס-קאַמף פֿון די אויפֿשטענדלעך. רודניצקי
האַקענן שילדערט מיט קראַפט די דערהויבנקייט פֿון קאַמף, די הויכע
ווירדע פֿון די קעמפער-מאַרטירער. זיי האָבן געוויסט, אז דער אומגלייכער
קאַמף איז אַ פֿאַרשפּילטער. זיי האָבן אָבער געוואָלט שטאַרבן מיט כבוד
און נישט לאָזן זיך פירן ווי שעפֿסן צו דער שחיטה. „זיי האָבן געהאַט איין
פֿאַטערלאַנד — די פֿאַרשווע גאַסן, אויף וועלכע עס האָבן געשינטן זייער
שגיט דער טיפּוס און הונגער, גאַסן דורכגעווייקטע מיט בלוט און פיין,
פֿאַרדראָמעוועטע, ווי שטייגן פֿאַר ווילדע היות און דאָ אויפֿן אָרט האָבן
זיי געוואָלט שטאַרבן. זיי האָבן אָנגעהויבן דעם קאַמף, נישט דערוואַרטנדיק
קיין נצחון... בלויז כדי צו שטאַרבן ווי מענטשן“ („פֿסח“).

אין יענע טראַגישע פעג האָט דער שרייבער דערזען, ווי די בערשמן-
מאַכער פֿון פֿראַנצישקאַנסקע, די טרעגער פֿון מילע, די שוסטער פֿון וואָ-
לינסקע און די שמוגלערס פֿון סטאַווקע האָבן זיך דערהויבן צו די העכסטע
הויכן. „די נשמה פֿון פֿאַלק זענען אין דעם מאָמענט די זין פֿון סטאַ-
ליאַרעס, שניידערס און טרעגערס“ („נאָלדענע פֿענצטער“). זיי האָבן דאָס
גענומען אויף זיך די מיסיע צו ראַטעווען דעם כבוד פֿון פֿאַלק, זיך קעגנ-
צושטעלן די פֿאַשיסטישע הענקער מיט זייער מסירת-נפשדיקייט, מיט דער
קראַפט פֿון באַנער צו נעמען נקמה און שטאַרבן ווי מענטשן. מיר זעען
זיי ביי רודניצקי אין זייער גרויסער גבורה און אין טיפּן טראַגיוז. אַט
זענען זיי באַפֿאַלן „מיט זייערע קרויטלעך“ אַ דייטשישע פֿאַזיציע און כדי

זיי זאלן נישט אריינפאלן אין די הענט פון די תלנים, האָבן זיי די לעצטע קויל געלאָזן פאַר זיך.

אין קעגנזאץ צו אנדזשעעווסקי האָט רודניצקי אַרויסגעבראכט דעם ברענענדיקן געמאַץ פון איגעווייניק. אין זיינע גרויסע דערציילונגען, „דער לעבעדיקער און טויטער ים“ און „גאָלדענע פענצטער“ טויכט אויף פאַר אונדז א מוראדיקע אפאָקאַליפסע. פאַר אונדזער דמיון שוועבן אויף וואַנ-זיניקע מענטשן, וועלכע ראטעווען זיך פון קעלער צו קעלער, דראַפן זיך איבער די שטיגן אויף די העכערע שמאַקן, אַנטלויפנדיק פאַרן פייער, און ווען די פלאַמען הויבן אָן „לעקן זייערע פיס גיט דער פאָטער איבער דאָס קינד אין די הענט פון דער מוטער, אַלע דריי צעקושן זיך צום לעצטן מאָל און שפּרינגען“ („לעבעדיקער און טויטער ים“). מיר דערפילן דאָ די אומגעהויערע שרעק נישט פאַרברענט צו ווערן לעבעדיקערהייט, די אַנגסט נישט דערשטיקט אָדער פאַרסאָדזשעט צו ווערן אין אַ בונקער. רודניצקי פירט דעם לייענער אַרײַן אין סאַמע אָפּגרונט, אין די טיפּסטע טיפּענישן פון מענטשלעכע לײַדן — אין די ברענענדיקע און אויסגעברענטע הייזער, צווישן די שטיינערנע טרעפּ, אין די פאַרשרעמטע הייפּן, וווּ די גרענעצן צווישן לעבן און טויט ווערט אַלע זאַל מער אָפּגעווישט. מיר זעען ווי שמומע רײען מענטשן שלעפּן זיך מיט פעקלעך אין דער לענג פון די ברע-גענדיקע ווענט און מיט אויגן אָנגעטיילטע מיט גרויליקער שרעק קוקן זיי שמומעהייט אַרום זיך.

און אָט פירט אונדז רודניצקי אַרײַן אין דער לעצטער פּאזע פון אויפשטאַנד, ווען דער ווידערשטאַנד שמאַרבט אָפּ און דאָס טײַולאָנישע פאַשיסטישע ווערק דערנרייכט זײַן הויך-פונקט. עס ציען דורך פאַר אונ-זערע אויגן די אויפגעריסענע הייזער, די בערג אַש און ציגל, צווישן וועל-כע עס וואַלנערן זיך פאַרסמאָליעטע מתים, דערשאַסענע און מיט אַלער-ליי מינים טויטן אומגעקומענע מענטשן. און דער שרייבער ווייזט אונדז, ווי אין יענעם מדבר פון קוימענס און רואינען האָבן מענטשן גע-לעבט נאָך לאַנגע חדשים, ביז אין ווינטער, ווייל אַלע אַרײַנגענג אין די קאַנאַלן האָבן די דײַטשן געהאַט פאַרשטאַפּט.

רודניצקי איז אן אייגנארטיקער שרייבער. ער איז זעלבן ווען א זײַ-טיקער שילדערער. ער שרייבט וועגן דער פּאָלקס-קאמאַסטראַפּע ווי וועגן זײַן אייגענער קאמאַסטראַפּע. נישפּאַ, בײַ אים קיין סתם באשרייבעריש-קײט, נישטאָ קיין אײן בלעמל, קיין אײן שורה, פון וועלכע ס'זאָל נישט שטראָמען הייסער אָמעם. איר פילם ממש, ווי דער שרייבער אַלײן געפֿינט

זיך אינעם גרויסן, טראגישן געראנגל. רודניצקיס אייגנארט באשטייט נאָך אין דעם, וואָס ער איז שטענדיק, צי ער רעדט אליין, צי דורכן מויל פון זיינע העלדן, אויסערסט שפּאַרזאַם אין זערטער. ער איז ווי געוויסע גע- גיאלע מאַלער, ביי וועלכע ס'איז גענוג עטלעכע שמריבן מיטן בליי, אָדער אַ צי מיטן פענדזל, אַז ס'זאָל זיין אַ גאַנץ בילד. אָפּטמאָל אויף אַ באַ- גרענעצטער זאַל בלעטלעך, אָדער גאָר אין קאַרגע שורות זענען פּאַראַן קאַנדענסירטע שילדערונגען פון דער יידישער פּאַרטיקולונג, אָנגעוואַרפענע בילדער מיט אַזאַ סוגעסטיווער קראַפט, אַז עס שפּרייט זיך אויס פאַר אונדז דער גאַנצער ים פון פיין און בלוט, דער גרויסער חורבן אין זיין גאַנצער גרויזאמקייט. אין די אויבן דערמאָנטע צוויי קאַנגע דערציילונגען און אין פיל אַנדערע, וועלכע ברענגען אַרויס די יידישע דראַמע, ווי „דער אומקומענדיקער דאַניעל“, „דער וועג צום הימל“, „דער גרויסער סטע- פּאַן קאַנעצקיי“, „דער זויבערער שטראַם“, „מיין שוואַרצע באָרד“, „שעקס- פיר“, זענען פּאַראַן בלעטלעך, וואָס געהערן צו די אממייגסטן אויפּטרייט- לענדיקע אין דער היינטיקער פּוילישער פּראָזע.

* * *

פון אַן ענלעכער פּאַזיציע ווי רודניצקי האָט געזען דעם אויפּשטאַנד אין ווארשעווער געמאָ קאָזימיעזש בראַנדים. בראַנדים געהערט צום דור גאַכמלחמהדיקע שרייבער. ער האָט זיך מיט זיינע ערשטע דראַמאַנען באַ- רימט געמאַכט אלס שרייבער מיט אַ ברייטן עפישן אָטעם, אלס שרייבער, וועלכער פילט שטאַרק אָפּ דעם ריטם פון דער צייט און אירע געשעענישן. בראַנדיסעס שרייבערישע פּערזענלעכקייט האָט זיך אַנגעהויבן אויס- פּורעמען אין פייער פון די דראַמאַטישע געשעענישן און שוין אין זיין ערשט בוך „די אומבאַצווינגענע שמאַט“ זענען אַריינגעפּלאַכטן געוואָרן סיי די יידישע פּאַרטיקולונג, סיי דער יידישער ווידערשטאַנד. מיר וועלן אָבער אָנהויבן פון „שמשון“, כדי צו גיין בהדרגהדיק.

„שמשון“, ווי באקאנט, איז געווידמעט אויסשליסלעך דעם יידישן חורבן. און ס'איז קאַנטיק, אַז דער מחבר האָט געוואָלט ווייזן, דאַס די יידי- שע דראַמע אין פּוילן האָט זיך אָנגעהויבן נאָך פאַר דער היטלערס- מישער אָקופּאַציע. מיטן הויפּטהעלד פון דראַמאַן באקענען מיר זיך אין יאָר 1934, ווען ער, יאקוב גאַלד האָט אלס 16 יעריקער גימנאַזיסט שוין גוט געפילט דעם טעם פון זיין אַ ייד. די מלחמה טרעפט אים אין תּפּיסה:

יא פארמשפּטן אויף 10 יאָר, ווייל ער האָט נישט ווילנדיק דערהרגעט אַ פּוילישן סטודענט, בעת ער האָט זיך פאַרמיידיק קעגן די אַנטיסעמיטישע איבערפאלער אויפן אוניווערסיטעט.

דורך די פּעריפעטיעס און ליידן פון יאקוב גאַלד, וועלכער אנטלויפט פון געמאָ, ווו ער האָט שוין קיינעם פון די זייניקע נישט געהאט, דערשיינט פאר אונדז דער טראגישער יידישער גורל און אויך דער יידישער ווידער־שטאַנד. דער אויפשטאַנד אין ווארשעווער געמאָ דערשיינט אין בוך בלוז ווי אַן אָפּקלאַנג. דער אין קעלער אויסבאהאלטענער יאקוב דערוויסט זיך פון דעם גוטן פּוילישן מיידל קאַזיא, אז אין געמאָ שיסן די יידן צו די דייטשן. די ידיעה עלעקטרוזירט דעם יידישן מאַרמירער און דערנאָך, ווען דער ערלעכער פּוילישער פּאָלקס־מענטש מאַליגא, וועלכער באהאלט אים אויס, קומט ווי געוויינלעך אים באזוכן, ברענגט ער מיט נייגיר זיך צו דער־וויסן צי די פאַרשפאַרטע אין געמאָ שמעלן נאָך אַ ווידערשטאַנד. ס'איז קאַנטיק, אז אין זיין אומענדלעכן ווייטיק און אָפּאַטיע איז ער שטאַלן מיטן קאַמף, וואָס דער געמאָ האָט אויפגעהויבן. דער יידישער ווידער־שטאַנד אין בראנדיסעס ראָמאַן איז אָבער פאַרקערפערט אין יאקוב גאַלד גופא.

בראנדיסעס העלד ווערט באהערשט פון איין פאַרלאַנג און איין האָ־פענגונג: אויב אומקומען איז אין קאַמף. יאקוב באקומט מורא נאָך פאַר איין מין טויט — פאַר אן אומנוצלעכן טויט. און דער נאַראַטאָר קאַמענט־פירט עס בזה הלשון: „ווייל ער האָט געהאַלטן, אז דאָס עגסמע וואָס קאָן געשען, וועט זיין אויב ער וועט אומקומען, ווי אַ צעפּראָטענער וואָרעם — אויב זיין טויט וועט זיך אַרויסווייזן אומנוצלעך, וועט דעמלט פאַר אַלע קלאָר זיין, אז יאקוב גאַלד האָט אומנוטיק געלעבט 26 יאָר אויף דער וועלט“.

האַט, יאקוב גאַלד נאָכדעם, ווי פּיאָלקא האָט אים ארויסגעראַטעוועט פון די הענט פון שמאַלצאַוויק און געבראַכט א צעמזיקטן אין פאַרקאַנג־ספּיריטן הויז, ווו מען גרייט אויפרייס־מאַטעריאַלן, אָפּגעוואָרפן דעם פאַרשלאַג אים איבערצופירן אויף א זיכער אָרם. ער וויילט אויס צו בלייבן מיט די אַנטיפּאַשיסטישע קעמפּער. און ווען ער דאַרף אויסגעפינען פאַר זיך א פּסעוודאָנים, וויילט ער אויס דעם ביבלישן גאַמען שמשון, דעם סימ־גאל פון יידישער גבורה און ווירדע און ווי יענער לעגענדאַרער גבור קומט ער אום אין קאַמף, באַוואַרפנדיק די היטלעריסמן מיט גראַנאַטן, בעת זיי באפאלן דאָס קאַנספּיראַטיווע הויז.

אָבער גישט נאָר די פּוילישע אַנטיפּאַשיסמן נעמען יאַקובן אויף מיט אָפּענע אָרעמס. פון דאָ און דאָרט שטרעקט זיך אויס צו אים א רעטערי־שע האַנט, דאָ און דאָרט באַגעגנט ער אַ מיטפּילנדיקן פּריינדלעכן בליק. קאָן מען פרעגן: איז דאָס אזוי געווען? אמת איז, אז בראַנדיס ווייזט אויך די געפארן, וואָס לויפערן אויף יאַקובן אויף דער צווייטער זייט מויער, זיין פאַרשמויסנקייט. וויל ער דאָך דערפאַר זיך אומקערן אין געטאָ. „...קיינער וועט מיר גישט אַרײַנגעמען צו זיך אפילו אויף קיין איין נאַכט, דע־ריבער מוז איך אדורכגיין דורכן מויער“ — זאָגט יאַקוב צו דער פּרוי פון הויז־וועכטער, וועלכער וווינט נאָענט ביים געטאָ־מויער און ביי וועלכן ער בעט אַן אָנווייזונג דורכצוגיין צוריק.

מ'קאָן אויך בראַנדיסן מאַכן מער וועזנטלעכע פאַרוורפן. אין קעגנ־זאָן צו רודניצקי, האָט דער מהבר פון „שמשון“ גישט אריינגעדרינגען שיף אין דער פּסיכיק פון זיין מאַרטירער־העלד, ביי וועלכן עס פעלט אָפּט־מאָל דער לעבנס־אינסטינקט, וואָס האָט גובר געווען יעמוועדע לאַנגיק און געשריבן די גערודפּטע זיך אָנצוכאַפן אין דינסטן פאַרדעם פון לעבן אָדער נאָר: צי קאָנען מיר אָננעמען, „אז יאַקוב גאָלד האָט אומ־גויטיק געלעבט 26 יאָר אויף דער וועלט“ אויב ער וואָלט אומגעקומען בלויז אלס מאַרטירער? יאַקוב איז דאָך דורך א צופאַל אריינגעפאלן צווישן די פּוילישע קעמפער, מיליאָנען פאַרמיליקטע האָבן קיין אויסוואַל פון קאַמף גישט געהאַט. ס'קאָן, פאַרשטייט זיך זיין א פאַרענטפערונג און געמלעד, אז יאַקוב גאָלד, האָט, פונקט ווי די געטאָ־קעמפער, געוואָלט אומקומען ווי אַ ווירדיקער מענטש, פאַרן כבוד פון פּאָלק, נקמה געמענדיק אינעם בלו־טיקן שונא.

* * *

אויך אין דער „אומבאַזיגבאַרער שטאָט“ האָט בראַנדיס גלאַריפּיצירט, אַרויסגעהויבן הויך דעם יידישן ווידערשטאַנד. דאָ דערשיינט שוין פאַר אונדז דער אויפּשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ אין זיין גאַנצן גרויל און דערהויבנקייט.

„די אומבאַזיגבאַרע שטאָט“ איז איינגעלעד די געשיכטע פון דער מאַרטירער־שטאָט וואַרשע. דער ראָמאַן איז געשריבן אין דער ערשטער פּערזאָן, וואָס לייגט אַ שטאַרקן שמעמפל אויף דער אויטענטישקייט פון די

שילדערונגען. דער יידישער קאמפאקליזם איז, ווי אן ארגאנישער טייל פון אלע געמיינעם קאמפאקליזם. ער טיילט זיך אבער אלע מאָל מער אויס מיט זיין טראגום, און דער צעשמערטער געטא איז דאָ ווי אן אָנזאָג פאר דער שפעטער צעשמערטער ווארשע.

בראנדים פירט אונדז דאָ גישט אריין אין געטאָ גופא, גישטאָ קיין באַשרייבונגען פון די קאמפן, ווי ביי אנדזשעיעווסקי און רודניצקי. מיר זען און פילן דעם אויפשטאנד, אָדער ווי דער מהבר רופט אים — די יידישע מלחמה דורכן גרויל וואָס טראַגט זיך פון געטאָ, דורך די וואַלקנס רויך, זיילן פייער, און קנאלן פון געווער, וואָס זענען גלייכצייטיק א צייכן פון יידישער ווירדע, ווייל אין דער מארטירער־שטאָט האָבן דווקא יידן אונטערגענומען די מלחמה קעגן דייטשן. און „זאָל די שטאָט און די וועלט דערוויסן זיך, אז יידן הרגענען דייטשן“. ס'איז דער טראַומה פון יידישער גבורה און יידישן שטאָלץ, און דער מהבר ווייטיקט איבער דעם, וואָס ער קאָן גישט זיין צוזאמען מיט די קעמפנדיקע, מיט די בלאַסע יידישע יונגלעך, וועלכע מען פלעגט שמענדיק אויסלאַכן און וועלכע זענען איצט אויסגעוואַקסן צו גבורים, צו גרויסע היסטאָרישע געשטאַלטן, זיי, די אַממיינסטן דערנידעריקטע, פארפייניקטע, פארמעסטן זיך איצט צו ראטעווען דעם מענטשלעכן כבוד. „...די ווארשעווער יידן האָבן פארטיידיקט דעם דורות־דיקן מענטשלעכן כבוד... די ווירדע פון מענטשלעכע רעכט“.

אין יענע טראגישע און דערהויבענע טעג האָט בראנדים פונקט ווי רודניצקי פון דער נאַענט אַבסערווירט, ווי דער אָנגעלעאָפּענער המון קוקט זיך גלייכטייליק צו צו דער דראַמע, וואָס שפּילט זיך אָפּ צווישן די געטאָ־מויערן, ווי פארשידענע פארשוויגען וויצלען זיך איבער די „זשידקעס“ און זאָרנגדיק וועגן גורל פון יידישן דאָקטער, וועלכער קאָן גישט איינזיצן רױ איק אין זיין באַהעלטעניש און קומט צו לויפן הינטער די געטאָ־מויערן, מאַכט ער אויפמערקזאם, אז קינדער דערקענען דאָך אויך היינט א יידן. און אָט וואנדערנדיק צווישן רויך און אָפהילכן פון דער שיסעריי, האָט דעם נאראטאָר פּלוצלונג עמעצער אונטערגעטראָגן און אָנגעבאָטן צו קויפן א גאָלדענע קינבאק, גאָלדענע ציין, ארויסגעריסענע, ווי ס'איז גישט שווער זיך אָנצושמויסן, פון א יידישן דערמאָרדעטן. בלויז דער געבראכטער אנעקדאָט אליין וואַלט גענוג געווען צו געבן א פאַרשמעלונג וועגן טראגישן אָפּגרוגט וואָס האָט געטיילט ביידע זייטן מויער. פאַרטייטשט טאַקע דער־נאָך דער שרייבער, אז די איניציאלן ס.אָ.ס. באדייטן: „ראטעוועט אונדזע־רע גשמות“, וואָס האָט געזאָלט הייסן, אז אין אָנבליק פון דער יידישער

טראגעדיע, זענען פיל נשמות פארדאָרבן געווען און גענויטיקט זיך געראטעוועט צו ווערן פון געפאלנקייט.

ביי בראַנדיסן איז אויך דאָ אלע מאָל פאראן א פריינדלעכע, מסירת-נפשדיקע האַנט, וואָס שמרעקט זיך צום גערודפטן און טויט-באַדראָמן יוד. אַז אָפגעריסן, פארהונגערט קינד, וואָס רייסט זיך דורך דורכן מויער און בלויבט זיצן הינטער א וואנט, באקומט מיט וואָס צו שטיילן דעם הונגער. די אַלטע פּוילישע לערערין באַלבינאַ מאַכט פון איר הויז אַ מקום מקלט פאַר די צום טויט פארמשפטע. רירנד איז דער מאַמענט, ווען זי גיט צו וויסן איר בני-בית, אז זי געמט אריין אין שטוב דעם פון געמאָ אַנטלאָפּע-נעם יידישן דאָקטער און פאָדערט אויף אים ארומצוריינגלען מיט ווארעם-קייט. אָבער די אַטמאָספּער ארום קעמפנדיקן און ברענענדיקן געמאָ, דער עיקר דער אנעקדאָט וועגן האנדל אין יענעם אָרט מיט יידישע גאָלדענע ציין און שפעטער דער אופן פון פארטייטשן די איניציאלן, קלינגען ממש סימבאָליש, ווי א שווערע באשולדיקונג.

אין דער זעלבער ריי, לויטן נוסח השבוע-הנפש, ווילט זיך ציטירן אַז אַנגעזעענע פּוילישע שרייבערין און געמלער זאָפּיא נאַלקאָוסקאַ. נאַלקאָוסקאַ האָט געהערט צו די ערשטע פּוילישע שרייבער, וועלכע האָבן דעם יידישן חורבן געגעבן א קינסטלערישן תיקון. אירע אויפטרייסלענע-דיקע נאָוועלן און שקיצן אין די „מעדאַליאַנען“ האָט זי געשריבן אין 1945. שפעטער האָט זי נאָך אַנגעשריבן די דערציילונגען „מוטערשאַפט פון אויסוואַל“, ווו עס דערשיינט דער פּראָבלעם פון אדאָפּטירטן יידישן קינד און „ליא אָדער א ליבגדיקע טאָכטער“, ווי די טאָכטער ווילט אויס דעם וועג פון טויט, כדי צו זיין צוזאמען מיט דער מוטער. די גרויסע הוי-מאַניסטישע שרייבערין האָט אנב געהערט צו דער קאָמיסיע פאַר פאָרשן די הימלערישע פארברעכנס און נאָך איר באַזוך אין דייטשישן „אנא-טאָמישן אינסטיטוט“ אין גראַנסק, ווו דייטשישע געלערנטע האָבן עקס-פערעמענטירט איבער די לייבער פון דערמאָרדעטע יידן און גישט יידן, איז אַנטשטאַנען איר באַרימטער „פּראָפּעסאָר שפּאַנער“, אין וועלכן זי האָט געבראַכט מיט קראַפט צום אויסדרוק דעם אַנטייל פון דער דיי-טשישער וויסנשאַפט און דייטשישע וויסנשאַפטלער אין די גישט געאַנטע פארברעכנס.

זאָפּיא נאַלקאָוסקאַ האָט ארויסגעבראַכט בעיקר די רשעות איבערן יידישן פּאָלק און די אומענדלעכע פיין פון די קרבנות. דער ווידערשטאַנד איז ביי איר פאָרגעשטעלט אין אקטיוון עקשנותדיקן זוכן רעמונג, אין די

פרוון צו אנמלוֹיפן פון לויפנדיקן צוג, ווי מיר זעען דאָס אין דער דערשיי-
 מערנדיקער דערציילונג „ביים באַן-וועג“. — און דארף מען דאָך אזעלכע
 און ענלעכע פרווון פון רעמונג באטראכטן אלס ווידערשטאנד. אין אייז
 דערציילונג בלויז פון די „מעדאליאָנען“, נעמלעך אין דער „בית-עולם
 פרוי“, זענען פאַראַן אָפּקלאַנגען פון קעמפנדיקן געמאַ. דאָ זעען מיר אין
 דער וואַרשעזער פּרילינג-לופט די דייטשישע באַמבאַרדירער, וואָס פליען צו
 די געמאַ-מויערן און נאָך יעדן אָנפלי הויבן זיך אויף פון קעמפנדיקן געמאַ
 זיילן רויך. ווי אין אלע אנדערע דערציילונגען, לאָזט אויך דאָ נאלקאָוסקא
 רעדן מיט זייער אייגענער שפראַך די עדות, די דירעקטע, אָפּגעראַטעווע-
 טע, אָדער אומדירעקטע עדות. דאָ דערציילט די דינערין פון בית עולם,
 וועלכע וווינט האַרט ביי די געמאַ-מויערן.

די בית-עולם פרוי זעט שלעכט אויס און באַקלאַנגט זיך, אַז זי קאָן
 נישט שלאַפן און נישט עסן, ווייל טאָג און נאכט הערט זי געשרייען און
 געוויינען, וואָס טראַגן זיך פון געמאַ. פון איר פענצטער זעט זי, ווי מאמעס
 וויקלען ארום זייערע קינדער, ווארפן זיי ארויס דורך די פענצטער פון די
 ברענענדיקע הייזער און דערנאָך שפּרינגען זיי אַליין אָדער מיט אַ הייפעלע
 אין די אָרעמס. זי ווייסט אויך צו דערציילן, אז די, וועלכע פארטיידיקן
 זיך, שיסט מען אויפן אָרט און די אנדערע פירט מען ארויס, אָבער אויך
 זיי פירט מען צום טויט.

די בית-עולם פרוי איז דערדריקט פון דעם, וואָס עס טוט זיך אין
 קעמפנדיקן און ברענענדיקן געמאַ, ווייל „דאָס זענען דאָך אויך מענטשן,
 האָט א מענטש רחמנות אויף זיי“. זי לאָזט אפילו פאלן אַ טרער. „מ'קאָן
 דאָס נישט איבערטראַגן, מ'קאָן דאָס נישט איבערטראַגן“ — האָט זי אַ-
 בערגעחזרט. צו די געשעענישן, וואָס זי זעט פון איר פענצטער און וועל-
 כע זי רעלאַציאָנירט פאר דער מהברין, בעת איר באַזוך אויפן בית-עולם,
 האָט זי אָבער צוגעגעבן אזא קאָמענטאַר: „אָבער פאר אונדז, זאָג איר
 אייד, איז דאָס בעסער, אז די דייטשן וועלן זיי פארניכטן, זיי האָסן אונדז
 יער, ווי זיי האסן די דייטשן...“

* * *

ס'וועט אפשר נישט איבעריק זיין נאָך צו דערמאָנען א נישט לאנג
 דערשינען בוך, וואָס איז ווייניק באקאנט און וואָס ברענגט א היפּשן דאָ-
 קומענמאצייע-מאטעריאַל, פיל אוימענטישע עפּיזאָדן, וועלכע גיבן א בילד

פונעם פארנעם פון אַרגאניזירטן קאמף אין ווארשעווער געמאַ. כ'האַב דאָס
אין זיגען „דער מויער האָט צוויי זיימן“ פון באַליצקאַ-קאָזאַווסקא. די
מחברין איז געווען אין כסדרדיקן קאָנטראַקט מיטן געמאַ און דערנאָך מיט
זיינע לעצטע מאַהיקאַנער דורכגעמאַכט דעם וואַרשעווער אויפשטאַנד. דאָס
בוד קאָן מען, פארשטייט זיך נישט שמעלן אויף דער זעלבער פלאַך —
כ'מיין ליטעראַריש — ווי די אויבן ציטירטע ביכער, מיר ברענגען עס
צווישן דער רשימה, ווייל עס רוקט ארויס די זעלבע פּראָבלעמען.
באליצקאַ-קאָזאַווסקא ברענגט ארויס פיל אספעקטן פון ווידער-
שטאַנד אין ווארשעווער געמאַ, שילדערט דעם אומגעהויערן דראַנג צום
קאמף, די איבערמענטשלעכע מסירת-נפשדיקייט פון די אויפשטענדלעך;
אפילו דאָס קליינע הייפּעלע לעבנגעבליבענע, וועלכע האָבן שוין געהאַט
דורכגעגאַנגען אלע פייערן פון גיהנום, האָבן זיך ווייטער געריסן צום
קאמף און מיט אנטעק-צוקערמאַן און צביה לובעמקין בראש, זענען זיי
א יאָר שפעטער צוגעשטאַנען צום ווארשעווער אויפשטאַנד. אין בוד זענען
אויך דערמאַנט א גרופע פון דריי הונדערט פופציק אונגאַרישע, רומענישע,
פראַנצויזישע און בעלגישע יידן, וועלכע האָבן אויף פארשידענע אופנים
אַנטייל גענומען אין ווארשעווער אויפשטאַנד, נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך א-
דאנק די אויפשטענדלעך ארויסגעריסן פון די דייטשישע נעגל. גלייכצייטיג
שילדערט די מחברין די שוויזנער געפארן, וואָס האָבן אויף דער צווייטער
זייט מויער געלויערט אויף די אָפּגעראמעוועטע פון ברענענדיקן געמאַ.
דער ווייט גרעסטער טייל איז אומגעקומען, ווייל זיי האָבן נישט געפונען
קיין שום אָנשפּאַר אין נישט יידישן ארום. די הילף מצד פּוילישע קאמפס-
גרופן איז געווען ווי א טראָפּן אין פיינמלעכן ים. דאָס זענען אגב זאכן
לאַנג באקאַנטע, ס'איז אָבער גוט, וואָס א פּוילישער גבית-עדות ברענגט
דאָס פאַר דער עפנטלעכקייט העכער 15 יאָר נאָך יענע געשעענישן.
„דער מויער האָט צוויי זיימן“, כאַמט געשריבן אין דער פאַרם פון
דערצייילונגען זענען מער רעלאַציעס, זכרונות. ס'איז אָבער אייגע פון די
ביכער, וואָס דערנאָנט דאָס בילד פון יידישן הורבן און העלדישקייט אין
דער פּוילישע ליטעראַטור.

* * *

כ'האָב זיך בכוון אָפגעשטעלט אויספירלעכער אויף אייניקע ביכער,
זוואָס שפיגלען אָפ די פארטיליקונג און דעם באוואָפנטן ווידערשטאנד פון
ווארשעווער יידישן קבוץ. ס'וואָלט זיכער כדאי געווען זיך אָפצושטעלן אויף
געוויסע יידישע פראָבלעמען, וועלכע די מחברים רוקן ארויס, אָדער גאָר
פאָלעמיזירן מיט אייניקע. ס'האנדלט זיך אָבער אין דעם דאָזיקן באגראַע-
געצמן שקיץ אונטערצושטרייכן צוויי אספעקטן פון יידישן חורבן: דעם ווי-
דערשטאַנד און די באציונג פון דער נישט יידישער באפעלקערונג צום
יידישן אומגליק. די צוויי אספעקטן זענען דורך די אויבן ציטירטע מחברים
ארויסגעבראכט, דוכט מיר, אין הסכם מיטן היסטאָרישן אמת, געשילדערט
מיט גרויסן השתפכות-הנפש און השבון-הנפש. דערמיט האָט די יידישע
מראגעייע באקומען א מער פולן אויסדרוק אין דער פוילישער ליטעראטור.

מערץ 1960

„דער לעצטער פון די למדוואָוּניקעס“

א. צי קאָן מע בײַן הימל גרייכן
פאָרוואָס עס געשעט אזוי גאָט צו פרעגן.

אַנדערע שוואַרץ-באַרט

די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ווייסט אונדז צו דערציילן, וועגן גרויסע ליטעראַרישע געשעענישן, וואָס דאָס דערשיינען פון געוויסע ביכער האָבן אַרויסגערוּפן. אָפּטמאָל האָבן אזעלכע ביכער געהאט ביי זייער גע- בורט אויסצושטיין שאַרפע אָנגריפן, אָדער באַגלייט געווען מיט פאַרשידנע אַרטיקע סקאַנדאַלן. אזוי איז געווען, ווען ס'איז דערשינען פּלאַבערס באַ- רימט ווערק, „מאדאם באָוואַרי“, אָדער באַדלערס, „די בלוּמען פון בייז“, אויב זיך נאָר באַגרענעצן צו פּראַנקרייך און צו די צוויי ווערק. דער עפּנט- לעכער סקאַנדאַל איז געווען אזוי גרויס, אז די מחברים זענען צוגעצויגן געוואָרן צו געריכטלעכער פאַראַנטוואָרטלעכקייט.

דאָס בוך פון יונגן יידיש-פּראַנצויזישן מחבר אַנדערע שוואַרץ-באַרט „דער לעצטער פון די למדוואָוּניקעס“ האָט אויפגערוּדערט די ליטעראַרי-שע קרייזן און געפונען א טיפן אָפּקלאַנג צווישן לייענער-עולם. אויך דאָס מאָל—הגם אויף גאָר אַן אַנדער פּלאַץ—איז די ליטעראַרישע געשע- עניש באַגלייט מיט א סקאַנדאַל. די אָנגרייפער, באַשולדיקנדיק דאָס מאָל דעם מחבר פון „לעצטן פון די למדוואָוּניקעס“ אין פּלאַגיאַט, האָבן ווי שטענדיק זיך אַרויסגעוויזן פאַר קאַרליקעס, וועלכע האָבן זיך פאַרמאַסטן אויף א ריז. די גאַנקור-אַקאַדעמיע האָט צוליבן בוך צוגעאייילט מיט דריי וואָכן דעם אויסוואַל פון יערלעכן לאַורעאַט, כדי אַנדערע זאָלן נישט פאַר- לויפן דעם וועג, און צוגעטיילט שוואַרץ-באַרטן דעם העכסטן אין פּראַנק-רייך ליטעראַרישן פּרייז, דעם גאַנקור-פּרייז.

פאר אונדז, יידן, איז אנדרע שווארץ-בארטס בוך מער ווי א ליטעראַ-
 רישע געשעעניש, עס איז נישט נאָר א פראנצויזיש בוך אויף יידישער טע-
 מאטיק. פראנצויזישע, ענגלישע און אין אנדרע שפראכן ביכער אויף
 יידישע טעמאטיק זענען פאראן פיל. „דער לעצטער פון די למדוואָונג-
 קעס“ איז, וואָלט איך געזאָגט, א יידיש בוך געשריבן אויף פראנצויזיש,
 יידיש נישט נאָר לויט דער טעמאטיק, נאָר אין גייסט, אין קינסטלערישן
 מהות, אין ליטעראַרישער טראדיציע. ליאָן פויכטוואנגער האָט געהאט גע-
 זאָגט, אַז אין זיין שאפונג איז זיין שפראַך געווען דייטש, אָבער דאָס
 האַרץ — איז געווען יידיש. דער מהבר פון „לעצטן פון די למדוואָונג-
 קעס“ האָט געשריבן זיין בוך נישט נאָר מיט א יידיש האַרץ, מיט יידיש
 בלוט און טרערן ממש, נאָר אויך לויט געוויסע טראדיציעס פון אונדזער
 קלאסישער ליטעראַטור. ס'איז קאָנטיק, אז אנדרע שווארץ-בארט האָט זיך
 אָנגעזאפט מיט יידיש וויסן, אז ער האָט זיין קינסטלערישע אינספּיראציע
 געשעפט סיי פון אלטע קוואַלן, סיי פון דער מאָדערנער יידישער ליטע-
 ראַטור.

דאָס מיינט נישט, הם וחלילה, צו זאָגן, אז אין בוך זענען פאראן
 פרעמדע השפעות אין ווילנאָרן זין פון וואָרט. פאָרוורפן פון דעם מין
 און דער עיקר די באשולדיקונג אין פלאַגיאט זענען געווען לעכערלעכע
 און בייזוויליקע. די פראנצויזישע ערנסטע קריטיק האָט זיי צוגיט גע-
 מאַכט און ס'איז נישט נייטיק זיך אומצוקערן דערצו. דאקעגן איז כדאי
 זיך אָפצושטעלן כאַטש אין קורצן אויף די ליטעראַרישע איינפלוסן.

אנדרע שווארץ-בארט איז א שרייבער מיט אן אייגן פנים. אלץ איז
 זיין ערשטלינג-בוך, סיי די קאָנצעפציע פון ראַמאָן, סיי דער אופן פון ציי-
 כענען די פערסאָנאזשן, סיי דער סטיל און דער הייסער אָמעס, וואָס בא-
 הויכט דעם היסטאָרישן שפאַך, איז אייגנארטיק, אַריגינעל. א קינסטלער
 איז אָבער נישט קיין „שאַבולא ראַסא“. קונסט, ווי קולטור בכלל, וואקסט
 נישט אויף קיין שפייגערנעם, רויען באַדן. א קונסט-ווערק מוז האָבן,
 פונקט ווי א פלאַנץ, א קוואַל, פון וואנען עס שעפט זיין יניקה. אזא קוואַל
 איז אין דער ערשטער ריי קולטור-טראדיציע, אין ברייטסטן זין פון וואָרט,
 וואָס מיינט אויך ליטעראַרישע טראדיציע.

געווען א צייט, ווען גרויסע גייסטער זענען געווען אונטערן איינפלוס
 און זיך אינספּירירט מיט די קולטור-טראדיציעס פון דער אנטישער וועלט.
 אין 17-טן יאָרהונדערט האָבן בארימטע פראנצויזישע שרייבער געשעפט

זייער טעמאטיק און זיך אינספירירט מיט די ווערק פון אלטן גריכנלאנד. אנדערע האָבן גענאָשט פון שפּאַנישע קוואַלן. קאַרנעי האָט די טעמע צו זיין טראַגעדיע „סיד“ בפירוש גענומען ביים שפּאַנישן שרייבער קאסטראַן. די יידישע קלאַסיקער דאַקעגן, וועלכע האָבן געשעפּט זייער טעמאטיק פון קליינעם יידישן שטעטל, זענען באַאיינפלוסט געווען פון דער רוסישער ליטעראַטור. און נישט נאָר פון דער רוסישער. ס'איז שווער צו זאָגן אויף וויפל סערוואַנטעס האָט געווירקט אויף מענדעלע מוכר ספרים אָדער שלום-עליכמען, ווען איר לייענט אָבער „מסעות בנימין השלישי“, „מנחם מענדל“, קומט אויפן זינען „דאָן קיכאַט“. און ווען איר לייענט „דעם אַנדענק פון צעלואַזע“ פון איגאָר געווערלי, מוזט איר מאַכן אַ פאַרגלייך מיט זשעראַמסקים „פּשערוויאַשיניע“, הגם דאָס זענען צוויי פאַרשידנאַרטיקע ביכער. די אויבנדערמאָנטע שרייבער ווי אויך אַנאָ דערע, זייענדיק באַאיינפלוסט, אינספירירט אָדער „אויסלייענדיק“ בפירוש ביי עמעצן פון זייערע ווייטע, אָדער נאָענטע פאַרגייער, אַ טעמע, זענען דערמיט נישט געוואָרן קיין קלענערע קינסטלער, האָבן נאָרנישט פאַר-לוירן פון זייער אייגענער אינדיווידוואַליטעט. דער באַרימטער יידיש-דעגני-שער קריטיקער, געאַרג בראַנדעס, האָט אין זיין גרויסן ווערק אָפּגעגעבן פיל אַרט די קעגנזייטיקע איינפלוסן ביי די מייסטער פון דער אייראָפּעיִשער ליטעראַטור.

דער יונגער מחבר פון „דעם לעצטן פון די למדוואָוויקעס“ האָט זיין ווערק געבויט אויף יידישער טראַדיציע, אויף פּאָלקלאָר, לעגענדע. ער האָט געקאָנט באַאיינפלוסט זיין פון געוויסע פאַרשטייער פון דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור און אין דער ערשטער ריי פונעם זיידן מענדעלע. דאָ האַנדלט זיך נישט, פאַרשטייט זיך, אין אַ צענדליק שורות, וואָס באַ-שרייבן אַ טראַדיציאָנעל יידישן מאָלצייט, אין וועלכע פאַרינגאָ, דער ישעף-רעדאַקטאָר פון דער צייטונג „אַר“ האָט זיך אָנגעכאַפט, ווי אין עטלעכע אנדערע „זינד“, וואָס שטאַמען פון נישט קיין געלונגענער אַראַפּטירונג פון דאָקומענטאַציע-שטאַף. אין גאַנצן בור, וואָס פאַרמאָגט 350 זייטן, קאָן מען אָנצייילן אַ צענדליק אזעלכע שורות. מענדעלעס איינפלוס וואָלט דער געניטער לייענער געקאָנט דערפילן נאָר אויף אַן אנדער פּלאַץ: דאָס איז דאָס יידישע שטעטל, דער ברייטער עפישער אָטעם און אויך די סאַטירע. און אויב מיר האַלטן שוין ביי יידישער ליטעראַטור-טראַדיציע, וואָלט אויך ריזיקירט צו דערמאָנען נאָר אַ מאָמענט: אין דער יידישער ליטעראַטור

האָט דאָס קינד פאַרנומען אַ גאָר אָנגעזעען אָרמ. שלום-עליכם האָט דורכן קינד אויסגעדריקט דאָס שענסטע און דערהויבנסטע, „דאָס קינד שטאַמט פון מענטש, יאָ... פונקט אזוי, ווי דער מענטש שטאַמט אָפּ פון דער מאַל־פע“ — זאָגט דער נאָבעלער דייטשישער לערער קרעמער. צי אנדרע שוואַרץ־באַרט האָט זיך דאָ יאָ אָדער נישט אינספּירירט מיט דער־אָ ליטעראַטור־טראַדיציע, איז דאָ נישט אזוי וויכטיק. וויכטיק איז דאָ פעסט־צושטעלן, אז דער מחבר פון „דעם לעצטן פון די למדוואָוניקעס“ האָט מיט זיינע ערשטע ליטעראַרישע טריט זיך געלאָזט אויף די שפורן פון די יידישע קלאַסיקער.

עס וואָלט אונדז צו ווייט פאַרפירט, ווען מיר וואָלטן אויסגערעכנט אלע געמיינזאמע פעדעס, וואָס בינדן דאָס בוך, געשריבן אין דער פראַנצויזישער ווערק, מיט יידישער קולטור־טראַדיציע. און ווי אין יעדן קונסט־ווערק שטערט נישט דער טיפער נאציאָנאלער אייגנארט צו זיין אַז ניווערסאַל, פאַרקערט. אויף דער אָפּשאַצונג פון ביזווייליקע און קליינ־קעפלדיקע פּערזאָנען, אַז ס'איז אַ פּרעמד בוך אין דער פּראַנצויזישער ליטעראַטור, קאָן מען ענטפערן, אז „דער לעצטער פון די למדוואָוניקעס“ פאַרנעמט זאָ אָרט אין דער פּראַנצויזישער ליטעראַטור, ווי די לייונטן פון אַ מאָדיליאַני, אַ סוטין, אַ קאַרם, אַ שאַנאַל פאַרנעמען אין דער פּראַנצויזישער פּלאַסטישער קונסט.

* * *

דער לאַנגער אַריינפיר צו דער איינגעלעכער אָפּהאַנדלונג קאָן זיין באַרעכטיקט דערמיט, וואָס דער יידישער לייענער, נישט האַבנדיק נאָך די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיטן ווערק גופא, קאָן שוין פון דער פּרעסע די געשעענישן ארום אים. פון דעם אויבן געזאָגטן איז אָבער נישט שווער זיך אָנצושטויסן, אז מיר האָבן פאַר זיך אַ נישט געוויינלעך בוך. „דער לעצטער פון די למדוואָוניקעס“ איז די געשיכטע פון יידישער מאַרטיראָ־לאַגיע און אין דעם זין איז דאָס אַ היסטאָרישער ראָמאַן. ער איז אָבער גלייכצייטיק אַ זיטן־ראָמאַן, אַ נאַציאָנאַלע עפּאָפּיע, אַ פּאָלקס־עפּאָם, אַ בייסיקע סאַטירע און דער עיקר, אַ מעכטיקער באַשולדיקונגס־אַקט, אַ באַ־שולדיקונגס־אַקט נישט נאָר קעגן די רציהות פון פינצטערן מיטלאַלטער און קעגן די היינטיקע היטלעריסטישע אינקוויזיציעס, נאָר אויך קעגן

די דעמאָקראטישע מלוכות, וועלכע האָבן פאָרריגלט טיר און טויער פאָר
די אנטלעכע קרבנות פון היטלער־גיהנום, בעת זיי האָבן זיך נאָך גע-
קאָנט ראַטעווען.

די ראַמען פון אַ שקיץ זענען צו ענג צו ווייזן די ברייטע היסטאָ-
רישע פּאַנאָראַמע, דעם אָפּגרונט פון מענטשלעכע ליידן, די טיפּקייט פון
דראַמאטישער שפּאַנונג. איבעריקום איז נישט לייכט צו מעסטן אזא בוך
מיט א פשוטער ליטעראַרישער מאָס, דאָ איז קאָנדענסירטע מענטשלעכע
פּיין, העכסטע מענטשלעכע דערהויבנקייט אין אַנבליק פון ווילדער רציחה
און נידעריקטער מאָראַלישער געפאלנקייט. איז דען פאראן אזא מאָס
צו מעסטן דעם אַננסט און פּיין פון יידישע קינדער אין די פאַרפלאַמביר-
טע וואַנגען אָדער אין גאַז־קאַמער?

* *
*

ווי באַקאַנט האָט דאָס בוך איבערגעשטיגן דעם פאַרמעסט פון מחבר.
אין 4 יאָר זענען געבוירן געוואָרן עטלעכע ווערסיעס. דער ראַמאַן האָט
פון אָנהייב געזאָלט זיין די געשיכטע פון א יידישער משפּחה אין דייטש-
לאַנד בעת דער היטלער־הערשאַפט. שוואַרץ־באַרט האָט זיינע פּערסאָנ-
נאַזשן געזאָלט דערפירן ביז די טויערן פון דראַנסי. אין לאַנער גופא האָט
ער פון אָנהייב נישט געפראַכט אָדער — ווי ער האָט זיך אויסגעדרוקט —
נישט געוואַנט אַרײַנצודרינגען. דערפירט האָט ער זיי אָבער — און
כ׳וואָלט געזאָגט: באַגלייט זיי — אין גאַז־קאַמער אין אוישוויץ. דער
מחבר איז אויך אין פאַרלוף פון זיין אַרבעט געקומען צו דער איבערצײ-
גונג, אז כדי צו פאַרשטיין ווי געהעריק די פּסיכיק פון די פּערסאָנאַזשן,
מוז ער זיך איבערטראַגן אין דער ווייטער פאַרנאַנגעהייט, אין די צײַטן
פון די מיטלאַטערלעכע פאַרפאַלגונגען און רדיפות. „א ביאָגראַפיע פון
מײַן פּריינד ערני לעווי — לײענען מיר אויף דער ערשטער זײַט — וואָלט
זיך גוט אַרײַנגעפאַסט אין צווייטן קוואַרטל פון XX יאָרהונדערט; די
אַמתע געשיכטע אָבער פון ערני לעווי הייבט זיך אָן א סך פּריער, ארום
יאָר טויזנט פון אונדזער ערע...“

אַנדערע שוואַרץ־באַרט האָט גענומען צוהילף אַלס קינסטלערישן אויס-
דרוק־מיטל די לעגענדע. און די ווייטע געשיכטלעכע פּאַנאָראַמע, דער היס-
טאָרישער לײונג איז געוועבט מיט אַלע כראַניקעס; אין פּלוג דוכט זיך

איך, אז דער היסטאָרישער הינטערגרונט צוימט דאָ עטוואָס די דינאמיק פון ראָמאַן. איר איבערצייגט זיך אָבער באַלד, אַז די עמלעכע צוואַנציק זייטן כראָניק זענען ווי אַ לעבעדיקער קוואַל, פון וועלכן דער ראָמאַן פליסט ארויס ספּאַנטאָן, ווי אַ מעכטיקער טייד, וואָס רייסט אלץ מיט זיך אין זיין לויפנדיקן שטראָם. וואָלט מען געקאָנט מענטשלעכע שאפונג פארגלייבן צו גאַטור=עלעמענטן, וואָלט איר שוואַרץ=באַרטם בוד פאַרגליבן נאָך צו אַזאַ שטראָמענדיקן, מעכטיקן טייד.

דער אויסגאנג=פונקט איז אלזאָ די לעגענדע: די וועלט שפארט זיך אָן — האָבן אונדז דאָך אונדזערע באַבעס דערציילט — אויף 36 צדיקים אָדער למדוואָוניקעס, פון וועלכע יעדערער נעמט אויף זיך די לייזן פון דער מענטשהייט. דורך אַ לאנגער קייט פון יידישער מאַרטיראָלאָגיע, וואָס ציט זיך דורך דורות און יאָרהונדערטער, אָנהייבנדיק פון די קרייץ=צוגן ביז די היטלעריסטישע גאז=קאַמערן, דערשיינט פאַר אונדז דער יידישער גורל אין זיין גאַנצן טראַגזיס פון היסטאָרישער קאַטאָגאָריע. „דורך משונהדיקע וועגן האָבן די אמאָליקע פּראָצעסיעס כעת די אויטאָדאָפּעס געפירט צו די קרעמאַטאָריעס“ — שרייבט דער מחבר. לעגענדע און ווירקלעכקייט פלעכטן זיך צוזאַמען, דאָס טיף נאָבעלע און דערהויבענע פון דער לעגענדע און דאָס שוידערלעכע פון דער ווירקלעכקייט: דער יונגער מאַרטירער ערני לעווי, דער לעצטער פון די למדוואָוניקעס, „וועלכער איז אומגעקומען 6 מיליאָן מאָל“ גייט דורך אלס קינד אלע פייניקונגען און דערגיידערונגען אין היטלעריסטישן דייטשלאַנד, אין אַקאָפּירטן פראַנקרייך, לאָזט זיך אין די צייטן פון טויט פון מאַרסיליע קיין פאַריז, טוט אָן מיט זיין אייגענעם ווילן די געלע לאַמע, מיט זיין אייגענעם ווילן גיט ער זיך אליין איבער אין דראַנסי, טרעט גישט אָפּ פון טויער ביז מען נעמט אים אריין אין לאַגער, ווו ער ווערט אוממענטשלעך געפייניקט, צעקאליעטשעט. פון זיין אייגענעם ווילן באַגלייט ער לכוף די יידישע קינדער אויף זייער לעצטן וועג קיין אוישוויץ, דערוואַרעמט זייערע פאַרפרוירענע גלידער, העלפט זיי איבערטראָגן די לייזן און דערנאָך העלפט ער זיי שטארבן. ער שטארבט דער לעצטער אין גאז=קאַמער, פונקט אזוי, ווי ס'איז דעם 11 מערץ 1185 דער לעצטער געשטאַרבן אין ענגלישן יאָרק אין אַ באַלאַגער=טער געביידע דער למדוואָוניק רבי יום=טוב לעווי.

איז דאָס פאטאָליזם פון יידישן גורל? אין דעם טראַגישן געשיכט=לעבן המשך קאָן טאקע דער לייגענער אויסגעפייניג אַ מין פאטאָליזם. פאַר סימבאָליש קאָן ער אויך באַטראַכטן דעם טויט פון לעצטן למדוואָוניק.

זאָל דאָס הייסן, אַז ס'איז פאַרשוונדן די לעצטע האָפּענונג, די לעצטע זון=
שטראַלן, וואָס האָבן דערוואַרעמט און באלויבטן די גערודפטע און פאַרפּיי=
ניקטע? מ'דאַרף זיך אויסהיטן צו מאַכן אזעלכע אויספירן. נישט דאָס איז,
דוכט מיר, דעם מחברם געדאַנק. נישט דער געשיכטלעכער אנאַליז, מיט
וועלכן מ'קאָן יאָ אָדער נישט מסכים זיין, נישט קיין אנדרייטונג פון אזא
אָדער אנדער סימבאָל איז דאָ די הויפטזאַך, נאָר דאָס פּאַנאַנדערשפּרייטן
די היסטאָרישע דראַמע גופאַ, די הויפטזאַך איז דאָ דער באַשולדיקונגס=
אַקט, וואָס וועקט דאָס וועלט=געוויסן, וואָס מאַנט און פּאָדערט רעכענונג.
אין דעם זין איז געזאַנגט געוואָרן, אז דאָס בוך איז פאַר אונדז מער ווי א
ליטעראַרישע געשעעניש. און דער באַשולדיקונגס=אַקט, דער היסטאָרישער
דאָקומענט איז דאָ ווי זעלמן אנדערש=וו מעכטיק, אויפּטרייסלענדיק, דער=
שיטערנדיק. די קראַפט פון שוואַרץ=באַרט איז נישט אזוי די באַשרייבע=
רישקייט. ווי דאָס אַריינדרינגען אין דער פּסיכיק פון די פּערסאָנאַזשן.
נישט אזוי דאָס מאַלן דעם לאַגער, דעם לעצטן וועג, די נאַז=קאַמער, ווי
דאָס ווייזן אונדז דאָס טראַכטן און פּילן פון די געפּייניקטע.

מ'קאָן פאַרשינדאַרטיק אויסטייטשן די איידעלע געשטאַלט פון יונגן
ערני לעווי, זיין אינגערלעכן געהיימען באַרוף צו טראַגן הילף די ליידיגדיקע,
זיין מיסטרעיוזע שליחות קעגן ביזן, זיין איבערגעבן זיך מיטן אייגענעם
וויילן אין די הענט פון די הענקער. איינגעטלעך האָט ער דאָך געוואָלט אין
דראַנסי אָפּזוכן זיין גאָלדעלע און טיילן איר גורל. גאָלדעלע האָט אים דען
פריער נישט געהאַט געזאַגט: „...דו ווייסט, מיר זענען אלע פאַרמשפּט
צום טויט“. דאָס האָט שוין נישט צו טאָן מיט זיין מיסטישער נאַטור.
אָפּגעזען אָבער פון דעם אלעמען קומט אין ערני לעוויס האַלטונג צום
אויסדרוק דער טיפּסטער טראַגזום, די העכסטע דראַמאַטישע שפּאַנונג.
ווייל טראַגישקייט נעמט אָן די בולטסטע און שאַרפּסטע אַספּעקטן נישט
נאָר, ווען דער מענטש ווערט געטריבן אוממיטלבאַר צום אומגליק, נאָר
ווען ער וויילט זיין אומגליק אליין אויס, ווייל אנדערש קאָן ער נישט האַנד=
לען. אזוי האָבן אַלע מאָל אַרויסגעבראַכט דאָס טראַגישע די גרויסע מייס=
טער אין דער ליטעראַטור. ס'איז שווער צו זאָגן מיט וואָס דער מחבר
פון „לעצטן למדוואָוניק“ האָט זיך געריכטעט. כ'בין נישט אויסן עפעס
וואָס אים צוצושרייבן. איינס זעט מיר אויס צו זיין זיכער, אַז ערניס זיך
איבערגעבן אַליין אין די נעגל פון טויט, ווייל אַנדערש האָט ער נישט
געקאָנט — און דער מחבר דערמאָנט, אז דאָס איז נישט קיין איינצל=פאַל
און דאָס זעלבע האָבן געוויזן פיל אָנגעזעענע פּוילישע שרייבער, וועלכע

האָבן אָפגעשפּיגלט דעם ייִדישן חורבן — דריקט דאָ אויס די טיפּסמע
 טראַגיק סיי פונעם יחיד, סיי פון דער עדה.
 ערני איז די אינערלעכע צעריסנקייט, אונדזער צעריסנקייט. „ערני
 לעווי, וועלכער איז אומגעקומען זעקס מיליאָן מאָל, לעבט ערנעץ, כ'ווייס
 נישט וווּ.“ מיר דוכט, אז צווישן אונדז גופא, איז אונדז גופא.

* * *

*

מ'האָט פּאָרגעוואָרפן דעם מחבר, אז ער האָט ארויסגעבראכט בלויז
 דעם מאַראַלישן ווידערשטאַנד פון די קרבנות און נישט זייער אקטיוון
 ווידערשטאַנד. דאָס איז אמת. דער מחבר שטעלט קעגן דער קראפט פון
 אכזריות בלויז דעם מאַראַלישן כוח און פּאַסיוון ווידערשטאַנד. ערני האָט
 אָפּט געטראכט צוצוטראַעטן צום אקטיוון קאמף קעגן דער הימלעריסמישער
 בעסטיע, ער האָט אָבער בעסער אויסגעוויילט דעם גרויזאמען טויט צו־
 זאמען מיט די זייניקע, איידער „א לוקסוס־טויט אין קאמף“. קאָן מען
 פארשטייט זיך נישט מסכים זיין דערמיט — דערביי איז כדאי צו דער־
 מאַנען, אז דער מחבר גופא, האָט אלס גאַנץ יונגער בחור יאָ אָנטיילגע־
 נומען אין פראנצויזישן ווידערשטאַנד. פאראן נאָך אנדערע מאַמענטן אין
 בוך, מיט וועלכע דער לייענער קאָן אפשר נישט מסכים זיין. צי מוז מען
 אָבער מיט אַלעם מסכים זיין? די אָט־פּראַגע קומט מיר, אגב, אויס אָפּט
 איבערצוזוהרן. אַן אַבסורד איז צו מיינען, אַז אַ גוט בוך אָדער אַן אָנ־
 דער קונסט־ווערק דאַרף אַלעמען גלייך געפּעלן. די גרויסקייט פון אַ ווערק
 באַשטייט אין דעם, וואָס עס רופּט אַרויס אין אונדז די פּאַרשידנס־
 טע אָפּקלאַנגען, וואָס רירט אַן פּאַרשידנאַרטיקע סטרו־
 געס פון אונדזער האַרץ און מוח. ס'איז נישט שייך צו פרעגן דעם מחבר,
 ווי ס'האָט דאָס ווער געמאַן, פאַרוואָס ער האָט זיך פאַרשלאָסן בלויז אין
 ווייטיק. ווען אַ בוך איז געשריבן מיטן בלוט פון האַרץ, ווען פון יעדן
 בלעטל שרייט אַרויס דער פיין פון מיליאָנען, ווען אַ הייטער אָמעם באַ־
 הויכט אַ ווערק, איז נישט שייך צו פרעגן פאַרוואָס, מחבר, האָסטו אויך
 נישט געשריבן וועגן דעם און יענעם. אַ צווייטער מחבר וועט אַרויס־
 ברענגען דעם ווידערשטאַנד און וועט פאַרזען אַן אַנדער ווייטיקן אָס־
 פעקט. און ס'וועט אויך נישט פאַרמינערן דעם ווערט פון ווערק, אויב

ס'ועט גאָר אָפּגעמען מיט אַן אינגערלעכן לעבן, מיט היסטאָרישער, פּסי-
כאָלאָגישער און קינסטלערישער אמתדיקייט.

מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט בלויז אויף איין אספעקט פון בוך, און
דעם, געמלער, וואָס בילדעט די אָקט. דאָס יידישע שמעמל — זעמאצק —
א רעגלס אָדער א קרעאירטס, דורך דער קינסטלערישער פאנמאזיע, אָבער
וואָס האָט זיך געפונען אין פּוילן, ערגעץ-וואו אין ביאליסטאָקער געגנט;
דאָס פּוילישע יידנטום, וואָס האָט ווי א פיל פארצווייגטער בוים איבערגע-
פלאנצט זיינע שפּראַצונגען איבער אלע לענדער פון דער וועלט, פארנע-
מען אין בוך אַ וויפּש אָרט. אָן אַ שיעור בילדער, סימאָציעס, אַרילישע
און טראַגישע פון דעם אַמאָליקן יידישן לעבן אין פּוילן.

מ'וואָלט געדארפט באַזונדער זיך אָפּשטעלן אויף דעם יידישן קינד,
זיין דראַמע אין דער היסטאָרישער שול, וואָס שוואַרץ-באַרט האָט ווי
קיינער בין אים גישט געשילדערט. דורכ'ן קינד און געמלער דורכ'ן
דייטשישן קינד, האָט אויך דער מחבר געוויזן דאָס אָפּטויטן אין וואָרצל
דאָס מענטשלעכע אין מענטש. דערשימערנדיק זענען די בלעמלעך, וואָס
שילדערן די היסטאָרישע דערציונג, די באַציונגען צווישן דייטשישע און
יידישע קינדער און לסוף דאָס גערודפמע יידישע קינד.

מ'דארף צום סוף דערמאָנען דעם דיכטערישן צויבער, מיט וועלכ'ן
דאָס בוך איז באַהויבט. אַנדערע שוואַרץ-באַרט איז, ווי שוין געזאָגט,
אַ שרייבער מיט אַן איינגארטיקן סטיל. ער איז אי עפיקער, אי ליריקער.
ער איז אַ דיכטער אין פּראָזע.

מען וואָלט געקאָנט גאָר פיל שרייבן וועגן דעם גישט געוויינלעכן בוך.
מיר וועלן זיך אָבער באַגרענעצן צו זאָגן ביים סוף, אז, דער לעצטער פון
די למדוואָוניקעס" אין יידיש, וועט זיכער אין יעדער יידישער שטוב פאַר-
געמען אַזאַ אָרט, ווי עס פלעגט אַמאָל ביי אונדזערע עלטערן פאַרגעמען
אַ הייליק ספר.

* *
*

סאמועל סאנדויער האָט אָפּגעדרוקט אין דער פראנצויזישער לימע-
ראַרישער שריפט „נוועל ליטעראַר“ אַ קרימישע אָפּהאַנדלונג איבער דעם
בוך און ווי זיין שטייגער דורכגעפירט איבער דעם א „כעמישע“ עקספּער-
טיוע. איז גישט דאָ דאָס אָרט זיך אָפּצושמעלן איבער אלע פאַרווורפן.

איין פאָרוורף וועלן מיר יאָ דערמאָנען, און נעמלעך, אז שוואַרץ-בארט
האָט נישט פינקטלעך איבערנעגעבן די סיטואַציע אין גאז-קאמער אין
אוישוויץ. לויט סאַנדויערן קומט אויס, אז דער גאז האָט אַזוי שנעל גע-
וירקט, אז די יידן האָבן נישט געהאט קיין צייט עטוואָס א טראַכט צו מאַכן.
איז וואָס שייך דעם עצם-ענין איז קיינער פון אונדז אין גאז-קאמער נישט
נעווען. ס'איז אָבער צו שטויגען ווי אַזוי אַזאָ ערנסטער קריטיקער פאָדערט
אַזאָ פינקטלעכקייט פון אַ שרייבער. צי ווייסט נישט סאַנדויער, אז דעם
שרייבער פאַרפליכטעט נישט קיין היסטאָרישע פינקטלעכקייט בכלל און
פינקטלעכקייט אין אזא פאל בפרט? אז ער קאָן האָבן אין אזא פאל אן
אייגענע וויזיע? ווען סאַנדויער וואָלט אפילו גערעכט געווען מיט זיין
פינקטלעכע אויסרעכענונג אין גאז-קאמער האָט עס דען אַ באַדייטונג?
נישט די „פינקטלעכקייט“ איז דאָ וויכטיק, נאָר מאַקע די אלגעמיינע גרויל-
וויזיע, דער באשולדיקונגס-אקט, וואָס וועקט דאָס מענטשלעכע געוויסן. ווי
נישט וועזנטלעך איז דער פאָרוורף וועגן נישט „פינקטלעכקייט“ אין גאז-
קאמער באַגרייפֿט מען נאָך מער איצט, ווען די אָנהענגער פון די זעלבע
גאז-קאמערן און די דראַנסים קאָנען אין מערב-דייטשלאַנד און אין אַנ-
דערע לענדער ווידער צעפירן די הענט.

דער מענטש-אויטאָמאָט — אַ וואָרענונג

(אויפן ראַנד פֿון ראָבער מערלס בוך
„ביין באַשעפטיקונג איז טויטן“)

ווי אזוי געשעט עס, אַז אַ מענטש זאָל קאָנען פאַראורזאָכן די גרוי־
זאמסטע פייניקונגען זיינע מיטמענטשן? ווי איז דאָס מעגלעך, אז אַ
מענטש זאָל קאָנען אָן אַ צאָפּל פֿון זײַ געוויסן פאַרטיליקן מענטשלעכע
לעבנס, פאַרפייניקן פרויען, קינדער, אלטע און קראַנקע? ווי אזוי געשעט
עס, אז אַ נאַרמאלער מענטש זאָל פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ ווילדער
בעסטיע?

אָט די פּראַגן זענען אומאויפהערלעך אויפגעשוומען נאָך דער שוואַר־
צער היטלעריסטישער נאכט. היינט נאָך, ווען מען לייענט אָדער הערט
דערציילן וועגן אוישוויץ אָדער אנדערע פייניקונגען און מאָרד־ערטער,
הויבט אָן עקבערן דער זעלבער געדאַנק. געווייגלעך איז דער היטלעריסטי־
שער פאַרברעכער דערשיגען אין אונדזער פאַרשטעלונג, ווי אַ בלוט־דור־
שטיקער סאַדיסט, כמעט ווי אַ פּסיכאָפּאַט. צי קאָן מען אָבער דערמיט
דערקלערן אַזאַ מאַנסטרועלע דערשיינונג, ווען צענדליקער טויזנטער
מענטשן ווערן פאַרוואַנדלט אין תּלינים? וועגן היטלערן האָט זיך געהאַט
פאַרשפּרייט אַ מיינונג, אז ער איז געווען אומנאַרמאַל, אַ משוגענער. גע־
וויסע פּילם־רעזשיסאָרן האָבן אים טאַקע ווי אזעלכן ארויסגעבראַכט אויפֿן
עקראַן. וועגן פּיל אנדערע בלוטיקע הערשער האָט מען אויך געזאָגט, אז
זיי זענען געווען פּסיכאָפּאַטן. איז קיין ספק נישטאַ, אז געוויסע אומנאַר־
מאַלע מענטשן האָבן אין פאַרשידענע פעריאָדן געקאָנט ווערן הערשער
איבער פעלקער און לענדער, ס'קאָן געשען, אז אַ תּלין זאָל האָבן איינגע־
בויענע גייגונגען פאַר אזאַ באַרוף. די נאַטור האָט פאַרשידענע אנאָמאַ־
ליעס. די קרימינאָליסטיק און פּסיכיאַמריע ווייסן וועגן אזאַ קרענק, וואָס
זייסט סאַדיום, אָדער בעסטיאַלישקייט. ווי אזוי אָבער דערקלערן אזאַ
קרענק, ווען זי ווערט אַ מאַסן־דערשיינונג? האָבן דאָך צענדליקער טויזנט־

טער דייטשן זיך פארוואנדלט אין בעסטיעס און מיליאנען אנדערע האָבן זיך גלייכנליטיק צוגעקוקט צו דער בעסטיאלטיעם.

דאָ גישט לאנג זענען ביי אונדז דערשינען די זכרונות און בריוו, וואָס רודאָלף העס, דער קאָמענדאנט פון אוישוויץ, האָט אָנגעשריבן אין זיין תפיסה-קאמער אין קראָקע. דר. סטאניסלאָוו פיאָטרקאוּסקי, פאָר-שמעלנדיק פאר דער עפענטלעכקייט דעם דאָזיקן דאָקומענט, שרייבט, אז „דאָס מאָרדן יידישע פרויען און קינדער בלייבט א פסיכאלאָגיש רעטע-גיש, וואָס דארף געלעזט ווערן דורך ספעציאליסטן, וועלכע פארנעמען זיך מיט דעם געביט וויסנשאפט“.

דער באַקאַנטער פראַנצויזישער שרייבער ראָבער מערל, האָט זיך פאַרמאָסטן צו לעזן דאָס דאָזיקע רעטעגיש. אין זיין אויפטריוולנדיק בוך „מין באשעפטיקונג איז מויסן“, פרוווט ער צו דערגרונטעווען זיך צו דער פסיכיק פון הימלעריסטן מאַסן-מערדער און צו געבן אן ענטפער אויף די אויבן ארויסגערוקטע פראַגן.

אלס העלד פון זיין ראַמאַן, א זעלמענער אין זיין מין, האָט מערל גענומען אייגענע פון צווישן די גרעסטע מאַסן-מערדער, טאַקע דעם קאַ-מענדאַנט פון אוישוויצער לאַגער. אונטערן גענדערטן נאָמען דערקענען מיר גלייך רודאָלף העס. ס'איז אויך גישט שווער צו דערקענען, אז דאָס בוך שטיצט זיך הויפטזעכלעך אויף זיינע זכרונות, נאָמיצן און בריוו, גע-שריבן אין תפיסה, הארט פאר זיין עקזעקוציע. דער מחבר האָט אויך גע-האט צו זיין דיספּאָזיציע מאַטעריאַלן, וועלכע זענען ביז היינטיקן טאָג גישט באַקאַנט. דאָ גישט לאַנג האָט ראָבער מערל פאַרעפנטלעכט אַ גרע-סערע ארבעט אין דער ליטעראַרישער שריפט, „לע לעמפּ פראַנסעז“, ווו ער דערציילט וועגן איין איינציקן לעבן-געבליבענעם עדות פון די אוישוויצער טרעמאַטאָריעס. עס האַנדלט זיך וועגן אַ יידיש-אונגאַרישן דאָקטער מיטן נאָמען גישלי, וועלכער האָט געארבעט 9 חדשים אין דער קרעמאַטאָריע 1. גישלי האָט פאַרמיקסירט אויפן פאַפיר אַליץ, וואָס ער האָט געזען און אַ-בערגעלעבט, און מערל דריקט אויס זיין פארוונדערונג, וואָס אזא מאַ-טעריאַל איז ביז היינטיקן טאָג גישט פארעפנטלעכט געוואָרן — בלויז גע-וויסע פראַגמענטן זענען געווען. געדרוקט אין סאַרטס צייטונג „סאַן מאַ-דערן“*. דאָבער מערל האָט זיך געשמעלט אין פאַרבינדונג מיטן איינ-

* מיר דעהויסן זיך, אז גישליס זכרונות זענען לעצטנס דערשינען אין פּרענקרייך.

ציקן לעבנגעבליבענעם ערות פון די קרעמאטאָריעס, וועלכער האָט אים צוגעשטעלט פיל איינצלהייטן וועגן אוישוויצער גיהנום.

אדאנק גישלים מאטעריאלן איז דעם מחבר געלונגען ארויסצוברענגן גען אין „מײן באשעפטיקונג איז טויטן“ דעם נאנצן שוידער און גרויל פון אוישוויץ, צו ווייזן אלע שרופן און שרייפלעך פון דער גיגאנטישער טויט־פאבריק. צום ערשטן מאל, אויב כ'האָב קיין טעות נישט, דערוויסן מיין זיך געוויסע, גענויע פרטים וועגן אויפשטאַנד פון דער זאָגער־קאַממאנדע אין די אוישוויצער קרעמאטאָריעס. מיר דערוויסן זיך דאָ אויך פרטים וועגן מערערע בונגן אין טרעבלינקער לאַגער, סײַ קאַלעקטיווע, סײַ פון יחידים, איבערהויפט פון פרויען ווייל, דאָס בוך „מײן באשעפטיקונג איז טויטן“ איז נישט שייך בלויז אוישוויץ. דאָס איז אַ בוך וועגן דער ייִד־אויסראַטונג בכלל. דער מחבר נעמט דיר פאַרן האַנט און פירט פון איין גיהנום אין צווייטן. און פרוווסט צומאָכן די אויגן — צווינגט ער דיר די אויגן צו עפענען, צו קוקן און פאַרגעדענקען און קיינמאל נישט פאַרגעסן. לױט פירט ער דיר אריין אין די אוישוויצער קרעמאטאָריעס און רופט צו דיר: זע, פאַרגעדענק, וואָס דער מענטש קאָן פעיק זיין אָפצומאַן!

וועט אפשר עמעצער פרעגן: צוואָס? האָבן מיר זיך דען ווייניק אָנגעליעגט און אָנגעהערט וועגן די אלע שוידער־עכטיקייטן? ווייסן מיר דען נישט דאָס אלץ?

ווייזט זיך אָבער יעדעס מאל ארויס, אז מיר ווייסן נאָך נישט אלץ. און אויך וועגן דעם, וואָס מיר ווייסן שוין שרייבט ראָבער מערל אַנדערש, ווי מען שטעלט זיך דאָס אָפּטמאל פאַר. „מײן באשעפטיקונג איז טויטן“ איז אין דעם מין ליטעראַטור אַן אוניקום און צווינגט יעדערן נאָכצו־טראַכטן. צו קוקן אַרום זיך און אויך צו מאַכן אַן אייגענעם השבון.

אן עכטער שרייבער, א שרייבער א דענקער, א הומאַניסט, איז קודם אַן עמפינדלעכער פּסיכאָלאָג. האָט ראָבער מערל זיך אַראָפּגעלאָזט אין די לאַבירינטן פון דער פּסיכיק פונעם מאַסן־מערדער, כדי זיך צו דער־גרונטעווען צו די קערנדלעך, וועלכע געבוירן דאָס געפערלעכע געוויקס. מ'קאָן זאָגן, אז מערל קריכט אריין אין דער הויט פון הימלעריסטישן פאַר־ברעכער. דערפאַר אפשר האָט ער אויסגעקליבן א ספעציעלע פאַרם פאַר זיין ראָמאַן, די פאַרם פון פּערזענלעכע דערינערונגען. דער העלד פון בוך רודאָלף לאַנגהעם דערציילט וועגן זיך, וועגן זיין לעבן, זיין דערציאָנג, זיינע משפּחה־באַציונגען און וועגן זיין אויפגאבע אויסצוראַטן די יידן. און פון תּהום פון פאַרברעכנס, פון נישט געאַנטע פייגיונגען, פון צווישן

די שטויסן פארגאזטע און פארברענטע לעבנס, הויבט זיך ארויס דער מענטש, וועלכער האָט דאָס אלץ פאראורזאכט.

וואָס איז ער? אַ געבוירענער סאַדיסט? אַ פּסיכאָפּאַט? אַ מאַנס-טער? גיין — פאַרזיכערט אונדז ראַבער מערל — דער האָזיקער מערדער פון מיליאָנען איז אַ נאַרמאלער, געלאסענער, רואיקער, דורכשניטלעכער דייטש. ער האָט ליב קינדער און חיות און פלעגט נישט פאַרטראָגן צו גיין אויף יאָנד... מען האָט געמאַכט פון אים אַ פארברעכער, און מען האָט געקאָנט מאַכן פון אים אַ פארברעכער, ווייל די, וועמען ער איז אונטער-געאַרנט געווען איז געלונגען אים צו פארוואנדלען אין אַ מענטשלעכן אויטאָמאט.

ראָבער מערל פירט אונדז אַריין אין לעבן פון לאַנג-העם זינט זיין יינגסטן עלטער. אין הויז פון זיינע עלטערן הערשט אַ קאזארמע-דיסציפלין. זיין פאַנאַטיש-קאטוילישער פאַטער, אַן אָפיציר פון דער דייטשישער קאָלאָניאַלער אַרמיי אין אַפריקע, דערציט אים אין אומבאַגרענעצטער גע-האַרבאמקייט און אונטערטעניקייט. פון קינדווייז אָן זאפט ער איין אין זיך דעם שאַוויניסטיש-ראסיסטישן סם. בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה שלאָגט ער זיך אַלס 16-יעריקער פרייוויליקער אויפן פאַלעסטינער פראָנט, געוויינט זיך ביסלעכווייז צו צו בלוט, צו גלייכגילטיקייט פאר מענטשלעכע ליידן. שפעטער דינט ער אין אַ ספעציעלן מעראַר-קאָרפוס, וועלכער ווערט געוואָרפן אומעטום, ווו מען דאַרף אין בלוט דערשטיקן אַ רעוואָלוציאָנערן אויפברויז פון די אַרבעטנדיקע. שטופנווייז ווערט ער רייף פאר אַ מיט-גליד אין היטלערס נאַציאָנאַל-סאָציאַליסטישער פארמיי און ערשט דאָ באַ-קומט ער די אמתע ערוקאציע צו טויטן.

אין וואָס באשטייט זי?

קודם אין אַטראָפירן די מענטשלעכע געפילן, אין אָפטייטן די עמ-פינדלעכקייט מיטצופילן מיט אַ צווייטן מענטש, אין אויסוואַרצלען דאָס עלעמענטאָרע געפיל פון רחמנות. מענטשלעכע געפילן זענען נאַרישע סענ-טימענטן, העכער פון דעם אַלעמען איז דער ציל-מיטאַס, וואָס הייליקט אלע מיטלען.

איז ווי דערפאַזם דערצו דער עלעמענטאָרער שכל? דערשטיקט מען טאקע גלייכצייטיק דעם שכל, דאָס זעלבשטענדיקע טראכטן, דאָס קריטי-שע באנעמען און אנאליזירן. דער מיטאס וועגן ראסע און בלוט, די לעגענ-דע וועגן אן „אַלץ ווייסנדיקער, העכערער פערזענלעכקייט“, דער בלינדער, פאנאטישער גלויבן אין א „פירער“ טעמפּט אָפּ דעם געדאנק, דער אייגע-

נער מוה איז נישט נויטיק, ער, דער פירער, טראכט פאר אלע, ער ווייסט אלץ. ווען אלץ ווערט דערפירט צו א מיטאָם, פאַרשווינדט במילא דאָס ראציאָנעלע דענקען, עס בלייבט דעמלט בלויז א בלינדער גלויבן. אָט דער בלינדער גלויבן און די אייזערנע דיסציפלין פון דער הימלער-פאַרטיי, אין וועלכער דער העכסטער געבאָט איז געווען אויספירן באפעלן, האָט אויסגעפורעמט א מענטש-אויטאָמאַט. אַ מענטש-אויטאָמאַט קאָן זיין אַ דאָקטער, אַ מוזיקער, אפילו אַ געלערנטער, אָבער זיינע געפילן זענען אַמאָל פירט און טראַכטן טראַכט ער נישט מיט זיין אייגענעם מוה, נאָר מיטן מוה פון זיין „פירער“.

רודאָלף העם איז געווען אַזאַ מענטש-אויטאָמאַט. ער האָט נישט געמראַכט, נאָר אויסגעפילט באפעלן. געמראַכט און דעצידירט פאר אים האָט זיין שטורמבאַנפירער הימלער, וועמענס וואָרט און באַשלוס האָבן נישט געקאָנט אונטערלייגן קיין שום ספק, קיין שום קריטיק. און ווען הימלער לער האָט אים ארויסגערופן און איבערגעגעבן דעם באַשלוס פון הימלערן צו אָרגאַניזירן דעם לאַגער אין אוישוויץ און צו ליקווידירן פולשטענדיק די יידן, האָט זיך רודאָלף לאַנג שטייף אויסגעצויגן און בלויז געענטפערט: „יאָוואָל!“ ווען אן אמעריקאנער פולקאָוויניק האָט, בעת א באַזוך ביי אים אין תּפּיסה, געפרעגט אים, ווי אַזוי ער האָט געקאָנט אויספירן אַזעלכע בעסטיאלישע באפעלן, האָט ער רואיק געענטפערט: „מיין אויפגאבע איז נישט צו טראַכטן, מיין אויפגאבע איז צו זיין געהאָרצאָם“.

אין בוך איז פאראן א דיאלאָג צווישן רודאָלף לאַנג און זיין פרוי עלזא, וועלכע האָט געמיילט מיט אים זיינע פאַליטישע אייגנשאַפונגען, אָבער האָט דאָך נישט געקענט גענוי די הימלערישע פראַקטיק:

— אַלזאָ, דאָס טוסטו מיט זיי? — רופט זי אויס אַ דערשטוינטע, נאָכדעם ווי זי האָט זיך דערוואַסט, אז איר מאַן פאַרגאַזט און פאַרברענט די אינטערנירע יידן.

— אזא איז דער באַפעל.

— אזא באפעל האָסטו געדארפט אַפּאָגן אויסצופירן.

— אין בין פשוט נישט פּעיק נישט אויסצופירן קיין באַפעל, פאַר-שטייט? דאָס איז פאר מיר פיזיש נישט מעגלעך.

— וואָלסט אויך דערהרגעט דיין אייגן קינד, ווען מ'וואָלט דיר אזא באַפעל געגעבן? — פּרעגט זי.

— פאַרשטייט זיך. — ענטפערט ער קעגן זיין ווילן.

איך ווייס נישט צי דער לאַנגער דיאלאָג, פון וועלכן איר ברענגט דאָ
עפֿלעכע זאַצן, פאַרמאָגט אין זיך עפעס אוימענטישעס, הגם דאָס גאַנצע
בוך שטיצט זיך אויף אוימענטישע פאַקטן. ווי ס'זאָל נישט זיין האָט מערל
דערמיט געוואָלט ווייזן, אַז לאַנג-העס וואָלט פּעיק געווען צו פאַרגאַזן
און פאַרברענען זיין אייגן קינד, אָדער זייגע נאָענטע, ווען זייגע פירער
וואָלטן אים דאָס באַפוילן צו טאָן. ווייל אַזאַ איז די לאַגיק פון דער פּראָפּ-
טיק, וועלכע אַמראָפּירט ביים מענטשן דעם מוח און האַרץ, ווייל אַזאַ
איז די לאַגיק פון עקסטרעמען פאַנאַטיזם, אָן אונטערשיד צי ער איז
אַ רעליגיעזער, צי פּאָליטישער.

דער היטלערזיס האָט באוויזן, אז מ'קאָן דעם מענטש פּולשטענדיק
אַנשטענמשלעכען. אוישוויץ האָט באוויזן, אז מ'קאָן פאַרוואַנדלען מענטשן
אין ווילדע בעסטיעס. אויב לאַנג-העס און צענדליקער פּווינזער אַנדערע
דורכשניטלעכע, נאַרמאַלע דייטשן, וועלכע האָבן אָן אַ צאַפּל פון זייער גע-
וויסן מיט די גרויזאממע מיטלען פאַרגיכטעט מענטשלעכע לעבנס, זענען
קיין געבוירענע סאַדיסטן, אָדער געבוירענע מערדער נישט געווען, ווי עס
איבערצייגט אונדז ראָבער מערל, האָט מען זיי אָבער דערצויגן, אויס-
טרעפירט צו זייער בעסמיאָלישער פּונקציע. לאַנג-העס וואָט דורכגעפירט
זיין „מלאכה“ אין אוישוויץ און אין אַנדערע לאַגערן — שפּעטער איז ער
דערהויבן געוואָרן צו דער ראַנג פון הויפּט-פאַראַנטוואָרטלעכן איבער דער
אויסראַטונג פון די יידן אין אַלע לאַגערן — פּונקט אַזוי, ווי ער וואָלט
דורכגעפירט אַן אַנדערע פּונקציע, לאַמיר אָננעמען, ווי ער וואָלט אָנגע-
פירט מיט אַ גרויסער פּראַקטאַרן-פּאַבריק. און אין דעם באַשטייט טאַקע
די טיפּע מענטשלעכע געפּאַלנקייט, דער גרויסער באַנקראַנט פּונעם מענטיש-
לעכן פּונק, טיי די גרויסע געפּאַר פאַר דער מענטשהייט. אַ באַשיימטער
סיסטעם קאָן דעם מענטשן מאַראַליש און גייסטיק פּולשטענדיק דעגענע-
רירן, פאַרוואַנדלען אים אין אַ בלינד געצייג, אין אַן אויטאָמאַט. — אָט
זעט, דובט זיך, זאָגט צו אונדז ראָבער מערל, אַזאַ בלינד געצייג, אָן
וויסאַמאַט, איז לאַנג-העס, דער מערדער פון קרוב 3 מיליאָן מענטשן.
צי הייסט עס, אז דער מחבר פון „מיין באַשעפּטיקונג אין טויטן“ גע-
פינט זיילדערע אומשטענדן פאַרן מאַסן-מערדער העס?

בשום אופן נישט, הגם מערל מאַכט נישט קיין שום אויספירן, און
זויג מען וויל, קאָן מען צו אים דערפאַר האָבן מענות און אפּשר באַרעכ-
טיקטע. ראָבער מערל האָלט זיכער, אַז דער שרייבער מוז נישט אַלץ
זילין צעקיינען און אריינגלייגן עס דעם לייענער אין מויל. די קאָנקרעטע

קאָמט ער פאר אונדז, מיר זאלן זי אליין מאכן. און קאָן זי דען זיין אן אַג-
רערע ווי די, אז קיין שום דיסציפלין און קיין שום באפעל קאָנען נישט בא-
פרייען פון דער פאראנטוואָרטלעכקייט פאר דעם, וואָס דער מענטש טוט?
זי קיין שום זאך קאָן נישט באפרייען דעם מענטש פון דער פליכט צו
טראַכטן מיטן אייגענעם שכל, פון דער פליכט צו האַנדלען אין הסכּם מיט
זיין אייגענעם געוויסן?

אלע היטלעריסטישע פארברעכער פארטיידיקן זיך דערמיט, וואָס זיי
האָבן אויסגעפירט באפעלן. מער האָבן זיי גאָרנישט וואָס צו זאָגן. די
זרימיגאליסטיק — און אויך די ליטעראַטור — ווייסט צו דערציילן אויפ-
טרייסלנדיקע געשיכטעס פון פאַרברעכער, וועלכע ס'האָט שפעטער גע-
פרעסן דאָס געוויסן, די חרטה, אַ געפיל פון שולדיקייט. ביז היינט האָט
נאָך קיין איין געמשפּטער היטלעריסטישער פארברעכער נישט ארויסגע-
וויזן דאָס מינדעסטע געפיל פון שולדיקייט. כ'האָב אויף זיין פראַצעס אָב-
טערווירט דעם היטלעריסטישן גענעראַל סטראַפּ, וועלכער האָט פארט-
ליקט די לעצטע יידן פון ווארשעווער געטאָ. כ'האָב געזוכט אין זיין גע-
זיכט אַן אויסדרוק, אַ צייכן, אַן אַנדייטונג פון אינערלעכער שולדיקייט.
אומזיסט. זיין שולד האָט ער זיכער געזען אין דעם, וואָס ער האָט פאר-
שפּילט די מלחמה.

מערלס העלד האָט זיך נישט געפילט שולדיק. ער האָט אין תּפּיחה-
קאמער, דערווארטנדיק דעם טויט, נישט געפירט קיין שום השבונות מיט
זיך, ער האָט נאָר פעסגעשמעלט פאקטן פון זיין פאַרגאנגענהייט, קאלט-
בלומיק, רואיק, אַן אויפטרייסלונגען דערמאָנט זיך און פארצייכנט אלע
זיגע גרויזאמע אויפמוען. צי וואָלט ער זיי איבערגעהזרט, אויב דער באַ-
פעל וואָלט ווידער געקומען? ער וואָלט. ער גיט אונדז קיין שום גרוגט נישט
צו טפּקן אין דעם. וויפּל זענען זיי אַזעלכע, וועלכע וואָלטן איבערגעהזרט?
ס'כאַפט ארום אַ פּהד צו טראַכטן וועגן דעם און נישט טראַכטן וועגן דעם
טאָר מען נישט.

ווען מען ליינט די אַפּאָקאַליפּטישע באַשרייבונגען אין ראָבער
מערלס בוך, קוסטט זיך ארום מיט אַנגסט און בושא. וויפּל מאַל האָט מען
אונדז געזאָגט, אז ס'איז שוין צייט צו פאַרנעסן, די צייטן פון קרעמא-
טאָרעס? וויפּל מאַל האָט מען דעם שרייבער אינסטרוואירט, אַז ער מוז
פאַרענדיקן מיטן גריבלען זיך אין דער פינצטערער הגם אזוי נאָענטער
פאַרגאנגענהייט? און אַט הענגט איבער דער וועלט דאָס געשפענסט פון
נאָך אַ גרויליקער פאַרניכטונג — פון דער אַטאָם-פאַרניכטונג. „דער

מענטש קאָן זיך אַליין איבערשטייגן" — האָט געשריבן ראָבער מערל אין זײַן אויבנדערמאָנטער ארבעט. אין נאַבלקײט און שעפּערישקײט און אויך אין וואַנזיניקער גרויזאמקײט. „מײַן באשעפטיקונג איז טױטן" איז א וואָרענונג: מ'האָט דעם אײנדרוק, ווי ראָבער מערל וואָלט אומאויפהער־ לעך גערופן צו אונדז: „זעט, צו וואָס פאַר אַ צוועק מ'קאָן דעם מענטש אויסטרעסירן!"

1957

וועגן זכרונות געשריבענע אין די געמאס

אין די יארן, וואָס טיילן אונדז אָפּ פון דער גרויסער קאמאסטראָפּע, זענען דערשינען א היפשע צאָל זכרונות און טאָג־ביכער געשריבענע אין די געמאָס, אָפּטמאָל געשריבענע דורך פשוטע מענטשן — מענער, פרויען און אויך קינדער. פאראן דערשינענע טאָג־ביכער, וועלכע זענען שוין ברייט באקאנט אין דער וועלט. פאר דער לעצטער צייט האָבן דערשימערט די טאָג־ביכער פון יוד שערצאקאוויצק און דודל רובינאוויטש. דאָס טאָג־בוך פון דודל רובינאוויטש איז אין א פארהעלטנישמעסיק קורצער צייט איבער־געזעצט געוואָרן אין מער ווי א צענדליק שפראכן.

ס'דארף אָבער געזאָגט ווערן, אז דאָס וואָס ס'איז דערשינען ביז איצט, סיי ביי אונדז סיי אין אויסלאַנד, איז א גאָר קליינער טייל פון דעם, וואָס איז אין יענע פינצטערע יארן אויפגעשריבן געוואָרן דורך מענטשן, וועלכע האָבן אין שאַטן פון טויט פארפיקסירט אויפן פאפיר דאָס, וואָס זיי האָבן געזען און איבערגעלעבט, כדי די וועלט זאָל זיך דערוויסן דערוועגן. א קליי־נער טייל פון דעם אויפגעשריבענעם האָט זיך בכלל אָפגעראטעוועט ד.ה. געבליבן פאַרשטעקט אין פאַרשידענע לעכער אָדער ביי פערזאָנען. א קליי־נער טייל פון דעם פאַרשטעקטן איז ביז היינט אָפגעפונען געוואָרן און בלויז א טייל פון דעם אָפגעפונענעם איז דערשינען אין דרוק.

ס'איז א באקאנטע זאך, אז אין די געמאָס האָבן מענטשן פיל גע־שריבן און אַ סך מענטשן האָבן געשריבן. וועגן דעם דערציילט דר' עמנואל רינגעלבלום און וועגן דעם דערציילן פיל אנדערע עדות. מ'האָט גע־שריבן אין די שוידערלעכסטע באדינגונגען, אפילו אין די בונקערס און אין די טויט־לאַגערן — ליידער איז פון די ערשטער אַמווילייקסטן פאַרבליבן. מענטשן האָבן געשריבן אויס פאַרשידענע סיבות און גרונטן: איינע האָבן געשריבן מיט א גרויסער מיסיע, פילנדיק אויף זיך א הייליקן הוב אויס־צושרייען פאר דער וועלט דעם אומענדלעכן ווייטיק פון די פארפייניקטע און פארטיקטע, מיטן געהויבענעם ציל צו וועקן דאָס וועלט־געוויסן, צו

וואָרענען און אויך נישט צו דערלאָזן, אז דאָס גרויסע פארברעכן זאל פאר-
באָרגן און פאַהבאָהאַלטן ווערן, ווי דאָס האָבן געוואָלט די הימלעריסמישע
רוצחים.

אָנדערע האָבן פשוט געוואָלט אויסגיין אויפן פאפיר דעם צער און
צאָרן, וואָס האָבן געפרעסט און צעזעצט דאָס הארץ, טיילן זיך מיט עמעצן,
אפילו מיט א פיקטיוון ליינער מיט די שוידערלעכע איבערלעבענישן. אין
דער אָנמעכטיקייט און איינזאמקייט איז דאָס שרייבן געווען א מין אראָפּ-
רעדן זיך פון הארץ, כדי ס'זאל לייכטער ווערן. ס'איז אין דער מענטשלעך-
כער נאטור, ס'איז אן אלגעמיין מענטשלעכע טבע.

אָנדערע נאָך האָבן געשריבן, ווייל זיי האָבן געוואָלט עפעס איבערלאָזן
נאָך זיך. גאַנצע משפּחות זענען אַרויסגעדיסן געוואָרן מיטן וואָרצל, לעבנס-
זענען רשעותדיק אָפגעווישט געוואָרן, מענטשן האָבן געוואָלט, אז זיי קו-
מען אום און נישט געוואָלט פאַרשווינדן שפורלאָזן. דער מענטש, וועלכער
האַט געזאָלט פארמיליקט ווערן, האָט געוואָלט כאַטש לאָזן נאָך זיך א
וואָרט, א פארשריבן בלעטל, א פארשריבענעם העפט, ער האָט געוואָלט
לאָזן א געדעכעניש, אן אָנדענק נאָך זיך. אויך דאָס ליגט אין דער מענטש-
לעכער נאַטור, ס'איז טיף מענטשלעך. דער הויפט מאַטאָר אָבער איז
מסתמא געווען דער ווילן אויסצושרייען דאָס פאַרברעכן פאַר דער וועלט.
וועגן די סיבות, וואָס האָבן געשמויסן אין יענע גרויליקע יאָרן צו
שרייבן און ווי אזוי מ'האַט געשריבן, וואָלט מען געקאָנט שאפן א גאנץ
ווערק, ס'איז איינע פון די פילצאָליקע טעמעס, וואָס ווארטן נאָך אויסגע-
פאַרשט און באַארבעט צו ווערן. ניין, נאָך נישט אלץ, ווייט נישט אלץ פון
דער אומקום-צייט איז אויסגעפאַרשט און באארבעט געוואָרן.

אַלזאָ, די עטאַ-מענטשן האָבן פיל געשריבן. דוד שערטאָקאָוויצקס מאַג-
בוך איז נאָר א טייל פון דעם, וואָס דאָס לאַדזשער עמפיגדלעך, אינטעלי-
גענט ייגל האָט אָנגעשריבן. דער יונגער מחבר דערמאָנט וועגן לידער,
וועגן אַ שאַפונג א.ד.ש., קאָשמאָרן פון אַ פון הונגער גוססדיקן מענטשן,
וואָס זענען צו אונדז נישט דערנאָנגען. אויף איין אָרט דערמאָנט שערטא-
קאָוויצק, אז ער האָט זיך באקענט מיט א געוויסן דר' פּרעד גאַלדשמידט,
א פּראָקוראָר פון ביעלסק — ס'איז באקאנט, אז אין לאַדזשער געטאָ האָבן
די דייטשן געבראכט יידישע אינטעלעקטועלע פון פארשידענע געגנטן און
לענדער — א געשוואָלענעם שוין פון הונגער, וועלכער האָט אָנגעשריבן
זייער פיל און שרייבט אומאויפהערלעך. ביז דער מלחמה, דערציילט שע-
ראַקאָוויצק, האָט דר' גאַלדשמידט קיינמאָל נישט געשריבן. איצט האָט ער

געשריבן לידער, דערציילונגען, בילדער פונעם יידישן מארטרער-לעבן. ווי זענען אהינגעקומען דר' גאלדשמידס שאפונגען? אפשר וועלן זיי זיך נאך אָפּגעפּייען. האָט מען דאָך דודל רובינאָוויטשעס העפטן אָפּגעפּונען איצט אין 1959. עס גייט נישט דאָ, פאַרשטייט זיך, בלויז אין דר' גאלדשמידס שאפונגען. ט'אין זיך משער צו זיין, אז נישט ווייניק פאַרשריבענע בלעמ-לעך, פאַרנעלטע, באשעדיקטע העפטן, וואָס אנטהאלטן זכרונות, ליטערא-רישע שאפונגען, זענען נאָך פאַרשמעקט אין פאַרשידענע ערטער.

ס'איז אין דעם פרט באלערנדיק ווי אַזוי עס זענען ביז איצט אָפּגעפּונען געוואָרן אונטער דאָקומענטן. אין יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואר-שע איז צווישן אנדערע אוצרות צונויפגעזאמלט און אין אָרדענונג גע-ברעכט געוואָרן איבער 100 טאָג-ביכער פון פאַרשידענעם פאַרנעם און ווערט, פון וועלכע בלויז אַ בייל — ווארשיינלעך זיי בעסע — זענען דער-שיגען אין דרוק. כ'האָט דאָרט דורכגעקוקט עמלעכע צענדליק טאָג-ביכער. יעדעס פון זיי איז אַ קטויל פון מענטשלעכע לידן, אַ שטיקל בלומיקע גע-שיכטע אונדזערע. און יעדעס העפטל האָט אויך זיין אייגענע עפאָפּייע.

אָט איז אַן אויסגעמאמערטער גרינער העפט, אלטע אָפּגעריבענע גרו-גע טאָגלעך, פאַרמוגלעכע בלעמלעך געדיכט פאַרשריבן אין יידיש. די ער-שטע בלעמלעך פעלן, די לעצטע זענען ליידיק געבליבן. דער מחבר מיטן נאָמען קאַרנאָלד, וועלכער האָט געווינט אויף מוראנאָווסקא 12, האָט זיי זעט אויס שוין נישט באוויזן אויסצופילן. דאָס זענען פאַרצייכענונגען וועגן ווארשעווער געמאָ. ווי אַזוי איז אזא העפט דערנאנגען צו אונדז? אַ פּויליש-שע פרוי האָט אים געהאַט געפונען אויפן הויף צווישן שמריב, אַט און מיט און געברעכט אים אין יידישן אינסטיטוט.

זומער 1957 האָט אַ מיליציאנט איבערגעגעבן דעם אינסטיטוט אַ היפּשן כתב-יד אין יידיש. דאָס זענען זכרונות געשריבן בעת די ערשטע אָפּפּאַציע-יאָרן דורך אַ געוויסער שרה ביאַלקאָ פון זשעלעכאָוו. ווי אַזוי האָט זיך אזא דאָקומענט אָפּגעפּונען? בעתן איבערגעמען אַ ווינגונג, דורכ-זוכנדיק אלע ווינקלען און לעכער, האָט דער מיליציאנט געפונען דעם אויטנאהאלמענעם כתב-יד.

און אָט איז אַ טאָג-בוך געשריבן אין פּויליש דורך דער 13 יעריקער רעגיאָ קנאָל. דער טאָג-בוך האָט דורכגעמאכט אַ לאנגן וועג ביז ער איז אָנגעקומען אין יידישן אינסטיטוט: אין מערץ 1943 האָט אַ פּוילישער אַרבעטער, זייענדיק באשעפטיקט אין דער פּאַפּיר-פאַבריק אין יעזשאָרנע לעבן ווארשע געפונען אים אין דער מאקולאַטור, וואָס די דייטשן פלעגן ברעג-

גען צו פירן פון פארשידענע געגנטן, כדי צו יצעמאלן עס אין פאבריק און פארהוואנדלען אין רוי-שטאף — נישט ווייניק יידישע ביבליאמעקן זענען אזוי ארום צעמאלן געווארן. מ'האט געדארפט האבן אין יענער צייט א סך מוט אויסצובאהאלטן אזא דאקומענט. דער טאג-בוך איז אבער איצט אין 1958 איבערגעגעבן געווארן דעם יידישן אינסטיטוט.

די רשימה פון אזעלכע צופעליקע פאלן פון אפגעפינען טאג-ביכער און זכרונות וואלט מען געקאנט ציען. זי איז א גענוג לאנגע. וויפל אזעלכע דאקומענטן זענען אבער אומגעקומען צוזאמען מיט די מחברים? וויפל זע? גען נאך געבליבן פארשטעקט און ווארטן מ'זאל זיי אויפדעקן? און וויפל אפגעפונענע ווארטן פארעפנטלעכט צו ווערן?

ס'איז זיכער, אז נישט אלע זכרונות און טאג-ביכער געשריבן אין די געטאס און אין באהעלטענישן האבן דעם גלייכן ווערט, נישט אלע קאנען האבן די ווירקונג און דעם באדייט ווי צ.ב. די זכרונות פון יוספיגען, די טאג-ביכער פון רובינאוויטשן און שערקאוויאקן אדער נאך, ווי דער טאג-בוך פון אנא פראנק. אלע האבן אבער א גרעסערן אדער קלענערן דאקא-מענטאלן ווערט, אויב זיי האבן נישט קיין לימערארישן ווערט. יעדער טאג-בוך, ווי פרימיטיוו ער זאל נישט זיין אָנגעשריבן, איז א וויכטיקער היסטא-רישער דאקומענט, א גרויסער מענטשלעכער דאקומענט, א שרייענדיקער באשולדיקונגס-אקט. קאן מען האבן צענדליקער מאל געהערט וועגן די זעל-כע געשעענישן, ווירקט דאס קיינמאל נישט אזוי, ווי ווען איר לייענט עס פארצייכנט דורך א גבית-ערות, דורך אזעלכן, וועלכער האט דעם גאנצן גיהנום אליין דורכגעמאכט. טיילמאל דווקא פון דער פרימיטיווער, אומבא-האלפענער שפראך רייסט זיך אן אומגעהויערער וויי-געשריי, דווקא דורך די אַרעמע, פשוטע ווערטער דערפילט מען נאך שטארקער דעם אפגורנט פון פֿיין. אין דעם באשטייט קודם די קראפט פון אויסגעמישקייט און פון אוממיטלברער, סוביעקטיווער איבערלעבונג. קיין שום אנאליטישע אפ-שאצונגען, פאראייגעמיינערונגען פון געניטע היסטאריקער קאנען נישט פארטרעטן די טיילמאל פרימיטיווע פארצייכענונגען פון די מענטשן, אויף וועלכע דער טויט האט געלאקערט יעדן טאג, יעדע שעה, יעדע מינוט.

און נאך עפעס: ווי ענלעך געוויסע טאג-ביכער זאלן נישט זיין, ווי ס'זאלן זיך אין געוויסע פון זיי נישט איבערהערן אלגעמיין באקאנטע גע-שעענישן, וועט איר שמענדיק אין יעדן פון זיי געפינען א נייע אנדרייטונג, א נייע פרט, וואס איז נאך נישט באקאנט, א שילדערונג, וואס דעקט אויף א פארבראגענעם נאך ווינקל פון הימלעריסטישן גיהנום. די יידן-פארטיל-

קונג האָט דאָך געהאט טויזנטער אספעקטן און גישט אלע זענען שוין אויפגעדעקט, גישט אלץ ווייסן מיר ווי צ.ב. וועגן ווידערשטאנד, וואָס יידן האָבן געשמעלט אין די טויט־לאַגערן גופא. אָט האָב איד דורכגעליינעט דריי העפטן געשריבן דורך עליע ראָזענבערג, א געבוירענעם אין 1924 אין ווארשע, אן אנטלאָפּענער פון טרעבלינקע לאַגער. אין ערשטן העפט, דוכט זיך באקאנטע זאכן — ווארשעווער געמאַ און דערנאָך דער וועג קיין טרעבלינקע, אין צווייטן העפט געפיגען מיר שוין א באשרייבונג פון די צוגרייטונגען און דעם אויפשטאַנד אין לאַגער, אין דריטן העפט זעען מיר די איינצעלנע אַנטלאָפּענע נאָכן אויפשטאַנד ביים טייך בונג, דערנאָך אין וואַלד, ווו זיי זענען וואַרשיינלעך אומגעקומען. אָט איז אַ פרט פון אויפ־שטאַנד אין טרעבלינקע: „...יעדער פינפטל האָט זיך באַמיט צו זיין נאָענט צו זיין פירער, יעדערער איז געווען גרייט זיך צו פאַרטיידיקן, גרייט צו פאַלן ווי א העלד...“ אָדער אזא באשרייבונג פונעם וועג קיין טרעבלינקע: „...לעבן מיר איז געשטאַנען אַ יונגערמאַן און זאָגט אַזוי, אויב מען וועט אונדז פירן ווייטער ווי מאַלקין, ווייס איד גישט ווו אהין מען וועט אונדז פירן, און אויב מען וועט אונדז אָפּשמעלן אין מאַלקין, איז זייער שלעכט, זאָגט דער יונגערמאַן, ווייל מיר האָט געזאָגט אַ באַקאַנטער קריסט, אַז אין מאַלקין נעמען איבער דעם יצוג דייטשישע מאַשיניסטן און פירן אַוועק די יידן אין אַ לאַגער גישט ווייט פון מאַלקין און דאָרט שלאָגט מען און מען הרגעט. זייט גישט קיין נאר, רופט זיך אַפּ א יודיגע, די גויים ווילן, אז מען זאָל זיי אוועקעבן אונדזערע פארמעגנס דערפאר זאָגן זיי, אז די דייטשן וועלן אונדז אויסהרגענען, ס'איז גישט מעגלעך אין דער וועלט, אז די דייטשן זאָלן אויסהרגענען אזוי אומשולדיקע מענטשן, שרייט די יידענע.“

א צווייטער ביישפיל: א געוויסע אידא גליקשטיין פון לובלין האָט גע־לאָזן 7 העפטן זכרונות געשריבן אין פויליש. די רעלאציעס זענען גישט קיין רעוועלאציעס און דאָך איז דאָס אַ מאַטעריאַל פון אַ וויכטיקער האָב־קומענטאַלער באדייטונג, שוין אַפּגערערט וואָס דאָס פארמאָגט אויך א גע־וויסן ליטערארישן ווערט.

מ'וואָלט געדאַרפט אָפּנעבן אַ ספּעציעל אָרט פאַר טאַג־ביכער געשריבן דורך קינדער. דאָס פארברעכן געזען דורך קינדערישע אויגן, דערשיינט באַזונדער אויפ־טרייסלנדיק. שווער צו פאַרענדיקן דעם אויבנאויפֿיקן אַי־בערבליק גישט ציטירנדיק די אויבן דערמאָנטע רעניא קנאַל פון קראָב־קאָווער געמאַ, ווו דאָס מיידעלע האָט פארצייכנט אירע איינדרוקן און אַי־

בערלעבונגען אין די יארן 41—1940. „כ'בין רעניץ קנאָל, כ'האָב 13 יאָר“ — וויבט זי אָן. — אינטערעסאנט, אז אלע ניבן פון אָנהויב אָן דעם נאָך-
מען, די עלטער און פון וואָס זיי שטאַמען, ווי זיי וואָלטן געוואָלט לאָזן
נאָך זיך דעם נאָמען, אַ זכר, ריכטנדיק זיך אויפן פּרעגנישן פּינאַל. „ס'איז
שוין מאַי און אין געמאָ ווייבט מען נישט, אַז ס'איז פּרילינג, ווייל ס'איז
נישטאָ קיין איין בוים“. אָדער: „היינט פון פּרימאָרגן בין איד זייער הונג-
געריק, אויף מיטאָג האָבן מיר געגעסן בלווי אַ שטיקל ברויט מיט אַ כו-
סעלע פּומער און ביטער געקאָכט וואַסער. און דאָס הייסט לעבן, איד
פּאַרליך דעם גלויבן אין גאָט“.

צי רעדט דאָס נישט שמאַרקער, צי דערציילט דאָס נישט מער, ווי
א סך לאנגע אָפּהאַנדלונגען?

אין אויספיר: פון דער ברייטער זכרונות-ליטעראטור, וועלכע איז גע-
וירן געוואָרן אין בלוט און אין פייער אין די געמאָס, איז ווארשיינלעך
אָפּגעראַטעוועט געוואָרן בלווי אַ טייל. יאָרן גייען צוועק שנעל. דאָס מענטש-
לעכע לעבן איז קורץ. קורץ און שמערבלעך איז אויך דער מענטשלעכער
זכרון. דאָס געדעכעניש ווערט אָפּגעווישט. איז דעריבער אַ הייליקער הוב
ווייטער צו זוכן, צו פּאַרשן, דאָס נאָך נישט אַנטדעקטע, צוגויפּזאַמלען און
אַרויסגעבן אַלץ — און איד שפּרייך אונטער: אַלץ וואָס איז אָפּגעפונען גע-
וואָרן און ליגט אין שטויב — אַלץ וואָס איז אין יענע פּינצטערע יאָרן
פּאַרצייכנט געוואָרן, דאַרף צוטריטלעך ווערן פאַרן לייענער, ס'דאַרפט
פּאַראַייביקט ווערן אין אַ גרויסן ספּר-זכרונות, כדי דאָס זאָל אויף הוד
דורות דערמאָנען און וואָרענען.

...נישט קיין שבחים... נאך א זכר פאר מיין נאמען

(וועגן סאנדעלס „אומגעקומענע יידישע קינסטלער“)

די קריטיק בלייבט ביי אונדז אפּטמאָל א בעל-חוב. אָדער זי פאר-שפעטיקט אָדער זי בלייבט סתם הינטערשטעליק. איז מען שוין צוגעוויינט, אַז דעם אָדער יענעם בוך געשעט אַן עוולח. אָבער ווען אַזאַ גורל פאַלט צו אַ ווערק, וואָס איז אונדז צוליב ספעציעלע סיבות באַזונדער נאָענט צום האַרץ, איז דער חוב, וואָס די קריטיק בלייבט שולדיק אַ באַזונדער שווערער. אזא חוב איז מען נאָך שולדיק ביי אונדז די צוויי בענדער „אומגע-קומענע יידישע קינסטלער“, וואָס זענען דערשינען מיט עמלעכע יאָר צו-ריק און זענען שנעל צעכאפט געוואָרן.

די צוויי בענדער „אומגעקומענע יידישע קינסטלער“ פון יוסף סאנדעל זענען אפשר דאָס זעלמענע אין זייער מין אין דער יזכור-ליטעראטור. יזכור-ביכער זענען דערשינען אין פארשידענע לענדער אין א היפשער צאָל. אין פיל לענדער האָבן לאַנדסמאַנשאַפּטן געשמעלט זייער שמעפל אָדער שטאָט א מצבה אין דער פּאָרם פון א יזכור-בוך און אזוי ארום פאַראייביקט זייער אַלמע היים. ואיגערנעץ איז מען נאָך נישט צוגעטראַטן אויפצושמעלן די מצבה, דעם דענקמאָל, וואָס עס קומט דער גרויסער יידי-שער עלימע, דער עלימע שרייבער, דענקער, וויסנשאַפּטלער און אנדערע יידישע שעפּער, וועלכע זענען דורך די היטלעריסטישע רוצחים פארטייליקט געוואָרן. אויב איד האָב קיין טעות נישט, איז בלויז אין פאריז נאָך דער מלחמה דערשינען א יזכור-בוך, געווידמעט די דאָרטיקע שרייבער און יזכורנאַליסטן, און ביי אונדז בער מאַרקס בוך „די אומגעקומענע שרייבער פון די געמאָס און לאַגערן און זייערע ווערק“.

אין פּוילן זענען צוזאמען מיט דער 3 מיליאָניקער עדה יידן אומגע-קומען א גרויסע פּלעיטאדע פון שרייבער, פּלאַסטישע קינסטלער, אַקטיאָרן, און פיל אַנדערע שפּערישע מענטשן פון פארשידענע געביטן. א גרויסער טייל פון זייערע ווערק איז אומגעקומען צוזאמען מיט זיי. נאָך א סך פון

זיי איז קוים א זכר פארבליבן. און וואָס ווייטער מיר רוקן זיך אָפּ פון יענע קאָשמאַרע יאָרן אלץ מערער ווערט דער איבערנעבליבענער זכר פאַהוישט, אויב ער ווערט נישט איינגעהיטן און פאַרפיקסירט דורך אונדז. ווען זיי זענען געגאנגען דעם לעצטן וועג האָבן זיי גערעכנט אויף אונדז, געגלייבט, אַז די לעבנעבליבענע וועלן נישט דערלאָזן זייער ווערק זאָל אונז טערגיין אונטערן שטויב פון פאַרגעסנקייט.

„ווען איד שטיי אויף דער גרענעץ פון לעבן און מוים, ווען איד בין מער זיכער, אז איד וועל נישט לעבן, ווי יאָ, וויל איד זיך געזעגענען מיט מיינע פריינד און מיינע אַרבעטן.

צען יאָר ארבעט, געקליבן, צעריסן און ווידער געארבעט, געגרייט זיך אויסצושטעלן מיינע בילדער און ספעציעל די אויסשטעלונג „פאַרטערט פון יידישן מינד“. איצט ראטעווע איד לויט די מעגלעכקייטן וויפל איד קאָן און וויפל עס איז צוגעפאסט דאָס אָרט. פאר דעם לאָז איד איבער אויף הפקר, אויף גאָמט באַראָט צענדליקער אייל-אַרבעטן, פאַרטערט פון יידישע שרייבער, סקיצן און אנדערע.

איד בעט נישט קיין שבחים, איד וויל נאָר א זכר פאר מיין נאָמען און פאַר מיין טעכטער, דאָס פעיקע מיידעלע מרגלית ליכטענשטיין, אויפן נאָמען פון מיין מאן ליכטענשטיין, וואָס ווייזט ארויס צו צוואנציק חדשים מאָלערישע פעיקייטן. א יידיש מיידעלע, רעדט א שיינעם יידיש און איז גייסטיק און פיזיש שיין אנטוויקלט. מיינע ארבעטן שענק איד אוועק דעם יידישן מוזיי, וועלכער וועט געשאפן ווערן אין דער צוקונפט, כדי צו רעסטאָורירן דאָס יידישע קונסט-לעבן פון פאר דער מלחמה ביזן יאָר 1939, ביז דער גרויליקער טראַגעדיע פון יידישן קיבוץ אין פּוילן.

איד בין נישט פעיק איבערצוגעבן פרטים וועגן אונדזער שוידערלעכן גורל, וועגן דער גרויסער טראַגעדיע פון אונדזער פּאָלק. דאָס לאָז איד אים בער מיינע קאָלעגן יידישע שרייבער. איד בעט דעם מענטשן, די געזעלע שאפט, וועלכע וועט געפינען מיינע ארבעטן, זאָל וויסן, כ'האָב דעם פאַר-מאָט געמוזט אַרומשניידן און צופאַסן צו די באַדינגונגען... איצט בין איד רואיק, איד מוז אומקומען, אָבער מיינס האָב איד געטאָן. איד פרוו באַ-האלטן א זכר פון מיינע ארבעטן, זייט געזונט מיינע חברים און פריינד, זיי געזונט יידיש פּאָלק, דערלאָזט נישט מער צו אזעלכע חורבנות“.

אזוי האָט דעם ערשטן אויגוסט 1942 געשריבן צווישן אנדערן די טאָלאַגישערע מאָלערין געלע סעקשטיין אין איר אויפטרײסלענדיקער צוואה, וואָס זי האָט געלאָזן צוזאמען מיט א טייל פון אירע ארבעטן אין רינגל-

כלום-אַרבייט. אזוי ווי זי, האָבן הונדערטער אַנדערע שעפּער, ווען זיי האָבן זיך געפונען אויף דער גרענעץ צווישן לעבן און טויט, געזוכט א מיטל ווי אזוי אָפּצוראטעווען עפעס פון זייערע שאפונגען. ס'איז זיך לייכט משער צו זיין ווי שרעקלעך ס'האָט זיי אין אַנבליק פון טויט געמאטערט דער געדאַנק, אַז ס'קאָן יעדער שפור נאָך זיי פאַרווישט, אָפּגעמעקט ווערן. „איד בעט נישט קיין שבחים, איד וויל נאָר א זכר פאר מיין נאָמען...“ און קומען קומט זיי דאָך מער ווי נאָר אַ זכר. ס'קומט זיי, אַז מען זאָל צוגויפֿן געמען און צוגויפּזאַמלען אַלץ וואָס איז נאָך יעדן איינעם פאַרבליבן און וואָס מיר האָבן וועגן זיי אין אונדזער זכרון איינגעהיט און עס אין אַ ביכל פאַראייביקן.

אזא הייליקן חוב האָט דערפילט יוסף סאַנדעל אין באצוג צו די אומ-געקומענע יידישע קינסטלער פּלאַסטיקער.

* * *

ווי באקאנט איז ביים סוף פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט און אין דער ערשטער העלפט פון אונדזער יאָרהונדערט פאַרגעקומען אין שוים פון פּוילן-לישן יודנטום א ראשיקער אויפבלי פון דער פּלאַסטישער קונסט. אין די יאָרן פאר דער צווייטער וועלט-מלחמה האָבן אין פּוילן געלעבט און גע-שאַפן, ווי עס גיט מיר איבער יוסף סאַנדעל, — 300 פּלאַסטיקער — סקולפּ-טאָרן, מאָלער, פאַרשידענע גראַפיקער, דעקאָראַטאָרן, צווישן וועלכע עס זענען געווען אזעלכע קינסטלער ווי מאָריצי טרעמבאַטש, ראָמאַן קראַמ-שטיק, דער סקולפּטאָר הענריק קונאַ, די ברידער זיידנבייטל, און אַנדערע באַרימטקייטן. כמעט די גאַנצע עדה יידישע קינסטלער אין פּוילן איז פאַר-טייליקט געוואָרן, געראטעוועט האָבן זיך בלויז איינצעלנע. אומגעקומען איז וואויר דער ווייט גרעסטער טייל פון זייערע לייוונטן, סקולפּטורן, צייכע-נונגען און אַנדערע שאפונגען. צום גליק האָט זיך אָפּגעראטעוועט א מענטש — כ'מיין דאָ יוסף סאַנדעלן — וועלכער האָט זיין גאַנץ לעבן פאַר-בראַכט צווישן די קינסטלער און זייער קונסט און האָט זיך נאָך דער מלחמה אונטערגענומען צוגויפּזאַמלען אַלץ וואָס איז פאַרבליבן נאָך די אומגע-קומענע, איבערצוגעבן אַלץ וואָס ער ווייסט וועגן זיי. אין די ראַמען פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט האָט יוסף סאַנדעל אין די יאָרן נאָך דער מלחמה פאַרנומען זיך מיטן אויפזוכן די פאַרבליבענע ווערק, די שפורן פון

די אומגעקומענע יידישע פלאַסטיקער. ווי דער מחבר גיט איבער, האָט ער 10 יאָר געארבעט איבער די צוויי בענדער, וועלכע נעמען ארום ביי 200 קינסטלער, קונסט-היסטאָריקער און קונסט-קריטיקער און אפילו אייניקע קאלעקציאָנערן.

* * *

פאראן ווערק, וואָס לאָזן זיך בשום אופן נישט מעסטן מיט קיין גע-וויינלעכער מאָס. — דאָ נעם אראָפּ די שיד, ווייל דער באָדן אויף וועלכן די טרעסט ארויף איז הייליק, דורכגעווייקט מיט מענטשלעך בלוט און טרערן. יוסף סאַנדעל האָט זיינע צוויי בענדער צונויפגעשטעלט פון ברעקלעך, וואָס זענען פארבליבן נאָך די אומגעקומענע שעפער. ער האָט צונויפגע-זאמלט שפליטערס, ציגל, אָפּטמאַל צעבראַכענע ציגל פון פריערדיקע שיינע געביידעס. און לייגנדיק א ברוד-ציגל צו א ברוד-ציגל האָט ער אויפגעבויט א מאָנומענט, געבויט אים מיט אויסדויער, מיפולער אַרבעט און פיעמעט. ער האָט אים געבויט אזוי ווי די מעגלעכקייטן האָבן דאָס דערלויבט.

מיר האָבן דאָ נישט קיין אָפּשאַצונגען פון קונסט-ריכטונגען, וואָס האָבן באַהערשט די מאסע יידישע קינסטלער און נישט קיין פאראלגעמיי-נערונגען. די קינסטלער זענען נישט גרופירט לויט ריכטונגען אָדער קראַ-בישע נייגונגען, און דער מחבר זאָגט אונדז דאָס פאָרויס אין דער הקדמה. ער איז אונדז באַלד פון אָנהייב מודיע, אז ער האָט געמוזט אָנווענדן „דעם ביאָגראַפיש-כראָניקאַלן מעטאָד“. מיר האָבן, אַלזאָ, פאַר זיך אַ סומע פון כראָניקעס, ביאָגראַפישע נאָטיצן פון קינסטלער צוזאַמען מיט קליינע אָפּ-שאַצונגען איבער זייער קונסט, אָדער אויב איר ווילט — בעסער אָדער ער-גער שקיזירטע פאָרטרעטן פון יידישע פלאַסטיקער. ביים גרעסטן טייל שקיצן איז פאראן די פאָטאָגראַפיע פון קינסטלער. די שקיצן אָדער נאָטיצן זענען נישט קיין גלייכע, אייגע זענען אָנגעזעטיקט מיט מער אינפאָרמאַציע און גיבן כמעט אַ בילד וועגן קינסטלער, אַנדערע מיט ווייניקער און שאַפן בלויז אַן אַרעמען שקיץ פון דער געשמאלט. קיין טענות דערפאַר קאָן מען צום מחבר נישט האָבן, ווייל ווי שוין געזאָגט האָט ער צונויפגעזאמלט דאָס וואָס איז מעגלעך געווען.

אַ גרויסער פאָרדינסט פונעם ווערק איז זיין אויסגעטישקייט. יוסף סאַנדעל, ווי שוין דערמאָנט, האָט לאנגע יאָרן געלעבט צווישן די קינסט-

לער, מיט פיל פון זיי געווען באפריינדעט, פארגומען זיך מיט איינגארדע-
גען זייערע אויסשטעלונגען, וועגן פיל פון זיי געהאט געשריבן. די עפיזאדן
וועגן זייער לעבן, זיינע באגעגענישן מיט זיי, וואָס דער מחבר
ברענגט ארויס, לייגט א מערקווירדיקן שטעמפל פון אויטענטישקייט.
סאָנדערל פירט אונדז אריין אין דער סביבה, אין די באדינגונגען, אין דער
אַטמאָספֿער, וואָס האָט דאָרט געהערשט און מאַכט אונדז אזוי ארום די
קינסטלער-געשטאַלטן נאָענט, אייגן, טייער. מיר האָבן באַזונדער פאַרכאַפט
די אָבסערוואַציעס, וואָס דער מחבר האָט געמאַכט, בעת ער האָט זיך גע-
פונען צווישן די קינסטלער, אזוי צ.ב. שרייבט ער וועגן דער מערקווירדי-
קער ווילנער קינסטלערין רחל סוצקעווער: „ס'איז אינטערעסאַנט געווען
זי צו אָבסערווירן בעת זי האָט אַ צעפלאַמטע אָנגעהויבן מאַלן אַ ניי-
בילד. זי האָט דעמאָלט געהאַט שנעלע באַוועגונגען, פלעגט נעמען דאָ איין
פענדזל, דאָ אַ צווייטן, אָדער האָט אַ גאַנצן הויפּן פענדזלען אַ וואַרף געטאָן
אין אַ קרוג מיט וואַסער כדי אין אַ וויילע ארום אַ כאַפּ צו טאָן אַ צווייטן
און פאַנגדערפירן מיט אים פאַרב אויף דער פאַלעמע. עס האָט זיך גע-
דוכט, אז פונקען שפּריצן פון איר“.

אַ גאָר וויכטיקער צושטייער צום ווערק, וואָס פאַראַייביקט די ייִדישע
אומגעקומענע קינסטלער, איז די היפשע צאָל רעפּראָדוקציעס פון זייערע
ווערק. אין ביידע בענדער געפינען זיך צוזאַמען 145 רעפּראָדוקציעס פון
אייַל-בילדער, סקולפּטורן, פאַרשידענע גראַפישע אַרבעטן און אָרנאַמענט-
טיק. ווען מען געמט אין באַטראַכט, אז די גרויסע אוצרות פון די ווערק
פון ייִדישע קינסטלער זענען פאַרגיכטעט געוואָרן, האָט דאָס פאַרעפנטלעכן
רעפּראָדוקציעס פון די אייַנצעלנע אָפּגעפונענע שאַפונגען זייערע אַ באַזונ-
דערע באַדייטונג פאַרן אייַנהויפּן דאָס געדעכעניש נאָך זיי.

מען וואָלט פאַרשטייט זיך געקאַנט מיטן מחבר דיסקוטירן וועגן אַזאַ
אָדער אַן אַנדער אויפפאַסונג אין דער פּלאַסטישער קונסט. אַזוי צום ביי-
שפּיל, ווען יוסף סאַנדערל באַהאַנדלט שמעון פּיאַסעצקיס קונסט, שרייבט
ער צווישן אַנדערן: „...נישט קוקנדיק אויף זיין נייַגונג צו מאַדערניזם, האָט
פּיאַסעצקי תמיד געזוכט מאַטיוון, וואָס זאָלן קאָנען דינען צום גונסטן פֿון
נעם אַרבעטער-קלאַס“. פּרעגט זיך: פאַרוואָס דאַרף מאַדערניזם דווקאַ
נישט זיין צום גונסטן פון אַרבעטער-קלאַס? ארום דעם באַגריף מאַדער-
ניזם איז שוין פאַראַן גענוג מיספאַרשטייענישן און צעטומלענישן, יוסף
סאַנדערל ווייסט פונקט אזוי גוט ווי איר — און אפשר בעסער ווי איר —
אַז מאַדערניזם איז זייער און זייער אַ ברייטער באַגריף און אַז אויך פֿון

קאסאס „גערניקא“ און זיין „מלחמה אין קארייע“ זענען געמאָלן אין גייסט פון מאָדערניזם און זענען צום גונסטן פון ארבעטער־קלאס. מ'וואָלט געקאָנט ברענגען אָן אַ שיעור פאַרשידנאַרטיקע ביישפּילן, אַז מאָדערניזם אפילו אין זיינע עקסטרעמסטע שאַטירונגען איז נישט אין קעגנזאַץ צו די אינטערעסן פון ארבעטער קלאס.

און נישט נאָר מכוּח מאָדערניזם אין דער קונסט. דאָ און דאָרט איז שווער מיט עפעס מסכים צו זיין. איד האַלט אָבער נישט, אז מיר מוזן מיט אלעמען מסכים זיין, אז אלע מוזן האָבן דעם זעלבן קוק אויף פלאסטישער קונסט. ס'וואָלט העכסטנס געקאָנט זיין אַ מיינונגס־אויסטויש, פאַר וועלכן אזעלכע פאלן איז א גוטע געלעגנהייט. האָב איד דאָר אָבער געזאָגט — דער באַדן אויף וועלכן טרעסט ארויף איז הייליק...

דער אויפטון, די פאַרדינסטן פון מחבר זענען אַזוי גרויס, אַז די בלויון פאַרלירן זיך אין זיי. יוסף סאַנדעל האָט אין זיינע צוויי בענדער יזכור אָפגעראטעוועט פון א ווייטערדיקן אומקום ד.ה. פון אריינפאלן אין פארנעסנקייט די פלעימדע יידישע פלאסטישע קינסטלער. ער האָט פאראייִביקט די מאַטירער און זייערע ווערק. דער דענקמאַל, וואָס ער האָט זיי מיט פיעטעט אויפגעבויט אין דער פאַרם פון יזכור־בוך, וועט אייביק דערמאָנען און וואָרענען.

„מענטשן וועלן מסתמא עפעס לערנען...“

ווען א בוך דערווארט זיך א נייע אויפלאגע, איז דאס אלע מאָל א סימן פון פאָפּולאַריטעט פונעם ווערק, צייטנווייז אָבער איז א נייע אויפלאגע א סימן פון א לאַנג פאַרשווייגן, אָדער גאָר פון אַרײַנגעשמויסן ווערן אין פאַרנעסנקייט.

אַזוי איז עס פאַקע געשען מיט יעזשי בראַשקעוויטשעס בוך „דער וואַרטמאָג“, וואָס איז גאָר-וואָס דערשינען אין אַ צווייטער אויפלאַגע ווער האָט דען ביו איצט דערמאָנט דערוועגן? וויפל לייענער האָבן בכלל גע-וואָסט, אַז אַזאָ אויפמרייכלענדיק בוך איז ווען עס איז דערשינען? וויפל פון די ייִדישע לייענער, וועלכע קענען זיכער דעם מחבר פון „דערוואָרט-מונג“, פון זיינע באַרימטע פּובליציסטישע אַרטיקלען קעגן אַנטיסעמיטיזם ווייסן, אַז בראַשקעוויטש האָט זײַן ערשט ווערק געווידמעט דער ייִדישער טראַגעדיע בעת דער הימלעריסטישער אָקופאַציע?

„דערוואַרטמאָג“ איז דערשינען אין 1948 יאָר און, ווי ס'ווייזט זיך אַרויס, איז דאָס בוך פון אָנהייב וואָרעם אויפגענומען געוואָרן סײַ דורכן לייענער, סײַ דורך דער קריטיק. לאַנג האָט זיך אָבער דער מחבר מיט זײַן דערפאַלג נישט געפרייט. ס'איז געקומען דאָס יאָר 1949, מיט די באַקאַנט-פּע אויסוירקונגען פונעם פּערזאָנען-קולט. אויף בראַשקעוויטשעס בוך, ווי אויף אַנדערע, איז געפאַלן אַ שוואַרצער שאַטן.

מיר איז שוין נישט אייגמאָל אויסגעקומען צו דעמאָנטען וועגן דער גרויסער צאָל פּוילישע ביכער, געווידמעט דער ייִדן-אויסראַטמאָג אויף דער פּוילישער ערד. „דערוואַרטמאָג“ איז נישט עגלעך צו קיין שום אַנדער בוך פון דעם מין. אפילו די קאָנסטרוקציע פון דעם בוך איז אַן אייגנאַרטיקע. לעמבערג 1942. די צוועלף חדשים פון יענעם פינצטערן יאָר בילדן 12 קאָפימלעך פונעם ראַמאָן און חודש נאָך חודש ברענגט דער מחבר אַרויס דעם שטופּנווייזן אַנוואָקס פון דעם ייִדישן אומגליק. עס באַקומט זיך אַזוי אַרום אַן אויסגענישטע רעלאַציע נישט פון קיין זייטיקן צושויער,

גאָר פון עמעצן אַ גאַנצן, וועלכער האָט פון איגעווייניק דאָס אַלץ אָב-
סערווירט.

ס'איז קענטיק, אַז דער מחבר האָט געקענט די סביבה פון דער יידי-
שער פראָפּעסיאָנעלער איגמעליגעניץ, וועלכע פאַרנעמט דאָס הויפט-אַרט
אין האָמאָן. איינע פון די הויפט-אַקציעס שפּילט זיך אָפּ צווישן יידישע
מעדיקער אין אַ צייטווייליקער אַמבולאַטאָריע. עס דערשיינען פאַר אונדז
איידעלע געשטאַלטן פון יידישע אינטעלעקטועלע, ווי דר. גראָסמעיער,
סטעפּאַן בערגמאַן, וועלכע וואַקסן אויס צו אַ סימבאָל פון מענטשן-ווירדע,
פון מסירת-נפשדיקייט. מאָלנדיק די געשטאַלט פון אַלמין מעדיקער גראָס-
מעיער, זיין קרישטאָל-דיין האַרץ, זיין רייכע גאַטור און רייפן שכל, האָט
בראַשקעוויטש געשטעלט אַ דענקמאָל דעם פאַרשינימענעם דורך דער היט-
לעריסטישער האַק יידישן אינטעלעקטועלן. און מיט וויפל וווירדע און
שמאַלץ האָט דאָ דער מחבר באַשאַנקען אַ יידישן מאַטעמאַטיקער, אַ הוי-
קער, וועלכער האָט, אייגנשאַמלנדיק דאָס לעבן, געענטפערט אַ הימלעריס-
טישן אַפּיזיר, וואָס האָט אים געמאַכט אויף דער גאַס אויפּמערקזאַם, אַז
זיין שאַנד-צייכן איז נישט ווי געהעריק צוגעשפּילעט: „ס'איז דאָך אייער
שאַנדע!“ אָט אַזעלכע איינזאַלנע זאַצן, אַנדייטונגען, דעפּלעקסן, אָדער
גראָסמעיערס אייגענלעכע אויבערצייגונג, אַז מ'דאַרף ביזן לעצטן אָמעס די-
נען דעם מענטש, אָדער גאָר, אַז מ'דאַרף „אויף דער קאַנסעקווענץ פון
פאַרברעכנס ענטפערן מיט קאַנסעקווענץ פון מענטשלעכער וווירדע“ —
וואַקסן דאָ אויס צו גרויסע סימבאָלן פון יידישער און מענטשלעכער דער-
הויבנקייט.

נישט אַלע פּערסאָנאַזשן זענען דאָ, פאַרשטייט זיך, פון דעם קאַלי-
בער, וואָס גראָסמעיער, סטעפּאַן בערגמאַן אָדער דער אַרבעטער ווייס. הגם
ס'איז קענטיק, אַז דער יונגער בראַשקעוויטש איז געווען אונטער דער
ווירקונג פון אימפּרעסיאָניזם, וואָס האָט געלייגט אַ געוויסן שמעמפל אויפן
ראָמאַן, איז ער אָבער עכט רעאַליסטיש אין זיין מאָלן די פאַרשידנ-
אַרטיקייט פון דער סביבה, פון כאַראַקטערן און זייער צוזאַמענהאַנג מיט
די געשעענישן. נעבן די איידעלע געשטאַלטן האָבן מיר פאַר זיך אַ מנוול,
ווי זאַמערשטיין, אַן ענאָיסט, ווי דער כירורג-ספּעציאַליסט שטיין. בכלל
פירט דער מחבר אַרויס אַ גענוג רייכע גאַלעריע פון פאַרשידנאַרטיקע מי-
פּאַזשן און צווישן זיי פאַלקס-מענטשן, יידישע און נישט יידישע אַן שום
באַפּוונגען. אמתדיק דערשיינען אויך די באַציונגען צווישן דער יידישער
און נישט יידישער באַפּעלסערונג.

אין וואָס אָבער באַשטייט די אייגנאַרמיקייט פונעם בוך?

אויך וואָלט געזאָגט, אַז נישט די אַרומיקע געשעענישן און די האַנדלונגען פון די פּערסאָנאַל און זענען די אַקס פונעם ראַמאַן, נאָר זייערע איגענערלעכע איבערלעבונגען. נישט דער אַרום מוט זיין חיהשער אכזריות און אַבסורדאַלייט, נאָר דער איבערלעכער צושטאַנד פון מענטש שטייט דאָ אין פּאַדערגרונט. עס באַקומט זיך אַפּטמאַל אַן אייגנדרוק, ווי די טראַגישע, טאַג-מעגלעכע געשעענישן וואָלמן געווען בלויז דער לייונט, אויף וועלכן דער מחבר האָט געמאַלן אין די פּאַרשידנסטע און דינסטע גינאַנסן דעם פּסיכישן צושטאַנד פון פּאַרמשפּטע מענטשן, וועלכע ווייסן נישט וואָס זיי דערוואַרט, אָדער וועלכע ס'איז שווער צו גלייבן אין דעם, וואָס זיי דער-וואַרט. איבעריקום, דער טיטל אַליין פון בוך זאָגט שוין אין וואָס דעם מחבר איז געגאַנגען. ס'איז אים געגאַנגען צו ווייזן די אַנגעמיקע דערוואַרטונג, די שטימונגען פון מענטשן, וועלכע זענען געשטעלט געוואָרן פאַר אַן אומבאַשטימטן אָבער גרויליקן גורל. מיר פילן בחוש אינעם בוך, ווי עס אַנטשטייט אַ דערוואַרטונגס-פּסיכאָלאָגיע, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש געווען אין יענע פינצטערע צייטן פאַר דער יידישער באַפעל-קערונג. אין דער גאַנצער טראַגישער אמתדיקייט ברענגט דער מחבר אַרויס דאָס דאָזיקע פּאַטאַלע וואַרטן, האָט יעדער זוכט אַ וועג זיך צו ראַטעווען. ואפילו סטעפאַן בערגמאַן, וועלכער האָט אין זיין נאַיווער איידלאַקייט נישט געוואָלט גלויבן אין ערגסטן, וואָס האָט זיך אַנגערוקט, האָט זיך דע-צידירט נאָכצוטאָן צוזאַמען מיטן דר. גראַסמעייער דעם ביישפּיל פון אַר-בעטער ווייס און אַוועקגעלאָזן זיך אין וואַלד, אָבער צו שפּעט.

ס'וואָלט זיך געקאָנט אויסדוכטן, אַז האָט אַרויסדוקן אין אויבנאָן דעם פּסיכישן צושטאַנד פון די קרבנות פאַרמינגערט דעם היסטאָרישן און פּאַקטאַלאָגישן שטאַף. אַזוי איז האָט אָבער נישט. אמת, „דערוואַרטונג“ פאַרמאָגט נישט קיין ברייטע עפישע ראַם. דער ראַמאַן גיט אָבער אַ טיף-טראַגיש בילד פון דער יידישער קאַטאַסטראַפּע. עס דערשיינען פאַר אונדז די ערשטע אויסנאַם-געזעצן, די פּערפירקייט אין דער היטלערויסמישער אויסראַטונגס-פּאַליטיק, די ערשטע אַקציעס, דאָס פאַרמאַכן די יידישע באַפעלקערונג אין געטאָ, ביז דעם אַנטשטיין פון די טויט-לאַגערן. אמת, מיר זעען דאָס, ווי דורך אַ פּריומע פון פּערזענלעכע איבעלעבונגען; מיר דוכט זיך אָבער, אַז אַפּטמאַל אַקצענטירט דאָס נאָך מער די היטלערויסמישע גרויזאַמקייט און דעם אומגעדרלעכן טראַגישן פון דער יידישער עדה.

ס'איז כדאי באצונדער אונטערצושטרײַכן די דורותדיקע פֿאַרכינדונג פֿון דער פֿאַרמישפטער עדה מיטן פֿאַלק און זײַן מאַרטירער-געשיכטע. דער מחבר האָט עס מיט קראַפט געבראַכט צום אויסדרוק אין דער וויזיע פֿון דר. גראַסמעיער, וועלכער דערפֿילט איצט, אַז ער איז אַ רינגעלע אין אַן אומעם־לעכער געשיכטלעכער קײט. אין זײַן דמיון קומען אויף די ״די־שע מאַרטירער פֿון אַלע צײַטן און אַלע ערטער, וועלכע זענען געפֿירט געוואָרן צו שײטערהויפּנס, אָרער אומגעקומען דורך קוילערישע הענט אין אַלע געטאַס. מ'דאַרף דאָ נישט זען קײן היסטאָרישע פֿאַראַלגעמײַ גערונג און אוודהאי נישט זוכן קײן היסטאָרישע פֿינקטלעכקײט. דאָס האָט דאָ קײן באַדײַטונג נישט. אַ באַדײַטונג האָט דאָ די אַטעײַטונג, אַז די ״די־שע לײדן קומען שמענדיק און אומעמום אויף אין רעזולטאַט פֿון פֿאַר-ווירלונג, אָפּגעשטאַנענקײט, אין אַ קלימאַט פֿון אַלגעמײַנע פֿאַרפֿאַלגונגען.

* *
*

מ'קאָן נישט ווײַניק פֿאַחוואַרפֿן בראַשקעוויטשעס ראַמאַן. אין די מאָ-גאַלעגן מוז מען אָפּטמאַל לײענען אַזווישן די שורות, זיך אַנשטויסן. דער לײענער קאָן זיך צוליב דעם אָנטרעפֿן אויף נישט קלאַרקײַטן. מ'דאַרף אָבער נעמען אין באַטראַכט, אַז בראַשקעוויטש האָט זײַן בוך געשריבן אין 1943 יאָר, אין סאַמע כּרען פֿון די געשעענישן, און געווען איז דאָס זײַן ערשט בוך.

כּײַר מוזן אורײַך נישט מסכים זײַן מיט דער דעמלטיקער פּילאָזאָפּי-שער קאָנצעפּציע, וואָס קומט צום אויסדרוק אין די דיאַלאָגן און האַנד-לונגען פֿון פֿאַרשידענע פּערסאָנאַזשן. איבעריקנס, דער מחבר אַלײן האָט שוין געהאַט אָנגעוויזן אויף די בלוזן ווען ער האָט געשריבן: „די פֿאַר-ברעכנס, דער אָפּאָזיציע און מײַן האַס צו זײַ האָבן מײַד געשטויסן אָנצו-הײַבן שרײַבן און צו בלייבן שוין בײַ דער לײטערטור. איד זע אָבער דײַט-לעד און קלאַר, אַז כ'האַב לײדער פֿריער ווײַניק געווסט וועגן אים, כ'האַב נישט געזען די רעזולטאַטן און נישט געזען די סיבות...“ דעריבער מסתּמא האָט דער מחבר נישט געקאָנט באַהויבן זײַנע שענסטע געשטאַלטן מיטן הייליקן פּונק פֿון קאַמף.

אַלע בלוזן קאָנען נישט פֿאַרשמעלן דעם פֿאַקט, אַז „דערוואַרטונג“ איז אַ רײַהנדיק בוך. און אַבסורדאַל זעען איצט אויס אַלע פֿריערדיקע פֿאַר-וורפֿן וועגן פּסיכאָלאָגיים אָדער „סטערילע אינטעליגענטישע גריבלענישן“.

* * *

ס'איז דעריבער גוט געשען, וואָס די באַניימע אויפלאַגע פון „דערוואָר“ טונג“ איז דערשינען אָן ענדערונגען — אויסער קליינע סמיליסישע אויס־בעסערונגען, וואָס רעכענען זיך נישט. אַ ליטעראַריש ווערק איז נישט קיין קלייד, וואָס מען קאָן איבערמאַכן, צופאַסנדיק יעדעס מאָל צום וווקס פון מענטש אָדער נאָר צו דער מאַדע. אַזוי ווי ס'איז אָנגעשריבן געוואָרן, מיט אַלע בלויוזן, פאַרזאַפּט בראַשקעווימשעם בוך דעם לייענער מיט זיין הימאָגיטאַריום, מיט זיין פראַטעסט קעגן פאַרברעכנס. דווקא היינט קריצן זיך איין אין זכרון דר. גראַסמעיערס ווערמער און צווינגען נאָכצומראַכטן: „ס'וועט מיסתמא נישט פאַרגעסן ווערן. מענטשן וועלן מיסתמא עפעס לער־גען פון אנדערער גורל. דאָס אַליז קאָן דען זיין אומזיסט, וואָס?“

III

צווישן האלוצינאציע און ווירקלעכקייט

(אימפרעסיעס, לייענענדיק קאפקא)

מיט עטלעכע דרייסיק יאָר צוריק, אין פריען זומער 1924, האָט אין קירלינג, נישט ווייט פון ווין, אויסגעהויכט אין איינזאמקייט דעם לעצטן אָמעס אָן 41-יעריקער יידיש-משעכישער באַאַמטער. כמעט אומבאמערקט איז דעמלט דורכגענאַנגען זיין טויט, פונקט ווי אומבאַמערקט עס איז דורכגענאַנגען זיין טראגיש לעבן, וואָס איז צעפרעסן געוואָרן פון א שווערן טו-בערקולאָז. צווישן די נאַמיצן, וואָס זענען געבליבן אויפן טיש, האָט א פריינד פונעם פארשטאַרבנעם געפונען א בריוו, אין וועלכן ער האָט געלייענט: „טויערסטער מאַקס, מיין לעצטע בקשה צו דיר איז: אלע מיינע זכרונות, בריוו, אייגענע און פרעמדע, צייכענונגען און ענלעכע זאכן, אלע איבעריקע מיינע שריפטן, ווו זיי זאָלן זיך נישט געפינען (אויף די זאָלי-צעס, אין דער וועש-שאנק, ביי מיר אין שטוב, צי אין ביוראָ אָדער ערגעץ אַנדערש און דו קאָנסט זיי אויסגעפינען) בעט איך דיר, נישט לייענענדיק, צו פארברענען. דאָס זעלבע בעט איך דיר צו טאָן מיט אלע שריפטן און צייכענונגען, וואָס געפינען זיך ביי דיר און ביי אַנדערע, ביי וועמען דו וועסט זיי אָפנעמען אין מיין נאָמען, אויב ס'וועט ווער נישט וועלן דיר ארויסגעבן קיין בריוו, זאָלן די פערזאָנען זיך פארפליכטן פאר דיר, אז זיי וועלן זיי אליין פארברענען“.

אונטערן בריוו איז געווען אונטערגעשריבן פראנץ קאפקא. זיין נאָענער פריינד, מאקס בראָד, האָט דעם ערשטן טייל פון דער צוואה גלייך דערפילט: ער האָט צוזאמענגענומען אלע מאַנוסקריפטן, נאַמיצן פארצייכענונגען; קענענדיק אָבער גוט זיין פריינד, ביי וועלכן מ'האָט געדארפט מיט געוואלט ארויסרייסן די 4 דערצייילונגען און עטלעכע קליינע נאָוועלע-קעס, וועלכע זענען פאר זיין לעבן אָפגעדרוקט געוואָרן, האָט ער זיך מיטן אויספירן דעם צווייטן טייל פון דער צוואה נישט געאייילט. ס'איז זיך משער

צו זיין, אז נישט לייכט איז ברעך אָנגעקומען נישט צו דערפילן די לעצטע
בקשה פון זיין פאַרשטאַרבענעם פרוינד. אָבער אַראַנק אים האָט זיך די
וועלט־ליטעראַטור באַרייכערט מיט אויסערסט אָריגינעלע ווערק, איבער
וועלכע ס'איז אַרויסגעמאַרנט געוואָרן פאַרשידענע אורטיילן.

וועגן קאפּאָס שאַפונג איז פיל געשריבן געוואָרן. ליטעראַטור־קריטיק
קער, פּסיכאָלאָגן און אפילו סאָציאָלאָגן האָבן דאָ געפינען אַ ברייט, הגם
שווער פעלד פאַר זייערע פאַרשונגען. אין קאפּאָס האָט מען אויסגעפינען
אַ פאַרגייער פון די עקזיסטענציאַליסמ, אַן אָנהענגער פון פרוידיזם, אַ פּרע־
דיקער פון סאָציאַלע רעפּאָרמען און אפילו אַ געוויסן רעליגיעזן מיסטי־
ציזם. פונקט ווי די אָפּשאַצונגען, אזוי איז אויך דער גורל פון זיינע ווערק
געווען אַ פאַרשידענער: איינע האָבן זיי אַרויסגעהויבן הויך ביזן הימל,
אַנדערע ווידער האָבן זיי געלייגט אין חרם, אויסגעפינגענדיק אין זיי אַלדאָס
בייז. ס'איז אַנטשטאַנען אַ באַגריף קאפּיזם און אַ סברה, אז יעדער נעמט
דעם באַגריף אויף זיין אָפּן. אַ סברה אויך, אז ס'איז נאָך פאַראַן גע־
נוג געפּלירקעס סיי אַרום דער שאַפונג פון קאפּאָס, סיי אַרום זיין פּערזאָן,
זיין לעבן.

דער פאַרלאַנג זיינער צו פאַרניכטן אַלץ, וואָס ער האָט ווען עס איז
אָנגעשריבן, צו פאַרניכטן אזוי, אז עס זאָל קיין זכר נישט בלייבן, איז נאָך
אויך אינגאַנצן נישט פאַרשטענדלעך. מען קאָן זיך בלויז משער זיין וועגן
די שווערע ראַטנלענישן און ספּקות, וואָס האָבן אים געמאַטערט און פאַר־
שטאַרקט זיך אין די לעצטע שעה'ן פון זיין לעבן. ס'איז אָבער באַקאַנט,
אז קאפּאָס האָט פריער אליין געוויסע שאַפונגען פאַרניכטעט. און מעגלעך,
אז ער האָט נישט ווייניק פאַרניכטעט, ווייל אָנגעשריבן האָט ער וואַרשייג־
לעך פיל מער, ווי ס'איז דערנאָנגען צו אונדז, ער האָט געשריבן אין אַן
אויסערגעוויינלעכן אימפעט. אין איין נאָכט האָט געקאָנט געבוירן ווערן ביי
אים אַ גאַנצע זאך, ווי צום ביישפּיל די באַקאַנטע דערציילונג „דער אור־
טייל“. אָס לייענען מיר אין זיינע „נאָטיצן פון אַ מאָנאָבוך“: „23 סעפּ־
טעמבער (1912). די דערציילונג „דער אורטייל“ האָב איך אָנגעשריבן אין
דער נאָכט פון 22־טן אויפן 23־טן, פון 10 אַזייער אָונט ביז 6 אינדערפרי.
נישט אָפּרייסנדיק די פּעדער. און ער גיט צו: „נאָך אַזוי מעג מען שרייבן,
נאָך ביי אַזעלכע באַדינגונגען, ביי אַזאַ פאַרזינגונג פון קערפּער און נשמה“.
מען קאָן זיך אויך משער זיין, אז די שווערע קראַנקהייט און זיין פּסיכ־
שער צושטאַנד, בעסער געזאָגט, זיין גאַנצע פּסיכישע פאַרמאַציע, האָט

געלייגט א שטארקן שמעמפל, נישט נאָר אויף זיין ארט דענקען, פילן און שאפן, נאָר אויך אויף זיינע האַנדלונגען.

* *
*

לייענט מען קאפּקאם שאפּונגען האָט מען דעם איינדרוק, אז געשריבן האָט זיי אַ מענטש אַ צעריסענער איבערלעד, אַ דערדריקטער פּון ספּקית און פּאַרפּאַלגונגען. שוין די פּאַרם אליין איז ווי אַ צעריסענע, פיל פּון זיי נע שאפּונגען זענען נישט פּאַרענדיקט, אנדערע זענען אזוי ווייניק קאַאַרע דיגירט, ווי געשריבן פּאַר זיך אליין און נישט מיטן ציל צו דרוקן, שוין אַפּע נערעדט דערפּון, וואָס דער נאַראַטאָר, אָדער דער העלד, רעדט אָדער דער ציילט ווי פּון היין, איבערשפּרינגענדיק פּון איין עפּיזאָד צו אַ צווייטן, פּון איין געשעעניש צו אַ צווייטער.

אלע זיינע שאפּונגען — און צום גרעסטן טייל זענען דאָס דערציילונגען, גען, נאָוועלן, גרעסערע אָדער קלענערע — האָבן דעם זעלבן געדאַנקען-גאַנג, דעם זעלבן אידעישן אונטערשלאַק און אויך די זעלבע סמרוקטור. קודם האָבן זיי כמעט נישט, אָדער קוים אַן אָנגעצייכנטע פּאַבולע. דאָס זענען באַטראַכטונגען פּון די פּערסאָנאַזשן — אָדער פּון נאַראַטאָר — איבערן מענטשלעכן גורל, אַ מענטשלעכן ציל, וואָס איז קיינמאַל נישט דערגרייכט באַר. דער מענטש דרייט זיך אין אַ פּאַרכישופּטן קרייז מיט זיין אָנגסט און זיינע בלאַנדזשענישן, אין אַ קרייז, אין וועלכן ער שטייט מיט זיינע באַטראַכטונגען שטענדיק אויף איין אָרט, ווייל וווּ ער זאָל זיך נישט אַ באַוועג טאָן פּאַרויס, קומט ער צוריק אויפן זעלבן אָרט; נישטאָ קיין פּאַרויס, קיין אַרויס, קיין אויסוועג. קאפּקאם נאַראַציע אָדער אויב מען וויל בעסער, די רעלאַציעס און באַטראַכטונגען, פּאַרמאָנט כמעט נישט קיין עפּישן גאַנג, זי פליסט נישט, נאָר זי פּלאַנטערט זיך, די באַטראַכטונגען גען האָבן נישט קיין אָנהויב און נישט קיין סוף און דער לייענער מוז מאַכן אַן אָנשטרענג, כדי נאָכצופּאַלן דאָס עפּיזאָדישע און צומאַל דעם געדאַנגען-גאַנג. עס דוכט זיך אָפּטמאַל, אַז עס רעדן פּאַר אונדז מענטשן אין האַלוציאַנאַציע אָדער מענטשן, וועלכע געפינען זיך אין אַ צושטאַנד פּון שיכרות. נישט אוימוזיט זאָגט דער נאַראַטאָר אין דער דערציילונג, „די באַשרייבונג פּון קאַמף“: „גאָט מיינער, וויפּל נוצן וואָלט עס געקאָנט ברענגען, ווען דענקדיקע מענטשן וואָלטן זיך געלערנט פּון שיכורע“.

א שיכורער, אָדער אַ מענטש, ווען ער הלומט, אָדער גאָר ווען ער רעדט פון האַלוצינאַציע, דערציילט ער אַלץ, וואָס עס ליגט אים אויפן האַרץ, וואָס דריקט און פייניקט אים. אמת, זיינע רייד זענען נישט קאָרדנירט, טאַרמאַן נישט קיין אָנהייב און קיין סוף, אָפּטמאַל איז אין זיי קיין אַזאָ ניק נישטאַ, אָבער ס'איז פאַראַן דער אמת, דער ווייטיק, די שרעק אָדער עפעס אַן אַנדער פּלאַן, וואָס פאַרפּאָלט און פייניקט דעם מענטש.

ס'האָט זיך אָנגענומען דער באגריף „קאפּקאָס וועלט“. וואָס איז דאָס פארא וועלט? אויפן סמך פון זיינע שאפונגען קאָן מען זיך מאכן וועגן איר א פאַרשטעלונג טאַקע ווי וועגן א פארכישופטן קרייז, אין וועלכן דער מענטש — א שטענדיק פארפּאָלטער — דרייט זיך ארום ווי אין האלץ צינאַציע. וואָס און ווער פארפּאָלט אים? שווער צו זאָגן. ער איז באשולדיקט, אָבער שווער צו זאָגן אין וואָס און דורך וועמען. איז דאָס אלזא א פיקטיווע וועלט און א פיקטיווער מענטש? יאָ און ניין. די פיקציע קאָן זיין רעאליטעט, זי איז מסוגל, ווי מיר וועלן דאָס זען, צו זיין רעאליטעט און פארקערט, די רעאליטעט איז פאַרגעשטעלט אין דער פיקציע, מיט איין וואָרט: פיקציע און רעאליטעט, הלום און ווירקלעכקייט, שיכרות און ניכטערקייט גייען צוזאַמען, איר זעט נישט צווישן זיי קיין גרענעץ-ליניע.

די אַמעריקאַנער שרייבערין רעבעקאַ וועסט האָט געהאַט געשריבן אין אירן א ליטערארישן עסיי וועגן קאפּקא, אז מ'האָט אים געהאט געפרעגט, צי די געשטאַלטן פון זיינע דערציילונגען זענען גענומען פון לעבן. דערויף האָט דער מחבר געענטפערט: „כ'האָב נישט באשריבן קיין מענטשן, כ'האָב נאָר דערציילט א געשיכטע און די געשטאַלטן זענען בלויז בילדער, סימבאָלן“. סימבאָלן פון וואָס? פון דער ווירקלעכקייט? מיר דוכט, אז יאָ. און די סימבאָליעס? קאפּקא גלויבט אזוי אין זיין אימאנינרטע וועלט אָדער בעסער געזאַגט — ער איז אַזוי אונטערן איינדרוק פון זיין קינסטל-לערישער וויזיע, וואָס לעבט אין אים, אז זי ווערט פאר אים רעאליטעט. און פארקערט די ווירקלעכקייט ווערט ביי אים פארוואנדלט אין א בייזן הלום, אין האַלוצינאַציע.

* * *

אויף דער שאפונג פון יעדן קינסטלער ווירקן די אויסערלעכע וועלט, אָדער ווי מיר זאָגן די אַרומיקע באַדינגונגען און זיין אינערלעכע וועלט, אָדער די פּסיכישע און גייסטיקע איינשטעלונגען. קאפּקא איז נישט געווען

קיין אויסנאָם אין דעם פרט. קאָפּקאָס אינערלעכע וועלט איז אָבער געווען
 אז אויסערסט קאָמפּליצירטע, א טיף-טראַגישע. ס'איז גענוג אַרײַנצוקוקן
 אין זײַנע „פּאַרצײכענונגען פּון טאָג-בּוד“, כּדו זײַד איבערצוצײַגן אויף ווײַס
 זײַן פּסיכישער צושטאַנד האָט געווירקט אויף זײַן שאפּונג. אין קײן שום
 פּון זײַנע שאפּונגען האָט קאפּקאָ אָפּן נישט גענומען שטעלונג, נישט גע-
 מאַכט קײן קאָמענטאַרן, אפּילו קײן אַנדײטונג פּון א קאָמענטאַר איז נישט
 פּאַראַן... קאפּקאָ געהערט צו דער קאָמענטאַרע שרײַבער, וועלכע „שמעלן
 פּראָבלעמען און דאָס נאָר שווערע, און וועלכע פּרוּוון נישט געבן קײן ענט-
 פּער אויף זײ. אינעם ענטפּער, אינעם זוכן די לײזונג, דערקענען מײַר בע-
 כּער די פּערזאָן פּון שרײַבער. קאפּקאָס פּערזאָן דאַקענן דערקענען מײַר
 אַמבעסטן אין זײַן טאָג-בּוד, דאָ זען מײַר אים מײַט זײַד אַלײן, מײַט זײַנע
 אַנטימע געפּילן און טראַכטענישן, אין זײַן אײגענער צעריסנקײט און
 אויסוועגלאָזיקײט, אָט לײענען מײַר: „...כ'בין נישט פּעיק דאָס אַלץ אײ-
 בערצוטראַגן, איבערצוטראַגן די לאַסט פּון מײַן אײגענעם לעבן, די פּאַר-
 לאַנגען פּון מײַן פּערזאָן, דעם הרוק פּון צײַט און יאָרן, דעם אומבאַגרייפּ-
 לעכן דראַנג צו שרײַבן, די שלאָפּלאָזיקײט און די נאָענטקײט צו וואַנזײַג-
 קײט — יאָ, דאָס אַלץ איבערצוטראַגן בין אײַד נישט בכּוה...“

אויף א צווייטן אָרט לײענען מײַר: „די אַנטוויקלונג איז געווען א
 פּשוטע. ווען אײַך בין געווען צופּרײַדן, האָב אײַך געשמערעכט צו זײַן נישט
 צופּרײַדן און מײַט דער הײַף פּון אַלע מיטלען, וואָס עס שאַפּן די צײַט און
 טראַדיציע האָב אײַך זײַד אַרײַנגעשטופּט אין אומצופּרײַדנקײט, איצט וואָלט
 אײַך געוואָלט זײַך אומקערן צום פּרײַערדיקן צושטאַנד. כ'בין, אַלזאָ, כּסדר
 געווען אומצופּרײַדן פּון מײַן צופּרײַדנקײט. א כאַראַקטעריסטישע זאך, וואָס
 פּאַרדײַגט אויפּמערקזאַמקײט, אז פּון דער קאָמעדיע — ווען דאָס קומט
 פּאַר סײַטעמאַטיש — קאָן ווערן א רעאַליטעט. מײַן גײסטיקע ירײַדה האָט
 זײַך אָנגעהויבן ווי א קינדערישע — באווסטזײַג קינדערישע — שפּיל...
 אויב מ'קאָן אויף אזא אופן ארויסרופּן אומגליק, קאָן מען אַלץ ארויסרופּן.
 כ'קען — כּאָטש מײַר דוכט, אז אזא אַנטוויקלונג איז בכלל שטאַרק אין
 קעגנזאַץ מײַט מײַן פּערזאָן — אזוי טראַכטן, נישט מודה זײַענדיק זײַך, אן
 דער אָנהויב פּון מײַן אומגליק איז געקומען ווי אן אינערלעכע נויטווענדײַ-
 קײט, ס'איז געקומען, ווי עס קומען פּלײַגן צופּלײַען און ווי פּלײַגן לאַזט עס
 זײַך פּאַרטרייבן.“

א פּראַנצײז וואָלט אויף אזא אופן פּון טראַכטן געזאָגט, אז ער
 „שפּאַלט אַ האָר אויף פּיר פּײַלן“. אונדז קאָן דאָס אײַך אויסזען, ווי סכּאָ-

לאסטיק, אָבער מיר קאָגען אים מוחל זיין די גאנצע אומקלאָרע שפיל
קודם דערפאר, וואָס ער האָט דאָס נישט געשריבן פאר אונדז, נאָר פאר
זיך גופא. פאָנאָדערשיפירן לאָזט עס זיך דאָך: גישטאָ אין זיין פערזענלעך
לעבן לעבן קיין אונטערשיר, קיין שייד-ליניע צווישן מיסטיפיקאציע און
אינערלעכער באדרעפעניש, אָדער נויטווענדיקייט. אין זיין שאַפונג איז
דאָס כמעט דאָס זעלבע.

קאפא האָט זיך נישט געקאָנט קיין עצה געבן מיט זיין אייגענעם
לעבן, מיט זיין אייגענער עקזיסטענץ, ער איז געווען אַנמעכטיק לגבי די
געזעצן פון לעבן, אומבאַהאַלפן אפילו מיט די טויטע קעגנשטאַנדן, וואָס
האַבן זיך געפונען ארום אים. „כ'האָב זיך איצט גענויער צוגעקוקט צו
מיין ביוראָ-מיט און פארשטאַנען, אז מען קאָן ביי אים קיין שום זאך ווי
געהעריק נישט מאַכן. אזוי פיל זאַכן ליגן דאָ אָנגעוואָרפן און שאפן אַן
אומאַרדענונג פון קעגנשטאַנדן, פאנאָדערגעשפרייט אַן שום ריטם און אַן
שום האַרמאָניע, וועלכע דערמעגלעכן איבערצומאַרן אַן אומאַרדענונג.“
ער האָט זיך אויך נישט געקאָנט קיין עצה געבן מיט זיין אייגן לייב,
ינאָם האָט אים אויסגעזען צו זיין צו גרויס, אין דיספּראָפּאָרץ צו זיין ווייניקן
ינס, וואָס איז געוואָרן זיין שטענדיקע זאָרג און זיין שטענדיקע פּלאַג. אין
זיין באַזאָס פון דער וועלט, דערשיינט אים זיין אייגענער שוואכער קער-
רער, ווי א דעפעקטיווע אומגעלומפערטע זאך אַן פּראָפּאָרץ: „מיין קער-
פער איז א סך צו לאַנג אין פאַרגלײך מיט זיין שוואכקייט, עס פעלט אים
דאָס מינדעסטע ביסל פעטס, וואָס גיט ארויס די גליקעליקע ווארעמקייט,
און וואָס גערט די אינערלעכע וואַרעמקייט, עס פעלט דאָס פעטס, מיט
וועלכן דער גייסט זאָל זיך שפייזן איבערגענוג און אַן שאַרפן פאר זיין
נאַנצקייט“.

אמת, נישט שטענדיק דערשיינט ער אין אויבן אָנגעצייכנטן, פּסיכישן
און פיזישן צושטאַנד. אין די פאַרצייכענונגען בעת א ריזע צ. ב. זעען מיר
אים ווי אַ יונגמאַן מיט אַ רעאַליסטישן קוק אויפן לעבן, ווי אַ ראָמאַנט
טישן יוגנט מענטש, וועלכער איז פול מיט נייגיר, מיט סובטעלן הוי-
מאָר, ווי אַ שעפּערישן מענטש, וועלכן עס פאַסצינירט די ארומיקע רעאלי-
טעט. איבערעווייניג האָט אָבער יענער פּסיכישער צושטאַנד פול מיט
קאָמפּלעקסן און זעט אויס, אז קאפא האָט פון זיין אייגענער רעאליטעט
געוואָלט אנטלויפן, אויסבאהאַלטן זיך פאר איר, און א באהעלטעניש האָט
ער אויסגעפונען אין דער ליטעראַטור, אין דעם שעפּערישן וואָרמ. די ליי-
טעראַטור איז געוואָרן זיין לעבן, אָבער אַנטלויפנדיק פון זיך גופא, האָט ער

זיך מיטגענומען אין זיין באהעלמעניש, אין דער ליטעראטור. א סברה, אז פון זיך גופא איז שווער צו אנמלוין. אין דער אימאנינירטער וועלט האָט ער אריינגעפירט די רעאליטעט און פארקערט — ער האָט די פיקציע אַריינגעפירט אין דער רעאליטעט. לייגענדיק זיינע פארצייכענונגען, האָט מען דעם איינדרוק, אז ער האָט אָנגעהויבן זען, גלויבן אין אומרעאלן: „די עלטערן מיט זייערע קינדער, מיטן זון און טאָכטער, זענען א זונטיק נאָכ= מיטאָג געזעסן ביים טיש. די מוטער איז אויפגעשטאַנען און גאַרוואָס גע= האט אריינגעשטעקט די שעפלעכל אין דער בייכיקער זופ=וואזע, כדי צו סערווירן די זופ, דעמלט טאַקע האָט פלוצלונג דער טיש זיך א הויב געמאַן אין דער הויד, דער טיששונד האָט אָנגעהויבן פלאַטערן, די הענט, וואָס זע= נען געווען אָנגעשפאַרט אין טיש האָבן זיך פון אים אראָפגעגליטשט אונטן און די זופ צוזאַמען מיט די פעטע קנעדלעך האָט זיך פאנאנדערגעגאַסן אויפן פאַטערס שוים“.

א בילד, פון א קראנקער פאנטאזיע? א וויזע פון אן אומגאַראַל? מענטש? להלומין נישט. ס'איז פונקט אזוי מעגלעך, ווי אַ פּערד און וואָגן צוזאַמען מיטן בעל=עגלה זאָלן פליען אין דער לופטן איבער די דע= כער פון וויטעבסק, אָדער די געליבטע זאָלן זיך באַגעגענען מיט צערטלעכע קושן אין רוים איבערן שמעל, מיט דעם אונטערשיד, פאַרשייט זיך, וואָס שאַגאלס פליענדיקער פּערד און וואָגן און עגלעכע בילדער זענען פול מיט צאַרטער ליבשאפט, מיט לירישן הן און מוזיק. אָבער ס'איז רעאליטעט אין הלום, אין טרוים. דער פּאַרנלייך איז אפשר נישט קיין פאַסיקער צו= ליב דער ווייטקייט און אַנדערשדיקייט פון אזעלכע צוויי קינסטלער, אָבער א פּאַרנלייך איז דאָס. מיר פאַרנעסן אויך נישט, אז די קונסט פון וואָרט האָט אירע אייגענע געזעצן.

קאַפּקא האָט אין זיין שאַפונג, פונקט ווי אין דער אויבן ציטירטער פאַרצייכענונג, דוכט מיר, אָפגעווישט די גרענעץ צווישן הלום און ווירקלעכ= קייט. ווי דורך אַ קאַזימאַרן הלום האָט ער געשילדערט די רעאליטעט און אין דעם קאַשמאַרן קומט צום אויסדרוק דאָס הומאניטאַרע און מאַראַלי= זאַמאַרישע, ווייל ווי קעגנזעצלעך ס'זאָל נישט אויסזען, איז קאַפּקא טיף דורכגעדרונגען מיט הומאניטאַריזם און איז אויך א מאַראַליזאַטאָר אויף זיין אייגענעם שטייגער. אַמבעסן ווייזט דאָס אונדז „דער פּראָצעס“. און ס'איז אפשר נישט געווען קיין צופאַל, וואָס דאָס ערשטע בוך, פון זיין צו= נויפגעזאַמלעטער ליטעראַרישער ירושה, וואָס איז דערשיגען אומגעפער אַ יאָר נאָך זיין טויט, איז געווען „דער פּראָצעס“. דאָס איז געווען מסתמא

נישט נאָר צוליב זיין קינסטלערישער שלימותדיקייט — וועגן קאָפּקאָס אָרײַ-
גינעלע מייסטערשאַפט פון וואָרט, וועגן זיין פשוטן און געפרעסמן סטיל,
וואָס דערגייט מײלמאַל צו קאַהגער, פּראָטאָקולאַנטישער פאַרצייכענונג,
האַט מען פיל געשריבן — מיר דוכט, אז דאָס איז דאָס סאַמע כאַראַקטע-
ריסטישע ווערק פון קאַפּאָ.

פונקט ווי אין אלע שאַפונגען קאַפּאָס, איז די פאַבולע אין „פּראָ-
צעס“ זייער אַ לויזע און גלייכצייטיק אַ פאַרפאַלגטערטע. ווען מען וואָלט
געוואָלט גענוי איבערגעבן אזאַ פאַבולע, וואָלט עס נישט לייכט אָנגעקומען.
ס'וואָלט שווער געווען אויסצוגעפינען וווּ דער אָנהויב און וווּ דער סוף
דער הויפט-העלד פון פּראָצעס, יוזעף ק. איז אַ פאַרפאַלגטער, אַ באַשול-
דיקטער, אָבער ער ווייסט נישט אין וואָס מען באַשולדיקט אים און איז
איבערצייגט אין זיין אומשולד. וואָס מער ער זוכט זיך צו פאַרשיידן און
באַווייזן זיין אומשולד, אַלץ מער פאַרפאַלגטערט ער זיך. מיר געמען
אָן, ווי קאַפּאָס האָט דאָס אַמאָל געהאַט פאַרויכערט, אַז זיינע העלדן
זענען סימבאָלן, הגם דאָס זענען מענטשן מיט אַלע מעלות און חסרונות,
מיט אַלע מענטשלעכע שוואַכקייטן. די קרעאירטע סימבאָלעס קאָן מען אויך
גאַנצטראַכטן פאַר סימבאָלן. דער פאַרפאַלגטערטער אין דער געזי פון פּראָ-
פאַלגונגען אין „פּראָצעס“ איז אַ סימבאָל. יוזעף ק., די אויסטערלישע סי-
מבאָלעס, איז וועלכע ער ווערט געשליידערט, זענען סימבאָלן פון אַ משא-
גהדיקער וועלט, ווי אַ תּפּיסה אַ פאַרמאַכטע אָן אַן אויסגאַנג. אין דער
דאָזיקער אומענדלעכער תּפּיסה-וועלט זוכט קאַפּאָס אַ זין, אַן אָנשפאַר,
ער וויל זיך דערגרונטעווען צו עפעס אָן אמת, פונקט ווי יוזעף ק. זוכט
אַן אָנשפאַר קעגן די פאַרפאַלגונגען. וואָס פאַר אַן אמת? וואָס פאַר אַן
אָנשפאַר? מיר ווייסן דאָס נישט קלאָר, ס'איז איינגעוויקלט, ווי אין אַ מיס-
טישן געפּל. דאָס וואָס מיר פילן קלאָר, דייטלעך, איז דאָס טראַגישע, דער
מענטשלעכער אומגליק, די אָנגנסט און די זינלאָזיקייט. מען פילט דאָס
אַזוי מיט אַלע הויטן, אַז עפעס שטיקט אַזש אין האַלדן. דער עמפינד-
לעכער ליינער וועט ביי געוויסע סצענעס פאַרמאַכן די אויגן, ווי צום
ביישפּיל בעתן שפּילן זיך מיטן שאַרף פון קיילער-מעסער ביים שיין פון
דער לבנה. איז דאָס נישט קיין פּראָדוקט פון אַ קראַנקער פאַנטאַזיע?

מ'דאַרף אָנגעמען, דוכט מיר, אַז די שווערע קראַנקהייט, וואָס האָט
קאַפּאָס געהאַלטן ווי אין אַן אייזערנער קלעם, און זיין געמיט-צושטאַנד,
האַבן דאָ מער געווירקט, ווי וועלכע עס איז באַוווּסנדיקע קאָנצעפּציע

אָדער וואָס פאַר אַ ס'איז פּילאָזאָפּיע, וואָס מ'האַט אין צוזאַמענהאַנג מיט די אלע קאָשמאַרע שילדערונגען געפרוּווט אים צושרייבן. ס'איז אויך מעגלעך, אז דאָס בוך — ווי אויך אַנדערע שאַפונגען — וואָלט אנדערש אויסגעזען, ווען דער מחבר וואָלט עס אליין אָפּגעגעבן צום דרוק. דאָס איז דאָך נישט געווען קיין אויסגעפאַרטיקטע זאַך. די קאָפיטלען פון „פּראָצעס“ זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן נאָך זיין טויט און איין קאָפּיטל איז בכלל נישט געווען פאַרענדיקט, וואָס באַווייזט אַן איבעריקס מאָל ווי ווייט קאָפּא האָט זיך געראַנגלט מיט זיך גופאַ ביים שאַפן זיינע ווערק און נישט מיט לייכטקייט זיי פאַרענדיקט. ווי ס'זאָל נישט זיין, דערשיינט פאַר אונדז די אַנגסט, די מענטשלעכע איינזאַמקייט, די טראַגישע פאַרפּלאַגטע טערמקייט און די אַנגמעכטיקייט ווי אין אַ קאָשמאַרן הלום.

און די טרעפּונקטן מיט דער ווירקלעכקייט, וועגן וועלכע ס'איז דערמאָנט געוואָרן?

זיי זענען אומטעום פאַראַן.

יוזעף ק., ווען ער קוקט אויף זיינע מיטמענטשן, דערמאָנט ער זיך אין „פּליגן וואָס רייסן זיך אַרויס מיט אָפּגעריסענע פּיסלעך פון אַ קלעפּיקער מאַסע“. ווידער אַ סימבאָל — די קלעפּיקע מאַסע קאָן זיין אונדזער רעאַליטעט. אויב אָבער געוויסע העלדן און סימבאָליעס זענען סימבאָליק, זענען דאָס די אינסטיטוציעס, זייערע פאַרשטייער און דער סדר פון דער תּפּיסה-וועלט ביז גאָר רעאַליסטיש, און קאָפּקאָ איז אומברחמנותדיק אין זיין משפּט איבער זיי, די פּיקציע האָט אים נישט געשטערט צו אַנטבלאָזן דעם מעכאַניזם פון דער ביוראָקראַטיע און פון דער הערשנדיקער געזעלשאַפּט, די ברוטאַלע צווישן-מענטשלעכע באַציונגען. „איין איינציקער תּלוי וואָלט געקאָנט פאַרטרעטן דאָס גאַנצע געריכט“ — זאָגט יוזעף ק. קאָפּקאָ שמייסט די אָפּיציעלע גערעכטיקייט מיט זיין בייסיקער סאַטירע. אויף זיין אָפּן דעמאָנסטראַטער, ווי אַזוי די הערשנדיקע גערעכטיקייט פּענעטעט דעם מענטש, רויבט פון אים אַוועק זיין רעכט און פּרייהייט.

קאָפּקאָ האָט גוט געקענט די ביוראָקראַטישע פּעסע, וועלכע ער שילדערט, ער איז אליין לאַנגע יאָרן געווען אַ שרייפּעלע אין דאָזיקן מעכאַניזם. אין זיין געבוירן שפּאַט פּראָג האָט ער געאַרבעט אלס באַאַמטער אין אַ מלוכהשער איםטיטוציע פאַר סאַציאַלער פאַרזיכערונג, ער האָט זיך אַפּילו אַרומגעטראָגן מיט פּלענער פון סאַציאַלע רעפּאָרמען. אים האָט רעוואָלטירט די דערנידערונג, אין וועלכער מען האָט אַריינגעשטויסן דעם

ארבעטער, ער האָט באוונדערט זיין געדולד. אין אַ שקיץ אויף אַזאַ טעמע האָט ער געהאט געשריבן: „ווי באשיידן זיי זענען די דאָזיקע מענטשן, זיי קומען דאָ בעסן. אָנשטאָט אָנצופאלן אויף דער אינסטיטוציע און אלץ צעברעכן, קומען זיי בעסן“. ער, דער רעוואָלטירער האָט דאָס נישט געקאָנט פארשטיין.

דער סאָציאלער פראָבלעם האָט בלויז קורץ געצויגן זיין אויפּמערקזאַמקייט. ער האָט אָבער אומעמוס מיט זיין גאַנצער קינסטלערישער קראַפט צו שפּאַט געמאַכט די הערשנדיקע, צווישנמענטשלעכע באַציונגען. דער סוחר בלאָך דערנידעריקט זיך אזוי ווייט פאַר זיין אַדוואָקאַט, און ער הערט אויף צו זיין אַ קליענט און ווערט פשוט דעם אַדוואָקאַטס אַ הונט. ווען דער אַדוואָקאַט וואַלט אים באַפוילן אַרונטערצוקריכן אונטערן בעט, ווי אין אַ הינזיטער בודע און פון דאָרטן בילן, וואַלט ער עס גערן געטאָן. און ווי אַמתדיק און רעאַליסטיש זענען דעם גלחם ווערטער, ווען ער זאָגט ביים סודותפולן באַגעגענען זיך מיטן באַשולדיקטן אין דער קאַטעדרע: „מען דאַרף נישט אַלץ אָננעמען פאַר אַמת, מען דאַרף עס אָננעמען פאַר נויטק“. אין יועף ק. מאַכט דעם אויספיר: „אַ טרויעריקע שטעלונג, פון לינגס בויט מען דעם יסוד פון דער אָרדענונג פון דער וועלט“.

פונקט ווי אין „פראַצעס“ אזוי זענען אויך אין אַנדערע שאַפונגען די קרעאירטע געשטאַלטן און קינסטלער-געשאַפענע סיטואַציעס אָנגעזען טיקט מיט קאָנקרעטן, דעמאָסאָפּאָרישן, בונטאַרישן אינהאַלט. בכלל פלעכטן זיך, ווי שוין דערמאָנט, אומעמוס צוזאַמען פיקציע און רעאַליטעט, דאָס איררעאַלע און דערשיינונגען פון דער טאַגטעגלעכער ווירקלעכע קייט. די ברויזנדיקע בונטאַרישקייט, די געאַציע, דאָס פאַהאייגיקן לויז, פאַנטאַסטיש קאָנקרעטע, נאַטוראַליסטיש געצייכנטע פּרטים דערמאָנען דאָ אין די סיררעאַליסטישע גרויסע שרייבער און מיר דוכט, אַן אַפילו קאַפּע קאַס קרעפטיקער סטיל, האָט אַן אייגנאַרטיקער אין זיין פּשמות און געפּרעסטיקייט, פאַרמאָגט אויך עפעס געמיינזאַמעס מיט דער סיררעאַליסטישער פראַזע.

מעגלעך, אַז ס'וועט מיר ווער פאַרוואַרפן, אַז פון קאַפּא, וועלכער נייט אַן אַלס עקזיסטענציאַליסטיש און פלעגט געשמעלט ווערן אַלס בייַ שפּיל פון ערגנסן מין דעקאַדענטישקייט, מאַך איד שיעור נישט קיין קרייַ טישן רעאַליסטיש און גלויבצייטיק אַ סיררעאַליסטיש.

דאָס לעבן, די דערפאַרונגען ווייזן אונדז, אַז דער אַמתער קינסטלער זוכט — דאָס איז נישט נאָר זיין רעכט, נאָר אין דעם באַשטייט אויך זיין

גרויסקייט — פארשידענע מיטלען און מעטאָדן פון קינסטלערישן אויס־
דרוק. סײַ פון דער פארגאנגנהייט, סײַ פון היינט זענען באקאנט גרויסע
שעפער פון אלע געביטן פון דער קונסט, וועלכע האָבן זיך באנוצט גלייכ־
צײטיק מיט פארשידענע מעטאָדן, כדי ארויסצוברענגען די ווירקלעכקייט.
מען קאָן קיין קינסטלער נישט קלאסיפֿיצירן אין שופֿלֿאָדן און צוקלעפֿן
עטיקעטן. אזוי איז טאָקע קאָפּקאָ לאַנגע יאָרן — און נאָך היינט — געווען
קלאַסיפֿיצירט, דערביי איז דער צוגעקלעפטער עטיקעט געווען, איידל גע־
זאָגט, נישט אינגאנצן קיין ריכטיקער. צווישן אַנדערע זינד, האָט מען אים
אויך פֿאַרגעוואָרפֿן, אַז זײַן שאַפונג האָט גאַרנישט צו טאָן מיט דער רעאַ־
לער וועלט, מיטן לעבן. דער „פּראָצעס“ אין דער ערשטער דײַ לױקנט
דאָס אָפּ. ווייל וואָס באַדײַט צ. ב. די ווערטער פון יוזעף ק., ווען ער זאָגט,
אַ נישט די, וועלכע האָבן אים אַרעסטירט, נאָך „די שולדיקע זענען די
אַרגאַניזאַציע, די הויכע באַאַמטע“. צי איז דאָס נישט פּראָטעסט קעגן
אַ באַשטימטער אָרדענונג אַ רעאַליטעט, ווען ס׳איז אפילו נישט אויסגע־
דריקט אויף אַ רעאַליטישן אופן?

אודאָי זענען אין קאפּקאָס שאַפונג פאראן אי פאטאליזם, אי שווע־
רער קאָשמאַר, אויסגעדריקט קודם אין דעם מענטשנס פאַרפֿלאַגטערמקייט
און אויסוועגלֿאָזיקייט. ס׳איז וואַרשיינלעך געוואָרן אַ וועלט־באַגעס, וואָס
האַט זיך אויסגעקריסטאליזירט ווי שוין דערמאָנט אויך, אויפן סמך פון
זײַן אייגענער לעבנס־סיטואַציע. אָט דעם וועלט־באַגעס דערקענען מיר
אַכמײסן אין זײַנע גאָר קורצע שאַפונגען, אין די קליינע גאַוועלן, אַפּאָ־
ריזמען, ארויסוואַנגען. אין אַ קליין מעשהלע וועגן מײזל, פאַר וועלכן די
וועלט ווערט אַלע מאָל קלענער און ס׳איז גענוג איין טריט צוריק, אַז די
קאץ זאָל עס איינשלינגען, איז גענוג געזאָגט וועגן דער וועלט און מענטש.
„ווי פאָרט איר?“ — פּרעגט איינער דעם אַנדערן, „כ׳ווייס נישט... אבי
ווייטער פון דאָגען, אַבי ווייטער“ — קענסטו אַלזאָ דײַן ציל? ... — אַנט־
לױפֿן פון דאָגען, אָט איז מײַן ציל („אַרויספאַר“). „כ׳בין געווען פאַר־
שטייפֿט און קאַלפֿ, כ׳בין געווען אַ בריק, וואָס איז געהאַנגען איבער אַן
אַפּגורנט“ („די בריק“). גיין, מיר ווילן נישט אָנגעמען, אַז דער מענטש
איז ווי אַ מױז אויף וועלכן עס לױערט די קאץ, אַז ער האָט קיין שום ציל
נישט און הענגט ווי אַ בריק איבער אַן אַפּגורנט. געוויסע עלעמענטן אין
זײַן שאַפונג זענען אונדז בפֿירוש דערווידער. בײַ מיר, ווי אַ לײענער, האָבן
אַ סך דערצײלונגען ארויסגערופֿן ממש דערווידערונג, ווי צ. ב. די גרויסע

דערציילונג „אומוואנדלונג“ (אָדער „טראנספארמאציע“). כלבין זיך מודה, אז געוויסע זאכן האָב איר קוים דערלייענט ביזן סוף.

פאַראַן אויך ביי קאָפּאַ אַן אויסטערלישער געמיש פון מענטשלעכער דערהויבנקייט, קעמפּערישקייט און טראַגישן אונטערגעבן זיך דעם פאַטאַלן גורל, און ס'איז כּפּירוּש דערווידער דאָס פאַטאַלע אונטערגעבן זיך, כּאָמיש עס רירט מיט זיין שיפּער טראַגיק, ווי צום ביישפּיל, ווען דער יונגער גע- אָרג פּירט אַליין אויס איבער זיך דעם אורטייל, אַריינשפּרינגנדיק אין וואַסער, בפרט, ווען דער שגעון פון אַלמז פּאָטער, וועלכער גיט אַרויס דעם אורטייל, איז איינגעהילט אין געהיימניש („דער אורטייל“). פאַ- ראַן ביי אים אויך זאָבן, אין וועלכע עס לויכט אַ שטראַל, ווי צום ביישפּיל „אַ פענצטער צו דער נאַס“.

די אנגסט און שרעק פון היינצייטיקן מענטש איז געוואָרן א טעמע נישט נאָר פאר דער ליטעראַטור נאָר אויך פאר וויסנשאַפטלעכע פּאָרשונג- גען, פאר דער מעדיצינישער וויסנשאַפט. בלענקינסטאָנס ניו גאָלד מעדי- צינישע ענציקלאָפּעדיע רעכנט אויס אויף 217 פארשידענע מינים אנגסטן און שרעקן, וועלכע מאַמערן אונדז היינט. פאַראַן אַ מיינונג, אַז אויסער די אויסערלעכע, פארמאָנט יעדער מענטש אינערלעכע שונאים, וועלכע לעבן אין אים גופא אין דער פּאָרס פון פארשידענע נייראָסטעמישע אנגסטן, שרעקן און פארפּאָלונגען. זאָל קאפּאָס מענטש פארפּאָלונג זיין אויך פון אזעלכע מינים שרעקן? איז אָבער אויך פאראן אַ מיינונג, אז יעטועדע אנגסט און שרעק האָט אירע וואַרצלען אויסערן מענטש.

וויפּל מ'זאָל זיך נישט דאַרפן אַמפּערן, מאַכן כּאָוואַרענישן און אָג- ווייזן אויפן גענאַטיוון, קאָגען זיי נישט פאַרשטעלן דעם פּאָקט, אַז אין דער טראַגישער געשמאַלט פון יידישן פראַגער באַאמטן האָט געלעבט אַ גרוי- סער קינסטלער און אַ גרויסער ווייזאַנער, אַ ווייזאַנער-טראַגיקער. זיין אזוי פאַנטאַסטישע און גלייכצייטיק אזוי רעאליסטישע וועלט איז נישט מע- גלעך צו אַקצעפּטירן און איז אויך נישט מעגלעך נישט צו אַקצעפּטירן. איז דען אין קאפּאָס קאָשמאַרע וויזיעס נישט פאראן די אַנונג פון אַ שפּעטערדיקער קאָשמאַרער ווירקלעכקייט? די אַנונג פון דער „קרעמאַטאָ- ריעס-עפּאָכע“? זענען דען אין „פּראָצעס“, אין „שלאָס“ און אין אַנדערע זיינע שאַפּונגען נישט פאַראַן קיין אַנטיציפּאָציע פון סימאָציעס און גע- שעענישן, וואָס זענען געקומען מיט אַ צוויי צענדליק יאָר שפּעטער? אונ- דזערע דערפּאָרונגען זענען אַוועק אַ סך ווייטער פון קאפּאָס, ער האָט

אָבער געהאַט זאָן אויסערסט פאַרשאַרפטן הוש, אפשר אַ יידישן הוש
פאַרויסצופילן דאָס קאָשמאַרע.

געווען פרווון אויסצוגעפינען אין קאפּא, שטיצנדיק זיך איבערהויפט
אויף זיינע „באמראכמונגען“ עפעס ספעציפישעס פון א יידישן דענקער. די
יעניקע האָבן אויך אין באַמראַמט גענומען דעם פאַקט, וואָס דער יידיש־
משעכישער שרייבער איז געווען געבונדן מיט דער יידישער סביבה, דער־
מאַנט זי אָפּטמאַל סאַרקאסטיש אין זיינע „פאַרצייכענונגען פון טאָג=בוך“,
גענומען געוויסע העלדן זיינע פון יענער סביבה, טראָץ דעם, וואָס זיי זענען
בלויז סימבאָלן. מען פאַרגלייבט אים אויך אָפּטמאַל צו דאָסמאָיעווסקין.
פאַרגלייבן זענען אָבער אָפּטמאַל אָנגעצויגן. אויף מיר, ווי אַ לייענער, נישט
אַריינלאָזנדיק זיך אין פאַרגלייבן, האָט געווירקט קאפּא דער גרויסער
בונמאַר, דער אומרויאיקער געוויסן, דער זוכער פון אמת און גערעכטיקייט,
דער נאָבעלער קינסטלער מיטן שאַרפן בליק און גרויסן האַרץ. און אַזעלכ־
כער איז ער טראָץ אַלעמען געווען.

באטראכטזונגען און רעיונות וועגן עקזיסטענציאלזיום

(אויפן ראנד פון אלבערט קאמיס בוך „די דזשומע“)

די היינצייטיקע עקזיסטענציאליסטישע שרייבער האָט מען אין פּוילן ביז מיט אַ צײַט צוריק געקאָנט בלוז פון צײַטונגס־אַרטיקלען, אין וועלכע דעם אויבנאָן האָט פאַרנומען די עקזאַטיק פון קאַפּע דע פּלאַר*, אָדער דער הוֹלד פון דער עקזיסטענציאַליסטישער באַהעמע און נישט קענענדיק זײַערע ווערק, האָט מען זײ צוגעשריבן אַלדאָס בײַז. ערשט דאָ נישט לאַנג האָט מען בײַ אונדז אָנגעהויבן איבערזעצן און אַרויסגעבן זײַערע ביכער, צווישן זײ אײך קאַמיס בוך „די דזשומע“, וואָס איז שטעל נאָכן דערשיינען פאַרשוונדן פון די בוכהאַנדלונגען.

ווען קאַמיס ראָמאַן איז אין 1947 דערשיגען אין פּראָנקרייך, איז ער געווען אַן אָפּטע טעמע. „האַסט געלייענט“, די דזשומע? — האָט מײַך אַ חבר געפרעגט און גלייך צוגעגעבן: „ס'איז אַן אמתע דזשומע, די עק־זיסטענציאַליסטישע טעאָריע. בררר... ס'האַט מײַך געעקלט פון די שטיש־רעס“... ס'איז אויבעריקנס גענוג געווען, אַן אַלבערט קאַמי זאָל קלאַסיפֿיצירט ווערן צווישן די אָנגעזעענע פאַרשטייער פון עקזיסטענציאַליזם און דער פּסק־דין וועגן זײַן בוך איז געווען אַ פאַרטיקער.

אַלבערט קאַמי ווערט פאַררעכנט צו די טאַלאַנטפולסטע פּראָנציוזישע שרייבער, צו די פּראָמינענטסטע שעפּער פון דער היינצייטיקער לימע־ראַפּור. ווי אַלע מאָל, ווען מען הויבט אויף פּלוצלונג גאָר הויך עמעצן, אָדער מען נירערט אים מיט אַמאָל אַראָפּ, איז מסתמא פאַראַן אַ שפּאַר ביסל איבערגעפּריבנקייט. מען איז שמענדיק גענויגט, אין אַזעלכע פּאלן,

* אַ באַקאַנטע קאַפּע אין פּאַריז אויף בולוואַר סען זשערמען, וווּ עס פּלעגן אַמאָל פאַרברענגען זשאַן פּאַל סאַרטר און סימאָן דע בּאָוואַר. שפּעטער איז זײ געוואָרן דאָס זאַמל־אַרט פון דער עקזיסטענציאַליסטישער יוגנט.

איבערצוטרייבן. אין דער קריטיק איז ווי אין לעבן. מאָס איז אַ דעליקאַטע זאַך. דאָס צילט בשום אופן נישט צו פאַרמינערן קאָמיס מאַלאַנט, הונט מ'האָט רעכט צו ספקן צי צווישן דער פּלעזאַדע היינצייטיקע פּראָנצויז זייטע פּראָנצויקער איז דורכיים אים געקומען דער נאַבל-פּרויז. דאָס איז שוין אַבער אַן אַנדער ענין, איבעריקנס איז באַקאַנט, אַז ליטעראַרישע פּרויזן זענען נישט אַלע מאָל די בעסטע מעסטער פון שרײַבערישע פּאַר-דינסטן.

צו דער ראַנגע פון גרויסע שרײַבער דערהויבט קאָמי, דוכט מיר, קאָדס, „די דזשומע“. זייגע פאַרערער רוקן לעצטנס אַרויס אין אויבנאָן „די ירידה“. דאָס האָזיקע לעצטע בוך זיינס האָט אָפּגעהילכט ווי אַ דונער אונטער אַ געדיכט פאַרוואַלקנטן, פינגערען הימל. קיין בליץ איז דאָס אָבער נישט, אפילו נישט קיין פונק פון ליכט, נאָך וואָס דער מענטש נאַרט אַזוי אין פינגערניש. אין אונזער אַנגסטיקער און פאַרוואַלקנט מער צייט טרייסלט אונדז ווי אַ דונער אויף דאָס פּראָבלעם פון דער מענטשלעכער גאַמור מיט איר טלענדיקן אינערלעכן בייז, דאָס פּראָבלעם פון מענטשלעכן שיקאַל, וואָס דער שרײַבער רוקט אַרויס מער ווי אין אַנדערז ווערק, מיט דער גאַנצער כּרומאַלער נאַקעטקייט אין „ירידה“. די פּראָגע פאַרוואַס דער מענטש איז אַזוי גענוגט צו באַגיין פאַרברעכנס אָדער זיין גלייכנילטיקייט צו די לייזן פון זיינע מיטמענטשן. קאָמי האָט מסתמא זיין גרויסע פּאַפּולאַריטעט געוונען קודם דערמיט, וואָס ער האָט גלייך פון אַנהויב פון זיין שרײַבערישער קאַריערע געשמעלט פּראָבלעמען, וואָס מאַטערן אַזוי שטאַרק דעם היינצייטיקן מענטש, כּפרט אין די נאָך-מלחמה-יאָרן.

* *
*

אַלבערט קאָמי איז געבוירן אין 1913 אין אַלזשיר און געלעבט דאָרט ביז 1940, ווען ער איז געקומען קיין פּראַנקרייך און צוגעשטאַנען צו דער ווידערשטאַנד-באַוועגונג. אין 1942 איז דערשינען זיין ערשטער ראַמאַן „דער פרעמדער“, וואָס האָט אין יענער צייט ווייניק וואָס געצויגן די אויפ-מערקזאַמקייט און, דעם אמת געזאָגט, קיין גרויסן אָפּקלאַנג נישט גע-האַט אויך נאָך דער מלחמה. דאָס קאָן מען אויך, טיילווייז פאַרשטייט זיך, דערקלערן מיט יענער צעפּרייסלעכער צייט, אין וועלכער דאָס פּראָבלעם

פון אויסגעווארצלטיקייט, מאָרד און שולדיקייט איז געווען אזוי קאָנקרעט און רעאל, אז יעשוועדע קרעאירטע סיטואַציע, בפרט קינסטלעך געשאַפֿע פענע, ווי טראַגיש־פּאַפּאַל זי זאָל נישט אויסזען, איז בלאַס געוואָרן אין אַנבליק פון דער דעמאָליטקער ווירקלעכקייט. וואָס מיר זאָלן אים נישט האָבן פּאַרצוואַרפן איינעם קרעאירן אַ וועלט, אין וועלכער דער מענטש פּלאַנטערט זיך צווישן אַבסורד און פּאַרפּרעמדקייט, זינלאָזיקייט און אויס־וועגלאָזיקייט, דאַרף מען אָבער פעסטשמעלן, אַז שוין אין זיין ערשטן ראַמאָן דערשיינט קאַמי, ווי אַ שרייבער מיט אַן אויסגעשפּראַכן אייגן פּנים, מיט אַן אייגענעם סטיל. און ס'איז נישט שווער זיך אַנצושמויסן, אַז ער איז צוגעטראָטן שרייבן מיט אַ פון פּאַרויס דורכגעטראַכטער קאָנצעפּציע, ער איז באַלד פון אַנהויב דורכום עקזיסטענציאַליסטיש.

מ'האַט דעציילט, אַז קאַמי האָט געהאַט אייניקע מאַל צווישן זיינע פּריינד אָפּגעוואָרפן דאָס באַטראַכטן אים אַלס עקזיסטענציאַליסט. אויב דאָס איז אמת געווען, האָט ער עס מסתמא געטאָן דערפאַר, ווייל מ'האַט געהאַט די געווינהייט אַריינצוואַרפן אַלע אזוי גערופענע עקזיסטענציאַליסטן אין איין זאַק. אין דעם פּרט איז ער זיכער גערעכט געווען, ווייל מ'קאָן דאָך אים נישט שמעלן אין איין ריי מיט, זאָל מען אָנגעמען, קאַפּקא, יאָ־נעסקאָ, קעסלערן, דירענמאַטן. אויך די פּראַנצוזישע עקזיסטענציאַליסטן ליסטן קאָן מען אַלע צוזאַמען נישט אַרויסערנעמען אונטער איין שילד. צווישן סאַרטר און נאַבריעל מאַרסעל איז ממש אַ תּהום. אפילו קאַמי, סימאָן דע באַוואַר, מאַלרעָ, אַגו, לאָזן זיך אויך נישט אָט אזוי אייגן פאַך אַריינפאַסן אין סאַרטרס עקזיסטענציאַליסטישע קאָנטורן. בכלל איז דאָס נישט קיין פשוטע זאַך — און אָפּטמאָל זינלאָז — צו קלאַסיפּיצירן שרייבער לויט באַשטימטע ריכטונגען. וווּ וועט מען צום ביישפּיל קלאַסי־פּיצירן ווערקאַרן? צו די עקזיסטענציאַליסטן? איז ער דאָך אָבער אזוי אַנדערשדיק פון די אויבן־דערמאָנטע שרייבער. און האָך איז ביי אים פאַראַן אַ סך פון דער עקזיסטענציאַליסטישער פּילאָזאָפּיע. זיי אַלע פאַר־בינדט אַ גרונט־געדאַנק, דאָס, וואָס איז אַמוועזנטלעכסטן, דוכט מיר, פאַרן עקזיסטענציאַליזם.

וואָס, אַלאָ, שמעלט מיט זיך פאַר דער עקזיסטענציאַליזם? ווי באַקאַנט איז דאָס נישט נאָר אַ ליטעראַרישע ריכטונג נאָר קודם כל אַ פּילאָזאָפּיע. סאַרטר איז דערשינען אויף דער אינעמעלעקטזעלער אַרענע קודם ווי אַן עקזיסטענציאַליסטישער פּילאָזאָף, אגב נישט אינגאַנצן אַריגינעל, ווייל דער עקזיסטענציאַליזם איז נישט נאָר אַ פּראַנצוזישער פּראָדוקט

און איז עלטער פון סארטרן. זיינע וואַרצלען האָבן אין דער העלפט פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט געשטעקט נאָך אין דענעמאַרק און געפּלעגט האָט אים דער דאָרטיקער פּילאָזאָף קערגעגאַר, שפּעטער דער דייטש הייַזגענער. דאָס איז אָבער דערמאָנט פאַרבייגענדיק. דער הייַזמיקער עקזיסטענציאַליזם, ווען ער איז אפילו גישט אינגאַנצן אַרייַנגעל, איז דאָך אין זיין אַנטוויקלונג אַ באַרייכערטער און טיילווייז אַן אַנדערער.

אין זיינע פּילאָזאָפּישע ביכער, ווי „דאָס זיין און די גישטיקייט“, וואָס איז דערשינען אין 1944, „דער עקזיסטענציאַליזם איז הומאַניזם“, האָט סארטר אויפגעבויט אַ גאַנצע פּילאָזאָפּישע קאָנסטרוקציע וועגן דער מענטשלעכער עקזיסטענץ און זיין גורל, וועגן דער מענטשלעכער פּערזענלעכקייט און דער פאַרטיידיקונג פון יחיד. פאַראַן אין דעם אַלעמען אויך גישט ווייניק בלפּול, סלאָגאַנען, און אַ סך רייד וועגן דער פּרייהייט פון מענטש. די פּרייהייט פון מענטש רעדוצירט זיך אָבער אינגאַנצן צו גענאַציע, צו ספּקות. סארטר פּרוּווט גיין אין די וועגן פון דעקאַרטן. ספּקות איז איבעריקנס די טרייבקראַפט פון יעדער פּילאָזאָפּיע.

לאַמיר אָבער קודם אַן קאָמענטאַרן פּרוּווין גאַנץ קורץ, אויף אַ פּשוטן ליטווישן איבערגעבן אין וואָס עס האַנדלט זיך.

דאָס איז, אַלזאָ, אַ פּילאָזאָפּיע וועגן דער מענטשלעכער עקזיסטענץ, „דער מענטש איז דאָס זיין.“ — שרייבט סארטר. דער מענטש דערשיינט פאַר אונדז, אָדער וואַנדערט איבער דער וועלט מיט זיין נאַקעטער עקזיסטענץ, מיט „זיין“, וואָס איז אין אייביקן געראַנגל מיט עפעס אַ „גאַר-גישטיקייט“, אינעם געראַנגל ערשט דערפּילט ער זיין אייגענע עקזיסטענץ, וועלכע ווייזט זיך אַרויס פאַר אַ צעריסענע, אַבסורדאַלע אין די בלאַגענישן. דערפאַר מוז דער מענטש זיין פּריי צו מאַן מיט איר וואָס אים געפּעלט. „דער מענטש וועט זיין דאָס, וואָס ער וועט אַליין פון זיך מאַכן.“ ער מוז האָבן דאָס רעכט זעלבשטענדיק, אינדיווידועל צו באַשטימען זיין מאַראַלע. שוין פּאַזיציע אָדער האַנדלונג אין יעדער קאָנקרעטער סיטואַציע. ער איז צו און פאַר זיך דער קוואַל פון אַלע מאַראַלע ווערמאָן און אַלס אַזעלכער איז ער פאַרמאָוואַרטלעך פאַר אַלע זיינע מאַראַלע ווערמאָן. דער מענטש בער מוז ער מאַכן, ווי די עקזיסטענציאַליסמן רופן עס אָן, דעם פּרייען אויסוואַל, דעריבער אויך קאָן ער גישט אונטערלייגן קיין נאַרמעס, וואָס דרייבן אַרויס פון פּאַליטישע, סאָציאַלע אָדער אידעאָלאָגישע איינשטעלונגען און קאָנצעפּציעס, ווייל נאָך דער מענטשלעכער אינדיווידואל גופא דיספּאָזירט מיט זיך אויף זיין אייגענעם חשבון.

קלאָר, אַז אויב מיר וועלן געוויסע גרונט-פּרינציפּן אָנהויבן אויסמיטשן בוכשטעבלעך, ווערט ער געפערלעך פאַר דער מענטשלעכער געזעלשאַפּט, קאָן ער פירן צו אינדיווידועלעך און געזעלשאַפּטלעכער אומפאַראַנטוואָרטיג-לעכקייט. דערווייַל אָבער זעען מיר, אַז די עקזיסטענציאָליסטישע שרייב-בער אין זייערע ליטעראַרישע ווערק, אַרויסגויענדיק פון אַזאַ שטאַנדפּונקט, דערהויבן זיך אָפּטמאָל צו אַ הויכער מאָראַלישער מדרגה און פּילן אויף זיך די שווערע פאַראַנטוואָרטלעכקייט, וואָס די צייט לייגט ארויף אויף זיי. אַ ביישפּיל דערפון איז טאַקע קאַמיס בוד, „די דזשומע“, אין וועלכן דער מחבר שטיצט זיך אויף דער עקזיסטענציאָליסטישער פּילאָזאָפּיע.

דער עקזיסטענציאָליזם, וואָס איז געבוירן געוואָרן ווי אַ פּילאָזאָפּיע, האָט ווייניק געווירקט מיט זיינע פּילאָזאָפּישע ביכער. זיין ברייטער וויר-קונגס-קרייז איז געוואָרן די ליטעראַטור, די בינע, דער עקראַן. נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה איז ער אַרויסגעשוועמן אין אויבנאָן צווישן די ליטעראַרישע ריכטונגען, איבערהויפּט אין פּראַנקרייך. סאַרטר איז פאַ-פּולער געוואָרן גישט דורך זיינע פּילאָזאָפּישע ביכער, נאָך דורך זיינע פּיעסן. די ראַמאַנען פון סימאָן דע באַוואַזאַר, פון קאַמי, קעסלער, די פּרייז-איבערגעזעצטע דערציילונגען פון קאַפּקאַ האָבן אין די יאָרן נאָך דער מלחמה פאַרנומען דעם אויבנאָן אין די שווי-פענצטער פון די פאַריזער בוכ-האַנדלונגען. קאַפּקאַ „פּראַצעס“ האָט זיך דערוואַרט אַ לאַנג לעבן אויף אַ פאַריזער טעאַטער-ביגע — און לעצטנס אויך ביי אונדז — און סאַרטרס דראַמעס האָבן דורכגעמאַכט אַ טריומף-מאַרש.

צי נאָר אין פּראַנקרייך?

ניין, דער עקזיסטענציאָליזם האָט אומעטום געשלאָגן טיפע וואַרצלען אין דער ליטעראַטור. אין פּראַנקרייך אָבער איז דאָס אַ באַזונדערע דער-שיינונג, ואפּשר צוליב אַ געוויסער ליטעראַרישער טראַדיציע. יעדער קאָ-טאַקליזם, יעדע גרויסע געשעעניש רופט זיך שמורמיש אָפּ אין פּראַנקרייך, מער ווי ערגעץ אַנדערש, אויף דער ליטעראַטור. אויב סאַציאַלע און פאַ-ליטישע אויפטרײסלונגען לייגן אומעטום זייער שטעמפל אויף דער לי-טעראַטור, קריסטאַליזירן זיך אָבער אין פּראַנקרייך אויס ביי אַזעלכע געלעגנהייטן שטרעמונגען און ריכטונגען, וואָס וואַקסן אויס צו טאָג-געבער און פאַרגעמען ענערגיש פּאַזיציעס. נאָך דער גרויסער פּראַנצויזיש-זישער רעוואָלוציע און די גאַפּאַלעאָנישע מלחמות איז געקומען דער ראַ-מאַנטיזם. נאָך דער פּראַנצויזיש-פּרייסישער מלחמה און פאַריזער קאָמו-נע איז אויפגעקומען דער סימבאָליזם. די ערשטע וועלט-מלחמה האָט גע-

לאָזן נאָך זיך דעם סיררעאַליזם — אנט האָט ער אויך טיילווויז אויפגע-
לעבט נאָך דער צווייטער מלחמה. די ירידה נאָך דער צווייטער וועלט-
מלחמה האָט באַלעבט און געשטעלט אויף די פיס דעם עקזיסטענציאַליזם,
וואָס האָט אָנגעהויבן שפראַצן שוין נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה.
זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז מען טאָר די זאך נישט געמען מעכאַניש. עס
הייסט אויך נישט, אַז יעדע ריכטונג איז שפּאַנגל-ניי, אַז אַלץ איז אָריגי-
נעל, הגם די פּרעדיקער פון די נייע ריכטונגען פּרעטענדירן אַלע מאָל אויף
אָריגינעלקייט.

מיט די ליטעראַרישע ריכטונגען אין פּראַנקרייך איז דאָס כמעט
אַזוי, ווי מיט דער פּאַריזער קליידער-מאָדע. זייער אָפּט געשעט, אַז אין
מאָדע איז נאָך אין פּולן גאַנג און עס באַווויזט זיך שוין אַ נייע. ווען זי
דערגייט צו אונדז, געוועלטיקט זי אַלמעכטיק. אויב ברייטע קליידער מאַכט
מען צו יעדער פיגור ברייט, אויב דאַקעגן שמאַל-געפאַסט, איז אויך דאָס
זעלבע. אין פּראַנקרייך איז, אין קעגנזאַץ צו דעם, ווי עס דוכט זיך, די
מאָדע גאָרנישט אַזוי אַלמעכטיק, אַזוי שטייף, און אויך נישט אַזוי אָריגי-
נעל. יעדער מאָדעליסט געמט פאַר זיין נייעם מאָדעל דיסקרעט עפעס פּין
אַ פּרעדיקער מאָדע. עס גיבן זיך איבער און קרייצן זיך געשמאַקן און
טענער. אַזוי אויך קרייציקן זיך און פּרעפן זיך צוזאַמען שעפּערישע נייע-
גונגען, ליטעראַרישע ריכטונגען, וואָס באַדייט נישט, אַז ס'זענען נישטאָ
קיין רייבונגען און צוזאַמענשמויסן. זיי מאַכן אָבער רייכער און פּילפאַר-
ביקער דעם ליטעראַרישן פּירמאַמענט. דאָס זעלבע קומט אויך פּאָר ביי
באַזונדערע שעפּער.

און אויב מיר האָבן געמאַכט אַ פּאַרגלייך מיט דער מאָדע, דאַרף מען
דערמאַנען, אַז אין פּראַנקרייך איז אַ ליטעראַרישע שיטה בפּירוש אַ מאָ-
דע, וואָס דריקט זיך אויס אין דער קליידונג, אין דער האַלטונג, אין הולד,
אין אופן פון זאַמלען זיך אין די קאַפּען. די ראַמאַנטיקער האָבן געהאַט
זייער אַרט-קליידונג, פּריזור, געזאַמלט זיך אין סאַלאָנען. ביי די עקזיסט-
טענציאַליסטן האָט די אויסערלעכע מאָדע געשלאָגן רעקאָרד. יונגע
סנאָבן טראָגן באַקטבערד, פּאַרלאָזן זיך אפּילו היפשע בערד, קאַקעטירן
מיט אָפּגעלאָזנקייט, זינדיקן נישט מיט זויבערקייט. ס'איז איינערעסאַנט
געווען אין די נאָך מלחמה-יאָרן זיך צוצוקוקן אין קאַפּע פּלאַך צו אַזעלכע
יונגע-לייט מיט אַ לולקע אין מויל און מיט אַ פּאַרטראַכט געזיכט, וואָס
דריקט נישט פּיל אויס. און דער עקזיסטענציאַליסטישער סנאָביזם באַ-
גרענעצט זיך נישט, ווי מ'האַט געוואָלט זיך איינרעדן, צו איין ספּעציעלן

שיכח. ער איז אַריינגעדורנגען כמעט אומעטום צווישן דער יוגנט. צו אונדז איז דער עקזיסטענציאַליזם געקומען מיט אַ גרויסער פאַרשפּעטיג-קונג און אָנגענומען האָט זיך טאַקע קודם כל דאָס אויסערלעכע אין באַ-טשימטע יוגנט-קרייזן.

זייער אָפּט האָט מען דעם עקזיסטענציאַליזם באַבראַכט טאַקע פון שטאַנדפונקט פון עקזיסטענציאַליסטישן סנאָביזם. עקזיסטענציאַליזם איז געוואָרן כּמש אַ סינאָנים פון פיזישער און מאַראַלישער צעבראַכנקייט, פון אָפּגעלאָזנקייט, אויב נישט נאָך ערגער. צו האָט דאָס עפעס געמיינזאַ-מעס מיטן ווירקלעכן עקזיסטענציאַליזם? יאָ און ניין. די עקזיסטענציאַ-ליסטישע ליטעראַטור אין אירע פאַרשידענע וואַריאַנטן האָט אָן סבּק גע-ווירקט, זי האָט אַרויסגעבראַכט די צעטרייסלעכקייט פון אונדזער צייט, געוויזן דעם מענטש אַ פאַרלוירענעם, אָן איינזאַמען, אַ צעטומלטן, אַ צע-טראַטענעם. און צייטגווייז איז אַ צושטאַנד, וואָס רופּט אַרויס ביי אונדז ווידערווילן און עקל. מי'זאָל האָבן געפרעגט סאַרפּרן אין יענע יאָרן פאַר-וואָס ער קרעאירט אַזעלכע צעבראַכענע, אויסגעוואָרצלעטע געשטאַלטן? „וואָס בין איר שולדיק — זאָל ער האָבן געענטפּערט — אַז אַזוי איז דאָס לעבן, אַזוי זענען זיי, די מענטשן.“ „נישט אַלע מענטשן זענען אַזוי“ — זאָל מען אים האָבן צוריקגעענטפּערט.

דאָס האָט מסתמא סאַרפּר געוואוסט, ווייל ער האָט דאָך אויך דעמלט פאַרקערפּערט קינסטלעריש דעם דעמלטיקן יוגנט קעמפּער האַגרי מאַרטען אין זיין ווערק אונטערן זעלבן נאָמען.

דער סנאָביזם איז געווען דער שאַטן פון עקזיסטענציאַליזם, ווי ער איז דאָס אַלע ומאַל אין אַזעלכע פּאַלן. אין חשבון האָט מען אים אָבער אַריינגערעכנט און באַנוצט זיך אויך מיט אים אין דער פּאָלעמיק. און די פּאָלעמיק איז געווען אַ שאַרפע און האַלט נאָך אָן, הגם אין אַ מילדערער פּאַרם. „די קונסט הויבט זיך אָן דאָרט, וווּ דער מענטש פאַרלאָזט דאָס מתים-שטיבל און דערזעט אַ בוים, דעם הימל, אַ קינד“ — האָט געשריבן ערענבורג, קריטיקירנדיק די עקזיסטענציאַליסטישן. דערויף האָבן זיי גע-ענטפּערט, אַז קודם זיצן זיי נישט אין קיין מתים-שטיבל און וואָס שייך דעם אומרו, דעם אַנגסט, וואָס פרעסן היינט דעם מענטש, זענען זיי לעבעדיקע באַשטאַנד-טיילן פון לעבן. אַלבערט קאַמי האָט נאָך געענטפּערט דערויף: „אַנטיציפּאָדירן זיך מיט די שיינקייטן פון דער וועלט, מוזן מיר גלייכצייטיק איינקריצן אין זכרון דאָס בילד פון די דערנידעריקטע.“ און סאַרפּר האָט אין דער קאָמוניסטישער צייטשריפט „אַקציען“ געהאַט

געשריבן: „די אַנגסט איז נישט נאָר אַ שמערונג פאַר דעם מענטשנס מעטיקייט, נאָר פאַרקערט, זי רעגט אָן צו אַקציע. ...דער עקזיסטענציאַל־ ליוזם באַדייט נישט העלעקטירן זיך מיט דער פאַרבישערטקייט, דער עקזיסטענציאַליזם איז אַ הומאַניסטישע פּילאָזאָפּיע, וואָס רעגט אָן צו אַקציע, צו אַנשמרענג, צו קאַמף, צו מענטשלעכער סאָלידאַריטעט.“ „קאַמף, וואָס איז אַ רעזולטאַט פון אַנגסט?“ — האָט איראַנוירט דער פּראָנציאָווישער קריטיקער לאַרניאַק.

ס'איז אַ לאַנגער דיאַלאָג מיט אַ סך מיספּאַרשטענדענישן פון ביידע זייטן. ס'גייט נישט אין קיין טרעפלעכע פּאַרהוורפן און ענטפּערס, נאָר אין דער עצם־פּונקציע פון דער קונסט, פון דער ליטעראַטור. „די ליטעראַטור האַרף נישט נאָר אָפּשפּיגלען, נאָר אויך געשטאַלטיקן, פּורעמען דאָס לעבן“ — זאָגן איינע. דערויף האָט קאַמי געענטפּערט, אַז „די קונסט איז מסוגל זיך צו פאַרוואַנדלען אין אַ לוקסוס־שקר און דער דורכשניט־ לעכער מענטש, פּונקט ווי דער קינסטלער, וויל זען דעם אמת“. לויט אים איז די קונסט „אַ רעוואָלוציע קעגן די נישטיקייט און דער אומפּערפּעקטקייט פון דער וועלט“. און די מיסיע פון קינסטלער איז „צו רעדן פאַר די, וועל־ כע קאָנען דאָס אַליין נישט מאַן“. „די קונסט טאָר נישט זיין קיין מאַנאָ־ לאַנג“ — האָט ער באַהויפּטעט.

ס'האַנדלט זיך אין גרונט גענומען אין צוויי אַנדערשידקע קאָנצעפּ־ ציעס וועגן מענטש און וועלט. פאַראַן אַ היסטאָרישע קאָנצעפּציע וועגן מענטש אָדער ווי עס רופן דאָס טעאָרעטיקער — היסטאָריזם, לויט וועלכן דאָס מענטשלעכע באַשעפּעניש פאַרמירט זיין גאַטור, זיין כאַראַקטער און היסטאָרישן פּראָצעס פון סאָציאַלע אומשטענדן און אומוואַנדלונגען. די עקזיסטענציאַליזם — יעדנפאַלס דער גרעסטער טייל פון זיי — זעען אין זאָאָ אויפפאַסונג אַ געפאַר פאַר דער מאַראַל, איבערהויפּט אין דער באַגלייט־דערשיינונג, וואָס מע רופט היסטאָרישע גוימוענדיקייט און וואָס לויט זיי דינט אָפּט צו פאַרדעקן פאַרשידענע פאַרברעכנס. זיי דעפינירן דעם מענטש לויט אַ מאַראַלישער קרומערע און נישט היסטאָרישער. די מענטשלעכע גאַטור איז אומפאַרענדערלעך, דאָס בייז אין איר הערשט אויסער די ראַמען פון צייט. דער מיטאַלאָגישער קאָנפּליקט צווישן קרע־ אַנען און אַנטיגאָנען, ווי דאָס האָט געוויזן אַנא אין זיין דראַמע, איז אַ קאָנפּליקט פון אַלע צייטן און אַלע געזעלשאַפטן — דאָס איז דער קאָנפּליקט צווישן די, וועלכע הערשן און די, איבער וועלכע מע הערשט. פּונקט ווי קרעאַן פון דער מיטאַלאָגיע האָט געהאַנדלט לויט די גוימוענ־

דיקיימן פון די מלוכה-אינטערעסן, אָדער ווי מ'וואָלט געזאָגט — לויט אַ נויטווענדיקייט פון דער שעה — ווען ער האָט פאַרבאָטן צו פאַרגראַבן דעם קערפּער פון אַנטיגאָנעם ברודער און פאַרן ברעכן דעם פאַרבאָט באַפּוילן צו באַגראַבן אַנטיגאָנען לעבעדיקערהייט, אַזוי באַרעכטיקט מען אויך היינט מיט פאַרשידענע נויטווענדיקייטן פון דער שעה די גרויס-זאַמסטע טאַגן. קרעאַן איז די ברומאַלע מאַכט, דאָס בייז, אַנטיגאָנע — דאָס הומאַניטאַרע. קרעאַנס און אַנטיגאָנעס עקזיסטירן שטענדיק. דאָס בייז טרעט אַרויס אין לויף פון דורות אין פאַרשידענע געשטאַלטן, אַלע מאָל אונטער אַן אַנדער שלייער, אָפטמאַל אונטערן מאַנטל פון פּראָגרעס. אין דער פּוילישער ליטעראַטור פון פאַר די לעצטע עטלעכע יאָר האָט אַמבולאַנסטן אַזאַ געדאַנקענאַנג אויסגעדרוקט יעזשי אַנדזשעיעווסקי אין זיינע „פינצטערנישן פאַרדעקן די ערד“. אַ מאַרקוועמאַדאָ האָט געקאָנט עקזיסטירן גישט נאָך אין מיטלעלטער.

מע וואָרפט די עקזיסטענציאַליסטן אוימאויפהערלעך פּאָר, אַז זיי זענען אַהיסטאָריש, באַטראַכטן פּראָבלעמען אויסער צייט און באַדינגונגען, אַז זיי שפּיגלען גישט אָפּ דאָס רעאַלע לעבן, העכסטנס פאַררעגיסטרירן יי פאַקטן, עפיזאָדן, שאַפּן קינסטלערישע סיטואַציעס און דערפאַר פּאָר-לירט זייער פּראָזע דעם כאַראַקטער פון דער עכטער, גרויסער, רעאַליסטישער ליטעראַטור. מען טענהט אויך צו זיי: — איר זענט אַנגאַזשירטע שעפּער, אָבער אין וואָס אַנגאַזשירט, ווי אַזוי אַנגאַזשירט, אויב אַלץ איז זינלאָז, אויסוועגלאָז?

ווי זעט עס אין דער אמתן אויס? ווי זעט עס אויס אין דער ליטעראַטור?

נאָך סאַרטרון איז קאָמי דער אַממייסטן כאַראַקטעריסטישער פּאַרשמיי-ער פון דער דאָזיקער שימה. זשאַן לאַרניאַק האָט געשריבן וועגן אים, אַז ער איז „דער אַממייסטן קלאַרדענקנדיקער צווישן די עקזיסטענציאַליסטן“. וועלן מיר נעמען אַלס אילוסטראַציע זיין בוך „די רזשומע“, אין וועלכן עס טרעפן זיך צוזאַמען פיל קניפּ-פּונקטן פון דער עקזיסטענציאַליסטישער אויפפאַסונג און וואָס טיילט זיך אויס אין קאָמיס אַפּאָנטן מיט זיין טיפּן הומאַניטאַרן אויסדרוק. אין דאָזיקן ראַמאַן האָבן מיר אויך באַר זיך יענע אויסטערלישע דראַמאַטישע סיטואַציע, וואָס איז טאַקע אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר די עקזיסטענציאַליסטישע שרייבער, אָבער דאָ איז דאָס גישט קיין אַכסראַקט געשאַפּענע וועלט, ווי עס טרעפט צייטנווייזן

ביי זיינע העלרן פרעמן נישט ארויס אין מיטאָלאָגישע מאַסקעס, ווי עם געשעט אַפּטמאַל ביי סאַרטן („פּליגן“), ביי אַנן („אַנטיגאַנע“) אָדער ביי אַנדערע. דער שרײַבערײַשער שטאַף האָט געקאַנט זיין גענומען פון אונדזער אייגענער ווירקלעכקייט.

אַם ווי עם זעט אויס אין קאַמײַס „די דזשומע“:

אין דער אַלזשירער שטאַט אַראַן, וואָס געפינט זיך ביים ברעג ים, באַזויזן זיך שטשורעם. זייער צאָל וואַקסט פון טאָג צו טאָג וואָן אין די טויזנטער יאַרן זיי אין די הויפּן, אויף די טרעפּ פון די הייזער. די גרויסע באַאומרוואיקונג פון די איינזונדער האָט זיך באַרעכטיקט. עם ברעכט אויס אַ דזשומע=עפּירעמיע. די שטאַט ווערט אַפּגעשניטן פון דער וועלט. זי האָט נישט קיין גענוגדיקע סאַניטאַרע און מעדיצינישע מיטלען צו קעמפּן קעגן דער מגפּה, וואָס פאַרשטאַרקט זיך מיט יעדן טאָג. עם דוכט זיך, אַז אַלע זענען פאַרמשפט אומצוקומען אין קאַנוולסיע=יסורים. וואָס בלייבט צו טאָן? אונטערגעבן זיך? אָדער טראָץ אַלעמען זיך קעגן שטעלן? דער דאָקטער ריע, דער הויפּט=העלד פון בוך מאַכט דעם אויס=וואָל: קעגנשטעלן זיך דער מגפּה אפילו, ווען די לאַגע איז האַפּטונגסלאָז, ווייל אַנדערש וואָלט געהייסן אַקצעפּטירן די ברוטאַלע, אַבסורדאַלע מאַכט. דעם זעלבן אויסוואָל מאַכט זיין פּרייַנט מאַרו. ער וואַרפט אַלע זיינע באַ=שעפּטיקונגען, שטעלט זיך צו צו דער סאַניטאַרער דינסט, איינשטעלנדיק דאָס לעבן. דער אויסלענדישער זשורנאַליסט ראַמבער רעזיגנירט צו פאַרלאָזן די פאַרפעסמעטע שטאַט, ווייל ער וויל בלייבן ביי דער זייט פון די פאַרפעסמעטע, כדי זיי צו טראָגן הילף. „ס'איז אַ חרפּה צו זיין גליק=לעד אַליין“ — זאָגט ער. דעם זעלבן פּרייַויליקן אויסוואָל מאַכן אויך אַנדערע און די מגפּה ווערט לסוף באַזיגט.

ס'איז נישט שווער זיך אַנצושטויסן, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט סימבאָליק. אויפן אַרט פון דער דזשומע קאָן זיין מלחמה, פאַשיוס, אָדער אַז אַנדער ברוטאַלע קראַפט קעגן וועלכער מע מוז קעמפּן, ווי קעגן אַ מגפּה. צום סוף פון בוך וואָרנט דער מחבר נישט צו לאָזן זיך פאַר=שיכורן מיטן ערשטן זיג, ווייל „דער מיקראָב פון דער דזשומע שטאַרבט נישט און פאַרשווינדט קיינמאַל נישט פּולשמענדיק, ער קאָן יאָרנלאַנג בלייבן איינגעשלאָפּן אין מעבל, אין די וועש, ער וואַרט געדולדיק אין די ווענט פון די וויינגען, אין די נאָז=טיכלעך און אין פאַפּיר אויף

א גינסטיקער צייט, ווען צום אומגליק פאר די מענטשן וועט די מגפה זיך אויפוועקן און דעמלט וועט זי ווידער שיקן אירע שטישורעם שטארבן ערגעץ-וואו אין א גליקלעכער שמאָט.

לאַמיר געדענקען, אז ס'איז געווען נאָך דער מלחמה, נאָך דער הויטלעריסטישער מגפה. דער ליינער קאָן גלייך מאַכן דעם פאַרגלייך: דער פאַשיסטישער מיקראָב איז נאָך נישט פולשטענדיק טויט. ווי מיר זען, אַלזאָ, באַמראַכט קאָמי, דער עקזיסטענציאליסט, די קונסט ווי אַ שליחות. דער מחבר פון דער „דזשומע“ פילט אויף זיך די שווערע פאַראַנטוואָרטלעבקייט צו וואָרענען די פעלקער אויסצוהיטן זיך פאַר נייע מגפות. מ'קאָן, פאַרשטייט זיך, האָבן צו אים אַ טענה פאַרוואַס ער זאָגט נישט ווי אַזוי זיך אויסצוהיטן. דערויף וואָלט ער מסתמא געענט-פערט, אז אַ שרייבער איז נישט קיין דאָקטער, וואָס פאַרשרייבט רע-צעפטן.

דאָס איז אָבער נישט דער איינציקער זין פון בוך. דער מחבר, ווי שוין אויבן דערמאָנט, ברענגט דאָ אַלזייטיק צום אויסדרוק די עקזיסטענציאליסטישע פילאָזאָפיע — אין זיין אייגענער באַגעמונג. איר פאַנענטרעגער איז טאָרו. און זינט ער, טאָרו איז אַלס יונגער בהור ביי געווען אויף אַ פראַצעס, וווּ מ'האַט אַ מענטש פאַרמשפט צום טויט, האָט ער פאַרשפאַנען, אז אונדזער געזעלשאַפט שפאַרט זיך אָן אויף טויט-אורטיילן, אז איר אָרגאַניזם איז צעפרעסן פון מיקראָב פון דער דאָזיקער מגפה. „...אויף דער ערד זענען פאַראַן מגפות און קרבנות און מ'דאַרף, אויף וויפל ס'איז נאָך מעגלעך, נישט איינגיין אָנטייל צו נעמען אין דער מגפה.“ באַקעמפן די מגפה הייסט קעמפן קעגן יעטוועדער גע-וואַלדטאָט, הייסט קעמפן קעגן מאָרד בכלל. טאָרו צווייפלט צי דאָס טויטן אַ געוויסע צאָל מענטשן קאָן באַרעכטיקט זיין מיטן אויסרייז, אז מ'וועט דערפאַר שפעטער שוין נישט דאַרפן טויטן. איז ווי אַזוי וואָלט טאָרו געקעמפט אין דער היינטיקער, קאָנקרעטער סיטואַציע? נאָכפאַלגנ-דיק זיין געדאַנקען-גאַנג, קאָן מען דרינגען, אז ער וואָלט געקעמפט קעגן מלחמה-געפאַר, קעגן פאַשיזם, קעגן אומגערעכטיקייט — מיט איין וואָרט קעגן אַלע מגפות פון אונדזער צייט. ווי אַזוי? דאָס דערוויסן מיר זיך נישט, ער זאָגט נישט וואָס ער וואָלט געמאַן. ער זאָגט אונדז בלויז, וואָס ער וואָלט נישט געמאַן; ער וואָלט בשום אופן נישט איינגענאַנגען צו ברענגען מענטשלעכע קרבנות פאַר דעם מאָרגנדיקן גליק. ער וואָלט

דער עיקר נישט איינגעגאנגען אויף עקספערימענטן, לגבי וועלכע ער וואלט געהאט מאָראַלישע ספקות.

ספקות דריקט אויך אויס דער כראָניקער, ד. ה. דער מחבר גופא אין באַצוג צום מענטשלעכן וויסן און וואָרנעם נישט צו האָבן צופיל צופרוי צום אייגענעם געדאַנקען-סיסטעם. „דאָס בייז אויף דער וועלט קומט כמעט שטענדיק פון אומוויסן; מיט גוטן ווילן קאָן מען אַמאָל ברענגען אַזוי פיל שאָדן, ווי מיט שלעכטע כוונות...“ אפילו דער גלח פאַנעלוקס, הויבט אָן, גאָכדעם ווי ער איז בייגעווען ביי די גסיסה-יסורים פון קראַנקן, שטאַרבנדיקן קינד, צו ספקן, צי דאָס צוזאַגן שטענדיק גליק אויף שפּעטער באַרעכטיקט אַ רגע פון מענטשלעכן פיין היינט. און ראַמבער-צווייפלט בכלל אין דער נויטיקייט פון העלדנמאַט, ווייל אין דער אמתן, זאָגט ער, שטאַרבט מען פאַר אַן אידעע און נישט פאַרן גוטס פון מענטש.

איז פאַרוואָס האָט זיך ראַמבער מקריב געווען און געבליבן אין דער פאַרפעסטער שטאַט? ווייל דער מענטשלעכער אינסטינקט און דאָס געפיל פון סאָלידאַרישקייט מיט אַנדערע מענטשן צווינגען צו האַנדלונג-גען, וואָס שטייגן אריבער דעם פערזענלעכן אינטערעס. זייער גוט. איר האָט אָבער דאָס רעכט אים צו פּרעגן: וואָס טוט מען דעמאָלט, ווען אַזעלכע אינסטינקטן און געפילן זענען ביי מענטשן נישטאָ? ווייסן מיר דאָך, אַז נישט אַלע מענטשן זענען ענלעך צו אים, ראַמבערן און אָפּט-מאָל זענען זיי פונקט דער היפך פון אים. כאַקומט זיך טאַקע דער אייג-דרוק אין אַזעלכע פּאַלן, און דאָס סיי ביי קאַמי, סיי ביי פיל אַנדערע עקזיסטענציאָליסטישע „שרייבער, אַז זיי לעזן פּראַבלעמען אויסער די ראַמען פון די קאָנקרעטע באַדינגונגען און אומשטענדן.

קאַמי באַדירט גאָך אין זיין כּוּד פיל פּראַבלעמען, וואַרפט אָן אַ סך געדאַנקען, און ווען אפילו מיר זעען נישט קיין לעזונג ביי אים, ווייל בלוזע געאַציע איז ווייט נישט גענוג, איז דאָך אַ פאַרדינסט, וואָס די פּראַבלעמען ווערן געשטעלט. אַ גאַנצער דור היינצייטיקע שרייבער האָבן פאַרזען דעם היינצייטיקן מענטש אין זיינע אַנגסטיקע ראַנגלענישן, דעם מענטש פון דער „אַמאָס-עפּאָכע“. דאָס האָט גאָך דורשטיקער, עמפינדלעכער געמאַכט דעם היינטיקן ליינער אויף דער עקזיסטענציאַליסטישער ליטעראַטור, וועמענס פיל באַהויפטונגען זענען אים נישט צום האַרצן און געוויסע ביכער, ווי זאָל מען אָננעמען, סאַרטס, „די מויער“, זענען ממש דערווידער.

גיין, מ'קאן נישט מסכים זיין מיטן פאטאליזם פון מענטשלעכן גורל, מיטן דעגענערירען אין מענטשן, מיטן יאוש און אבסורדאליטי פונעם לעבן, מיט וועלכע די ליטעראטור איז איבערגעזעטיקט. מיר ווערן זיך קעגן דעם, מיר ווילן נישט, אז מ'זאל אונדז פארמאוסן און פארגיפטן דאס אזוי אויך שווערע לעבן. מיר האבן אבער א ברירה אפצווארפן דאס, וואס געפעלט אונדז נישט און אנצונעמען בלויז דאס גומע, — נישט דאך קיין איין דערשייגונג אין לעבן, וואס זאל פליסן בלויז מיט א לויטערן אדער בלויז מיט א מוטנעם, ברודיקן שטראם. און דאס גומע אין אזא עקזיסטענציאליסטיש בוד ווי „די דזשומע“ אדער אויב נעמען פארשידענע ביישפילן — „דער אלטער מענטש און דער ים“ אדער נאך „דער פראצעס“, איז דער טיפער הומאניטאריזם, די ווארהאפטיקייט, די זארג פאר דער מאראל, פארן מענטשלעכן אין מענטש, דער ווילן צו באקעמפן דאס ביז.

ווען מיר האבן פאר זיך א קונסט-ווערק, ווען מיר לייענען א בוך אדער קוקן אויף א בילד, רוקט זיך אן, צי מיר ווילן, צי מיר ווילן נישט, א געוויסע קאנפראנטאציע מיטן לעבן... „נישט אמת, ס'איז פאלש, אזוי איז דאס נישט“ — פראכט זיך טיילמאל דער לייענער אדער צושויער און די באציאונג צום ווערק ווערט בלאס, קאלט, ווייל קונסט מוז קודם זיין ווארהאפטיקייט, אמתדיקייט, מוז פארמאגן א מענטשלעכן אמת, א פסי-באלאגישן אמת. דער צווייטער גרונט-באדינג איז די הומאניטארישקייט, אן וועלכער ס'איז נישט פארצושמעלן זיך קיין שום קונסט-ווערק. און ס'איז נאך נישט באוויזן געווארן, אז נאך אזוי און נישט אנדערש קא-גען דער אמת און דער הומאניטאריזם קומען צום אויסדרוק. פאראן מסתמא הונדערטער אופנים זיי אויסצודריקן. מיט דער מאס, דוכט מיר, דארף מען מעסטן שעפער און זייערע שאפונגען און צווישן זיי אויך די עקזיסטענציאליסטישע.

דער היינטיגער מענטש און דער נייער ראָמאַן

(זענן „שטילער“ און „האַמאָ פּאַבער“)

שוויצאריע איז באקאנט אויף דער וועלט מיט אירע בערג, מיט איר שיינער אָזערע, מיט די אינטערנאַציאָנאַלע צוזאַמענטרעפן. פאַרן לעצטן צענדליק יאָר איז איר צוגעקומען אַן אַנדער מין רום — אַ ליטעראַרישער רום. דאָס קליינע שוויצאַריע איז ווי מיט אַמאָל אַרױפגעטרעטן אויף דער ליטעראַרישער וועלט־אַרענע דורך אירע צוויי באַרימטע שרייבער — דעם דראַמאַטורג דירענמאַט, וועמענס פיעסעס עס טריומפירן אויף די בינעס פון פיל לענדער, און דעם שרייבער מאקס פריש, וועלכער האָט זיך באַרימט געמאַכט קודם מיט זיינע צוויי ראָמאַנען: „שטילער“ און „האַמאָ פּאַבער“. עס האַנדלט זיך נישט אין מאַכן אַ פאַרגלייך צווישן די צוויי שוויצאַרישע שרייבער, נאָר אין דערמאָנען, אז ביידע האָבן זיי אין דער היינטיגער ליטעראַטור אַריינגעבראַכט עפעס נייעס, נאָוואַטאַרישעס.

די צוויי ראָמאַנען פון מאקס פריש זענען געוואָרן ליטעראַרישע „שלאַגערן“ און האָבן אַרויסגערופן אַ סך אַפּקלאַנגען. ביידע ביכער זענען אין אַ פאַרהעלטנישמעסיק קורצער צייט איבערגעזעצט געוואָרן אויף פיל שפּראַכן. זיי זענען אויך דערשינען אין פּויליש.

מיט וואָס האָבן „שטילער“ און „האַמאָ פּאַבער“ אַזוי שטאַרק געצויגן אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט סיי פון דער קריטיק, סיי פון לייענער־עולם?

אַן ספּק איז דאָס די שמעע, דער היינטיגער מענטש אין זיינע ראַנגלעגישן און אין זיין פאַרלױרנקייט, אין וועלכע יעדערער געפינט אַ זיך גופא. נישט ווייניקער אָבער קומט דאָ אין באַטראַכט די פאַרם פון ראָמאַן, די „טעכניק“, די נישט קאָנווענציאָנעלע קאַנסטרוקציע, וואָס האָט די קריטיק אפּשר אממיינסטן פאַראינטערעסירט.

אין דער ליטעראַרישער וועלט רעדט מען היינט זייער פיל וועגן דעם נייעם ראָמאַן, וואָס הויבט אַן געבוירן צו ווערן. עס ווערן געמאַכט פיל

עקספערימענטן, איבערהויפט אין פראנקרייך צווישן נייעם דור שרייבער. מאַקס פריש האָט, קאַנטיק, זיך געלאָזט מיט דרייטע טריט אויפן וועג פון עקספערימענטירן. יעדער פון די צוויי ראָמאנען איז אנדערש געבויט, פארמאָגט אז אנדער קאַנסטרוקציע, הגם ביידע זענען געשריבן אין דער ערשטער פערזאָן, אין דער פאַרם פון א טאַג-בוך, פון פארצייכענונגען. דאָס זענען צוויי אנדערש קאַנסטרואירטע ביכער, צוויי עקספערימענטן, וואָס דארפן ארויסברענגען אין זיין גאנצער פסיכאָלאָגישער טיף דעם מענטש פון אונדזער צייט. שטילער און פאבער, די הויפט-העלדן פון די צוויי ראָ- מאנען זענען צו זיך אינגאנצן נישט ענלעך, דאָס לעבן פון יעדערן בא- זונדער איז נאָר אנדערש געפלאסן. ביידנס לעבן ווערט אָבער דערפירט צו יענעם טראַגישן מעמפן ווינקל, פון וועלכן ס'איז נישטאָ קיין אויסוועג. אָנהויבן דאָרף מען פון „שטילער“, קודם שוין דערפאַר, וואָס ער איז עלטער. דער ראָמאַן איז נאָך דערשינען אין 1954, און ווי עס דוכט מיר, האָט דער מחבר עפעס געלערנט פון זיין ערשטן עקספערימענט. דער ראָמאַן באשטייט פון צוויי נישט גלייכע טיילן. דער ערשטער טייל זייער אַ לאַנגער, דער צווייטער אַ קורצער, צוזאמען 650 זייטן. אָבער נישט נאָר אין דעם באַשטייט די נישט גלייכקייט. דער צווייטער טייל איז ווי אַן אַנטיפעזע צום ערשטן.

א געוויסער אמעריקאנער פון דייטשישער אָפּשטאמונג מיטן נאָמען וואיט קומט צופאַרן קיין שווייצאָרע און ווערט גלייך ביים אָנקומען אַרעט- טירט, ווייל מען דערקענט אין אים דעם מיט 6 יאָר צוריק געהיים פאַר- שוונדענעם סקולפּטאָר שטילער, וועלכן מ'האַט חושד געווען אין פאַר- ברעכנס. זיין יונגע שיינע פרוי, זיין ברודער, זיינע אַמאָליקע פריינד, אַלע דערקעגען אין אים דעם פאַרשוונדענעם שטילער, אָבער ער מענהט, אַז ער איז וואיט און ווייסט נישט פון קיין שום שטילער. זיצנדיק אין תפיסה פארשרייבט ער סיסטעמאטיש זיינע פערפעטיעס מיט דער אדמיניסטראַ- טיווער מאַכט און אַלעמענס אַנשמערענגונגען אים איינצורעדן, אַז ער איז שטילער, וועמענס פארגאנגענהייט עס ווערט ביי דער געלעגנהייט אויפ- געדעקט פאַר אים. דער דאָזיקער לאַנגער טאַג-בוך, אין וועלכן עס זענען אַריינגעוויקלט פארשידענע געשעענישן, בילדעט דעם ערשטן טייל פון ראָ- מאַן. און מערקווירדיק: מיר זענען גענויגט דעם אַרעסטאַנט צו גלויבן, ער איבערצייגט, אַז ער איז נישט דער פאַרשוונדענער שטילער.

ערשט אין צווייטן טייל, וועלכער באשטייט אין פארצייכענונגען פון פראָקוראַר, וואָס האָט געפירט די אויספאַרשונג, דערוויסן מיר זיך דעם

אמת. פון „נאָכוואַרט פון פּראָקוראַר“, ווי עס איז באַטימלט דער צווייטער טייל, ווערט קלאָר, אַז דער טאַג-בוך אַנטהאַלט אַ מיטאַם, אַ פּיקציע, אַז אײַגערעדעניש פון אַ מענטש, וועלכער איז אַנטלאָפּן פון זיך אַליין און וויל זיך דערצו נישט מודה זיין, ווייל ער וויל ווייטער פארבלייבן פאר זיך און פאר דער וועלט, אן אנדערער ווי ער איז געווען, ער וויל ארויסבאקומען זיך פון זיין אײַגענער הויט.

שטילער האָט נישט געקאָנט געפֿינען קיין אָרט אין לעבן. ער איז גע-ווען אַ געפֿאַנגענער פון זײַנע אײַגענע פּרוימען און שטענדיקע נישט דער-פילטע האָפּענגונען. האָט ער געוואָלט באַפּרײַען זיך פון דער אײַגענער נישטיקייט, ראַטעווען זיך דורכן אַנטלויפן פון אײַגענעם איר, פון אלץ, וואָס איז געבונדן מיט זיין אינדיװידואַל, אַלזאָ, פון זיין קונסט, פון דער פּרוי, וועלכער ער האָט נישט געקאָנט גליקלעך מאַכן, פון דעם בירגער-לעבן סנאַבישן לאַנד, צו וועלכען ער האָט געפילט אַ פּאַראַכטונג. צוריק-געקומען איז ער נישט ווי אַ בירגער געבונדן מיט זיין היימלאַנד, נאָר ווי אַ טוריסט, ער האָט בעסער געוואָלט זיין אין אײַגענעם פּאַטערלאַנד אַ פּרעמדער.

פון „נאָכוואַרט פון פּראָקוראַר“ דערוויסן מיר זיך, אַז אַלץ האָט זיך אויפגעקלערט. שטילער איז באַפּרײַט געוואָרן פון תּפּיח, איז זיך צו-נויפגעאָנגען מיט זיין פּרוי, האָט צוריק אָנגעהויבן צו לעבן מיט זיין אײ-גענעם לעבן, הגם ער שאַפט שוין נישט קיין קונסט-ווערק, נאָר באַשעפּ-טיקט זיך מיט קעראַמיק, וואָס דריקט ווייניקער אויס דעם אײַגענעם איר. באַלד דערנאָך אָבער שטאַרבט זיין פּרוי, די טאַלאַנטירטע טענצערין, וועלכע האָט פאר אים מקריב געווען איר קונסט און איר געזונט. שטילער בלייבט אַליין מיט זיין אײַנזאַמקײט, מיט זיין יאוש און אומרו און ווארט וואָס דער קאַפּריזנער גורל וועט אים ווידער ברענגען. דעם אויספיר לאָזט דער מחבר דעם לײַענער אַליין מאַכן און ס'איז גאַרנישט שווער אים צו מאַכן: פון זיך גופא וועסטו נישט אַנטלויפן, פון לעבן קאָן מען זיך נישט ארויס-דרײַען, עס האלט מיט אײַזערנע צוואַנגען, און פּרוווסט זיך ארויסרייסן פאַר יעדן פּרײַן, וועלן אַלע וועגן דיך צוריקפירן צו דער גרויער ווירק-לעכקייט.

צי וויל דען אָבער דער מענטש שטענדיק אַנטלויפן פון זיך?

פאַבער האָט נישט געזוכט אַזאָ אויסוועגן. אים איז דאָס איבעריקט נישט נײַטיק געווען. ער איז נאָר אן אנדער מענטש, לעבט אין תּוך אין

אנדערע באדינגונגען. שטילער איז זייער א קאמפליצירטע פערזענלעכקייט. זיין אומזיכערקייט און אומגלויבן אין זיך גופא שטאמען וואָס אן אמת פון אויסערלעכע סיבות. בעתן בירגער קריג אין שפּאַניע האָט ער נישט אויסגעפירט די פליכט, וואָס איז געלעגן אויף אים, ער האָט נישט גע-שאָסן צו די פראַנקאָ-סאָלאַדאַטן, ווען ער איז אַליין געבליבן אויף אַ פּאַ-זיציע, וואָס מ'האָט אים כסדר דערמאָנט; ער האָט אויך נישט דערפילט זיינע קינסטלערישע אַמביציעס, אומגלוקלעך געמאַכט זיין פרוי, פאַרצאָן זי מיט א געליבטער און אַליין אין ערגעץ קיין גלויב נישט געפונען. און דאָך האָט זיין אומגלויב געשמעקט ווי אין אים גופא, ווייל ער האָט נישט קיין אָנשפאַר אין זיך גופא, ער פאַרמאָגט נישט קיין שטאַנד האַפטיקייט. זיין אינדיווידואַליטעט איז אַ צעשפאַלמענע, אַ צעשפּליטערטע. פאַבער דאַקעגן האָט יאָ אַן אינערלעכן פעסמן אָנשפאַר.

וואלטער פאבער איז אן איגושיניער, א פארליבטער אין זיין ארבעט. ער גלויבט אין זיין בארוף, אין זיינע קענטענישן, ער גלויבט אינעם כוח פון דער טעכניק, אין פאָרשריט. אים פרעסט נישט קיין צווייפל, ווייל ער קאָן אלץ מאטעמאטיש אויסרעכענען, לאָגיש באנעמען. פאבער ליידט נישט פון קיין אינערלעכער צעריסנקייט, ווי שטילער. ביי אים זענען נישט פאראן קיין קאנפליקטן מיט זיך גופא, ער לאָבט אויס אלע מינים איבער-לעבונגען, קאָן זיך אפילו נישט פאָרשמעלן וואָס דאָס באדייט איבערלע-בונג, פאָרגעפיל. ער איז א טעכניקער, א חיינסשאפטלער און עס עקזיסט מירן פאר אים נאָר פאקטן, זאכן, וואָס מ'קאָן פעסטשמעלן, באגרייפן: וויסנשאַפטלער. ער גלויבט אויך נישט אין קיין צופאָלן, אָדער עפעס אין א בלינדן גורל, דאָס אלץ איז פאר אים מיסטיק. ער זאָגט וועגן זיך: „מיר איז קיין מיסטיק נישט נייטיק, מיר איז גענוג מאטעמאטיק“, אלאָ, ער איז א מענטש, וועלכער שטייט „מיט ביידע פיס אויף דער ערד“.

און אָט אַרום דעם לעבן פון אַזאַ ניכטערן, קאַלט-אויסגערעכנטן מענטש האָט זיך ווי אין שאַטן געשפיגט עפעס א געהיימע נעץ, אין וועלכער ער איז סוף כל סוף געפאַנגען געוואָרן. איין צופאַל צעשמערט זיין אָנגעצייכנטן פלאַן, א צווייטער צופאַל צעטרויסלט זיין ביז איצטיק לעבן. מיט אמאָל איז זיין גאנצע וועלט, וואָס ער האָט באנומען מיט אזוי פיל לאָגיק און מאטע-מאטישער אויסרעכענונג, דערשיגען פאר אים, ווי א מוראדיק רעטעניש, זיין פראקטישער און ניכטערער קוק, זיין גלויבן אין טעכנישן פאָרשריט האָבן אים נישט געקאָנט פארהיטן פון א גרויסער לעבנס-מפלה.

מיט צוואנציק יאָר צוריק האָט פאבער קעגן זיין ווילן זיך צעשיידט מיט זיין האלב-ידישער געליבטער. די שטאַלצע און סענטימענטאלע האנט נאָ לאַנדסבערג, אַ טאָכטער פון אַ יידישן פּראָפּעסאָר פון מינכען, וועלעכער איז אומגעקומען אין אַ היטלעריסטישער תּפּיסה, האָט אין לעצטן מאָמענט זיך אָפּגעזאָגט חתונה צו האָבן מיט אים, ווייל איר האָט זיך גע-דוכט, אַז ער וויל דערמיט בלוין אויסדריקן זיין קעגנערשאַפט צום צעווילע-דעמן אַנטיסעמיטיזם, — ס'איז געווען אין 1936, נאָכן פּאַרעפּנאַלעכן די גירענבערגער געזעצן — וואָס האָט אָנגערירט איר מענטשלעכע ווירדע. דער יונגער אינזשיניער וואלמער פאבער האָט געמוזט פארלאָזן שוויצאריע און אָפּפּאַרן קיין באַנראד אויף אַ פּאַסטן. זינט דעמלט איז ער אין שליחות פון יונעסקאָ שוין אויסגעווען אַ האַלבע וועלט, באַשעפּטיקנדיק זיך מיט דער ווירטשאַפּטלעכער אנטוויקלונג פון די אָפּגעשטאַנענע לענדער. זינט דעמלט האָט ער גאַרנישט געוואָלט וועגן זיין אמאָליקער געליבטער. און אָט האָט ער אויפן שיף, אומקערנדיק זיך פון אמעריקע, באגעגנט אַ צוואנציק יע-ריק מיידל. צווישן פופציק יעריקן פאבער און יונגן מיידל אנטשטייט אַ פּריינדשאַפט, דערנאָך אינטימע געפילן. נאָך אַ געמיינזאמען אויפהאַלט אין פאַרזי באַגלייט זי פּאָבער קיין גריכנלאַנד, ווו עס לעבט און אַרבעט אלס וויסנשאַפּטלער האננא לאנדסבערג, די מוטער פון מיידל. פאבערס יונגע געליבטע קומט אום אין אַ פּאַרפּאַל און ס'ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס איז זיין אייגענע טאָכטער. דער לייענער פארלאָזט פאבערן אַ צעבראָכענע-נעם, קראַנקן און געפייניקטן פון באַוווסטזיין, אַז ער האָט דערפירט צום טויט זיין אייגן קינד און פארניכטעט דאָס איינציקע גליק פון דער אייג-זאמער, פארעלטערטער האננא.

פאַטעאַליזם? כ'האָב נישט באַקומען אַזאַ איינדרוק.

געוויינלעך ווערט אזא בוך באַצייכנט מיטן טיטל „שוואַרצע ליטע-ראשור“. אַ סטערעאָטיפּישע באַצייכענונג. כ'מין, אַז דער דורכשניטלעכער לייענער, וועט פארמאכנדיק דאָס בוך, מאכט אזא אויספיר: „אין לעבן קאָן אַלץ געשען און עס העלפן נישט קיין שום חכמות“.

אין וואָס אָבער באַשטייט די נייקייט, די נאָוואַמאָרישקייט, וועגן וועלכער עס איז דערמאָנט געוואָרן?

קודם אין דער קאָנסטרוקציע, אין דער פּאַרס פון דאָמאָן. ביידע זענען געבויט אויפן סמך פון אינערלעכן מאָנאָלאָג, ביידע זענען געשריבן אין דער פּאַרס פון טאָג-ביכער, אָבער אין דער אמתן אין דער פּאַרס פון נישט קאָאָרדינירטע, טיילמאָל צעפלאַסענע, כמעט כאָאָטישע פּאַרציי-

כענונגען, פונקט אזוי, ווי דער העלד-נאראמאָר וואָלט עס פארצייכנט פאר זיך אליין, נישט מאכנדיק קיין אָנשטרענג צו סיסטעמאטיוורן, אָדער ס'זאָל ארויסקומען געפילט, גלאַטיק. פליסט די נאראציע אין פארשידענע ריכטונגען, רייסט זיך, פלאַנטערט זיך, די באַטראַכטונגען און רעיונות מישן זיך איבער מיט זכרונות, דער נאראמאָר שפרינגט איבער פון איין טעמע צו דער צווייטער, איבערהויפט אין „שמילער“. פון קיין עפיק קאָן שוין קיין הייד נישט זיין. די עפיק הערט בכלל אויף צו זיין דער פונדאָ מענט. וואָס שייך „שמילער“ איז דער ראָמאן נישט איינהייטלעך געבויט, צייטנווייז זענען די פארצייכענונגען ביז נאָר געפרעסט, און צייטנווייז אויסערסט צעצויגן, זיגזאזיק, וואָס פאָדערט ביים ליינער, נאָכצופאָלגן מיט אויפמערקזאם. איד גלויב נישט דאָס זאָל זיין א מעלה, ניכער מאַ טערט עס דעם ליינער. „שמילער“ קאָן אויך צוויידייטיק פארשטאַנען ווערן: אי ווי א רעאליסטישער פסיכאָלאָגישער ראָמאן, אי ווי אין א גע-וויסער מאָס — אן אלעגאָריע. שמילער איז א מין קרענק פון אונדזער צייט, יעדער מענטש קאָן זיין א שמילער.

„האַמאָ פאָכער“ איז מער איינדייטיק, אַלץ איז דאָ רעאליסטיש, נישט פיקטיוו, די רעאליטעט איז נישט פארפלאַכטן מיט פיקציע, ווי אין „שמילער“. פון אָנהייב ביזן סוף פאָלגט נאָך דער ליינער מיט שפאָנונג די רעלאַציעס אָדער כמעט באַריכטן וועגן די רייזעס, פערופעטיעס און שפעטערדיקע איבערלעבענישן. דער מחבר האָט דאָ אויסגעמיטן די צע-צוינגקייט. דער סטיל איז דאָ אומעמוט אן אויסערסט געפרעסטער, כמעט פראַטאָקאָלאַטישער, ער פארמאָגט אָבער אן אינערלעכן ריטם. פאבער איז דאָך נישט קיין שרייבער, נאָר אן אינזשיניער און פארשרייבט וועגן די געשעענישן פרוקן, באַריכטסמעסיק. צוזאמען אָבער מיט זיין אינערלע-כער ענדערונג, אין אָנבליק פון טויט, ווערט זיין שפראַך ווייכער, עס פליסט פון איר אַ פאַרבאָרגענע דיכטונג. די קורצע נאָמיצן, איבערהויפט אין צווייטן טייל, וואָס טראַגט דעם טיטל „צווייטער עטאַפּ“, שפיללען אַפּ קנולן איבערלעבונג.

דער געפרעסטער, באַריכטסמעסיקער סטיל איז כאַראַקטעריסטיש, אויך פאר אנדערע שרייבער, וועלכע זוכן נייע אויסדרוק-מיטלען, נייע וועגן צו שאַפן דעם אזוי גערופענעם נייעם ראָמאן.

א צווייטער כאַראַקטעריסטישער שפריך, וואָס לאָזט זיך אָבסער-וירן ביי דעם גרעסטן טייל עקספערמענטירער, איז די מענדענין זיך אומצוקערן צום פסיכאָלאָגישן ראָמאן, וואָס קאָן איינגטלעך נישט בא-

טראכט ווערן פאר נאָוואַטאַרישקייט. ביי פרישן אָבער איז אויך אין דעם פרט פאראן עפעס נייעס — דער מענטש אין זיין אומפארענדלעכן גורל דערשיינט אין אלע מעגלעכע אינערלעכע טראנספאָרמאציעס. מיר זענען דעם מענטש אן אָפגעשפּיגלטן אין פארשידענע שפּיגלען.

און נאָך א פרט: די פּסיכישע עקספּערטיזע, אויב מ'קאָן זיך אזוי אויסדריקן, דעם מענטשנס אינערלעכע וועלט איז טראַץ דעם, ווי עס דוכט זיך אויבנאויפיק אויס, כסדר געבונדן מיט דער אויסערלעכער וועלט, מיט די געשעענישן, שוין אָפגערעדט, וואָס אין ביידע ראָמאָנען וויקלען זיך דורך די פארשידנסטע לעבנס־פּראָבלעמען און וועלט־פּראָבלעמען. אפילו צו פאבערס לעבנס־מפּלה האָבן אויך מיטגעוויירקט, אויב נישט דירעקט, איז אומדירעקט, די געשעענישן פון דער פארגאנגענהייט.

אין סך הכל: צוויי ראָמאָנען, פון וועלכע יעדערער איז אויף זיין אופן אַן אינטערעסאַנטער ליטעראַרישער עקספּעריומענט.

**..די היינצייטיקע אפאקאליפסע
„אָדער די מענטשלעכע אָנגעלעגנהייטן“**

געווען אמאָל שרייבער, וועלכע האָבן זיך פארמאָסטן צו שאַפן אַ וויזיע פון דער צוקונפטיקער וועלט. דער ענגלישער הומאַניסט טאַמאַס מאָר האָט אין 16=טן יאָרהונדערט געוויזן אין זײַן ראָמאַן „אומאַפּיע“ אַ צוקונפטיקע מענטשלעכע געזעלשאַפט, אין וועלכער ס'וועט הערשן יושר און גערעכטיקייט. דער פראנצויזישער שרייבער זשול ווערן האָט מיט הונדערט יאָר צוריק אָנגעהויבן אַ סעריע ראָמאַנען, אין וועלכע דער צוקונפטיקער מענטש באַהערשט די ימען און דעם רוים. אין אונדזער היינטיקער אָננסטיקער צײַט שוועבט פאַרן קינסטלערס אויגן גיכער די וויזיע פון וועלט=צעשטערונג, אַ וויזיע פון דער אַפאָקאליפסע. אין פאַראַן אַן אַפאָקאליפסע, וואָס איז פּערזאָניפּיצירט אין אַ געל פּערד.

עלזא טריאַלע האָט אין איר לעצטן ראָמאַן „דער געלער פּערד“ אָדער די מענטשלעכע אָנגעלעגנהייטן“ זיך פאַרמאָסטן צו ווייזן, ווי אַזוי ס'וועט אויסזען די וועלט נאָך דער אַטאָם=מלחמה, זי האָט געשאַפן אַ קינסטלע=רישע וויזיע פון דער טאַטאַלער פאַרטייליקונג. טריאַלעס ביכער זענען שטענדיק אָנגעזאפט מיט עיקרדיקע, היינצייטיקע, מענטשלעכע אָנגע=לעגנהייטן און שטענדיק רופט אירם אַ בוך אַרויס גאַנץ פאַרשידנאַרטיקע אַפּקלאַנגען. „דער געלער פּערד“, וואָס איז דערשינען אין אַקטאָבער 1953, האָט באַזונדער געצויגן אויף זיך די אויפּמערקזאַמקייט און אַרויסגערופן פיל פּאָלעמיק.

* * *

עלזא טריאַלע געהערט צום עלטערן דור פּראַגרעסיווע פראנצויזישע שרייבער. די מחברין פון „געלן פּערד“ איז אַ באַזונדערע דערשייגונג אין דער פראנצויזישער ליטעראַטור. זי געהערט צו די שרייבער, וועגן וועלכע

ס'איז שווער צו זאָגן, ווען זיי האָבן געשטעלט זייערע ערשטע ליטערארישע טריט. זי איז פארהעלטנישמעסיק שפעט געקומען אין דער ליטעראטור, אָבער דערפאר כמעט ווי א פארטיקע, רייפּע שרייבערין. געבוירן און דערצויגן אין אַ משפּחה פון יידיש-רוסישער אינטעליגענץ, האָט זי איר יוגנט פאַרבראַכט אין רוסלאַנד און איינגעזאַפּט אין זיך די בעסטע פּראַ-דיציעס פון דער גרויסער רוסישער, קלאַסישער ליטעראטור. דערנאָך האָט זי געשעפּט פון די קוואַלן פון דער פּראַנצויזישער ליטעראטור. איר ליטע-רארישע קולטור זעט אויס צו זיין א סינמעזע פון צוויי גרויסע ליטערא-טורן. עלזא טריאַלע איז גישט נאָך אַ ראָמאַנען-שרייבערין, נאָך אויך אַ פּעיקע עסייאַסטיק, אַן איבערזעצערין און אַן עמפּינדלעכע טעאטער-קרי-טיקערין. ס'זענען באַקאַנט אירע איבערזעצונגען פון טשעכאַוון און מאַיאַקאָוסקי אויף פּראַנצויזיש און אירע טרעפלעכע אָפּהאַנדלונגען וועגן די צוויי שרייבער.

פאַראַן לייענער, וועלכע האָבן גערנער עלזא טריאַלע אַלס עסייאַסטי-און-קריטיקער, ווי אַלס ראָמאַניסט. מ'האַט איר גישט איינמאָל פאַרנע-וואָרפּן, אַז אירע ביכער זענען דורכגעדרונגען מיט סקעפּטיציזם, מיט יאוש. דאָס איז איר רעכט, אָבער ס'איז גישט אינגאַנצן ריכטיק. ביים ערשטן שלונג האָט טאַקע איר א בוך דעם בייגעשמאַק פון פעסימיזם. ווען מע לייענט צום ביישפּיל איר בוך „דער אינספּעקטאָר פון די חורבות“ דוכט זיך ביים אָנהויב, אַז דער העלד אַטעמט מיט דער עקזיסטענציאַליסטישער לופט. הויבט מען אָן טיפּער אַריינדריינגען, דערפּילט מען די ווארעמקייט פון אַפּטימיזם און מענטשלעכער האָפענונג. טיילמאָל מיט איין זאַץ מאַכט די מחברין צוגישט די פאַרוורפּן, אָדער דעם ערשטן פּאַלשן איינדרוק, ווי צ. ב. ווען אַנטאַני בלאַז, דער הויפּטהעלד פונעם ראָמאַן „דער אינ-ספּעקטאָר פון די חורבות“ זאָגט: „דער, וועלכער נעמט גישט קיין אַנטייל אין לעבן, בלייבט איינזאַם, איינזאַם און אליין ווי אַ בר מינן“ (f. 224). עלזא טריאַלעס ביכער זענען פּילאַזאָפּיש-פּסיכאָלאָגיש, אַפּטמאָל פּאַנטאַס-מאגאריש, אָבער אלע מאָל רעאַליסטיש.

טריאַלע איז אַ ווונדערבאַרע דערציילערין. אַזא פּילפאַרביקע נאַראַציע פאַרמאָגן קינדער-שרייבער. ווען מע לייענט אירע ביכער, זאָל דאָס זיין „דער ווייסער פּערד“, „גוט מאָרגן טערעז“ און דער עיקר „דער אינספּעקטאָר פון די חורבות“, האָט מען דעם איינדרוק, אַז די מחברין צילט פאַרצושטעלן די ווירקלעכקייט, די סאַמע אָנגעווייטיקטע פּראָבלעמען פון אונדזער רעאַליטעט אין דער פאַרם פון אַ מעשה, אַן אומעטיק מעשהלע

אָבער אן אינטערעסאנטס, וואָס לאָזט אָן אומפאַרגעסלעכן אייגנרוק. טרעפלעך האָט געשריבן דער פראַנצויזישער ליטעראַטור-קריטיקער זשאַן לאַראַנאַק, אָן „עלזאַ טריאַלע האָט די פעיקייט צו טראַנספּיגורירן פאַר אונדז די געשעענישן, ווי פאַר גרויסע קינדער, ווייל אַזעלכע זענען מיר“.

פון אויבן געזאָגטן וועט קלאַר זיין, אָן „דער געלער פּערד“ איז אַ קאָנסעקווענטער ווייטערדיקער אַנטוויקלונגס-פּראָצעס פון עלזאַ טריאַלעס שאַפונג, הגם דער ראָמאַן שטייגט אַריבער אַלץ, וואָס די מחברין האָט ביז איצט געשאַפן. ס'וואָלט פאַלש געווען, צוליבן גרויסן פאַרמעסט פונעם ווערק און דער געוואַנטקייט פון דער מחברין, אויסצושיילן דעם ראָמאַן, ווי מע האָט עס געפרווט טאָן, פון טריאַלעס גאַנצן שעפּערישן איינגארט.

* * *

„דער געלער פּערד“ שילדערט דעם צושטאַנד פון דער וועלט און דער מענטשהייט אויף צו מאַרגנס נאָך די אַטאָמישע באַמבאַרדירונגען. אויף 450 זייטן דערציילט אונדז די מחברין מיט דער גענויקייט פון אַ וויסנשאַפּטלעך צו וואָס עס האָט דערפירט די אַטאָמישע מלחמה. ווי אַזוי ווייזט זי אונדז דאָס? עלזאַ טריאַלע האָט אויסגעוויילט אָן אַריגינעלע פאַרם. דער ראָמאַן איז דערציילט אין דער ערשטער פּערזאָן, און די מחברין אַליין איז ווירקלעך דער הויפט-העלד, זי גופא לעבט איבער דעם גאַנצן אַטאָמישן קאַשמאַר, זי, די לעבנגעבליבענע כאַפּט זיך אויף נאָך דער קאַטאַסטראַפּע ווי נאָך אַ לעטאָרגישן שלאַף. אַפּגעשיילט פון איר הויט, אַן אַטאָמיש שרעקבילד, הויבט זי זיך אָן צו דערמאַנען, אַז ס'איז געווען מלחמה, אַקופאַציע, תּפּיסות, קאַנצענטראַציע-לאַגערן. אָט וואָס זי דערציילט:

„כ'בין געלעגן אין אַ וואַרעמער בלאַטע, ביז אין דער העלפט איינגע-גורעט אין אַ קלעפּעדיקער מאַסע. כ'האָב געהאַט מיינע הענט, מיינע פּיס, מיינ קאָפּ... כ'בין אָבער געווען נאַקעט. מיינ קערפּער איז באַשטאַנען פון פּוילנדיק פּלייש, אָן הויט. די ווייכע בלאַטע האָט באַדעקט מיינע ווונדן ווי אַ באַלזאַם, אַ קלעפּעכץ. דורך אַ וואַרעמען נעפּל האָט זיך דורכגעריסן עפעס אַ שיינ, אפּשר דער אַפּשיין פון הימל. עפעס האָט זיך באַוועגט אין מיינ מוח, ווי אין אַ קלעפּעדיקער בלאַטע. כ'האָב געזונקען אין שוידער און אין אומבאַווסטזיין“.

„דאָס איז געווען דער ערשטער קאָנטאַקט מיט דער נייער וועלט“.
 „ווען כ'בין צום צווייטן מאָל צו זיך געקומען, איז שוין איבער מיר
 געווען עפעס אַ הימל, אַ שטערן. אין אַן אַבסאָלוטער שטילקייט האָב איך
 באַזעגט מיט מיינע ליפּן, אָבער זיי האָבן נישט אַרויסגעגעבן קיין שום
 קלאַנג. אין טיפּער אימה האָב איך לסוף דערפילט, ווי מיינע האַר באַוועגן
 זיך אויפן קאָפּ און כ'האָב נאָכאַמאָל איבערגעריסן מיטן לעבן. דערנאָך
 — נאָך וויפּל צייט איז דאָס געווען? — איז מיר געלונגען אויפצוהויבן
 דעם קאָפּ, זיך אַרומקוקן אַרום זיך. ביסלעכווייז איז מיר געלונגען אַרויס=
 צוקריכן פון דער בלאַטע. זי איז איצט געווען אינגאַנצן טרוקן און האָט
 געהאַט די פאַרם פֿון מיינ קערפּער, פּונקט ווי אַן אָפּגוס פון גיפּס. כ'האָב
 אויך געלאָזן אין דער בלאַטע מיינ אלטע הויט. איצט בין איך באַדעקט
 געווען מיט אַ נייער הויט, אַ דעליקאַטע און גלאַנצענדיקע, פּונקט אזוי ווי
 די הויט מיט וועלכער עס באַדעקן זיך בראַנדווונדן... ביסלעכווייז האָב איך
 זיך געשטעלט אויף די פיס. ס'האַט מיר אַ שלאָג געגעבן דאָס טאַג-ליכט.
 אַרום מיר האָט זיך אויסגעשפּרייט ווייט ביזן האַרציאָנט טרוקענע בלאַטע
 און גראַז, גראַז, וואָס איז גרין געווען ביים וואַרצל און שוואַרץ ביים שפיץ,
 כ'האָב זיך אַרומגעקוקט און דערזען, אַז מיינ בעט פון בלאַטע געפינט זיך
 אויפן ראַנד פון אַ משופּעדיק, באַרגיק אַרט און אַז אונזן פּליסט אַ קליין
 טייכל. כ'בין אַרונטערגעגאַנגען, זיך אויסגעשפּרייט אויפן בויד און גריק
 געטרונקען פון טייכל... ס'האַט מיר באַהערשט פיין און אימה מיט אַזאַ
 קראַפט, אַז כ'האָב געוואָלט אַ סוף מאַכן מיטן לעבן. ווי אזוי אָבער? ס'איז
 געווען וואַסער אין טייד, אָבער נישט גענוג אויף זיך צו דערטרינקען. ס'איז
 געווען גראַז אויסצופלעכטן אַ שטריק, אָבער ס'איז נישט געווען קיין בוים
 זיך אויפצוהענגען. מ'האַט געמוזט איבערטראַגן דאָס אומדערטרעגלעכע...
 צי בין איך דער איינציקער לעבעדיקער נפש אויף דער גאַנצער וועלט?“.

גיין, די העלדין פון ראָמאַן איז נישט די איינציקע לעבנגעבליבענע.
 נאָנט לעבן איר געפינט זיך אַ צווייטער „געראַמעוועטער“, אַן אַמעריקאַנער
 פּילאָט. און אָט ווי ער זעט אויס: „...א געזיכט אָן אַ נאָז, מיט אַ לעבעדיקן,
 דורכדרינגלעכן בליק, וואָס האָט געשטראָמט פון צוויי לעכער, וועלכע
 האָבן זיך געפונען אויף דער רויטער גלאַנציקער הויט אַנשטאַט אויגן.
 ברייטע, בלויע פלייש-פאלדן אַרום אן אנדער עפענגונג האָבן פאַרנעשטעלט
 אַ מויל. אַ גאַלער קאָפּ. די הויט אויפן קאָפּ און שטערן איז געווען אַנגעצויגן
 היז צום פלאַצן. אַרום די אויגן-לעכער דאַקענן האָט די הויט זיך געוויקלט
 לויז און אויפגעבלאָזן... טרערן האָבן זיך געגאָסן פון די לעכער אין וועלכע

ס'זענען איינגערטראָבן געווען די אויגן, אַ שטימע האָט זיך אַרויסגעריסן פון דער עפענונג אויפן אָרט פון מויל, אַ שטימע פון א מענטשן, אַ נאָר-מאַלע, ריינע, אמעריקאַנער שטימע. — מ'זאַרף נישט מורא האָבן פאר מיר, האָט געזאָגט די נאָרמאַלע, מענטשלעכע שטימע, מיר זענען דאָך ענלעך צו זיך.

צוזאַמען מיט דעם דאָזיקן ענלעכן צו זיך אמעריקאַנער פילאָט מאַכט די העלדין-מחברין מיט דער הילף פון אָפגעראטעוועטן אעראַפלאַן אַ דאנטעישע רייזע איבער דער פאַרוויסטער ערד, ווו זיי באַגעגענען דאָ און דאָרט איינצעלנע גרופקעס לעבנגעבליבענע, פאַרמשפטע צו אונטערנאָגן. פאַרמשפט איז אפילו אין דער נאָרמאַלער מוטערס לייב דאָס קינד, עס ווערט געבוירן א מאַנסטער.

האַנדלט זיך וועגן „גרויל“=ליטעראטור? וועגן א „שוואַרצן ראַמאַן“, ווי מע רופט עס אין פראנקרייך?

ס'איז קיין ספק נישט, אַז דאָס בוך דערשייטערט. — ס'איז אַ שרעק=לעך בון, ס'רויבט אַוועק די רו, כ'האָב געהאַט קאָשמאַרע נעכט — האָט מיר געזאָגט אַ באַקאַנטער, וועלכער האָט געלייענט „דעם געלן פערד“. אויף דעם אַלעמען וואָלט עלזא טרויאָלע אין די אַזוי אנדערשדיקע אומ=שטענדן געקאָנט ענטפערן אומגעפער דאָס זעלבע, וואָס טשעכאַוו האָט אַמאָל געהאַט געענטפערט, ווען מ'האַט אים פאַרגעוואָרפן, אַז זיינע דראַמעס פאַרקלעמען דאָס האַרץ. „איר זאָגט מיר, האָט טשעכאַוו געשריבן, אַז איר וויינט זעענדיק מיינע דראַמעס. איר האָב זיי נישט געשריבן צו דעם ציל. איר האָב בלויז געוואָלט אויפריכטיק זאָגן די מענטשן: קוקט זיך אָן און זעט ווי שלעכט איר לעבט. ווען זיי וועלן זיך זען, פאַרשטיין, וועלן זיי זיכער אָנשטרענגען זיך צו שאַפן אַן אנדער, בעסער לעבן“ עלזא טרויאָלע האָט זיכער אויך בלויז געוואָלט, אַז מענטשן זאָלן זיך אַרומקוקן אַרום זיך, זיי זאָלן דערזען די געפאַר אין איר גאַנצער גרויזאַמקייט. וויפל מאָל האָט מען געקאָנט הערן בעת דער הימלערישטישער אָקופאַציע, אַז מ'האַט זיך קיינמאָל אַזעלכעס נישט פאַרגעשטעלט? צי שטעלט מען זיך היינט גענוג פאַר אין אַנבליק פון די אַטאָמישע מלחמה=צוגרייטונגען צו וואָס דאָס קען דערפירן?

גיון, מ'האַט נישט ליב די אַזוי גערופענע גרויל=ליטעראטור, באַזונג=דערס ביי אונדז אין לאַנד, ווו מ'האַט זיך גענוג אָנגעזעטיקט מיט גרויל. צוואָס אַזעלכע ביכער, וואָס רויבן אַוועק דעם שלאָף פון די אויגן? צוואָס? צו וואָרענען! ווייל אויב די ליטעראטור, די קונסט האָט צו דערפילן עפעס

א מיסיע, איז דאך איר אויפגאבע צו וואַרענען און וועקן, צו מאַכן אויפֿ-
טרייסלען אין אַנבליק פון א געפאַר, כדי די געפאַר אויסצומיידן. אזוי האָבן
שוין פאַרשטאַנען זייער מיסיע אונדזערע אלטע נביאים=דיכטער.

* *
*

אַזא בוך ווי „דאָס געלע פּערד“ האָט געקאָנט זיין א פּעסימיסטיש,
דערדריקנדיק בוך. אַזעלכער איז טאַקע דער ערשטער איינדרוק, אָבער אזוי
איז דאָס גישט. נעבן די שילדערונגען פון גרויליקער פאַרניכטונג שילדערט
די מחברין די מעגלעכע פּערספּעקטיוון פון דער היינטיקער ציוויליזאַציע,
די מעגלעכקייט צו שמעלן די נאַטור=כוחות צום דינסט פון מענטש. נעבן
דער אַפּאָקאַליפּטישער וויזיע דערשיינט אַ לויכטנדיקע וויזיע פון דער
צוקונפט. ווידער פלעכטן זיך צוזאַמען פּאנאסטיק און רעאַליסטיק, אומאַ-
פּיע און ווירקלעכקייט, אָבער אומעטום און אין אלע אומשטענדן שליעט
דאָ אין מענטש דער דראַנג צו גליק, צו בעסערס און שענערס. פון דער הויך
פון די שווייצאַרישע בערג, ווו דער בייזער גורל האָט פאַרוואַרפן אונדזערע
העלדן, טרוימען זיי צוזאַמען מיט אנדערע אַפּגעראמעוועטע און אַפּגעשני-
טענע פון דער וועלט וועגן דער צוקונפט. „זאָג מיר וועגן וואָס דו חלומסט
און איר וועל דיר זאָגן ווער דו ביסט“ — שרייבט די מחברין אין מאַטאָ.
וועגן וואָס חלומען די אטאָמישע ראַבינזאָגען אויפן אינדזל, וואָס איז
ארוםגערינגלט מיט פּארוויסטונג? וועגן מענטשלעך גליק, וועגן דעם ווי
אזוי צו מאַכן דאָס לעבן שענער און פּריידיקער. אָט אין וואָס עס באַשטייט
מיי די רעמעניש, סיי דער טיפּער זין פון מענטשלעכן לעבן, שיינט צוזאָגן
די מחברין.

עלזא טריאַלע דערציילט דאָ אירע גורל=פּריינד, אז זי האָט זיך לאָנג
אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק אַנצושרייבן אַ ראָמאַן פון דעם טיפּ, ווי ס'האָט
טאַקע געשריבן זשיל ווערן, א ראָמאַן וועגן דער צוקונפט. ווי אזוי וועט
אויסזען דער מענטש אין 1000 — 2000 יאָר ארום? זי האָט די פּראגע
געשמעלט אַ סך מענטשן אין פּראַנקרייך און אין ראַטנפאַרבאַנד. „כ'מין
אַ דער מענטש וועט ווערן אַלע מאָל מענטשלעכער“ — האָט איר געענט-
פּערט א רומישער געלערנטער. און פאַרוואָס זאָל די וויסנשאפט גישט
דערגיין צו קאָנען פון שוויט צוריק לעבעדיק מאַכן? פאַרוואָס זאָל מען
גישט קאָנען באַקעמפן גישט נאָר קראַנקהייטן, נאָר אויך די עלטער און

מאקע דעם מויט גופא? אזוי שמעלט עלזא טריאלע מיט א רייכער וויסנשאפטלעכער און מעכנישער דאקומענטאציע קענן א מעגלעכע וועלט פון מענטשלעך גליק און שלום דער שוידערלעכער וויזיע פון צעשמערונג און מויט.

זייער שיין. פארוואס אבער, האט מען געפרעגט, האט עלזא טריאלע איר ראמאן נישט באזירט אויף דעם, וואס איז ווירקלעך געשען? דער אויסברוך פון דער אמאמישער באמבע און אירע קאנסעקווענצן זענען דאך געשענע פאקטן. היראשימא איז דאך נישט געווען קיין מעשהלע, נאך א טראגישע ווירקלעכקייט. אין פארוואס איז א לאנגע צייט געגאנגען דער יאפאנישער פילם „די קינדער פון היראשימא“, וועלכער ברענגט ארויס יענע דראמע. פארוואס האט עלזא טריאלע נישט אויסגענוצט די קאנסעקווענצן געשעענישן, וועלכע דארפן זיין א ווארעניש פאר דער וועלט? צו וואס האט איר געמיינט די אבסטרעקטע פארם, די אבסטרעקטע געשעענישן?

די און ענלעכע פראגן האט מען געשמעלט דער מחברין פון „געלן פערד“. דער קריטיקער מארק סאראנא דערציילט אין „לא פאנסע“ וועגן פיל אזעלכע פארווורפן, וואס זיינע קאלעגן האבן געמאכט עלזא טריאלען. מיר דוכט, אז דא האנדלט זיך אין א מיספארשטייעניש אין באצוג צו דעם, וואס מען רופט רעאליסטישע קונסט. געוויסע אנהענגער פון רעאליסטישער קונסט באגרענעצן און פארבלאכן אפסטאקל איר פארנעם און באדייט. צי קאן דער רעאליסטישער קינסטלער זיך באנוצן מיט א פיקטיווער ראם, מיט א פיקטיווער פארם, אדער מיט אנדערע פיקטיווע מיטלען, באהאנדלענדיק ברענענדיקע פראבלעמען פון אונדזער רעאליטעט, פון מענטשלעכן לעבן? צי ווערט די רעאליטעט נישט פארווישט דורך דער פאנטאסטיק? ס'איז אפהענגיק, דוכט מיר, בלויז פונעם טאלאנט, פון דעם שעפער'ישן כוח פונעם שעפער. אנטאקאל פראנס צ. ב. איז געווען א קינסטלער א רעאליסט און ווען ער האט געוואלט געבן א בייסיקע סאטירע אויף פראנקרייכס געשיכטע, האט ער אָנגעשריבן „דעם פינגווינער אינדזל“. און וויפל נאך ביישפילן קאן מען ברענגען!

אין א פרייער, פיקטיווער ראם קאן אפּט דער שעפער זיך דערלויבן אויף א גרעסערע קינסטלערישע איבערטרייבונג, וואס פארטיפט די ווירקונגנס-קראפט פון ווערק. אפגערעדט פון דעם האט דאך יעדער קינסטלער זיין אייגענע אויפפאסונג. און ס'איז צייט אויפצוהערן דערמיט, אז רעאליסטיש איז דאס, וואס איז צוגעשנימן לויט איין באשטימטן פארשריפט.

גאָוואַטאַרשיקייט און פאַנטאַסטיק פון אַלע מינים מוזן נישט דערווייטערן פון רעאַלן. עלזא טרייאַלע האָט עס פולשטענדיק באַוווּזן. הגם די אַקציע פון „געלן פּערהד“ קומט פאַר אין אַ פאַנטאַסטישער, פּיקטיווער רייזע, זענען די געשעענישן אַרגאַניש געבונדן מיט אונדזער ווירקלעכקייט. און אַ רעאַליסטישער קינסטלער איז קודם דער, וועלכער שטעלט אין צענטער פון זיין שאַפן דעם מענטש מיט אַלע זיינע לעבנס-פּראָבלעמען, נישט מורא האָבנדיק פאַר געוויסע דראַסטישע אַדער „נישט צייטיקע“ פּראָבלעמען. און נאָך עפעס: אַ רעאַליסטישער קינסטלער מוז דעם מענטש אַרויסברענגן גען אמתדיק, קודם פּסיכאָלאָגיש אמתדיק און נישט לויט אַ צוגעשניטע-געו' סכעמע.

איז כדאי אונטערצושטרייכן די אמתדיקייט פון די געשטאַלטן אין „געלן פּערהד“. די מחברין פירט דאָ אַרויס אַ רייכע גאַלעריע פון מענטש-לעכע טיפּן. דאָס זענען מענטשן מיט אַלע זייערע מעלות און הסרונות. זיי זענען וואַרהאַפטיק סיי אין זייער מענטשלעכער דערהויבנקייט, סיי אין זייערע מענטשלעכע קלייניקייטן און געפאַלנקייט. די פּיקטיווע האַט פון דאָמאַן האָט גאַרנישט געשטערט, אַז יעדערע פון די געשטאַלטן זאָל לעבן מיט איר אייגן לעבן — אין יענער אַנגעטיקער, פאַרוויסטער וועלט. יעדערע פון זיי לעבט איבער די קאַמפּאַסראַפּע אויף איר אייגענעם, אינדי-ווידעלן אופן.

אַ באַזונדערן טאָן פון אמתדיקייט, אויטענטישקייט, אוממיטלעכאַר-קייט גיט צו דעם כּוּד דאָס דערציילן אין דער ערשטער פּערזאָן. די העל-דין-מחברין עפנט פאַרן לייענער דאָס אייגענע האַרץ און זי דערשיינט פאַר אונדז אין איר גאַנצער קאָמפּליצירטקייט און פּשוטקייט. מיר האָבן פאַר זיך אַ פּרוי אָן עמפינדלעכע און ליבלעכע, אַ קאַפּריזנע און באַגאַבטע, אַ פּרוי, וואָס ליבט און נויטיקט זיך צו זיין געליבט. אַ פּרוי, וועלכע ליידט שוידערלעך פון דעם, וואָס זי ווערט אַלט; דאָ דערשיינט אַזוי בולט די טראַגיק פון דער אַלטקייט, די שרעק פון מענטש, ווען ער דערזעט, ווי די מאַסקע פון דער עלטער קריכט אַרויף אויף אים. מיר האָבן פאַר זיך אין דער זעלבער פּערזאָן אַ פּרוי אַ פּשוטע און אַ פּרוי אַ שרייבערין מיט איר אינטענסיוו שעפּעריש לעבן. ס'איז כמעט אַ דאָמאַן אין אַ דאָמאַן.

לייענענדיק ווערקארן

אויב איר פאָלגט נאָך מער ווייניק א שרייבער, וועמענס ביכער עס האָבן אין אייך עפעס אויפגערודערט, וועט איר מסתמא שמענדיק מיט אומגעוילד דערווארפן זיינס א ניי בוך. און האָט איר מיט אַזאַ שרייבער צעשיידט זיך — ב'מין מיט זיינס א לעצט-בוך — אין זיינעם א קריטישן מאַמענט פון חשבון הנפש, געלאָזן אים אויף עפעס אַ שווערן קרייז-וועג, וועט נאָך ברענענדיקער זיין דער גייגיר צו דערוויסן זיך ווי ס'איז ווייטער געפלאָסן דער שמהאָס פון זיין שאַפונג.

ווערקארן האָבן איר פאַרלאָזן אין זיין בוך „איר גיי אויף אורלוֹיב“, וואָס ער האָט פאַרענדיקט שרייבן אין אויגוסט 1957. דאָס איז נישט קיין געוויינלעך בוך, נישט קיין האַמאָן און נישט קיין דערציילונגען, ווי אַנדערע זיינע שאַפונגען. אַ זאַמלונג עסייען, בריוו, דאָקומענטן, לידער, באַטראַכט-סונגען, אויספירן — אַ ווידוי = בוך, אַ חשבון = הנפש = בוך, אין וועלכן דער שרייבער האָט דורכגעפירט אַ סך הכל פון זיינע האַנדלונגען און ביי דער געלעגנהייט אויך פון זיין שאַפונג. און הגם דער שרייבערישער סך הכל איז נישט אויסגעפאלן געגאַמיוו, האָט זיך דאָך נישט אייגער פון ווערקארס פאַררער געשמעלט די פּראָגע: ווי אַזוי, אין וועלכע ריכט-סונגען וועט זיין שעפּערישער קוואַל ווייטער פליסן?

האָבן איר מיט ברענענדיקן גייגיר גענומען לייענען דאָס בוך „אויף דעם ברעג“, וואָס איז דערשינען אין 1959. פיר גרויסע דערציילונגען, וואָס בילדן, ווי שמענדיק, אַ גאַנצקייט, הגם זיי זענען נישט פאַרבונדן מיט זיך נישט מיט קיין העלד און נישט מיט קיין בשותפותדיקן סיוושעט, ווי אַלע מאַל פאַרבינדט זיי אַ געמיינזאַמע אידעע, אַ געדאַנק. און מערקווירדיק, ווי דער שרייבער דערשיינט דאָ אַן אַנדערער און גלייכצייטיק דורכויס דער זעלבער. דאָס איז דאָס ערשטע, וואָס ווארפט זיך אין די אויגן, ווען איר לייענט נאָך אַן איבעררייס ווערקארן.

* *
*

ווערקארן לייענט מען נישט מיט קיין „פארקאפטן אָטעם“, מע „שלינגט“ אים נישט איין מיט איינמאָל. געוויסע ביכער זיינע לייענען זיך גענוג שווער, אָפטמאָל לייענט איר עטלעכע מאָל די זעלבע שמעלע. ער באַוועגט אייך נאָכצופאַרשן, צווייגט אייך נאָכצוטראַכטן, רופט ארויס ביי אייך אַ שעפּערישן אומרו — און אַ לייענער איז דאָך אויך אַ שעפּער, אַ מיטשעפּער פונעם געלייענטן בוך, צו וועלכן ער טראָגט צו זיין ביישטייער. ווערקאַרס יעדעס בוך רודערט עפעס אויף אין אייער האַרץ, אין אייער מוח, איר קאָנפּראָנטירט, פּאַלעמיוזירט מיטן מחבר, מיט די אַרומיקע, מיט זיך גופא. און איר דערפילט, ווי יעדעס בוך זיינס, ווי אַנדערש עס זאָל נישט זיין פון די פּריערדיקע, איז אַ רינג פון אַ קייט.

האָב איך פאַרענדיקט לייענען „אויף דעם ברעג“ און אין דמיון זענען אויפגעשוואמען באַקאַנטע סימאָציעס און געשמאַלטן, ס'האָבן אויפֿגעטויכט קודם סאלוואַטאָר, גאספאר, גראַנט, אַרנאָ, ליב, ספּאָנזא, ברינאָ, גראַד... הוואָ די העלרן פונעם בוך „אויגן און ליכט“, וואָס איז דערשינען נאָך אין 1949 און וועגן וועלכן דער מחבר האָט זיך שוין נישט איינמאָל געהאַט אויסגעדרוקט, אז ער וואָלט היינט געוויסע זאכן אַנדערש געשריבן. קודם וואָלט אַנדערש גערעדט גראַד, דורך וועלכן עס האָט גערעדט דער מחבר גופא. און אפשר דערפאַר ווייל גראַד קומט אויפן לעבן ווי אויף אַן אַבסורדאַלן פּלאַנטער? ווערקאַר האָט אַפילו געהאַט געשריבן, ענטפּערנדיק אויף פּאַלעמיק, אַז ער האָט היינט דאָס בוך נישט ליב. און דאָך באַקומט זיך דער אייגנדיק, אַז „אויף דעם ברעג“ איז בלויז אַ העכערע מדרגה פון „אויגן און ליכט“, הגם זיי זענען צוויי אַנדערשדיקע ביכער. זיי צייכענען אַן דעם שרייבערס באַרג אַרויף אין דער זעלבער ריכטונג. ווערקאַרס נאַנצע שאַפונג איז אייגנטלעך אַ כּסדרדיק שטייגן אין דער זעלבער ריכטונג.

* *
*

ווערקאַרס שאַפונג בינדט אָן צו די בעסטע טראַדיציעס פון דער גרויסער פּראַנצויזישער ליטעראַטור, וועמענס הויפטשמירך איז שמענדוק געווען טיפע הומאַניטאַרישקייט. אין דעם פרש שפיגט ווערקאַר ווייטער דעם

גאלדענעם פאָדעם פון סמענדאל, הונגאַ, סאַנד, זאַלאַ, פראַנס, ראָמען-ראַלאַן און פון די אַלע, וועלכע האָבן באַמראַכט זייער שרייבערישן באַרום, ווי אַ דורכויסיקע שליחות. פונקט ווי זיי פילט ער אויף זיך די גרויסע פאַראַנט-וואָרטלעכקייט פאַרן גורל פון מענטש, פאַרן גורל פון די פעלקער. אַזעלכע ווערטער זענען היינט אויס צו זיין טריוויאַל און שיעור נישט ווילגאַר... אין אונדזער אומרויאיקער צייט פארמאכן זיך פיל אָנגעזעענע שרייבער אין עפעס אַ מאָדערנעם העלפאַנטביין-טורעם, אָדער באַוועגן זיך ווי סאַלאַן-קעז, וואָס טרעטן גאַנץ פאַרזיכטיק, כדי נישט צו פארשטעפן, נישט אומצוואהרן עפעס וואָס, נישט אָנצומאַכן קיין גערוויש, אָדער גאָר פארוואנדלען זיך אין פשוטע באַזאַממע. פאַראַן אַ מייגונג, אַז אונדזער עפאַכע האָט נישט אַרויס-געגעבן קיין גרויסע שרייבער, ווי דאָס 19-טע יאָרהונדערט. אין דאָס מסתמא אַ רויקאַלישע פעסמשטעלונג. מער זיכער איז, אַז צווישן היינטיג-צייטיקע שרייבער זענען פאַראַן ווייניק גרויסע פערזענלעכקייטן. זיין אַ שריי-בער און אַ פערזענלעכקייט איז נישט איינס און דאָס זעלבע. אין ווערקאַרן גייען ביידע זאַכן צוזאַמען. מסתמא דערפאַר טאַקע, ווייל ער באַמראַכט זיין שרייבן פאַר אַ שליחות.

לויטן פילאָזאָפישן אייגנשאַפֿט, שטייט ווערקאַר טיילווייז גאַנצט צו סארטירן שימה, ער האָט אָבער זיין אייגענעם וועלט-באַגעסן און אָבסערווירט דאָס לעבן פון זיין אייגענעם קוק-ווינקל. מיט די עקזיסטענציאַליסטישע שרייבער פאַרבינדט אים אויך אַ געוויסע ליטעראַרישע קאַנצעפציע אָדער ליטעראַרישע פראַקטיק. באַלזאַק, סמענדאל, זאַלאַ, הונגאַ, האָבן אַרויסגע-בראַכט מענטשן אין זייערע טראַכטענישן, געלאָזט זיי רעדן און האַנדלען, ווי זיי האָבן פאַרשטאַנען. סארטר, קאמי און ענלעכע צו זיי שרייבער — און דאָס האָבן שוין געהאַט געטאָן די שרייבער-ענציקלאָפּעדיסמן און אויך הונגאַ אין „יאָר 93“ — ברענגען קורם אַרויס אייגענע טראַכטענישן און אידעען, וואָס זיי זאָגן אַרויס דורך די מיילער פון זייערע קרעאטיווע פער-סאָנאַזשן. זייערע העלדן דינען זיי צום גרעסטן טייל פאַרצושטעלן זייער אייגענע פילאָזאָפיע. זייער פראָזע איז געשפּינט פון געדאַנקען און קאַנ-צעפציעס. אויך ווערקאַרן דינען מערסטנטייל זיינע דערציילונגען און דער עיקר זיינע ראָמאַנען ווי דער „כוח פון טאַג“, „פאַרהאַרבענע חיות“, „צאַרן“, צו שפּינען זיינע אייגענע געדאַנקען. אָדער צו פאַרשן און אַנט-פלעקן פאַר אונדז לעבנס-אַמתן. און דאָך איז ווערקאַר אַ ביז גאָר אַנדערער ווי די אַלע מיט וועלכע עס בינדט אים פיל. און נישט גאָר אין דעם זין, ווי עס מוזן זיך אונטערשיידן אויך קרובישע שרייבער צווישן זיך. ווערקאַר

איז עפעס אן אויסנאם, עפעס א מין נייעס אין דער היינטיגער פראג-
צווישער ליטעראטור, א נייער אומרויאקער זוכער, אן אנטדעקער.
מע רעדט היינט זייער פיל וועגן נייקייט, וועגן נייע עקספערימענטן
אין דער ליטעראטור, וועגן א נייעס ראָמאַן, אָדער וועגן אַ „פּאַנדיראַמאַן“,
ווי מע באַצייכנט דאָס אָפּטמאַל. מ'קאָן הערן אַ מיינונג, אַז דער בוי איז
טיקער ראָמאַן האָט שוין אָפּגעשפּילט זיין ראָל. פאַרזאָן שוין אַ הינטער
צפּל אַזוי געדופּענע נייע ראָמאַנען. שרייבער עקספערימענטירן, אומעטום
זוכט מע נייע אויכדרוק-מיטלען און אפּשר מער ווי דאָס... צוויי ראָמאַנען
פון שוויצאַרישן שרייבער פּריש — „שמילער“ און „האַמאָ פאַבער“
האָבן געפּונען אַ גרויסן אָפּקלאַנג. אין די פאַראייניקטע שטאַטן האָט
דאָס קליינע ביכל פון סעלינדזשער — „דאָס אַרומדערן אין קאָרן“ —
אָנגעמאַכט אַ סך מומל, אויב זיך נאָך באַגעדענען צו די צוויי שרייבער.
דער ברייטער באָרן אָבער פון ליטעראַרישע עקספערימענטן איז ווי
דער געוואָרן פּראַנקרייד. פאַרזאָן שוין אַ גאַנצע גרופּירונג שרייבער, וועלכע
לאָזן זיך שווימען אויף נייע ליטעראַרישע מוזאַלעס, איינע שווימען זעלב-
שטענדיק, דרייט, אַנדערע ווערן בלויז מיינערסין מיטן שטראָם. פאַרזאָן
צווישן זיי באַקאַנטע שוין שרייבער, ווי מישעל ביטאָר, אַלען גראַב-גריע,
נאַטאַליע סאַראָט, וועלכע זענען געוואָרן טאַן-געבער, הייסע פאַרטיידיקער
פונעם נייעם שפּראַך. זיי פאַרעפנטלעכן פּראַגראַם-אַרטיקלען, וואָס דער-
מאָגען אין די מאַגניפעסעטן פון די אַמאַליקע ליטעראַרישע ריכטונגען.
ביטאָר, דער אַממיינסטן אינטערעסאַנטער און שעפּערישער צווישן זיי,
האַט פאַרעפנטלעכט אַ מין מאַגניפעסעט אונטערן טיטל „דער ראָמאַן
אַלס גאַרשונג“. נאַטאַליע סאַראָט קערט מיט וועלכן צו באַווייזן
אין אירע אַרטיקלען, אַז דער טרעדיציאָנעלער ראָמאַן האָט שוין נישט
קיין עקזיסטענץ-באַרעכטיקונג און דעפינירט נייע פּאַסטולאַטן. אין דער
פּראַקטיק רעדוצירט זיך בדרך כלל די גאַנצע נייקייט, וואָלל איד ריזיקירט
צו זאָגן, צו דער שרייבערישער טעכניק. די עפיק הערט אויף ס'רוב צו
זיין דער הויפט-אויכדרוק-מיטל, דער הויפט-געביט פון שרייבערישער
אָבסערוואַציע ווערט אין בעסטן פאַל די מענטשלעכע פּסיכיק, די פאַבולע
ווערט אָפּטמאַל פאַרווישט און דעם אויבנאָן פאַרנעמען רעפּלעקסיעס,
די אַקציע טרעט אָפּ פאַרן דיאַלאָג אָדער פאַרן אינערלעכן מאַגנאַלאָג
אַווער נאָך פאַר דער סאַמפּלישער באַשרייבערישקייט. מישעל ביטאָר איז
אין זיין נייער טעכניק געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז זיין בוך „מאַדיאָקאַ-
ציע“ האָט ער געשריבן אין דער צווייטער פּערזאָן. און וואָס מע זאָל נאָך

זאָגן וועגן גייעם ראַפּאַז, קאָן מען אָבער, דוכט מיר, גישט זאָגן, אַז ער קומט מיט עפעס אַ וואַניק נוי וואַרט, וואָס מע דערוואַרט פון דער ליטע־ראַטור. מ'האָט דעם איינדרוי, ווי די ראַזיקע גייע שרייבער וואַלטן אונדז גישט געהאַט פיל גייעס צו זאָגן.

די גימייט ביי ווערקאַרן באַשטייט בעיקר אין דער געדאַנקלעכער אָנ־געלאַנגקייט, אין די אַנטדעקטע לעבנס־אמתן. עי מ'וועט יאָ אָדער גישט מסכים זיין מיט אים, ואין אָבער אַ פאַקט, אַז ער האָט פיל צו זאָגן. ווער־קאַר איז אַ דענקער, אַ פאַרשער. ער פאַרשט דעם מענטש אין זיין עמישן אינהאַלט. ער איז אַ שמענדיקער אומרו, אַ זוכער, ער זוכט אַ דעפיניציע פאַרן מענטש, וויל באַצייכענען זיין אָרט אין וועלט־באַשאַף, ער זוכט דעם זין פון מענטשלעכן לעבן. דער שרייבער־דענקער טראַגט אָבער גישט אונ־טער קיין גרייטע אמתן, קיין פאַרטיקע מעזעס, ער ציט אונדזער אויפֿמערק־זאַמקייט, שטויסט אונדז צו דערקענען זיך גוט, דאָס מענטשלעכע אין מענטש, וואָס איז מסוגל ביי געוויסע אומשמענען לייכט איינצודרימלען. „כ'שרייב, כדי יצו באומרואיקן“, כדי צו זוכן די וואַרעלען פון ביין און זיי באַזייטיקן. דער שרייבער־דענקער איז אַן עטיקער אין בעסטן זין פון וואַרט און ווי אַזעלכער איז ער געקומען אין דער ליטעראַטור, וואָס איז פאַר אים גישט בלויז אַן עסמעטישע, גאָר אייד אין אַפּישר קודם אַ מאַראַלישע קאַכעגאַריע.

אין דער ליטעראַטור איז ווערקאַר געקומען גאָר פלוצלונג, אַ רייפער שרייבער. פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט קיינער וועגן אַזעלכן גישט געהערט. צום ערשטן מאל האָט זיך דער נאָמען ווערקאַר באַוויזן אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקופאַציע, אין 1942 יאָר. צווישן די אומלעגאַלע אויסגאַבן פונעם „פאַרלאַג האַלבע גאַבט“, אָרגאַניזירט דורך די לינקע פראַנצויזישע אינטעלעקטועלע פון דער ווירערשטאַנד־באַוועגונג, האָט זיך געפונען אַ קליין ביכל פון אַן אומבאַקאַנטן מחבר מיטן נאָמען ווערקאַר. ס'איז געווען זיין ערשט בוך, „דאָס שווייגן פון ים“, וואָס האָט פאַרכאַפט דעם לייענער סיי מיט זיין שליוותדיקייט, סיי מיט זיין שטומען פראַקטעס. דאָס שווייגן פון דער יונגער העלדין און איר פעטער אין אָנ־וועזנהייט פון דעם ליבלעכן דייטשישן אָפּיציר, וועלכער האָט זיך מייג־געקוואַרטירט ביי זיי, איז אַ סימבאָל פונעם שווייגן פון אַ גאַנץ פאַלק, וואָס האָט גישט געוואַלט מאַכן קיין פשרות מיטן דייטשישן איבערפאַלער. מ'האָט אים, אַנב, שפעטער פאַרגעוואַרפן, אַז זיין דייטשישער העלד איז גישט אַזאָ ווי די דייטשן זענען געווען.

אין אַ יאָר שפעטער איז אין זעלבן אונטערערדישן פארלאַנג דערשיגן
נען „דער וועג צום שמערן“, דאָס ערשטע בוך אין פראַנקרייך —
און אפשר נישט נאָר אין פראַנקרייך — געווידמעט די יידן-פארפאָלגונגען
אונטער דער הויפּלעך-הערשאַפט. קיינער האָט נאָך דעמלט אין פראַנקרייך
נישט געוויסט דעם גאַנצן אמת וועגן די הויפּלעריסמישע מאַרדן איבערן
ידישן פּאָלק. „דעם וועג צום שמערן“ האָט דער מהבּר געשריבן אויפן
סמך פון די יידן-דיפּות אין פראַנקרייך אין די ערשטע יאָרן פון דער
אַקופּאַציע. גלייך נאָך דער מלחמה האָט ער די הויפּלעריסמישע מאַרד-
פּאָליטיק איבער די יידן אין פראַנקרייך געשילדערט דורך אַ פּאַרמיליק-
טער ידישער משפּחה אין דער דערציילונג „די דרוקעריי פון ווערדען“.
צום ראַסיום האָט ער זיך שפעטער אין זיין שאַפּונג אומגעקערט, דער
אַנטיסעמיטיזם אין זיינע פּאַרשידענע אַכפּעקפּן האָט אים נישט געלאָזט
רוען, ווי מיר זעען דאָס טיילווייז אין „איד גיי אויף אורלווב“.
בעת דער מלחמה האָט נישט איינער געפרעגט זיך, ווער עס קאָן
זיין דער אומבאַקאַנטער, מאַלאַנטפּולער ווערקאַר. עס זענען אפילו געווען
פאַרדאַכטן, אַז אונטערן אומבאַקאַנטן נאָמען באַהאַלט זיך אויס עפעס
אַן אַנגעזעענער פראַנצויזישער שרייבער. ערשט נאָך דער מלחמה האָט
מען זיך דערוויסט, אַז ווערקאַר איז אַ פּסעוודאָנים פון אַ גייעס, בעת
דער אַקופּאַציע אויפגעשוואַמענעם שרייבער. זיין אמתער נאָמען איז זשאַן
ברילע (און אַזשער ברילער, אין פראַנצויזיש איז דער „ר“ אַ שוואַמער).
זיין פּאַטער, וועלבן ער האָט פאַהאייביקט אין דעם גאַנצען העלד פון וויי-
טער ידישער אַפּשאַצמונג אין „וועג צום שמערן“, האָט אין עלטער פון
16 יאָר אויבגעוואַנדערט פון אונגאַרן, כדי אין דעם פראַנקרייך פון די
גרויסע מענטשן-אידעאלן צו געפינען אַ צווייט פּאַטערלאַנד, ווי ער ווייזט
עס אין דערמאָנטן ביכער.

געבוירן אין 1902 אין פּאַריז, האָט זשאַן ברילע ביז ער איז געוואָרן
אַ שרייבער זיך אינטערעסירט מיט פאַרשידענע געביטן. פון פּאַד אַז אינ-
זשיגער האָט ער אויך שטודירט מאַטעמאַטיק, פאַרנומען זיך מיט דרו-
קעריי, מיט מאַלעריי, געווען גלייכצייטיק אַ גראַפיקער און ארויסגעגעבן
עטלעכע אַלבומען מיט צייכענונגען. שוין אין זיינע צייכענונגען האָט
ער אויסגעדרוקט זיין אייגענע פּילאָזאָפיע, זיין וויזיע וועגן מענטש, וואָס
ער האָט איבערגעפּראָגן אין זיין שרייבערישער שאַפּונג, און געמלער, דעם

מעגמש, א פארפלאגמערטן אין אבסורדאלע פלאגענישן. אין דער הקדמה צו דער צווייטער אויפלאגע פון „אויגן און ליכט“ דערציילט ווערקאָר, אז דאָס ערשטע, וואָס ער האָט אלס אינעלעגענטער יונגער מעגמש טיף באַ גריפן, איז געווען די אבסורדאליקייט פון דער וועלט. צו א סעריע צייכע־נונגען אונטערן געמיינזאמען טיטל „דער טאָג פון די לעבעדיקע“ האָט ער צוגעגעבן אַן אונטער־טיטל „ווי פליגן אין א פלאַש“. אין אָנהויב פון דער סעריע, ווו ער דערציילט, איז געווען אַ גראַוויר, וואָס האָט פאַרגע־שטעלט אויפן צעשטורעמטן ים א טראַמוע, אין וועלכער עס קלאַמערן זיך מיט אלע כוחות די אָפגעראטעוועטע פון א קאטאסטראַפע. אזוי האָט אים אויסגעזען דעם מעגמשם שיפל אויפן צעשטורעמטן לעבנס־ים. האָט דאָך אזא לעבנס־ווויזע געקאָנט פירן צו יאוש, אָפּהענטליקייט. אין אָבער אין מעגמש פאַראַן אַן אַ שיעור ווידערשפרוכן, ווי ער דערמאָנט עס אַליין, עפעס אזא מעכטיקער פונק פון רעוואָלט, וואָס לאָזט אים נישט זיך אונט־פערגעבן. דער מעגמש וויל נישט זיין קיין שפילעכל פאר די צעווילדעווע־מע לעבנס־כוואליעם, ער רעוואָלטידט אומאויפהערלעך, שטעלט זיך קעגן דעם בייז.

דער דאָזיקער באווסטזיין האָט זיך ביי אים אויסגעקריסטפאליזירט בעיקר בעת דער מלחמה און אָקופאַציע.

די אינערלעכע אויפטרייסלונג, וועלכע ס'האָבן ארויסגערופן די מל־המה און די היטלעריסטישע רציהות און וואָס האָבן גורם געווען זיין אָנטייל אין דער ווידערשטאנד־באוועגונג, האָבן אים אויך געשטימט זיך צו נעמען צו דער פען. אזעלכע פאלן איבעריקט זענען געווען נישט וויי־ניק. מענטשן האָבן, ווי באַקאַנט, אונטער דער ווירסונג פון די מלחמה־איבערלעבונגען, אָנגעשריבן ווערטפולע ביכער. צום גרעסטן טייל איז דאָס געווען זייער ערשט און לעצט בוך. ווערקאָר האָט אָבער נישט אויפגעהערט איבערצוראַשן. איינס נאָכן אַנדערן האָבן אָנגעהויבן צו דער־שיינען זיינע נאָוועלן, עסייען, ראַמאַנען. זיין אָקופאַציע־מעמאטיק האָט זיך אויסגעברייטערט, אריינגענומען נייע געשיכטלעכע אָפּשיטן, אָבער די פּראָבלעמאַטיק איז איינגעפילט די זעלבע, נאָך אַנדערש אילוסטרירט מיטן פיין און בלוט פון דורות. איבעריקט איז דאָס שרייבן פאר ווער־קאָרן, ווי שוין דערמאָנט, א מיטל ארויסצוברענגען זיינע געדאַנקען. ער האָט עס אַליין אמבעסטן באַצייכנט אין א שמועס מיט סאָוועטישע שריי־בער וועגן פארשידענע קאמענטאַרעס שעפער: „...איד האלט נישט קיין סך פון קלאסיפיקאציע אין שולן. איד באמי זיך קודם צו זיין א מעגמש און

דאָס איז שוין גענוג שווער. פונקט ווי כ'האָב געכטן אין מיינע צייכענונג-
גען, אזוי פרוּוו איד היינט אין מיין שרייבן צו זאָגן דאָס, וואָס איד האָב
צו זאָגן, נישט אינטערעסירנדיק זיך אונטער וועלכער קאָמענטאַרע איד
פאל אַרונטער... אין א בריוו אויסטויש צווישן אים און דעם באקאנטן
ידיש-פראנצויזישן היסטאָריקער זשיל איזאַק שרייבט ער: „ס'איז א שווע-
רע און דערדריקנדיקע אויפגאַבע, אָבער איד זע נישט קיין אַנדער דאָל
פאַרן שרייבער, ווי צו זיין אַ קריטיקער, אָבער אַן אויפריכטיקער קריטי-
קער.“ און אין אַלץ, וואָס ווערקאַר שרייבט איז פאַראַן אַן אויפריכטיקער,
קריטישער אַנאַליז.

וואָס איז איינגעטלעך ווערקאַרס טעמאַטיק?

ס'איז נישט לייכט גענוי זי צו באצייכענען און דאָך וואָלט מען זי
געקאָנט רעזומירן אין איין זאַץ: דער אייביקער קאָנפליקט צווישן גוטס
און שלעכטס. דער מענטש אין קאָנפליקט מיטן ארום און מיט זיך גופאַ.
דער מענטש איז זייער אַ קאָמפליצירט באַשעפעניש. וואָס איז ער אָבער
אין דער אמת? אין דער הקדמה צום אלבום פון פאַרשטאַרבענעם פאַ-
רזער יידישן קינסטלער מענדזשינסקי וועגן ווארשעווער געמאַ פרעגט
ווערקאַר: ווער זענען זיי די טרעגער פון מאָרד און פאַרניכטונג „...זענען
זיי מענטשן? אויב יא, איז וואָס זענען מיר?“ געהערן מיר דאָך צום זעלבן
מין בעל-חי.

מ'האָט זייער פיל געשריבן וועגן דעם, אז דער מענטש איז א סאָ-
ציאַל באַשעפעניש, אז פון היהשן צושטאַנד דערווייטערט אים דער אר-
בעטס-אינסטרומענט. האָבן דאָך די דייטשן געהאַט הויך פּרעפּעקציאָנירטע
ארבעטס-אינסטרומענטן און דאָס האָט זיי נישט נאָר נישט געהאַלפן זיך
דערווייטערן פון היהשקייט, נאָר פאַרקערט.

ווערקאַר זוכט נישט צו דעפינירן דעם מענטש סאָציאַל, אָדער זאָגן
לאַנגיש-ביאָלאָגיש, נאָר עמיש. זאָלא האָט אין מענטש, אין זיין זאָלאָ-
נישן צושטאַנד, געזען די חיה, ווערקאַר דאַקענן זעט דעם מענטש ווי אַ
„עמישן בעל-חי“, ווי ער זאָגט דאָס אליון, און דערמיט אונטערשיידט ער
זיך פון דער זאָלאָגישער וועלט; אלס אזעלכער שמערבט ער צו באַשט-
מען זיין לעבן מיט זיין אייגענעם ווילן און שטעלט זיך אַנטקעגן אַ באַ-
שטימטן פאַטאַלן גורל אָדער דער אַבסורדאַלער סיטואַציע. דער מענטש
איז אַלזאָ אַ שטענדיקער בונטאַר, דאָס מענטשלעכע אין אים פאַדערט
נישט אונטערצוגעבן זיך דעם ביז, שמענדיק צו רעוואָלוצירן קעגן ברו-
באַלן איינגעשמעלטן סדר, קעגן דעם ברוטאַלן אין אים גופאַ. אין פאַר

ווערקארן איז דאָס נישט קיין רעוואָלוציאָן. אין דעם אויבן דער-
מאָגטן אַלבוּס, אין אַנבליק פון די בעסטיאלישע דייטשישע רציחות,
שרייבט ער: „...דאָס ערנסטע, וואָס שמעקט אין מענטש קאָן אָפגעווישט
ווערן דורכן נאָבעלן, דורכן בעסען, וואָס לעבט אין אים“.
דער דאָזיקער געדאַנק ציט זיך דורך ווי אַ רויטער פּאָדעם אין ווער-
קאַרס שאַפונגען

לאַמיר זיך אומקערן צו די „אויגן און ליכט“, ווייל ווי דער מחבר
האַט זיך מודה געווען איז, „די אַמביציע פון אַזאַ בוך געווען אַ גרויסע“.
פאַראַן דאָ זעקס דערציילונגען און אַן עפילאָג. די העלדן זענען גאַנץ פאַר-
שידענע, פון פאַרשידענע עפאַכעס, און דאָך דערשיינען זיי ווי עפעס איין
און דער זעלבער העלד. נישט דערפאַר, ווייל זיי האָבן נישט קיין אייגן
לעבן, ווייל דער שרייבער האָט געשאַפן אַ סכעמע, ניין, ווייל דער הויפּט-
העלד איז דאָ דער מענטש, לוי אַ דעפיניציע, ווי אַן עמישער בעל-חי און
ווי אַזעלכער האָט ער אַ באַשטימטן אויפן פון האַנדלען, אויב ער דאַרף
זיין אַ מענטש. דער פּאָרענטלישער סקולפּטאָר פון אַ וואָסער עס איז צייט,
דער פּאַרמאָגעיזשער יעזואיט פון די צייטן פון דער אינקוויזיציע, דער
פריישיסער בעת דער פריישיש-פּראַנצויזישער מלחמה, דער אַנטייהיט-
לעריסטישער קעמפער, דער נישט אַנגאַזשירטער דיכטער, זעלבער שרייבט
לידער לשם קונסט, זיי אַלע זענען גאַנץ ווייטע פון זיך אינדיווידואלס,
אָבער אין אַ באַשטימטן קריטישן מאָמענט פון לעבן שטייען זיי פאַרן
זעלבן נסיון און קאַנגען נישט האַנדלען אַנדערש, ווי זיי וואָלטן געווען איין
און דער זעלבער מענטש. אָט, צום ביישפּיל, איז דער פאַרמאָגעיזשער ברודער
דער גאַספאַר („פּאָליטישער ליגנטי“) צוגעווייגט צו זאָגן פאַלש עדות. די
אינקוויזיציע באַפעלט, פּאַדערט און ער פירט אויס בלינדערהייט. און
דאָך, ווען ער דאַרף אַרויסדרעמן אין פּראַצעס קעגן דעם געמלעכען וואלא-
האַר קעגן זעלבן בּפּאָנאָ, אַ צווייטער מיטגליד פון דער „הייליקער ליגע“,
האַט צוגעטראַכט אַ פּראָוואָקאַציע, אַנטשטייט ביי אים אַן אינערלעכער
קאַנפליקט, אַ רעוואָלוציאָן קעגן דער נידערטערעכטיקייט און דעם פאַרברעכן.
ער שמעלט זיין לעבן אין געפאַר און ציט צוריק זיינע פאַלשע דערקלע-
רונגען.

דער ליינער וועט אפשר זאָגן: אַזוי וואָלט געדאַרפט זיין, אָבער
אַזוי געשעט לידער נישט. די נישט ווייטע פאַרגאַנגענהייט איז אַן עדות
דערויף. איז אפשר פאַקע אויך דערפאַר האָט ווערקאר געזאָגט, אַז
שרייבנדיק „אויגן און ליכט“, איז ער געווען „אויפן וועג פון האַלפן אמת“.

גלויכצייטיק האָבן ער אָבער אין דער פּאָלעמיק פּאַרטיידיקט זיינע העלדן
און דער עיקר אַרמאָן, וועלכער האָט נישט געהאַט קיין קלענערן נסיון ביי
צושטיין, ווי נאַכפּאַר. אַרנאָ (פון דער דערצייילונג „אין ווידערשפּרוד“)
בלויבט אַליין אויבן פּאַסן, רעוואָרטמירק דעם שונא. ער ווייסט, אַז ער
וועט אומקומען און הורט זיך כּכּדּר איבער, אַז ער איז דאָ אַ צופּעליקער
און ס'איז זינגלען, „אידיאָטיש“ אָפּצוגעבן דאָס לעבן פאַר אַ זאך, וואָס
איז אים פרעמד. אָט באַשליסט ער צו פּאַרלעזן דעם פּאַסן, און דאָך
הירט ער זיך נישט פון אָרטי. ווען ער פּעלט לכּוּף אַרײַן אַ פּאַרוואַנדעמער
אין די הענט פון די דייטשן, הורט ער זיך ווידער אײַן, אַז ער וועט נישט
לעזן זיך פּייניקן, ער לעזט זיך דאָך שוידערלעך פּאַרפּייניקן און גיט נישט
אַרויס די אַטרעע קעמפּער.

ווי איז דאָס מעגלעך? — קען מען פרעגן. האָט דאָך אַרנאָ געהאַלטן
אַלץ פאַר „אידיאָטיש“ און צופּעליק אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דער שלאַכט
קעגן שונא. וואָלטן אים אפשר די פּאַשיסטן אויך געקאַנט צוציען אויף
זייער זייט, האָט עמעצער געהאַט סוגערירט. דערווייף האָט ווערקאר גע-
ענטפּערט, אַז די אַנטייהיטלערדיסטישע קעמפּער האָבן קעגן אַרנאָס ווייסן,
אויפּגעוועקט אין אים עפעס, אַרויסגערופן אין אים אַ נאַני קאַנקרעטע
מענטשלעכע סאַלידאַריטעט, וואָס קיין שום פּאַשיסטישע פּראָפּאַגאַנדע
וואָלט נישט מסוגל געווען אַרויסצורופן.

מ'האַט ווערקארן אָפּטמאָל טאַקע אויך פּאַרגעוואָרפּן, אַז זײַן קאַנצעפּ-
ציע וועגן מענטש און עמישע נאַרמעס איז אָפּגעריסן פון רעאַלן לעבן. און
אויב דאָס זאָל טיילווייז אמת זײַן, כּעיקר אין זיינע פּריערהיקע שאַפּונג-
גען, איז אָבער דאָס אַרויסהייבן, באַרירן און דעפּינירן אין אונדזער צײַט
מאָראַלישע באַגריפּן און נאַרמעס שוין פון אַ גרויסן באַדייט. ווערקאר
מוט עס ביי יעדער געלעגנהייט.

* * *

פּונקט ווי דער מענטש אַלס עמישער בעל-חי, אַזוי באַשעפּטיקט אים
אויך דאָס נאַנצע מענטשלעכע מין אין זײַן פּאַרשידנאַרטיקן צוואַמענג-
שמעל און קעגנזייטיקע באַציונגען. און אויך אין דעם פּאַל האָט מע צו
ווערקארס אייגנשטעלונגען פּילמאָל געהאַט מענות. אין 1952 יאָר איז דער-

שינען זיין אָרטיגעלער, פּאַנאַסטיש-פּילאָזאָפּיש-עמישער ראָמאַן, די פּאַרדאָרבענע חיות, וואָס איז געבויט אויף וויסנשאַפּטלעכען מאַטעריאַל און געוואַנדן מיט דער גאַנצער שאַרף קעגן ראַסיזם. האָט מען קודם גע- פּרעגט, צו וואָס טויג אים די גאַנצע מעשה מיט די טראַפּים, די אויס- געבראַכטע כּושרדיקע כּרואים, וועגן וועלכע מיר ווייסן נישט, צי זיי זענען מאַלפעס אָדער מענטשלעכע באַשעפענישן און מיט וועלכע עס פּאַרנעמט זיך אַ וויסנשאַפּטלעכע עקספּעדיציע. מען האָט דאָך געקאַנט די זעלבע ברענעדיקע און אַנגעווייניקטע פּראָבלעמען באַרירן אויף דער פּלאַך פּון קאָנקרעטע, דעאַלע פּאַסן און געשעענישן, וואָס וואָלט פּאַר געוויסע ליינער אפּשר געווען צוגעגלעכער, ווי אַ פּאַנאַסטישע גע- שיכטע, קרעאירט אויף פּיסימווע וויסנשאַפּטלעכע פּאַרשונגען. האָט אָבער יעדער קינסטלער זיין אייגענעם מעטאָד און ס'איז נישט שייך אים צו האַלן: אזוי וואָלט בעסער געווען. איבערוקנס, האָט דער מחבר געענטפּערט, און ס'איז אים געגאַנגען טאַקע אין ליינער, ווייל דער פּראָצעדורישער ליינ- גער האָט ליב מ'זאָל וועגן ערנסטע זאַכן רעדן מיט אַ ווונק, מיט אַ שעל- מיטשן שמויכל, און די פּאַנאַסטיש-פּילאָזאָפּישע פּאַבלע האָט אַ גוטע טראַדיציע אין פּראָקרייר. עס האַנדלט זיך אָבער בעיקר אין אַן אַנדער מין מענה:

ווערקאָר דערציילט אין דער פּאַררעדע צו דער פּוילישער איבערזע- צינג, וואָס ער ברענגט אין, „איך גיי אויף אורלוויב“, אַז די סאָוועטישע שרייבער און קריטיקער האָבן צווישן אַנדערן אים פּאַרגעוואַקסן דאָס פּאַר- ווישן אין די „פּאַרדאָרבענע חיות“ די גרענעץ צווישן אַ סקעלעט פּון אַ נעגער און אַ מאַלפע, וואָס זאָל זיין שאַקירנדיק, און אויך אויף דער האַנט פּון די ראַסיסן. דערויף האָט דער מחבר פּון די „פּאַרדאָרבענע חיות“ געענטפּערט, אַז אינעם פּאַרטיידיקן אַ נעגער מיט זיין סקעלעט שמעקט שוין אַן אומבאַוואַונטיקער ראַסיזם. ווייל ס'טאָר נישט דערלאָזט ווערן דער געדאַנק, אַז עס זענען פּאַראַן בעסערע און ערגערע סקעלעטן. ס'זענען פּאַראַן בלויז פּאַרשידענע סקעלעטן. נישט דער פּוילישער געבוי און אפּילו נישט די פּעיקייט צו פּראָדוצירן גימער, מעגן דאָס זיין די שענסטע גימער, קאָנען באַשטימען דאָס מענטשלעכע אין אַ לעבעדיק וועג, אָדער דעם גלייכן ווערט פּון פּאַרשידענע שאַמען אין מענטשלעכן מין. דעפינירן דאָס מענטשלעכע לאָזט זיך נאָר מיט עפעס אינערלעכע, מיט דער אויפּפירונג און באַנעמונג. און ווערקאָר מאַכט דעם אויסזיך, אַז אַ גאָרלע, וואָס זאָל פּאַרמאַן אַ געוויסן סאָציאַלן באַוואַונטן אין

מוינגט מאָל אַ מער ווערמפול באַשעפעניש, ווי אַ שיין געבויטער, בלאַנדער
געשאַפּטער רוצח.

צו די זעלבע פּראָבלעמען פון דעפינירן דעם מענטש קערט זיך
ווערקאָר אום אין 1956 יאָר אין זיין האַמאָן, „צאָרן“, אין וועלכן ער האָט
פאַראייניקט פּיקציע מיט רעאַליטעט. דאָ האָבן מיר געבן דער וויסנ-
שאַפטלעכער פּיקציעווער פּאַרשינג, די פּראָנציווישע ווירקלעכקייט, דעם
בוגד פון פּראָנציווישן אינגעלעקסועלן מיטן אַרבעטער אין זיין טאַג-טעג-
לעבן קאַמף. אויב אין די „פאַרדאַרבענע היות“ האָט אונדז דער מחבר
אַריינגעפירט אין די זאַפּלאַגישע לאַבירינטן, האָט ער אין „צאָרן“ גע-
פרוווט זיך דערנענטערען צו די פּסיכישע לאַבירינטן, אָבער נישט דאָרט
און נישט דאָ אויב אים מעגלעך צו געפינען אַן ענטפער אויף דער
פּראָגע: וואָס אין דער מענטש? אַ דעפיניציע, ווי שוין געזאַגט, דאַרף
מע זוכן אין די עמישע באַגריפן און אייגנשאַפטלונגען, וואָס דאַרפן באַ-
שיימט ווערן דורכן מענטשלעכן שכל.

אויפן עמישן בעל-חי, אויפן פינמלע מענטש — אויף די צווישנ-
מענטשלעכע באַציונגען, צווישנפעלקערלעכע באַציונגען — לויטן פון
אַלע זייטן געפאַרן. האָבן דאָך די דערפאַרונגען פון אונדזער צייט באַוווּזן,
אַז ס'איז גאַרנישט אזוי שווער אין מענטש צו אַטראַפּירן דאָס מענטשלע-
כע, אַז ס'מאָן אפילו דערשטיקט ווערן דאָרט, וווּ מע ריכט זיך דערויף
אַמוויניקסטנס.

ווערקאָר אָבסערווירט מיט אַן אויג פון אַ געניטן פאַרשער, ער לערנט
פון די דערפאַרונגען און זעצט פאַר זיינע איגמערעסאַנטע און באַלערנ-
דיקע אַנאַליזן. ס'איז אָבער קענטיק, אַז דער שרייבער דערנענטערט זיך
אַלע מאָל מער צו דער רעאַליטעט, דרינגט אַרײַן אַלע מאָל מער אין
נייע ווינקלען פון לעבן, באַרײכערט זיך מיט נייע אָבסערוואַציעס. עס
זאָגט דערויף ערות דאָס נייע בוך „אויף דעם ברעג“. פיר גרויסע דער-
ציילונגען, פיר נייע באַזונדערע שמהים פון מענטשלעכן לעבן, פיר אַס-
פּעקטן, וואָס בילדן דאָס אינערלעכע אינעם מענטש.

אונדזער אויסמערקטאָמקייט ציט באַזונדערס די ערשטע דערציילונג
„דער געדרייטער וועג“ מיט זיין דראַמאַטישן קאַנפּליקט צווישן גומס
און בייוו. צוויי מענטשן זענען געוואַקסן איינער לעבן אַנדערן, געווען
צייטווייז פּרײַנד, איבערגעלעבט צוזאַמען אומגליקן, און איינער איז
געוואָרן דער רוצח פון צווייטן.

לע פרעמט אין נישט קיין געוויינלעכער רוצה, ער איז א געבילדעטער מער און אפילו איינבעליבענער מענטש. פון א פאָשוסט האָט ער זיך בעת דער הימלעריכטישער אָמפּאָזיציע פּאַרוואַנדלט אין אַ ווידערשטענדר לער, ואין הימלעריכטישן מוים־לאַגער האָט ער געדאַמעוועט מענטשן, דער־נענטערט זיך צו די קאָמוניסטן און ווערט זייערער אַן אָנהענגער, שפעט־מער אַ פּראָגרעסיווער קאָמונילישער מוער און לסוף מוט ער אָפּ אין אַלושיר דאָס זעלבע, וואָס די הימלעריסטן האָבן געמאַן אין די מוים־לאַגערן און ווערט דער רוצה פון זיין אַמאָליקן פּריינד, וועלכן ער האָט ליב געהאַט. און לע פרעמט קאָן באַרעכטיקן יעטועדע האַלמונג און האַנדלונג זיינע מיט אַ היסטאָרישער נויטווענדקייט.

דער זענע פון מענטיש צו דער היה איז נישט קיין לאַגער, אויב אפילו ער איז אַ געהייערער. גענוג צו מאַכן די ערשמע טריט אויף דעם דאָזיקן זעג און דער מענטש הויבט אָן זיך צו קייקלען... נישט קיין לאַנגער וועג, אָבער אַן אַלמער, אויסגעפרוּמער אין אַלע צייטן. און דער פּאַרפייניק־בער העלד — נאָט איז ער אַ ייד — וועלכער געמט ליבערשט אָן אַלע מאָרטורן איידער אויסגעבן און פּאַראַטן מענטשן, מאַכט אַזאַ אויספיר: „קרעאַן און אַנטי־גאַנגע, ער, וועלכער איז געהאַרנזאָס זיינע געטער, זי, וועלכע שטעלט זיך זיי שוין אַנטקעגן... כּהאַב מורא געהאַט, מיט פּחד דערוואַרט דעם ווייטיק, געשראַקן זיך, אַז כּוועל נישט קאָנען מוטיק איבערפּראַנגן, און דאָך אַנשטאַט יענעם צו האַסן, האָב איר גע־טראַכט: מיר וועלן אַ געוויסן טאַג אים אויסהיילן... כּהאַב געזען זיין גע־זיכט אַ צעפרעסנס פון פינצערניש און געפּראַכט; קיין שום בייז איז נישט פּעיק קעגנצושטעלן זיך... דעם ליכט פון דערקענטעניש... און דאָס ליכט וועט אינגיבן אויפשיינען, ס'וועט פּאַהגיסן די גאַנצע וועלט... אַנטי־גאַנע זעט דאָס ליכט, די קרעאַנען זעען דאָס נישט. געבעכדיקע נפשות“.

ס'וואָלט אפשר ווער געפרעגט ווי דאָס איז מעגלעך, אַז דער קרבן זאָל נישט האַסן זיין תּלוי? מען וואָלט אויך ווערקארן ווידער געקאָנט מאַכן אַ פּאַרווורף, אַז ער באַמראַכט די דאָזיקע פּלאַנן בעיקר פון שטאַנד־פּונקט פון יחיד און זיין פּסיכיק. אַ סכּרה אָבער, אַז דער שרייבער האָט כּווינון פּאַרשמעלערט זיין אָבסערוואַציע צום געבויט פון דער מענטשלעכער פּסיכיק, טרי צו ווייזן ווי אַזוי ס'איז פּסיכיש מעגלעך, אַז אַ גאַרמאַלער מענטש זאָל זיך פּאַרוואַנדלען אין אַ סאַדיסט; אַ היה.

די דאָזיקע פּראַגע מאַטערט היינט מער ווי שמעדיק. עם זוכן אויף איר אַן ענטפּער פיל שרייבער. ווערקאַר האָט מסתּמא געוואָלט ווייזן, אַז

אין לע פרעטער האָט דער מיקראָב פון שלעכטס געשמעקט ווען ער איז נאָך אַ קינד געווען און די אויסערלעכע איינפלוסן האָבן אָנגעמראָפן אויף אַ גינסטיקן באַדן. מענטשן טיילן זיך בכו אויף קרעאַנען און אַנטוואַנעס. ביי ווערקאַרן דערזעט מען אויך ווי אַזוי עס פלעכטן זיך צוזאַמען אויף סערלעכע און אינערלעכע פאַקטאָרן, אינדיווידועלע און אַלגעמיינע, פּער-זענלעכע און סאָציאַלע סטימולן, וואָס באַשטימען אין מענטש זיין מאַ-ראַלישן פּרצווה.

ווערקאַר האָט אין זיין לעצט בוך, זוי שוין דערמאָנט, אַריינגענומען אין זיין שאַפונגס-קרייז נייע ספּערן. די דערציילונגען, "דער הער פּרוסט" און "דעצעמבער-פּרייהייט" פירן אונז אַרױן אין ערשטע פּאַפּיאַלע גייע, "קלעמענטינע" איז אַ שאַרפע באַשולדיקונג קעגן דער היינטיקער פּראָפּאָגאַנדע פּרעזענטע, וואָס פירט דעם מענטש צו געפאַלנקייט, דער-דריקט ביי אים דאָס שענסמע און נאָבלסמע. די נאַסן-פּרוי קלעמענטינע איז אין הימלערישן לאַגער אַ נאָבעלער מענטש, אַ פּרוי מיט אַ גרויס און רױן האַרץ. דווקא אין לאַגער האָט זי מיט איר איבערגעגעבנקייט פאַר די אומגליקלעכע יודישע פּרויען זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ נוצלעכן און פּעיקן מענטש. ציריקומענדיק פון לאַגער, האָט זי די האַרמע ווירקלעכ-קייט ציריק געשטימט אין אַפּרוגט פון געפאַלנקייט.

ווי אין אַלע פּריערדיקע שאַפונגען, איז אויך אין די איצטיקע דער-ציילונגען פאַראַן מיפּער מראַגיוס, שווערע קאָנפּליקטן מיטן אַרום און מיט זיך נוסא, אויסוועגלאָזיקייט, פינצטערניש און דאָך זענען מיר נישט דערדריקט ליינענדיק ווערקאַרן, פאַרקערט, מע דערפילט זיך געלייטערט אין די לייזן, דערהויבן אינעם טיף מענטשלעכן, וואָס עס שטראַמט פון ווערקאַרס פּראָצע, דערפרייט פון די שטראַלנדיקע ליכטער, וואָס בליצן אויף אין די סאַמע נעדיכטע פינצטערנישן. אַזעלכע געפילן קאָנען אַרויס-רופן אין ליינער נאָך עכטע הומאַניסטישע שרױבער. דער איטאַליענישער שרױבער קאַרלאַ קאַסאַלאַ האָט אין אַ שמועס פאַר דער וואָכנשריפט, "אַר" ("קונסט") געזאָגט, אַז, "אויב נאָכן איבערליינען אַ בוך דערפילן מיר אַ פאַרשטאַרקטן ווילן צום לעבן און די צאַפּלדיקייט פון אונדזער צױט, איז אַ סימן, אַז מיר האָבן געהאַט פאַר זיך אַ קונסט-ווערק". אָבער כדי דאָס צו דערפילן, כדי אונז צו באַהויבן מיט יענער לייזענדיקייט, מוז נישט דער שרױבער זיך אויפצווינגען צו מאַלן ראַזע בילדער, ער קאָן דאָס דעגרייכן אַפּדעקנדיק דווקא די פינצטערע זײַטן פון דער מענטשלעכער עקזיסטענץ.

ווערקאָר, פירנדיק דעם ליינער דורך געדרייטע און טונקעלע לאַביִ
רינטן, באהויבט ער ואים מיטן גלויבן, אז פון מענטש קאָן מען פיל פאָ
דערן און דערוואַרטן, אַז דאָס גוטע קאָן באַזיגן דאָס שלעכטע. זיין דער־
מאַגן בריוו צו זשיל איזאַק האָט ער געשריבן: „איד האָב גלויבן אין די
מענטשן, אַז מראָץ זייערע עווערסטע און מרויעריקסטע פעלערן, ווילן זיי
בויען אַ וועלט אויף מענטשלעכע יסודות“.

דער שרייבער, דער ייד און די לעגענדע...

א הויכער, קלוגער שטערן, טיפע, ווארעמע באברילטע אויגן, א לענגלעך פארטראכט יונג פנים איבער וועלכן ס'איז פאנאנדערגעגאסן אן אומעטיקער שמייכל. א יידישער שמייכל, געמישט מיט אומעט און איי-ראניע — אזוי זעט אויס איזאק באבעל אויף דער איינציקער פאמאגראף-פיע, וואס איז דערגאנגען צו אונדז.

איך ווייס נישט אין וועלכן פעריאד פון זיין לעבן ער האט אזוי אויסגעזען. וועגן א שרייבער, וואס איז געווארן א לעגענדע ווילט זיך האבן א פארשטעלונג. יעזשי פאמיאנאווסקי פרוווט אים באשרייבן אין דער הקדמה צו דער פוילישער אויסגאבע: „...פנימער מיט אזעלכע שמריכן באגעגנט מען אפט אין מזרח-אייראפע, אויף אוקראינישע דערפער, אין יידישע שטעטלעך, אין רוסישע אַמפן, אין פוילישע ווארשעמאָן, ווי זיי וואָלטן מאָדעלירט געווען נישט דורך דער אַפּשטאַמונג, נאָר דורך אַ גע-מיינזאַמען גורל.“ אין זכרון פון באבעלס ליענער וועט זיך מסתמא צומ-מיינסטן איינקריצן דאָס יידישע בלאַסע, קרענקלעכע חדר-יינגל, ווי מיר זען אים אין דער דערציילונג „די געשיכטע פון מיינ טויבן-שטייג“ און דער יידישער בחור פון דער אָדעסער אַרעמשאַפּט, וועלכער באַשליסט צו ווערן א שרייבער און לאָזט זיך אַ רעכטלאָזער אין הייליקן פעטראָגראַד אָנגאַטן די רעדאַקציעס זיין שרייבערישע סחורה („דער אָנהייב“).

מיט דער שטאַט אָדעס זענען געבונדן פיל געמען פון גרויסע יידישע, רוסישע און פוילישע שרייבער. באבעלס נאָמען איז אָרנאגיש באהאַפּטן מיט דער דאָזיקער שטאַט. דאָ איז ער געבוירן און דערצויגן געוואָרן. דאָס אמאָליקע יידישע אָדעס האָט ער ממש איינגעזאפּט מיט דער מאמעס מילך, די אָדעסער יידישע „אונטערשטע“ שיכטן, דער קאָלאָריס פון דער שטאַט, איר אַמאָליקע אויסטערלישקייט און דינאַמישקייט האָבן גערעגט זיין יוגנטלעכע, צעפלאַממע קינסטלערישע פּאַנאַזיע.

וואָס זאָל מען היינט שרייבן וועגן דאָזיקן אָדעסער ייד? וועגן גרויסן יידיש-סאָוועטישן שרייבער? כ'ווייס, אַז אָרעס און נישטיק וועט זיין דאָס, וואָס וועט דאָ אויפגעשריבן ווערן, אפשר קוים אַ באַשיידן בלימל, וואָס ימען וואַרפט ערגעץ-וווו...

ס'ליינט פאר מיר דער באנד פון איזאק באבעלס ליטערארישער ירושה, וואָס איז דערשינען אין פּוילישער איבערזעצונג — די בארימטע „רייטער-אַרמיי“, אַ פּופצן אַנדערע דערציילונגען און אַ טעאָמער-פיעסע, „די דעמערונג“. אויסער צוויי-דריי דערציילונגען האָב איך עס אַלץ איצט צום ערשטן מאָל געלייענט, נישט געלייענט נאָר איינגעשלונגען. איזאק באַבעל איז פאר די, וועלכע באקענען זיך איצט מיט זיין שרייבערישן טאלאנט אַ רעוועלאַציע. ער איז דאָס אייגנטלעך געווען שוין פאַר זיין לעבן. די קריטיק חזרט ביי אונדז כסדר איבער, אַז ער איז אויסגעוואַקסן צו אַ לעגנעדע. לעגענדעס זענען אָבער פאַראַן פאַרשידענע, פון פאַרשידענעם פאַרגעס און באדייט...

באבעלס ליטערארישע ירושה איז נישט קיין גרויסע. אין ראטנפאר-באנד איז געשאפן געוואָרן אַ ספּעציעלע שרייבער-קאָמיסיע, וואָס זוכט אויף, זאַמלט צונויף אַלע זיינע צעשפרייטע און צעזייעט, געלעסמערמע און פאַרגעסענע שאַפונגען, וואָס דאַרפן אויפסניי צוזאַמען דערשיינען. עס לעכע צענדליק דערציילונגען און אויב כ'האָב קיין טעות נישט, צוויי טעאָמער-פיעסן, עטלעכע שקיצן איז אין אַלגעמיין נישט פיל פאַר אַ ווערק פון אַ שרייבער. ס'טרעפט אָבער, אַז דעם כמות פארטרעט דער איכות. באַבעל איז אַ באווייז וויפּל מ'קאָן זאָגן אין קארגע בלעטלעך, וויפּל נאָוואַ-כאַריטעס, וואָס פארא קינסטלערישע ווערמן מ'קאָן אריינגלייגן אין ווייניגע שאפונגען.

ה'איז מעגלעך — און מ'קאָן ריזיקירן צו זאָגן: ס'איז זיכער — אַז באַבעל האָט אָנגעשריבן מער, ווי מיר קענען איצט. אָנגעהויבן שרייבן האָט ער פאַרהעלטנישמעסיק פרי און געשריבן האָט ער מיט אימפעט. זיין שעפּעריש לעבן האָט געדויערט ווייניקסטנס פון 1915 ביז 1939, ווען ער איז, ווי עס דערציילט אין דער דערמאָנטער הקדמה פאַמיאָנאַווסקי, אַרעסטירט געוואָרן.

אריינגעפירט געוואָרן אין דער רוסישער ליטעראטור איז איזאק באַבעל דורך מאַקסיס גאַרקי. אין זיין אויטאָביאָגראַפישער דערציילונג „דער אָנהויב“ זעען מיר אים, ווי שוין דערמאָנט, אַ יונג בחורל, איז אַ קנאַקע-

דין פראַסט און אַן א מאַנטל. „מיין פארמעגן איז צו יענער צייט בא-
 שטאנען פון עטלעכע דערציילונגען“, וועלכע קיינער אין די רעדאקציעס
 האָט נישט באַוויליגט איבערצולייגען, ביז ער איז אָנגעקומען צו מאַקסיס
 גאַרקי, וועלכער איז געוואָרן זיין גוטער מלאך. דאָס איז געווען פאַקע ווי-
 טער 1915. מיט יאָרן שפעטער, שוין אין גאָר אנדרער באדינגונגען, האָט
 אים גאַרקי היים פארטיידיקט קעגן בודיאָני, וועלכער האָט געהאלטן, אז
 „די רייטער-אַרמיי“ איז „אַ קאַריקאַטור און פאַשקוויל“ אויף דער רויטער
 אַרמיי. גאַרקי האָט דעמלט אין שוין באַרימט געוואָרענעם אָפּענעם בריוו
 צווישן אנדערן געשריבן: „... אין אונדזער אייגענעם אינטערעס מוזן מיר
 זיך באַציען מיט זאָרג און פארשמענדעניש צו א מענטש, וועלכער קאָ-
 אונדז העלפן אין קאמף קעגן די צעפרייסלטע אָבער גאָך גענוג שמאַרקע
 זיין פון דער פארשאַלטענער און שענדלעכער פארגאנגענהייט. באַבעל
 קאָן האָס טאָן. מיר זענען נישט קיין סר, אַז מיר זאָלן קאָנען זאָרגלאָז
 אָפּשטויבן אַזעלכע טאַלאַנטירטע און גויטיקע מענטשן.“

נישט גאָר גאַרקי האָט דערזען דעם נייעם, גרויסן שרייבערישן טאַ-
 לאַנט. די רוסישע שרייבער סייפּוילינג, פּורמאַנאָוו, פּאַוסטאָווסקי און
 ישפעטער ראָמען ראָלאָו האָבן אין באַבעלן געזען אַ שעפּער פון אַ נייעם,
 מעכטיקן קינסטלערישן אויסדרוק, אַ פאַרשמייער פון אַ נייעם דור שריי-
 בער, וואָס די ברויזנדיקע רעוואָלוציאָנערע געשעענישן האָבן אַרויס-
 געהויבן.

מיט וואָס פארקאפּט הויפטזעכלעך באַבעלס פּראָזע?

מיר דוכט, אז קודם כל מיט דער שפּרודלדיקער ספּאַנטאַנישקייט,
 מיטן שעפּערישן ספּאַנטאַנישן כּוח, וואָס שמאַקט אַזוי גאַמירלעך, ווי
 אַ נאַטור-עלעמענט. אין באַבעלס פּראָזע איז נישט פאַראַן קיין שום אָנ-
 שמעל, קיין שום פּאָזע. ער באַנוצט זיך נישט, וואָלט איר געזאָגט מיט קיין
 שום קאָסמעטיק. זיין פּראָזע פארמאָגט די פּרישקייט, די נאַטירלעכקייט פון
 אַ קינדעריש פנים, די זויבעריקייט און פּרישקייט פון פּרימאַרג-טוי. די
 שרייבערישע אויפריכטיקייט און דער מענטשלעכער אמת איז דער פּונ-
 דאַמענט, אויף וועלכן ער בויט זיינע קינסטלערישע קאָנסטרוקציעס. נישטאָ
 קיין צייכן פון פאַרלייקענונג, פאַלשוניג, אָדער גאָר באַפּוצונג. נישטאָ קיין
 שום קאָמפּראַמיס, קיין פאַרשווייגן. אַלץ ביי אים איז וואַרהאַפּטיק, אמת-
 דיק, אַזוי דורכזיכטיק-קלאָר, אַזוי שרייבעריש ערלעך.

איזאק באַבעל האָט געהאט צוויי טעמעס: דאָס יידישע, אמאָליקע
 לעבן און די רעוואָלוציע. דאָס זענען גאָר ברייטע טעמעס. באַבעל האָט

אין ביידע פאלן אין צענטער געשמעלט דעם מענטש און די געשאפענע סימאציע, אין וועלכער דער מענטש האנדלט אזוי און נישט אנדערש. דער מענטש אין די פארשידנסטע סימאציעס מיט זיינע שוואכקייטן, שמרויכלונגען און דעהויבנקייטן.

באבעל לאָזט זיינע העלדן רעדן מיט זייער אייגענער שפראך, טראכטן מיט זייער אייגענעם מוח און האנדלען לויט זייערע אייגענע אימפולסן. דער דיאלאָג און צייטנווייז דער מאָנאָלאָג — ווי אין „בריוו“ — איז א זעלמן לעבהאפטער, קאלאָריסטישער. די נאראציע פון נאראטאָר נופא איז א זעלמענע סינטעזע פון פשטות מיט פאלקסטימלעכער שפרודלדיג-קייט, פארביקייט, פשטות און זאפטיקייט. דאָס איז א נאראציע אין וועלכער עס הויפן זיך און אין א צוזאמענגעפרעסטער פאָרם בילדער, מהשבות, דראמאטישע שפאנונג. בלויז די שפראך פארדינט אויף אויפמערקזאמקייט מיט אירע ווונדערבארע פאלקס-אויסדרוקן, ווערטלעך, אידיואָמען, מיט איר פרישקייט און נאטירלעכקייט. דערביי איז זי רייך אין קינסטלערישער מע-מאָפאָרע, אָטעמט מיט דיכטערישקייט. מען פארגלייבט היינט אָפּט בא-בעלן צו העמינגוויי, שטיינבעק, קאלדוועל. אויב עס איז צווישן זיי פאלאָרע עפעס אַ שרייבערישע קרובהשאַפט האָט אָבער דער טאַלאַנט פון אָדעסער ייד ארויסגעשפראַצט פון אַן אַנדער באַדן און גענערט האָט ער זיך מיט אַנדערע געשעענישן, וואָס האָבן זיין וואָרט געמאַכט דורכדרינגלעכער, שאַרפער און דער עיקר צילבאווסטזיניקער.

באַבעלס טאַלאַנט איז רייף און געקערעפטיקט געוואָרן אין שמורעס פון דער רעוואָלוציע, פון איר האָט ער געצויגן באַגייסטערונג, מיט איר האָט ער געבונדן אלע מענטשלעכע האַפענונגען און טרוימען. באבעל האָט ווי זעלמן ווער אָפּגעפילט דעם ספּאַנטאַנעם אויפברויז פון אַ געבונדענעם, לאַנג פארקענטעמטן ריז. ער האָט אָבער געקומט טיף און ווייט, געוואַלט אליין זען, נישט געוואַלט אָפּדרייען דעם קאָפּ, ווען די קאָזאָקן פון דער רייטער-אַרמיי האָבן אויסגענדיקט די געפאַנגענע, ווען אַ טרוינאָו, וועלכער האָט אליין געהאט א פארבלוטיקטן, צעקלאַפּטן קאָפּ, האָט אַראָפּגעהאקט דעם קאָפּ פון א יונגן געפאַנגענעם.

וועגן דער „רייטער-אַרמיי“ האָט מען שוין פיל געשריבן. פאַרן יידישן לייענער איז כדאי דאָ צו דערמאָנען די יידישע אַקצענטן, דעם אָפּקלאַנג פון יידישן וויי און דעם ריח פון יידישן בלוט, וואָס דער נאַראַטאָר הערט און פילט אומעפּום. — „די פּאָליאַקן שעכטן אויס די יידן... די יידן זענען אין אַלץ שולדיק... אין דעם וואָס ביי אונדז און אין דעם וואָס ביי אידן,

נאך דער מלחמה וועט פון זיי בלייבן אזוי פיל וויפל אויף א רפואה... — זאגט דער פויער צום רייטערצארמייער הינטער זאמאשמש פון וואגען עס דערנײט דער טויבער רויש פון א פאָגראָם.

בעת זײנע מלחמה=וואנדערונגען מיט דער ארמײ איבער דער פוילישער שער ערד, ווו ס'האָט אים געמראָגן דער שמורעם פון דער רעוואָלוציע, האָט זײן בליק נישט געקאָנט אָפרייסן זיך פון,, די פארגליווערטע יידישע שטעטלעך, די איינגעהויקערטע צופוסנס פון די פריזישע פאָלווארקעס". שילדערנדיק אזוי פארבנרייך יידישע טיפן פון גאליציע און וואָלין, פארענע דיקט ער: „...זײער אומעטיקער כוח פארמאָגט אין זיך עפעס א מיין טרום=עריקע דערהויבנקײט, זײער אויסבאַהאַלטענער האָס צו די פריצים אין גרע=געצלאָז. צוקוקנדיק זיך צו זײ, האָב איר ערשט איצט פאַרשמאַנען דעם טיפן זון פון דער געשיכטע, וואָס האָט זיך אָפגעשפילט אויף דער דאָזיקער ערד, די דערציילונגען וועגן ייִדן בעלי=תורה, וועלכע פלעגן אָפדינגען קרעפטיגע, וועגן חבײם, וועלכע פלעגן זיך פאַרנעמען מיט וווכער, וועגן יידישע מיידלעך פארגוואלטיקטע דורך פוילישע סאָלדאַטן און צוליב וועלע=כע פוילישע מאַנאַטן פלעגן זיך דערשיסן“ („רייטער=אַרמײ“). אין יענער שטורמישער צײט שוועבט אומאויפהערלעך פאר די אויגן פון אָדעסער ייִדן און רײסישן שרייבער דער יידישער שיקאַזאַ. די קעגנוואַרט און פאַרנאַג=גענהײט זענען ווי פארפלאַכטן. אָט פארהאלט ער זיך אין א שטעטל פאר אַן אלמן ייִדישן בית=עולם: „בײ דער זײט, הינטער א צעשטערטן דורך א דונער דאָמב שטייט דער קבר פון רבי עזראַל, דעה דערמאָרדעטן דורך באַנדאַן כמיעלניצקיס קאַזאַק...“ דעם פאָגראָם=מאַטיוו באַגעגענען מיר אגב אָפט אין באַבעלס שאַפונגען. אין זײנע דערציילונגען „די געשיכטע פון מיין טױבן=שטייג“ און „די ערשמע ליבע“ שילדערט דער שרייבער דעם פאָגראָם אין אָדעס, אין 1905 און א סברה, אז דער 9 יעריקער העלד איז דער מחבר גופא, וועלכער האָט אלס קינד די פאָגראָם=כוואליע איבערגע=לעבט. שפעטער האָט ער באגעגנט יענע בלאסע יידישע יינגלעך מיט ענ=טוויאַזם פארטיידיקן די רעוואָלוציע, ווי דאָס האָט געטאָן דעם בראצלא=ווערס רביגס זון איליאַ („דעם רביגס זון“), אָפגעבנדיק פאַר איר דאָס לעבן.

באבעלס עיקרדיקער שרייבערישער שטאַף איז געווען דאָס יידישע לעבן, דאָס יידישע שטעטל פון וועלכן ער איז אליין געווען אַ אָרגאַנישער טײל. זײן ערשמע גײסטיקע ניקה האָט ער געצויגן פון הדר, שפעטער פון דער תלמוד=תורה. ער שפאַמט אָבער פון יענע יידישע היימען, וואָס האָבן

געהאט די אמביציע, אז דער זון זאל ענדיקן גימנאזיע, געמען לעקציעס פון מוזיק, פון יענע היימען אין וועלכע עם ווערן דערצויגן,, ווונדערקינג דער,, ווי ער האָט עם אליין מיט מייסטערשאפט געשילדערט. איזאק באַבעל דער רוסישער שרייבער האָט קינסטלעריש, שעפעריש געאַטעמט מיט יידיש לעבן; דאָס יידישע אָדעס, זשיטאָמיר, די אָרעמע מאַלדאוואַנקע האָבן געלעבט אין אים. ווי טיף האָט ער אָפּגעפילט, ווי ,,די דעמערונג און שטילקייט, די שבתדיקע שטילקייט האָט זיך פּאנאנדערגע=שפּרייט אויף די קרומע דעכער פון זשיטאָמירער געטאָ!“ („דער רבי“). ס'האָבן אים פּאַסענירט די מענטשן פון די אממיינסטן נידעריקע שיכטן, די בעלי=עגלות, הענדלער, וווילע יונגען. די אָדעסער פּאַרט=שטאָט האָט אַמאָל פּאַרמאָנט אַ באַזונדערן מענטשן=עלעמענט. איזאק באַבעל האָט יענע אייגנארטיקע יידישע וועלט געמאַלן מיט די אממיינסטן בונטע פּאַרבו. בע=ניע קשיק קאָן מיט זיינע זעלמענע איינפאַלן גובר זיין גישט נאָר דעם גביר, נאָר אפילו די צארישע זשאנדארן, דעם „פּריסטאווי“, („דער קע=ניג“). מעגל קשיק („דעמערונג“) איז זיכער, אז ער קאָן איבערכיטרעווען אַפילו גאָט אליין. — איד בין פיפיקער פון גאָט — זאָגט ער — אויף וואָס ריאַבצאַוו ענטפּערט אים: — פון רוסישן גאָט קאָנסטו זיין פיפיקער, אַבער גישט פון יידישן.

איזאק באַבעלס העלדן פון די פּאַרשידענע וועלטן וואָס ער האָט אַרויסגעבראַכט, האָבן אין אַלע אויסטערלישע און שטורמישע סיטואַציעס, מראַץ אַלעמען געברויזט מיט גערעכטן רעוואָלט און געטרוימט וועגן זענטשלעכן גליק, ווי דער שרייבער גופא...

VI

די אלטע דילעמע

ווי משונהדיק עס זענען די גורלות פון ביכער! עס פאלט אַמאָל אַרײַן אין האַנט אַ צופעליק בוך, וואָס קיין רעקלאַמע האָט עס נישט געהאַט, מ'האַט וועגן דעם נישט געשריבן און נישט גערעדט, מ'האַט וועגן דעם גאַרנישט געהערט — און עס ווײַזט זיך אַרויס, אַז דאָס איז גאָר אַן אינטערעסאַנטע לעקטור און רעגט אָן צו טראַכטן. איר וועט באַגעגענען ווײַניק לײענער, וועלכע זאָלן גאַרנישט וויסן וועגן די ביכלעך פון פראַנסואַ סאַגאַן — אויב זיי האָבן זיי נישט געלײענט, האָבן זיי געהערט אָדער געלײענט וועגן זיי. וועגן אַזאַ בוך אָבער ווי סאַרגיוסעס „צווישן ליכט און שאַטן“, וואָס איז דערשינען סוף פאַרגאַנגענעם יאָר, האָט מען ווײַניק וואָס געהערט. און דאָך איז עס אַ לעקטור, וואָס אויב דער לײענער וועט אין איר אַרײַנקוקן, וועט ער זיך שוין נישט אָפּרײַסן ביז ער וועט פאַרענדיקן דאָס לעצטע בלעטל.

„צווישן ליכט און שאַטן“ איז אַ ביאָגראַפישער ראַמאַן, וואָס דער האַלענדישער שרײַבער וו. סאַרגיוס האָט אָנגעשריבן נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה. אויף די פאָליצעס פון די פּוילישע בוכהאַנדלונגען האָבן זיך לעצטנס באַווײַזן אַ שפּאַר ביסל אַזעלכע „פאַרעלטערטע“ ביכער. דאָס איז אַ חוב, וואָס מ'איז אַ סך יאָרן שולדיק געווען דעם לײענער. לאַמיר אָבער באַלד פון אָנהייב זאָגן, אַז האָס בוך איז אָנגעשריבן אָן באַזונדערן שווינג עס געשעט אַמאָל, אַז אַ מיטלמעסיק בוך, קאָן אויך זײַן אינטערעסאַנט. אין דעם פאַל איז דאָס דערפאַר, ווײַל „צווישן ליכט און שאַטן“ איז די לעבנס-געשיכטע פון באַרימטן האַלענדישן מאַלער פון 17טן יאָרהונדערט — רעמבראַנדט. עס גײט אויך אין אַ געוויסן צוזאַמאַן צו דעם מין לײטראַטור.

בלעטערסטישע ביאָגראַפיע איז שמענדיק געווען אַ גענאַרטע לעקטור. דער ביאָגראַפישער ראַמאַן געפינט אומעטום און אין אַלע צײַטן אַ דײַסן אָפּזאַץ-מאַרק. דאָס לעבן פון גרויסע שעפער, פון באַרימטע

פערזענלעכקייטן רופן אלע מאל ארויס נייגיר און אינערעס, און דאָס זײַן נישט קיין ביליקער נייגיר. נאָכפּאָלגנדיק דאָס פּרױוואַטע לעבן פּון גרויסע שעפּער, פּון היסטאָרישע פּערזענלעכקייטן, דערזעט דער לײענער די רעאַלע באַדינגונגען, די פּסיכישע אימפּולסן, וואָס באַווירקן די דאָזיקע פּערזענלעכקייטן צו שאַפּן אַדער האַנדלען; אויסער דעם איז אַ ביאָגראַפּי פּישער ראָמאַן דערפֿילט זײַן דאָל נאָך דעמלכט, ווען ער נישט אַ בילד נישט זײַן — גענעבן אין אַ לײכטער, אינערעסאַנטער פּאַרס, אין אַ בעלעטריסטישער פּאַרס.

אַ ביאָגראַפּישן ראָמאַן איז אָבער לײכט צו פּאַרבייליקן. למשל, פּיער לאַמורס „רוימע מיל“, וואָס שילדערט דעם לעבנס־וועג פּון באַקאַנטן פּראַנצויזישן, אימפּרעסיאָניסטישן מאַלער טולוז־לאַטּרעק, לײענט זיך מיט שפּאַנינג. מען דערזעט טולוז־לאַטּרעק דעם אומגליקלעכן מענטש, דעם בעל־מים אין אלע פּאַזן פּון זײַן לעבן. בלאַס, דאַקענז, קומט אַרויס דער קינסטלער. די לעבנס־אַוואַנטורעס פּאַרשטעלן דעם שעפּערישן מענטש. מיר דערוויסן זיך די קלענסטע איינצלהייטן וועגן זײַנע אומגליק־לעכע ליבע־אַוואַנטורעס און צו ווייניק וועגן זײַן קונסט. און אַ ביאָגראַפּי פּישער ראָמאַן אַ געוויסער סטודיום — יעדנפאַלס דאַרף ער אַזעלכער נאָך פונעם מענטש, נאָך אויך פּון זײַן שאַפּונג.

ביי מאַרגינסן גײען צוזאַמען רעמבראַנדט דער מענטש און דעם־בראַנדט דער קינסטלער. ער האָט זיך אויסגעהיט צו פּאַרבייליקן זײַן ראָמאַן, איי גלײכצײטיק אויסגעמיטן דעם מאַגנאַראַפּישן כאַראַקטער. אַ מאַגנאַראַפּיע איז קײנמאַל נישט מיטגל צו געבן דעם לײענער אַזאַ פּאַרנאַנצט בילד וועגן אַ שעפּערישער פּערזענלעכקייט, ווי עס קאָן געבן אַ נוסער ביאָגראַפּישער ראָמאַן, ווי זאָל מען אָננעמען קאַראַל שולצס ראָמאַן וועגן מיקל אַנדוושעלאַ „שפּיין און לײדן“. ווייניק נאָך איז פּאַראַן עכטע ביאָגראַפּישע ראָמאַנען. דער מין ליטעראַטור האָט נאָך זײַנע מעג־לעכקייטן נישט אויסגעשעפּט. אין אונדזער ייִדישער ליטעראַטור איז דער ביאָגראַפּישער ראָמאַן בכלל אַ גרויסע זעלמנהייט. אומקערנדיק זיך צו מאַרגינסן ראָמאַן, איז דאָס אַ באַשיידענער פּאַרמעס, ווען מען נעמט אין באַטראַכט די רײכע און פּילפּאַרביקע פּערזענלעכקייט פּון גרויסן האַלענדישן קינסטלער. דער מחבר האָט אָבער אַרויסגעבראַכט שפּריכן און מאַמענטן פּון זײַן שעפּערישן לעבן, וואָס מאַכן דאָס בוך באַזונדערס אינערעסאַנט.

מאָרגנים ווייזט רעמבראַנדטן פון זיינע ייגנסטע יאָרן ביז זיין לעצטן אָטעם-צויג. אויך דאָ ווערן מיר אַרײַנגעפירט אין אַלע ווינקעלעך פון קינסטלערס פּרױוואַטן לעבן, אין אַלע צאַפּלענישן פון זיין עמפּינדלעך האַרץ — אַנדערש וואָלט עס דאָך קיין ראָמאַן נישט געווען — אָבער גלייכצײטיק דערזען מיר פון קינדווייז אָן די אינערלעכע, גײסטיקע וועלט. אַ קינד פון אַ פּשוטער מילגער-משפּחה, האָט רעמבראַנדט פון די פּריסטע יאָרן געמוזט קעמפּן פאַר זיין באַרוף, אין וועלכן קײנער האָט קײנמאָל נישט געגלויבט. די עלטערן האָבן באַשלאָסן, אַז זײער ייגנסטער זון זאָל לערנען. זײנע לערער און שפּעטער די פּראָפּעסאָרן האָבן אָבער געהאַלטן דאָס ייגל פאַר אַ נישט פּעיקן, טעמפּן און געראַטן דעם פּאָטער אים אָפּצוגעבן בעסער לערנען אַ מלאּכה. דער קומענדיקער באַרימטער קינסטלער האָט ווירקלעך נישט אַרויכגעוויזן קיין חשק זיך צו פאַרגראָבן אין ביכער און אײנצוזחזרן די גודנע לעקציעס. אים האָט געלאָקט די וועלט פון פאַרבן, ס'האָט אים פאַרכישופּט די שפּיל פון ליכט-פּלעקן. מיט אַלע חושים האָט ער פון קינדווייז אָן אויפגעכאַפט די קאָנטראַסטן צווישן ליכט און שאַטן, וואָס איז שפּעטער געוואָרן זיין באַרימטער אויסדרוק-מיטל און מיט וואָס ער טײלט זיך אַזוי אויס צווישן דורות גרויסע קינסטלער.

זײנע לערער האָבן גאָרנישט פאַרשטאַנען. איז דאָך די מיל, די פּעל-דער אַרום איר, דער בעטלער, דעם טאַטנס צעאַקערט פנים מער געווען פאַר אים, ווי דער טרוקענער, סבאַלאַסטישער לימוד. „אַנשטאַט זיך צו לערנען מאַכט ער משונהדיקע פּלעקן און דריידלעך אין זײנע העפּטן“ — האָט אים געהאַט פאַרקלאַגט פאַרן פּאָטער זיין פּראָפּעסאָר. „וואָלטן דאָס כאָטש געווען צײכענגונגען“ — האָט ער איראַניזירט און געראַטן אים דאָס „אַרויסצושלאָגן פון קאַפּ“. אויך שפּעטער, ווען אַלס דערוואַקסענער בחור ווייזט ער זײנע צײכענגונגען אײנעם פון די דעמלטיקע מײסטער אין אַמסטערדאַם, באַקומט ער אַן ענלעכע עצה. מאָלעריי, זאָגט ער צום יוגן קינסטלער, ואיז אַ שווער שטיקל כּרויט, ס'איז בעסער זיך צו לערנען אַן אַנדער פאַר.

ווען רעמבראַנדט איז שוין געווען דער באַקאַנטער מײסטער וואָן רײן, האָט אים גאָך אַלץ דער צער פון די אַמסטערדאַמער מאָלער נישט גע-וואָלט אָנערקענען און פאַררעכענען צו די זײניקע, מ'האָט אים געהאַלטן פאַר אַ בלאַנדזשענדיקן אין דער קונסט, אַ פאַרלוירענעם און אפילו פאַר אַן אומבאַרמאָלן. ס'איז דאָך אַ באַקאַנטע זאַך, אַז צו אַנדערשדיקייט באַ-

צײַט מען זיך שטענדיק מיט פאַרדאַכט, מער ווי צו קעגנערשאַפט. אין וואָס מענטשן זענען מער אָפּגעשטאַנען, אַלץ ווײַניקער פאַרמאַגן זיי עמעצנס אַנדערשקײַט. דאָס שטאַמט מסתּמאָ פון אור־אַלטע צײַטן, ווען איין שבט האָט יעטוערן אַנדערשדיקן שבט באַטראַכט פאַר אַ שונאָ. נאָר ווייט פון יענע צײַטן אין דעם פּרט די מענטשהײַט נישט אַוועק, כאַטש פון אַ הילצערן שיפל אין מען דערגאַנגען צו קאָסמישע שיפן. דעמבראַנדטס אַנדערשקײַט, זײַן נאָוואַטאַרישקײַט, וואָס ער האָט אַרײַנגע־פּירט אין דער פּלאַסטישער קונסט, אין צו יענער צײַט באַטראַכט גע־וואָרן, ווי אַ בפּירושער אַמענטאַט אויף דער מאַלערייַ. ס'איז זיך נישט שווער פאַרצושטעלן די צרות, וואָס דער גרויסער קינסטלער האָט געהאַט אײַנצושטײַן.

דעם דאָזיקן פּראָגישן קאָנפּליקט צווישן דעמבראַנדטן מיט זײַן אַרום, מיט זײַנע מיטצײַטלער, האָט מאַרהיים וואָרהאַפּטיק אָפּגעשפּיגלט אין זײַן ראַמאַן און דערמיט פאַרכאַפט ער אונדז. אַ צווייטער מאָמענט, וואָס איז באַזונדער אינטערעסאַנט פאַרן יודישן לײַענער, איז דעם־בראַנדטס באַצײג צו ירוּ.

דעמבראַנדט האָט געהאַט אַן אײַגענע קאָנצעפּציע וועגן קונסט, זענען איר ראָל. ער איז אויך געווען אַ פּרײַער דענקער. מען האָט אים אַמאָל געהאַט געזעען, פאַרוואָס ער שעפט נישט זײַן מעמאַטיק פון דער גע־שיכטע און מאַלט הויפּטזעכלעך מענטשן, סימבאָליעס פון זײַן קעגנ־וואַרט. ער האָט דערויף געענטפערט, אַז די געשיכטע איז אַ פּאַל־שער שפּיגל פון דער וועלט און ער פאַרמאַגט נישט קײן ליגנס, ער איז פאַרליבט אין אמת. פון זײַנע מיטצײַטלער, פון דער קעגנוואַרט, זאָל ער האַבן, לויט באַרגניוסן, געזאָגט, וועט ער זיך נישט לאָזן אָפּפאַרן דאָ טאַקע האָט זיך אָנגעהויבן דער דראַמאַטישער קאָנפּליקט, וואָס דער־מאַנט אַזוי אין הײַנטיקע קאָנפּליקטן. פאַר דעמבראַנדטן איז די קונסט געווען דער אמת און בלוז דער אמת. צו יענער צײַט פלעגן קינסטלער מאַלן אויף באַשטעלונגען. הערשער, רײכע ראַמען, אָדער סתּם אָנגעזעענע בירגער, פלעגן לאָזן מאַכן זײַערע פאַרטרעטן, ווי מען לאָזט זיך הײַנט פּאַ־טאָגראַפּירן, אָדער מען פלעגט נאָר באַשמעלן אַ בילד אויף אַ באַשײַמיג־טער טעמע. דעמבראַנדט האָט אויך געמאַלט אויף באַשמעלונגען. ער האָט זיך אָבער קײנמאָל נישט געלאָזט דיקטירן און האָט די פאַרטרעטן גע־מאַלט לויט זײַן אײַגענער קאָנצעפּציע, אין זײַער באַנצער אמתדיקײַט, ווייל פאַר אים איז דאָך די קונסט געווען דער אמת וועגן מענטש און

וועלט. ער איז ווי אן עכטער קינסמלער געווען א גרויסער קעגנער פון מענטשן, פון מענטשלעכן הארץ. פון געזיכט, פון די אויגן, פון די שמריכן פון פנים, האָט ער געלייענט אין דער מענטשלעכער גשמה. און אין די פאַרטערטן, וואָס ער האָט געמאַלט פון די רייכע בורגער, האָט ער אַרויסגעבראַכט זייער פּוסטקייט, זעלבסטצופּרודנקייט, גאָה, עגאָיזם. פאַרשטייט זיך, אַז האָט האָט אים גלייב פאַרשאַפט גישט קיין פּרייגדשאַפט און גישט קיין פּרנסה. „די קונסט מיינע איז גישט קיין לייכטזיניקע פּרוי, וואָס פאַרקויפט זיך דעם, וואָס באַצאָלט בעסער“ — האָט ער געהאַט געזאָגט צו זיינעם אַ יונגטפּרייגד.

די פּרייגייט צו שאַפן אַזוי ווי דער קינסמלער פּילט. לויט זיין אַייגענער ווייזע, איז פאַר רעמבראַנדטן געווען דער גרונט־שטיין פון זיין קינסמלערזשן כּוהות. די אָפּיציעלע משגיחים איבער קונסט, וועלכע האָבן צו איר שטענדיק די זעלבע טענות, האָבן אים דאָס גישט געקאָנט מיט זיין סנאָבן, וועלכע האָבן געוואָלט זיך וואַרעמען ביי זיין פייער, פלעגן דאָך גאָרן צו געניסן פון זיין מאַלאַנט, אָבער מיט דער האַמפּענגונג פֿאַר וועט זיך צופּאַסן צו זייער געשמאַקט. מאַרגניס שילדערט דאָ דעם באַוווסטן עפּיזאָד, וואָס האָט געלאָזט אַ טיפע ווונד אין רעמבראַנדטס האַרץ און פאַרקיהצט אים די יאָרן, דעם עפּיזאָד זועגן לייחונט אויף דער טעמע „די שיסער־קאַמפּאַניע“.

ווי באַקאַנט האָט מען זיך צו רעמבראַנדטן געהאַט געוואָנדן ער זאָל מאַלן אַ בילד פון אַ געוויסער שיסער־קאַמפּאַניע. דער קינסמלער האָט זיך באַשטעלונג אָנגענומען, נאָך מיטן באַדינג צו מאַלן דאָס בילד לויט זיין אייגענער אויפפאַסונג. די אַרבעט איז פאַר אים געווען אַ גוטע געלעגנהייט אַרויסצוברענגען אויפן לייחונט וועלמן באַנצע, פאַרבאַרגענע, פאַרמוגנקלמע געמיסער, סצענעס און סיטואַציעס, וואָס דער קינסמלער האָט בעתן שאַפונגס־פּראָצעס אַנטדעקט. מיט זיין גאַנצן שעפּערישן פּלאַם האָט רעמבראַנדט געמאַלן דעם גרויסן לייחונט, וועלכן ער האָט באַטראַכט פאַר זיין בעסט ווערק. אַנדערש האָבן עס אָבער אָפּגעשאַצט די טעמפע אָפּיצירן און די אָפּיציעלע מבינים. זיי האָבן גישט געפונען זייערע פּאַס־סאַגראַפּישע ענגעלעכקייטן אויפן לייחונט, זיי האָבן זיך פּריילעך געמאַכט איבערן בילד, געהוזט און לסוף עס אַראַפּגענומען פון וואַנט און פאַר שטעקט ערגעץ אין אַ ווינקל אויפן בוידעם. גאַנעט פאַר זיין טויט, אַ צעבראָכענער, אַן אָפּגעריסענער און פאַרהוגערטער, האָט רעמבראַנדט אַדאָנק דעם וועכטער געהיים אַרויפבאַקומען זיך אויפן בוידעם, לאַנט

געקומט אויפן געשענדערטן בילד, כדי זיך איבערצוצייגן, צי ער איז ווירק-
לעך געגאנגען אויף א פאלשן וועג. — ניין! האָט ער אויסגעשריען צו זיך
גליין, דער וועג איז געווען אַ ריכטיקער!

האַס 17=מע יאָרהונדערט האָט גידערלאַנד און פלאַנדריע באַשאַנקען
מיט אַ סך געניצאלע מייסטערס פון דער פלאַסטישער קונסט. גישט ווייט
פון רעמבראַנדטס פאַטערלאַנד, אין בעלגיע, האָט געלעבט און געשאַפן
אַ צווייטער באַדימטער מאַלער — רובענס. ווי באַקאַנט איז רובענס גע-
ווען אַ מערקווירדיקער קאַלאַריסט, זיין פאַלעמע איז געווען פאַרבנרייך,
געגלאַנצט קודם מיט אַלע ניואַנסן פון רויט, אין דער צייט, ווען רעמ-
בראַנדט האָט גאַנצע וועלטן, און דאָס פאַרבאַרגעניגטע פון מענטשלעכן
האַרץ אַרויסבאַקומען פון די שאַרפע קאַנראַסטן צווישן ליכט און שאַטן.
רעמבראַנדטס קריטיקער אָדער נאָך זיינע פריינד פלעגן אָנווייזן אים
זיין רובעניסן, פון וועלכן ער וואָלט געדאַרפט נעמען אַ ביישפּיל. רעמ-
בראַנדט האָט געשעצט די קונסט פון רובענסן, ער פלעגט פאַר אויסגע-
באַרגט געלט זיך איינקויפן זיינס אַ בילד. נאָך אויף די עצות נאָכצו-
פאַלגן אים פלעגט ער מיט פאַרביטערונג ענטפערן, אַז ער האָט זיין איי-
גענעם וועג. אייך זיינע שילער, וועלכע פלעגן זיך באַמיען אים צוקאַפירן,
האַט ער אָנגעוויזן, אַז אַז אייגענער וועג איז דער הויפט=באַדינגט אין דער
קונסט. מאַרגיום ברענגט אַרויס אַ באַראַקטעריסטישן שמועס צווישן דעם
גרויסן מייסטער און זיינעם אַ באַליבטן שילער: „כ׳וואָלט געוואָלט —
זאָגט רעמבראַנדט צו זיין שילער — אַז דו זאָלסט אַרויכווייזן מער
זעלבסטשטענדיקייט... דאַרפסט קוקן אויף זאַכן מיט דינע אייגענע אויגן
און גישט נאָכפאַלגן מיך בלינדערהייט...“

קוקן מיט די אייגענע אויגן אָדער לויט אַ סכעמע, פונקט ווי טראַכטן
מיטן אייגענעם מוח, אָדער מיט צוגעגרייטע, פאַרטיקע פאַרמולן, איז,
ווי מיר זען, אַן אַלמע דילעמע, און וויי איז דער קונסט — און אויך דעם
מענטש — ווען זיי זענען געצוונגען צו אַ פאַלשן אויסוואַל.

פאַרן יידישן לייענער וועט איגמערעסאַנט זיין צו דערמאָנען, אַז דער
האַלבענדישער גרויסער מייסטער האָט זיך צוגעאיינגט די יידישע מעמאַ-
טיק, געמאַלן אָן אַ שיעור יידישע געשטאַלטן. פאַר אים איז דאָס גישט
געווען קיין עקזאַטיק. די אַמסטערדאַמער יידן פון 17=טן יאָרהונדערט,
אַנטלאַפּענע פון די רדיפות און שייטעהויפּנס פון שפּאַניע און פאַרטו-
גאַ, זענען געווען פאַר אים אַ גינסטיק לייט, פון וועלכן דער קינסטלער
האַט געקאָנט קנעכטן און געשטאַטיקן מאַגומענטאַלע ווערק. אָבער זיי

זענען נישט געווען סתם אן אָביעקט פאַר אים, רעמבראַנדט האָט געהאַט
אַ טיפּע באַציאַונג צו זיי, ווי צו מענטשן פאַרפּאָלגטע, וועלכע האָבן דער
מענטשהייט פיל געגעבן, אָבער זיי גיט מען נישט קיין רו.
רעמבראַנדט איז געווען אַ מיטצייטלעך פון שפינאַזע און ווי עס
גיט איבער מאַרגיום, זאָל דער האַלענדישער מייסטער האָבן געווען אַ גרוי־
סער פּריינד מיט שפינאַזעס רבי, וועלכער איז געווען אַ מענטש מיט
גרויס וויסן און ביי וועלכן — לויט מאַרגיום — ער האָט זיך געלערנט
העברעיִש. אין בוד איז פאַראַן אַ ביז נאָר אינטערעסאַנטער שמועס צווישן
דעם אַלטן ייִדישן לַמדן און דעם האַלענדישן קינסטלער, וועלכער פאַר־
ביידקט שפינאַזעס אָפּמריגיגקייט און הערמאַנט דעם רבין, אַז ווי אַ גע־
וועזענער פאַרפּאָלגטער, וואַלט ער געדאַרפט אַרויסווייזן מער טאַלענט
צו אַן אַנדערש דענקענדיקן. שווער צו זאָגן אויף וויפל דאָס איז אַלין
אויטענטיש, ווייל בעת מאַרגיום דערמאַנט די דראַמע פון אוריאל אַקאַס־
טאַ, רעכנט ער זיך נישט גענוי מיט קיין צייט־פּינקטלעכקייט. ווי ס'זאָל
נישט זיין, באַקומען מיר אַ בילד פון דער אינטימער, וואַרעמער פאַר־
בינדונג צווישן איינעם פון די גרעסטע קינסטלער פון יענער צייט מיט
דעם ייִדישן פּאָלס.

ווען דער שרייבער רעדט צו אונדז דורך דער פארגאנגענהייט

(וועגן ח. סלאווענסקי דראמע „ברוך פון אמסטערדאם“)

די געשטאלט פון ברוך שפינאזע האָט אין פאַרלויף פון דורות אַרויס-
גערוּפֿן ביי אונדז א היפש ביסל וויכוחים און אמפּערנישן. במשך פון די
300 יאָר, וואָס זענען אָפּגעלאָפֿן זינט דעם, ווען דער אמסטערדאמער בית-
דין האָט אַרײַנגעלייגט אין הרם און פאַרשמויסן דעם יונגן אָפּימורס, איז
אָנגעגאנגען אַ ״עפּטיקע פּאָלעמיק ארום דעם לעבן און שאפֿן פון גרויסן
״ידישן דענקער. עס האנדלט זיך נישט, פארשטייט זיך, וועגן שפינאזעס
עצם וועלט-באַנעם, וואָס האָט געלייגט דעם נרונט-שטיין פון דעם מאָדער-
נעם געדאַנק. ווי באקאַנט, האָט מען וועגן שפינאזעס לערע זייער פיל גע-
ייריבן. עס האָבן געשריבן און באַלויכטן זי סיי ״דישע און סיי נישט-ידי-
שע — און אפשר הויפטזעכלעך נישט-ידישע — פאַרשער. עס איז אָבער
אָנגעגאנגען אין דער יידישער וועלט אַ גאָר באזונדערער וויכוח ארום דעם,
צי האָט שפינאזע איבערגעריסן מיטן ״דישן כלל, אָדער צי איז ער פּראַצי-
דעם הרם און פאַרשמויסנקייט געבליבן אַ ייד? אָדער גאָר: צי איז נישט
דער שפינאזעס אין זײַן מהות און סתירה מיט ״דייטקייט?״

ד״ר יעקב קלאצקין, הלל צײַטלין און פיל אנדערע האָבן אין שפינאזע-
זען נישט געזען קיין קרבן פון רבנישן פאַנאַטיזם. לויט זיי האָט ער דער-
מיט, וואָס ער האָט אונטערגעגראָבן דעם ״ידישן גלויבן, אַלײַן זיך אויס-
געשלאָסן פון ״ידישן כלל.״

ד״ר שמעון בערנפעלד דאַקענן האָט אָנגעוויזן, אַז שפינאזע האָט דער
עיקר געשעפּט פון ״דישע קוואַלן. און ד״ר קלוזנער איז נאָך ווייטער גע-
גאַנגען, באַהויפטנדיק, אַז ס׳איז נישט פאַראַן קיין שום סתירה צווישן
שפינאזעס נרונט-לערע און דעם ״ידישן גלויבן.״

ס'איז נישט דאָ דאָס אָרט צו באהאנדלען דעם דאָזיקן דורות=לאנגן וויכוח. אויב איך ברענג אייניקע אָפּקלאנגען דערפון, איז דאָס נאָר, כדי צו דערמאָנען, אז וועגן שפינגאָזען האָט מען ביי אונדז נישט נאָר פיל גע= שריבן, נאָר אויך זייער פארשידנארטיק. און דאָך זענען פיל ווינקלען פון דער גרויסער שפינגאָזע=דראמע געבליבן ווי איינגעהילט אין א נעפֿל. אזוי איז אין א גרויסער מאָס פארבליבן די שפינגאָזע=געשמאלט גופא. און נישט נאָר גישט גענוג אויסגעפאָרשט, נאָר אויך טיילווייז פאחפרעמדט פונעם יידישן לעבן, גישט דעהגענטערט צום יידישן מענטש.

ווען מען לייענט אָדער מען טראַכט וועגן שפינגאָזען, קומט במילא אויפן זינען אַ צווייטע טראַגישע געשמאלט — אוריאל אַקאָסטאָ. גישט קיין יידישער שעפער, נאָר דער דייטשישער דראַמאַטורג גוצקאָוו האָט אים פאראייביקט אין זיין דראַמע. איז וואָס מ'זאָל גוצקאָוו דראַמע גישט האָבן פאָרצוואַרפן, האָט זי דאָך געגעבן דער געשמאלט פון אוריאל אַקאָסטאָ אַ קינסטלערישן תיקון. אָבער די מערקווירדיקע געשמאלט פון שפינגאָזען האָט זייער לאַנג געוואַרט קינסטלעריש באַלעבט צו ווערן. גע= ווארט אויפן יידישן שרייבער, וואָס זאָל זי אַרײַנפירן אין דער יידישער לי= מעראַטור, אזוי ווי זי פאָרדינט און זי מאַכן פאַר אונדז אייגן און טייער.

ה. סלאָוועס האָט אונדז געוויזן דעם יוגנט דענקער, וועלכער איז אויס= צאָלט אַ חוב, וואָס אונדזער ליטעראַטור איז שולדיק געווען. שוין דער באַקט אלײן, וואָס א יידישער שרייבער האָט גענומען די טעמע אויף זיין שרייבער=ווארשמאט, איז פאַר זיך אלײן א פאַרדינסט. דאָס איז אָבער גישט דער איינציקער פאַרדינסט. ה. סלאָוועס צעשרייבט דעם נעפֿל, אין וועלכן די שפינגאָזע=געשמאלט איז נאָך עד=היום איינגעהילט, ער האָט זי אויסגעקלאָרט, דעהגענטערט זי צו אונדז.

וועגן סלאָוועסעס דראַמאַטישער שאַפונג האָט מען ווייניק געשריבן. ווען איך וואָלט געמוזט אין איין זאין כאַראַקטעריזירן סלאָוועסעס דראַמאַ= טורגישע שאַפונג, וואָלט איך געזאָגט, אז דאָס איז א צוזאַמענבלעכט פון פאַרנאָנענהייט מיט קעגנװאַרט. ה. סלאָוועס האָט זיך אָפּט געווענדט צו דער ווייטער לעגענדע. אָבער דורכן ווייטן, פאַרנעפֿלן נעכטן טראַכט ער וועגן היינט און מאַרגן. אזוי ארום האָט ער אין אלטע לעגענדעס, וועלכע ער האָט אַרויסגעבראַכט אין זיינע דראַמעס, „המגם מפֿלה“ און „די יונהס און דער וואַלפֿיש“ אריינגעקאָסן היינטיקע אמתן, היינטיקע טיקון אינ= האַלט. די לעגענדאַרע געשמאלטן באַהויבט ער מיט זאָ אַטעם, אַז זיי ווערן אונדזערע מיטצייטלער, מיר הערזען דורך זיי דעם דורותדיקן געראַנגל פון

ייד — מענטש, נישט נאָר פון נעכטן, נאָר אויך פון היינט און דער עיקר, מיר דערזען דעם אייביקן יידישן במחזן, דעם אייביקן שפרודלדיקן קוואַל פון יידישער וויסאלימעט. און אפשר דערפאר האָט זיך סלאָוועם אינגאנצן געווידמעט — יעדנפאלס ביז היינט — דער טעאטער-שאפונג. ווייל וואָס קאָן אזוי באלעבן, נאָענט און אייגן מאכן דאָס פארנאנגענע, ווי סצענישע געשמאלטיקונגען?

ה. סלאָוועם איז געטריי געבליבן צו זיך אין זיין היסטאָרישער דראַ-מע „ברוך פון אמסטערדאם“. ער האָט אָבער דאָ געפונען א מער גינסטיקן באַדן, ווי אין די לענגערעס פון די אויבן דערמאָנטע פיעסעס. ער האָט גע-האט פאר זיך א ראנקבארן היסטאָרישן שטאָף. דאָ איז אים מעגלעך גע-וואָרן צו זיין א שרייבער-היסטאָריקער, שרייבער-פאָרשער, וועלכער נישט נאָר באלוינט אָדער קלערט אויף, נאָך דער עיקר באהויבט דעם היסטאָ-רישן שטאָף אין זיין קינסטלערישער געשמאלטיקונג מיטן אָטעם פון אונ-דזער צייט. און ס'איז גוט געשען, וואָס פאַר זיין דראַמע האָט ה. סלאָ-וועם אויסגעוויילט דעם צומווייניקסטן אויסגעפאָרשטן און צומיניסטן פראגישן אָפּשניט פון שפינגאָזעס לעבן — דעם חרם און דאָס פארטרייבן אים פון יידישן תּחום. מיט קראפט האָט דער מחבר ארויסגעבראכט דעם פראגישן געראנגל צווישן דעם 24-יאָריקן באשיידענעם, גוטמוטיקן ברוכן, וועלכער רייסט זיך ווי אַ יונגע פלאַנץ צו ליכט און דעם אומברחמנות-דיקן, אין טויטע אותיות פאַרגליווערטן בית-דין, דעם דראַמאַטישן נע-ראנגל צווישן פרייען מענטשלעכן געדאנק, דעם ראציאָנעלן שכל און דעם בלינדן פאַנאַטיזם, דעם דאָגמאַטיזם פון די רבנים.

שוין אין אָנהייב פון ערשטן בילד פירט אונדז דער מחבר גלייך אריין אין דער אָטמאָספער פון דער אַנוואקסנדיקער דראַמע. מיר האָבן פאַר די אויגן א פלאץ פון דער בארימטער דעמלטיקער יידישער געגנט אין אַמ-סטערדאם — א פלאץ אין יאָדנבורג, ווו ס'נעפינט זיך דער בית-דין. אָט באווייזן זיך עטלעכע פרנסים — סעניאָרן און פון זייערע מיילער שיטן זיך פער און שוועבל אויפן יונגן אַפיקורס. גלייכצייטיק אַנטפלעקט זיך פאַר אונדז דער היסטאָרישער הינטערגרונט. אמסטערדאָם איז אַן עיר-ואם, ניי-יורשלים. האָלאַנד איז אין 17-טן יאָרהונדערט א גרינע אָזע אויפן איי-ראַפעיִשן מדבר פון פאנאטישע פארפאָלגונגען. אהער ציען זינט עטלעכע דורות יידישע משפחות פון שפאניע און פאָרטוגאַל, אנטלאָפּענע פון דער אינקוויזיציע און שייטערהויפּנס. אהער דערגייט אויך דער שרעקלעכער וויז ערקול פון כמיעלניצקיס שחיטות אין מזרח-אייראָפּע און דער אָפּקלאַנג

פון דער משיחישער שבת־צבי־באוועגונג, וועמענס גאלה־האָפּענונג ס'איז אריינגעדונגען אויך אין דער יידישער קהילה אין אמסטערדאם.

ווי אזוי דערשיינט פאר אונדז אויפן דאָזיקן יידיש־היסטאָרישן הויז מערנרונט דער יונגער גאון און אפיקורס? פון וואנען ציט ער זיך יניקה און צי איז ער אַלײן און אײנזאַם אין זײן זוכן דעם אמת, אין זײן דראַג צו באַפרייען דעם מענטשלעכן געדאַנק?

ה. סלאָוועס האָט אונדז געווײזן דעם יונגן דענקער, וועלכער איז אויס־געוואקסן אין די אָרעמע יידישע געסלעך און האָט געצויגן זײן ערשטע גייסטיקע יניקה פון דער בארימטער ישירה „עץ־החיים“, ווי א פראָדוקט פון זײן צײט און אָרט. האָלאַנד פון 17=טן יאָרהונדערט איז געווען נישט נאָר א מקום־מקלט פאר גערודפטע, נאָר אויך אַן אָרט, ווו מענטשן פון פרייען געדאַנק האָבן זיך געקאָנט באוועגן, א צענטער פון דענקער און פאָרשער. זאָל גענוג זײן צו דערמאָנען, אז שפּײַנגאָזעס א מיטצײטלעך איז געווען דער בארימטער האָלאַענדישער קינסטלער רעמבראַנדט, וועלכער האָט עפנטלעך זיך דעקלאַרירט מיט זײן ווידערגעפיל צו די קירכלעכע אויטאָרײַטעס. ס'דערצײלט רעמבראַנדטס ביאָגראַפֿי שטאַרניס אין זײן בעלעטריס־מיש־ביאָגראַפֿיש בוך וועגן קינסטלערס לעבן און שאַפן, אַן רעמבראַנדט איז געווען א שילער פון שפּײַנגאָזעס רבין מנשה, ווי ער רופט אים; מנשה האָט געקענט, ווי ער גיט אויבער, צען שפראַכן, געזאָגט מבינות אויף רעמב־ראַנדטס בילדער, מיט אײן וואָרט, איז געווען א מענטש מיט א נאָר גרויסן וויסן. טאַרניס שילדערט אויך א באַגעגעניש פון רעמבראַנדטן מיטן 20= יאָריקו ברוך ביי מנשה'ן הויז און א דיספּוט צווישן רבין און ברוך נאָך ווילכן דער קינסטלער האט גענומען אין שוץ דעם יונגן הערעטיקער. רעמבראַנדט זאָל האָבן געזאָגט צו מנשה: „אמאָל זענט איר געווען מער טאַלענט צו אנדערש דענקנדיקע“. אויף וויפל מען זאָל זיך דארפן באַציען מיט פאַרזיכט צו בעלעטריזירטע ביאָגראַפֿיעס, איז דאָך צו דרינגען פון טאַרניס'ס בוך, אז דער יונגער שפּײַנגאָזע איז געוואקסן אין א צענטער פון געלערנטע און דענקער, סײ יידישע, סײ נישט־יידישע. ס'איז אויך באַקאַנט, אז דער גרויסער פראַנצויזישער פּילאָזאָפֿ דעקאַרט, וועלכער איז אַגב, געווען שפּײַנגאָזעס גייסטיקער פאַטער, האָט נאָממען ווי ער האָט גע־מוזט פאַרפֿאַזן פראַנקרייך, געלעבט 20 יאָר אין האָלאַנד. און הגם אין סלאָוועס'ס דראַמע איז נישט פאַראַן קײן אַנדייטונגען איז באַצוג צו סאַג־קרעמע פערזענלעכקייטן, דערשיינען אַבער פאַר אונדז דײַטלעך ד פּיל פאַרבינדונגען מיט נישט־יידישע דענקער, וואָס ווײַזן אין הסכם מיטן

היסטאָרישן אמת, אַז דער קומענדיקער באַרימטער פּילאָזאָף האָט זיך באַוועגט און רייף געוואָרן אין אַן אַרום פון אינטעלעקטועלער יורוגג, פון אויפשוונג פון ראַציאָנעלן געדאנק.

אויך אין די יידישע גרענעצן איז ברוך גישט געווען פולשטענדיק אייניזאם און אליין. דער מחבר גיט דאָס אַנצוגעהערן אויף פארשידענע אופנים שוין אין אָנהייב, ביים ערשטן קאָנטאַקט מיטן יאָדנבורג, בעת מיר הערן זיך צו צום שמועס פון די 4 פּרנסים, טיילט זיך אויס אַ פאַר-טיידיקונגס-שטימע לטובת דעם יונגן אַפיקורס. דער פערטער פּרנס דער-צײַלט, אז דער פארשטאַרבנער פאָטער ברוכס, מיכאַעל דע ספינאָזא, איז אים צו הלום געקומען און האָט געבעטן רחמנות האָבן אויף זיין קינד. „עס זענען פאראן שטראָפן — זאָגט דער פערטער פּרנס — וואָס זענען גרוי-זאַמער ווי די באַאַנגענע זיגד, גרויזאַמער גישט בלוין פאַרן באַשטראָפּטן, נאָר אויך פאר די שטראָפּער.“ און דאָס איינשטעלן זיך פון מאַנועלאַן, איר מסירת-גנפּדיקע פארטיידיקונג לטובת ברוכס! און הנם די יידישע פארטיידיקער זיינע דערשיינען דאָ גישט ווי אזעלכע, וואָס זאָלן האָבן אָפּן אָדער פארשטעלט אונטערגעשטיצט ברוכס אפיקורסישע געדאַנקען, איז דאָס דאָך וויכטיק פאַרן היסטאָרישן אמת. אין קעגנזאץ צו אַקאַסמאַ, וועלכן גוצקאָוו האָט געוווּן א פולשטענדיק פאראייניגטאָוו, כאָטש ער איז שוין דעמאלט געווען א רייפער דענקער און א מענטש אין די עלטערע יאָרן — און גישט ווי גוצקאָוו שמעלט אים פאַר — און האָט זיכער געלעבט אין א באשטימטן אינטעלעקטועלן ארום, דערבליקן מיר דאָ באשיינפער-לעך דעם אָנהאַלט, וואָס דער יונגער אפיקורסישער דענקער האָט געהאַט סיי אין דער אייגענער סביבה, סיי — און דער עיקר — אין דער יידישער סביבה.

זיכער איז דער דאָמאַנען-שרייבער אָדער דראַמאַטורג גישט פאַר-בליכטעט צו האַלטן זיך שטענדיק אין גענויע ראמען פון היסטאָרישער פינגקלעכקייט. דער היסטאָרישער שטאַף איז דאָך בלוין דער לייזונג, אויף וועלכן דער קינסטלער מאַלט מיט זיינע אייגענע פאַרבן לויט אן אייגענער וויזיע. אין דעם פאל פון ברוך שפינאָזע אָבער איז פאַר אונדז דער פאַק-כאַַטאַנישער שטאַף, דער היסטאָרישער אמת פון א גרויסער באדייטונג טאַקע צוליב דעם שטרייט, וואָס פירט זיך אין דער יידישער וועלט זינט 300 יאָר. האָט דאָך דאָ גישט לאנג יער אמסטערדאַמער ראבינאַט, אין שייכות מיטן 300-טן יאָרשאַג פון חרם, זיך אָפּגעזאַגט צו דעווידירן

יענע גרויזאמע מאַט. און דאָס איז נ'יט קיין אָפגעזונדערטע שטים בלויז פון אַמסטערדאַמער האַבינאַט.

און דאָ קומען מיר צום הויפט־שטרייט־פּראָבלעם: איז דעם יונגן ברוכט אפיקורסות געווען אין סתירה מיט יידישקייט? צי האָט ער זיך אליין אויסגעשלאָסן פון יידישן כלל, ווי עס האָבן געוויסע יידישע פּאַרשער באהויפטעט? מען וואָלט געקאָנט די פראגע פארענטפערן מיט ענלעכע אנדערע פראגן: צי האָט דער איטאליענישער דענקער דזשאָרדאַנאָ ברונאָ, וועלכן די אינקוויזיציע האָט אין יאָר 1600 פאַרברענט אויפן שייטערהויפּט אין רוים, זיך אויסגעשלאָסן מיט זיינע אפיקורסישע געדאַנקען, מיט זיין אָנגרייפן די קאמיונישע דאָגמעס, פונעם איטאליענישן פּאָלק? צי האָט דער אלטערמיטלעכער פּילאָזאָף סאָקראַטעס אויפגעהערט צו זיין א גרוי, ווייל ער האָט נישט אָנגערקענט די געמער פון אַמען און ווייל די אַמענישע הערשער האָבן אים דערפאר געצוונגען אויסצוטרינקען סם?

ח. סלאָוועסן איז גענאנגען צו באווייזן, אז דער יונגער אפיקורס שפּי־נאָזע איז געווען פונקט אזא ייד, ווי דזשאָרדאַנאָ ברונאָ איז געווען אן אי־טאליענער, ווי סאָקראַטעס איז געווען א גרוי, אָדער ווי דעקארט איז גע־ווען און פארבליבן א גרויסער פראנצויז, טראָץ דעם, וואָס אנטלויפנדיק פאַר די פראנצויזישע קלעריקאלן, האָט ער זיך געהאַט אויסגעדרוקט, אז ער קאָן נישט לעבן אין פראַנקרייך, „אין קעלער פון די בלינדע“. דער מחבר פון „ברוך פון אַמסטערדאַם“ האָט אין זיין העלד דערזען, ווי ער דערמאָנט עס אגב־אורחא אַליין אין דער הקדמה, דעם ערשטן, גרויסן וועלטלעכן ייד. און ווי א וועלטלעכער ייד, און נישט ווי אן אַפּטריניקער פון יידישן כלל, פארטיידיקט זיך ברוד קעגן די באשולדיקונגען און אָנגרייפן פון די רבנים פון יאָדנבורג. ווי אַזעלכער האָט ער דער ערשטער אין יידישן מיטלאַטער אָפגעוואָרפן דעם אויסוואַל: אָדער איבערגיין צוה קריסטנטום, אָדער בלייבן ביי דער דאָנמאַטיש־רבנישער יידישקייט.

פּרויסרייטנדיק זיך פון די אייזערנע צוואַנגען, איז וועלכע די רבנים האָבן געהאלטן סיי דעם גוף, סיי דעם געדאַנק, האָט ער זיך גלייכצייטיק געקלאַמערט אין דער יידישער עיה. סלאָוועס ברענגט דאָ ארויס א דראַ־מאַטישן שמועס צווישן ברוכן און זיין אַלמן רבין יהושע:

„ברוך רבי, פאַרוואָס וויל מען מיר פאַרשמוסן פון יידישקייט?!... פאַרוואָס נייט מען איבערמאַרנן מיר מחרים זיין?!... איד בין אומשולדיק, רבי!... מיט מיר איז דער אמת!...“

יהושע: ...גייסט זיך שמדן?!
ברוך: (דערשימערט) רבי! ס'איז א בלבול!... א בלבול!...
יהושע: ... זאגסט אמת, ברוך?

ברוך: ביים זכרון פון מיינע עלטערן, עליהם השלום, שווער איך איך, רבי: קיינמאל, קיינמאל איז מיר אזוינס אפילו אויפן רעיון נישט געקומען מען!... און אויף א צווייט אָרט: „איך בין אַ קינד פון יאָהנבורג, מיטן גאַנצן וועגן פיל איך זיך געבונדן צו מיין שטאָם. אָפגעריסן, חלילה, פון שטאָם, וועל איך זיין און אבר אָן אַ גוף...“

נאָכמער, ה'. סלאָוועס ווייזט, אז נישט נאָר איז דער יונגער ברוך מיט אלע פּעדעס געבונדן מיטן יאָהנבורג, מיטן יידישן כלל, נאָר, אז ער איז אויך אין דער איבערצייגונג, אז עס איז נישט פאראן קיין וועזנטלעכע סתירה צווישן פרייען געדאנק און דער יידישער אמונה: „רבי — זאָגסט ברוך צו יהושען — איז דען נישט דער דין — שטראָפן זאָל מען פאַר מען-שים בלוז און נישט פאַר מחשבות?! זעט, רבי, דאָס פאַלקס, צווישן וועלכן מיר לעבן: נישט בלוז דער דענקער, נייערט יעדער פשוטער מענטש פון המון קאָן זוכן דעם אמת אויף זיין אופן! און אויב אפילו עס קרייצן זיך געדאנקען, ווי די שווערדן, הערט מען דען אויף צו זיין קינדער פון איין פאַלקס?! רבי, אויך אין יאָהנבורג, ביי אונדז, דארף יעדער האָבן רעכט אויף זיין מחשבה!... פארבאָט דען אונדז די תורה צו דענקען?! וואָלט דען אזא פארבאָט אליין נישט געווען א חילוק-השם?!... איז דען נישט דער מענטשלעכער שכל — די שענסטע פון אלע מתנות, וואָס מיר האָבן פון גאָט?!...“

דער יונגער שפינגאָזע אין סלאָוועסעס דראמע איז נישט קיין סתם אָפטייגיקער, קיין סתם לעסטערער. דאָס איז אַ יידישער דענקער, וואָס וויל דעם פרייען געדאנק, זיין מחשבה שמעלן צום דינסט פון זיינע יידישע ברידער. ער שטרעבט קודם-כל ארויסצופירן זיי פון דער מוראדיקער אָפגעזונדערטקייט, פון דער טראַגישער פאַרמאָכטקייט, אין וועלכער די יידישע עדה האָט זיך אומעטום געפונען צו יענער צייט. דאָס איז געווען דער ער-שמער פרוו צו שמירצן די כינעזישע וואנט צווישן דער יידישער און נישט-יידישער וועלט, וואָס די פארפאַלגונגען און גירושים האָבן אויפגעשטעלט, צו פארוואַרפן א בריק צווישן יידישן און נישט-יידישן מענטש. אויף די פאַרוואַרפן פון יהושען, אז ער חברט זיך צופיל מיט קריסטן, ענטפערט ברוך: „צי האָט איר נישט אליין געלערנט, רבי: די ליבע צו דיין חבר

שפרייט אויס אויף יעדן בן-אדם, אויפן גאנצן מענטשלעכן מין, כדי ס'זאל
 אָפּגעווישט ווערן די מחיצה צווישן מענטש און מענטש?!...“
 פאראן אין סלאָוועסעם היסטאָרישער דראַמע אן אַנדייטונג, אז דער
 יונגער שפינגאָזע איז געווען נישט נאָר אן אַנזאָגער פון פרייען געדאַנק, נאָר
 אויך פון פרייהייטס-קאמף. זיין אויטאָפּאָרטערט, וואָס געפינט זיך ביי מאַ-
 געלאַן אויף דער וואנט, דערמאָנט אין זיין ענגלעכקייט דעם אויפשטענד-
 לער מאס אנדזשעלאַס. איז דאָס, פארשטייט זיך, דעם מחברס א השערה,
 אָבער אן ערגסטע השערה, ווען מען נעמט אין באטראכט, אז פארן יונגן
 אפיקורס האָט זיך אויך דערשראָקן די קריסטלעכע שטאַט-פארוואלטונג
 פון אמסטערדאַם. ווייל ווי זאָל מען דאָס אויסטייטשן, וואָס זי האָט אָנגע-
 נומען די מסירה און ווענדונג פון בית-דין אים צו פארטרייבן פון שטאַט?
 דער חרם גופא איז נאָר ביזן סוף גישט אויסגעפאָרשט, און דער
 פרוו פון „ברוך פון אמסטערדאַם“ צו וואַרפן אַ ביסל ליכט אויף די
 פאַרשאַטנטע זייטן פון דער שפינגאָזע-דראַמע איז גישט פון קליינער
 באַדייטונג.

* *

*

ה. סלאָוועס האָט געבויט זיין היסטאָרישע דראַמע פון אָפּגעקליבענעם
 היסטאָרישן שטאַף. אלץ אַטעמט דאָ מיט דער לופט פון יענער צייט. די
 דראַמע קאָן אָבער אויך גילפן פאר א היינצייטיקער. שפינגאָזע, דער
 שפורעמער קעגן פארגליווערטן אות, קעגן פאנאטישן בלינדן גלויבן, שפּי-
 נאָזע, דער קעמפער פאר אמת און פאר דער בחירה פון מענטשלעכן שכל,
 האָט אויך אונדזער איצטיקער צייט זייער פיל צו זאָגן. ה. סלאָוועס האָט
 פון פארשטויסענעם און פארשאַלטענעם יידישן דענקער געמאכט בלוט
 פון אונדזער בלוט און פלייש פון אונדזער פלייש — א זון פון יידישן
 פּאָלק. און מיר נעמען אים אויף, ווי ער וואָלט אויך אונדזער א בן-דור
 געווען. דער גרויסער יידישער דענקער רעדט אויך היינט צו אונדז, זעצט
 פאַר מיט אונדז דעם דיאלאָג, וואָס ער האָט מיט 300 יאָר צוריק געפירט
 אין יאדנבורג. די פילסט ממש, ווי דער יידישער פילאָזאָף זאָגט צו דיר
 היינט, אין אונדזער שווערער צייט: „גישט וויינען און נישט לאַכן, נאָר
 פאַרשטיין“ — ווי ס'איז געווען זיין דעוויו. אָדער נאָר ווי ער דערמאָנט
 אונדז: „דער מענטש דעם מענטש איז אַ גאָט.“ האָבן דאָך אין זיין פי-
 לאָזאָפיע דער מענטש, די צווישנמענטשלעכע באַציונגען פאַרגומען דאָס
 צענטראַלע אָרמ.

סלאוועסעם היסטארישע דראַמע קאָן אָנגיין פאַר אַ היינצייטיקע. נישט נאָר ברוך, נאָר אַלע פּערסאָנאַזשן זענען אונדזערע מיטצייטלעך. הגם זיי זענען פּוּבליקע בירגער פון יאדנבורג — נישט זייענדיק, אויף סער ברוך, ווי עס באוואָרנט דאָס דער מהבר אין דער הקדמה, קיין היסטארישע געשטאלטן — באגעגענען מיר זיי אויך היינט. די אזאריאס, מאָנטייראס און גבריאַלס לעבן און ווירקן אויך היינט, זיי פּלאַנערן זיך אונדז פאר די פיס. פאראן אין „ברוך פון אמסטערדאם“ א וונדערבארע געשטאלט — מאנועלא אַליווייראָ דע גאַמעץ. זאָגט מאנועלא צום געוועזענעם מאראן און איצטיקן רבי אזאריא, צו וועלכן זי קומט איינשטעלן זיך, כדי אויסצומיידן דעם הרם קעגן ברוך: „... היינט זענט איר געענטער צו דער קירך ווי אמאָל!... מיט צוויי און פערציק יאָר צוריק זענט איר געווען א פארפאָלגטער, פול מיט ליבע פאר גערעכטיקייט און פרייהייט, פול מיט ליבע צו מענטשן, איצט זייט איר אליין — אן אינקוויזיטאָר, ווי פראַ אַנטאָניאָ...“

וועגן אברהם מאָרענזשפּילס בוך „צוהין אין צווייק“

(ערשטער באַנד)

מעמארן פארנעמען א באזונדער אָרט אין דער ליטעראַטור און גע-
הערן אָן ספּק צום מין באַליבטע לעקטור. וואָסער עס זאָל נישט זיין זייער
ליטעראַרישער אָדער היסטאָרישער ווערם, זענען מעמארן אויטענטישע
פראַגמענטן פון מענטשלעכן לעבן, לעבעדיקע דאָקומענטן פון געשעענישן.
בלעטלעך זכרונות, דערינערונגען, ווירקן אויף אונדז אָבער נישט נאָר מיט
זייער אויטענטישקייט, מיט די פּערזענלעכע איבערלעבונגען, וואָס דער-
מאָנען אין אונזערע אייגענע איבערלעבונגען, נאָר אויך דורך דעם, וואָס
געשעענישן ווערן, כ'וואָלם געזאָגט, פארמענטשלעכט, אינמיטן פארבונדן
מיטן מענטש.

דער מענטש איז כּטבע א נייעריקער, א זוכער, א צווייפלער — און
דאָס אונטערשיידט אונדז צווישן אנדערן פון דער היה. אונדזער מוח איז
כּטבע גענויגט צו „גריבלען“ זיך, צו מאַכן פארגלייבן. ווי ראשיש ס'זאָל
נישט זיין היינט דאָס לעבן, ווי באַטויבט און באַרוישט דער מענטש זאָל
נישט זיין דורך די קלאַנגען פון די קינסטלעכע לבנות און קאָסמישע
שיפּן — קערט ער זיך אום מיטן געדאַנק צו דער פארגאַנגענהייט, זוכט
צו פארגלייבן, אויסצוגעפינען די קערנדלעך, וואָס זענען נעכטן געווען די
היוון, די ווירונג פון היינטיקער ווירקלעכקייט. ער זוכט דער עיקר אין
אויטענטישע איבערלעבונגען זיך גופא, דאָס פינטלע מענטש. מסתמא
דערפאר לאָזט זיך שטענדיק באַמערקן ווי איז צייטן, ווען מען וויל דעם
מענטשלעכן פונק פארלעשן, די מענטשלעכע געפילן אַנטמענטשלעכן, פאר-
שווינדט פון ביכער-מאַרק אויך דאָס בעסטע פון דער מעמארן-ליטעראַ-
כּור.

פאראן א נאָר פארשידנאַרטיקע מעמארן-ליטעראַטור. ליינענדיק
זעלבע ביכער באַמערקט מען אָפּט דעם דראַנג, די גויטיקייט ביים מחבר

זיך צו טיילן מיט די אייגענע דערפארונגען, מיט די פערזענלעכע איבערלעבונגען און צו דעם ציל פירט ער אריין דעם לייענער אין אלע פארבארגענע ווינקעלעך פון זיין הארץ, פון זיין נשמה. אנדערע אזעלכע ביכער ברענגען גרויס, דורך די פערזענלעכע איבערלעבונגען, גאנצע געשיכטלעכע אפשיטן; אין אנדערע נאך ווערט דער טראַפ געלייגט אויף פילאָזאָפישע אָדער אירעישע באַטראַכטונגען — און וויפל נאָך מינים וואָלט מען געקאָנט אויסרעכענען! פאראן אָבער מעמארן-ביכער, וואָס אנטהאלטן דאָס אלץ צוזאמען. צו דעם מין געהער אברהם מאָרעווסקיס ערשטער באַנד זכרונות אין צוויי טיילן „אהין און צוריק“. דאָס בוך איז אָנגעלאָרן מיט לעבנס-דערפארונג, מיט פרוימען און אַנטווישונגען, און דער עיקר — עס אַנטהאַלט אַ רייכן, באַלערנדיקן מאַטעריאַל וועגן שווישפילערישער קונסט און קונסט בכלל.

פאָרשטעלן פארן לייענער דעם מחבר פון „אהין און צוריק“ איז גישט שייד. אברהם מאָרעווסקי איז ברייט באקאנט אין דער יידישער וועלט. ווער ס'האָט אים גישט געזען אָדער געהערט דירעקט פון דער בינע, האָט געהערט וועגן אים. מער ווי אַ האַלבן יאָרהונדערט טראַגט מאָרעווסקי אויף זיינע פלייצעס טעאָמען, יידישן און גישט יידישן. ווען מען שפאנט דורך מיט אַזאַ שווערן געפֿעק, ווי ס'איז טעאָמען, אַזאַ לאַנג וועג, האָט מען עפעס וואָס צו זאָגן. און מאָרעווסקי האָט אונדז וואָס צו זאָגן. ער האָט אונדז דערווייל פארטרויט נאָר אַ טייל אין די צוויי טיילן פון ערשטן באַנד אַ דריט בוך ליגט שוין אַ פאַרטיקס און אַ פערטס איז אין פראַצעס פון ווערן.

די ערשטע צוויי טיילן (אין איין בוך) פון קרוב 400 זייטן נעמען ארום כּד-הכל אַ צייט-אַפּשניט פון אַ 20 יאָר. ווען מיר פארמאכן דאָס בוך האָט דער העלד-מחבר איננאָצן 21 יאָר. אָבער וואָס פאר אַ ברייטע וועלט עס אנטדעקט זיך! מיר האָבן פאר זיך אַ ברייטן לייונט, וואָס ווייזט אונדז אַ צאַפֿלדיק יידיש לעבן, אַ יידישע וועלט פול מיט קאָנטראַסטן, מיט געזאָגט זאנג און פרויער, מיט איר שטייגער און מנהגים, מיט סתירות און שאַרפֿע רייבונגען צווישן עלטערן און יינגערן דור, צווישן וועלכע עס וואקסט אויס אַ וואנט אַ גאנצע, וואָס טיילט פאנאנדער, אָבער וואָס איז גישט מסוגל איבערצורייסן די פּעדעס וואָס בינדן, ארויסצורייסן פון הארצן די ליבע, וואָס שמראָמט פון דור צו דור. מאָרעווסקיס זכרונות זענען צום גרעסטן טייל אויסגעגאָסן אין בילדער. ווי אַ פּיכט-באַנד ציען זיך פארביי אונדזערע אויגן בילדער: די געסלעך פון דער געבורט-שטאָט ווילנע, די

היים, די באלעבאטישע יידישע היים, דער חדר מיט זיין עקזאָטיק. די דערוואַכונג פון א יונג לעבן, פון א קאָמפּליצירטער רייכער יונגער פּערזענע־ לעכקייט, וואָס רייסט זיך ווי א פּלאַנץ צו ליכט, צו זון, די גענדרטע סביבות: אָדעס, טיילזיט, בערלין, פּאָריז, לאָנדאָן, ווין און ווידער ווילנע. אויפן שטח פון די 20 יאָר לעבן, אָדער ווי מאָרעווסקי רופט עס לויט זיין אייגנארטיקן קאלענדאר — ביזן מאי פון זיין לעבן, באַגעגענען מיר דאָ א מחנה פון פּאַרשידנארטיקע טיפּאָזשן, מענטשן, פון וועלכע יעדע־ רער איז א וועלט פאַר זיך. פאַראן דאָ פּרעכטיקע געשטאַלטן, וועלכע באַקן זיך איין אין אונדזער האַרץ: סאַשא, נאַדיע, יעוונגאַ, גאַפּענקאָ, חנאַ פּראַנקע־קאַמיעניצעקי, די ווונדערבארע פּראַנצוזיזשע פּישער פון דערפּל ביים לאַ מאַנשאַ און אַזויפיל אַנדערע, וועלכע ווערן אונדז נאָענט און ליב. נעבן זיי פירט דאָ דער מחבר אַרויס א גרויסע פּלעיאַדע בינע־קינסטלער. מיר באַקענען זיך מיט די באַרימטסטע אַקטיאָרן און טעאַטער־שעפּער פון יענער צייט און פון פאַרשידענע לענדער, ווי סטאַניסלאַווסקי, אַנטואַן סאַראַ בערנאַר, אַדאַלף זאַנענטאַל, מוני סיוֹלֵי, רודאָלף שילדקראַוט, זאָ־ נענטאַל, קיינץ און פיל אַנדערע. מיר באַקענען זיך מיט זיי נישט נאָר נאָ־ מענטשלעך, נאָר אויך מיט זייער שפּיל, מיט זייער קונסט, מיר באַקומען דאָ פון יעדערן פון זיי אַזאַ פּלאַסטישע פּאַרשטעלונג, אַז מיר זעען זיי ממש שפּילן אויף דער בינע, מיר אָבסערווירן זייערע באַוועגונגען, מיר זעען ווי עס שפּילן זייער מויל, זייערע אויגן, זייערע פינגער, מיר הערן זייער שטים, אָט א הילפיקע און אָט א פאַרמויבטע, א טיף אינערלעכע.

די שילדערונגען פון פּאַסירונגען, געשעענישן, סביבות און מענטשן שפּיגלען זיך אָפּ אינעם לעבן פון איין מענטש, פונעם העלד־מחבר. דורך איין מענטשטלעך לעבן דערזעען מיר סביבות און געשעענישן, דורך זיינע אייגענע האַרץ־צאפּלענישן, ראַנגלענישן און קאָנוולוסיעס דערבליקן מיר די קאָנוולוסיעס פון דער דעמאָליקער וועלט. זיכער וועט קאָנען ווער באַמערקן, אַז דאָס שילדערן דעם אַרום דורך די אייגענע איבערלעבונגען און טראַכ־ טענישן לייגט אַרויף אַן אימפּרעסיאָניסטישן שטעמפּל אויף די קאָנקרעטע אויסערלעכע סיטואַציעס. האָבן מיר דאָך אָבער באַלד פון אָנהייב דער־ מאַנט, אַז זכּרונות — און נישט נאָר זכּרונות — שרייבט יעדער מחבר אויף זיין אופן, לויט זיין אייגענער געפיל־וועלט.

„אהין און צוריק“, ווי שוין דערמאָנט, איז די לעבנס־געשיכטע פונעם מחבר. אברהם מאָרעווסקיס נאָמץ לעבן איז אָבער טעאטער. איז דאָס בוד

טאקע געשיכטע פון טעאטער; ניין ס'איז מער ווי געשיכטע. דאָ זענען פאָרן ראָן אמתע עטיוודן, עסייען, פילאָזאָפישע באַטראַכטונגען וועגן שווישפילע; רישער קונסט, באַזירט אויף אַ שלל פון אָבסערוואַציעס, דערפאַרונגען, פון באַלענדדיקע און פאַרכאַפנדיקע באַגעגענישן, וואַנדערונגען איבער לענדער און טעאטערס. און זאָל זיך דער לייענער נישט דערשרעקן פאַר מייע צו־גאַב־מיש־לען, ווי עטיוודן, עסייען א.א.וו. אַברהם מאָרעווסקי קאָן וועגן שווישפילערישער קונסט רעדן אזוי, אַז יעדערער פאַרשטייט אים. נאָכמער: מאָרעווסקי פאַרמאָגט אין זיך דעם געבענטשטן פונק, אַדאַנק וועלכן עס שאַפט זיך אַן ענגער, קאָנטאַקט צווישן דערציילער און לייענער. דער מחבר געמט אָן דעם לייענער פאַר דער האַנט און פירט אים פון לאַנד צו לאַנד, ווייזט אים די אַנדערשקייטן פון פעלקער און מענטשן; ער פירט אים דער עיקר פון טעאטער צו טעאטער און האַלטנדיק ממש פאַרן אַרבל העלפט ער אים פאַרשטיין, באַנעמען דאָס, וואָס ער זעט אויף דער בינע. אָט הערט: „בעט איד דעם לייענער, ער זאָל מיר דערלויבן, זיצנדיק מיט מיר אויף דער גאַלעריע אין בערלין, פאַריו, מינכען, ווין, דרעזדען, לאַנדאָן. אים האַלטן ממש פאַרן אַרבל, כדי ער זאָל קוקן מיט מייע אויגן, האַרן מיט מייע אויערען און קוועלן און וואַקסן אינאיינעם מיט מיר...“

האָט דער יונגער מאָרעווסקי, געטראַגן פונעם אומרו פון דעם דער־וואַכנדיקן קינסטלער, געוואַנדערט איבער טעאטערס און געקוואַלן פון די גרויסע בינע־מייסטערס, אָבער ווייט נישט געקוואַלן פון זיך גופא. זיין וועג איז געווען אַ שווערער, אַ זיגזאַגיקער, אַ באַרג־אַרויפיקער. אין ספּקוּת, דאַנגעלענישן, זוכענישן, האָט זיך געפורעמט די קינסטלערישע פּערזענלעכ־קייט, דער אייגענער קינסטלערישער וועלט־באַנעם. שעקספיר איז געווען זיין פרווושטיין. פאַראַן אין בוד אַ ווונדערבאַרע באַשרייבונג. בעתן אויפהאַלט אין דערפּל ביים ברעג פון לאַ מאַנש איז איינמאַל אונדזער יונגער העלד געזעסן אויף אַ ים־פעלדז און איינשטודירט די ראָל פון שיי־לאָקן, וועלכן ער האָט געהאַט געזען פילמאַל שפּילן דורך אַזעלכע באַרוימטע מייסטער, ווי שילדקראַוט. אָבער ניין, עפעס האָט דאָ פאַלש געקלונגען, האָט ער דערפילט, עפעס איז דאָ נישט אין איינקלאַנג מיט שעקספירס מעקסט, מיט שעקספירס וועלט־באַנעם. און דער 20־יאַריקער בחור האָט, זוכנדיק אַ נייע שיי־לאָק־וויזיע, אַ נייעם אויסדרוק פאַר דער קינסטלערישער געשטאַלטיקונג, נישט באַמערקט, ווי דער ים־צופלוס האָט אים אַרומגע־רינגלט און אָפּגעשניטן דעם וועג צו דער יבשה

די אָט געשעעניש, וואָס איז באַשריבן מיט אַזויפיל הן, איז זייער
כאַראַקטעריסטיש: זוכן, גיישמערן, שמענדיק קינסמלערישער אומרו
אין אומשמענדן פון איינזאַמקייט און גע-ונד — אָט אַזוי הייבט זיך דאָ
אַרויס פון די קרוב 400 בלעמלעך די קינסמלערישע געשמאַלט פון העלד-
מחבר.

און מיר פאַלגן אים נאָך אויף זיין שווערן וועג, „אהין“ — „אהין“ אין
דער ווייטער, פרעמדער וועלט, צום רוסישן טעאטער, כדי זיך צו דערהויבן
צו דער הויך פון דער רוסישער שווישפילערישער קונסט. ווייניק, דוכט מיר,
איז אין אונדזער ליטעראטור אָפגעשפיגלט דער שמענדיקער געראנגל פון
נעם יידישן אַקטיאָר. שלום-עליכם האָט אין זיינע „בלאָטרושענדע שמערן“
געוויזן אונדז אויף א רחכותדיקן הינטערגרונט, א קנול מיט פלאַנטערנישן
פון אַמאָליקן יידישן אַקטיאָר. די געשיכטע פון יידישן בינע-קינסמלער איז
רייך אין נאָר פארשידנארטיקע אספעקטן. „אהין און צוריק“, ווי מיר זעען
דאָס שוין פון ערשטן בוך, דעקט אָפ א נאָר באזונדערן אַספעקט
דער וועג „אהין“ איז דאָך געווען צווייפאכיק, צענפאכיק מיט שטוי-
נער און דערנער באדעקט. געווען אזא שרעק-וואָרט, וואָס האָט געהייסן
„פראוואַזשיטעלסטוואָ“. איז דער 21-יאַריקער מאַרעוויסקי נאָך א סך וואנ-
דערונגען און דורכנעמאכטע גלגלים געפאָרן אין דער טעאטער-שול קיין
פעטערבורג מיט א פלעניפאָמעניז פון זיין פאַטער דעם סוחר אונזערן
פרעטעקסט איינצוקויפן סחורה, א פרעטעקסט, וואָס האָט אים געגעבן דאָס
רעכט אויף צוויי חדשים וויינרעכט. אויך שווער איז אָנגעקומען דאָס
ארויסרייסן זיך פון דער יידישער היים, פון דער יידישער סביבה. צי וועט
דער „אהין“ נישט ארויפצווינגען זיך אינגאנצן אָפצורייסן פון איר? האָט
האָך זיין פריינד גאַפענקאָ, דער האַרציקער גאַפענקאָ, וועלכער האָט אַלץ
אָנגעפילט מיט יידישן ניגון און יידישן געלעכטער, געמוזט אויסקלייבן אזא
אויסוועג. „איין זאך, מיין זון, זאָלסטו מיר צוזאָגן — האָט ביים געזעגע-
נען, דער מאַטע מיט א ציטערנדיקער שטימע און ברייט צעעפנטע אויגן
געבעטן זיך ביים זון. — וועסט דאָך בלייבן א ייד? אין גאַפענקאָס וועגן
וועסטו נישט גיין?..“

מיר ווייסן נאָך נישט ווי אזוי דער זון איז בייגעשמאַנען דעם גרויס-
נסיון. מיר וועלן אין די ווייטערדיקע טיילן דערוויסן זיך דעם המשך פון
דער לעבנס-עפאָפּיע און ווי אזוי ס'איז פאַרנעקומען דער וועג אויף „צו-
ריק“. אָבער שוין שמויסן מיר זיך אָן, אז דאָס גרויסע יידישע האַרץ
האַט דעצירירט אין אלע נסיונות.

* * *

עם וואָלט זייער כדאי געווען זיך אָפצושמעלן אויפן מהברס קאָנצעפציע וועגן קונסט בכלל און טעאטער בפרט. „אהין און צוריק“ טראָגט דעם פּילאָגנדיקן אונטערטיטל — זכרונות און רעיונות פון א יידן — אַן אַקט־טיאָר. נישט פון אַן אַקטיאָר, נאָר טאַקע פון אַ יידן אַן אַקטיאָר. מיר געפיִען גען דאָ רעיונות, באַטראַכטונגען, פּראָבלעמען, וואָס עקבערן נישט זעלטן אונדזער מוח. דערמאָנען זיי אַלע ואין די ראַמען פון אַ קורצן שקיץ אין נישט מעגלעך, דיסקוטירן מיט אייניקע פון זיי — אויך נישט. ווייל צי קונסט איז קודם, „ווי אזוי“, אָדער צי זי איז שטענדיק סטיכיע, ווילדער אומבאַזוסטויניקער אויסברוך — איז אַ כריימע מעמע, וואָס כ׳געם זיך נישט אונטער אָפצופירן מיט עמלעכע שורות, בפרט ווען א׳ד ספּק זייער שטאַרק צי כ׳איז צוויי.

מ׳קאָן אָבער נישט פארבייגיין נישט דערמאָנענדיק דעם טיפן אנאליז, וואָס מיר געפינען דאָ וועגן שעקספירן — אנב האָט מאָרעווסקי 27 יאָר נאָכדעם, ווי ער האָט אויפן פעלדז צווישן די ים־כוואליעס פון לאַ מאַנשי געזוכט זיין שייִלאַק־וויזיע, אָנגעשריבן אַ ביכל וועגן שעקספירן — און אַ סך אומאָפּרעזענטאַרע אמתן וועגן קונסט בכלל. „פאַרמען און אויס־דרוקן — שרייבט דער מחבר — זענען דער לבוש פון קונסט און אַלע זענען זיי כשר און דאַרפן ווערן באַגריסט אַן שום אויסנאַם, אויב דער מייסטער איז נישט אָפּגעטראָטן פון וויכטיקספּאַן: מאָראַלישער שלימות און מענטשלעכע אמת. שעקספירן שפּילן, הייסט קודם כל — פּרעדיקן מענטשלעכקייט און דעם מענטשן אָנטפּלעקן, דערהויבן, דערמוטיקן, טרייסטן און פירן דורך די קעלערן אין וועלדער פון תּוהו ובוהו, וואָס ווערשן איבער אים.“ אָדער נאָר: „איז דאָס האַרץ נישטאָ, וועט קיין קונסטווערק נישט זיין“.

מ׳האָט פאר די לעצטע צייטן זייער פיל דיסקוטירט און געאמפּערט זיך וועגן קונסט. אין א ים פון ווערטער, פון פארגליווערטע באגריפן ווערט באַרשטווענקט, פּאַרטרונקען איר אמתער זין און ציִף. צי קאָן די קונסט זיין דאָס, וואָס זי דארף זיין, דאָס, וואָס זי איז באַרופן צו זיין, אויב מען נעמט זיך אוועק די מעגלעכקייט צו זאָגן: „ניין“?! — אזוי, דוכט מיר, דארף שטיין די פראגע. איז ווי זאָל מען נישט מסכים זיין מיט מאָרעווסקין ווען ער שרייבט: „לכל הפחות איז דער תּמצית פון דער קונסט — דער אמת

צווישן מענטש און מענטש, נישט די מאַמיוון פון פארקריפלמע, איינזיי-
טיקע ריכטונגען, מעאָרדעס מיט זייערע שקרים, וואָס זעען נישט וווּ איז
טאָג און וווּ איז נאַכט, צוליב די מאַמיוון און גיוואַנסן פון פאָליטיק".
אין סך-הכל: „אהין און צוריק" איז א בוך, וואָס ווען איר וועט פאר-
ענדיקן דאָס לעצטע בלעטל וועט איר זיך נישט אויפרייסן גלייך פון אָרם.
עס צווינגט נאָכצוטראַכטן, עס רעגט אָן דעם לייענערס פאַנטאַזיע — ווע-
גען ס'איז באַשערט איז זיין שעפּערישע פאַנטאַזיע.

יידישע פראבלעמען אין ליכט פון נישט-יידישע פארשער

(זעגן אָבעריס בוך, „יידישע סביבות אין היינטיקן פראנקרייך“)

אין פראנקרייך איז פאראן א היפשע ליטעראטור אויפן געביט פון יידישער געשיכטע-פארשונג. אָנגעזעענע פראנצויזישע געלערנטע — היסטאָריקער, סאָציאָלאָגן און אַנדערע טפעציאַליסטן, סיי פון יידישער, סיי פון נישט-יידישער אָפּשטאמונג האָבן זיך פארגומען מיט פאַרשן יידישע געשיכטע און פארשידענע אספעקטן פון יידישן לעבן. דער גרויסער פראנצויזישער געלערנטער ערנעסט רענאַן האָט אָפּגעגעבן א באדייטנדיקן טייל פון זיין שעפערשיש לעבן זיינע דיקע בענדער „געשיכטע פון יידישן פאָלק“, בערנאַרד לאַזאַר האָט אונז געלאָזן אַ ברייט פאַרשעריש ווערק איבער דער געשיכטע פון אנטיסעמיטיזם.

מ'וואָלט געקאָנט אויסרעכענען אַ נאַנצע פלעיאָדע שפעטערדיקע און היינצוטייטיקע פאַרשער אויף דעם געביט, ווי קאָז, לאָדז, גינגעבער, דער איצטיקער זייער שעפערשישער יידיש-פראנצויזישער היסטאָריקער זשול איסאַק און אַנדערע. צו אָט דער פלעיאָדע איז צוגעקומען אַן אייגנאַרטיגער פאַרשער — פיער אָבערי. זיין בוך „יידישע סביבות אין היינצוטייטיקן פראנקרייך“, וואָס איז דערשינען מיט עטלעכע יאָר צוריק, איז פון אַ באַזונדערן אינטערעס פאַר אונז. דער נישט-יידישער מחבר באַרירט אין זיין ווערק פראַבלעמען פון יידישן לעבן, וואָס ליגן אונז אויפן האַרץ און איבער וועלכע מ'האָט אין די לעצטע יאָרן נישט ווייניק דעבאַטירט.

פיער אָבערי איז קודם א סאָציאָלאָג. ער איז מחבר פון פיל סאָציאָלאָגישע, פאַרשערישע ווערק. זיין בוך „יידישע סביבות אין היינצוטייטיקן פראנקרייך“ איז אַ מיין סאָציאָלאָגיש-פילאָזאָפּישער טראקטאט איבערן יידישן לעבן אין פראנקרייך, עס איז אָבער באזירט אויף יידישער געשיכטע, אמאָליקער און היינטיקער, און עס באקומט זיך דערפאר אַן אַלזייטיש ווערק.

דער מחבר האָט צונויפגעזאמלט אן אינטערעסאנטן און באַלערנדיקן מאַטעריאַל. מיר געפינען דאָ אויסער אַלגעמיינע ידיעות וועגן יידישער פארנאנגענהייט א קווער=שניט פון דער געשיכטע פון יידן אין פראנקרייך, א געשיכטלעכן אנאליז פון אגטיסעמיטיזם אין דעם לאנד און מיר דער=זעען גלייכצייטיק, ווי די קאַגע פון די יידן איז אלעמאָל געבונדן מיט די פאָליטישע געשעענישן. מיר ווערן דאָ אריינגעפירט אין סאַציאַלן, קולטור=רעלן און גייסטיקן לעבן פון פארשידענע שיכטן פון דער יידישער באפעל=קערונג. דער מחבר אַנאַליזירט דאָ אזעלכע אספעקטן ווי יידישע סאָלידאַ=ריטעט, יידישער הומאָר, קולטור און אינטעליגענץ ביי יידן און ענלעכע פראָבלעמען פון יידישן לעבן. באַזונדערס ברייט שמעלט ער זיך אָפּ אויפן אינהאלט פון יודאיזם, אויף דער אויסווירקונג פון דער יידישער רעליגיע און טראַדיציע. אויבערפלעכלעך דאקעטן זעען אונדז אויס די קאפיטלעך וועגן גייסטיקע שמרעמונגען ביי יידן, ווי דער חסידיוזם, השכלה, אָדער דער ציוניזם און די אנטשטויונג פון דער יידישער מדינה. דאָ האָט זיך דער מחבר באַרענעצט צו קארגער אינפאָרמאציע.

ס'איז נישט מעגלעך אין די גרענעצן פון א באשרענקטער ארבעט זיך אָפצושטעלן אויף אַלע פראָבלעמען, וועלכע דער מחבר אַנאַליזירט און אפילו בלויז זיי אויסצורעכענען. פון א באַזונדערן אינטערעס זענען פאר אונדז די קאפיטלעך, וואָס פירן דורך א געוויסן אנאליז איבערן אסימי=לאציע=פראָצעס, איבער דער שמד=דערשיינונג פאר און נאָך דער צוויי=טער וועלט=מלחמה.

* *
*

די געשיכטלעכע אנטוויקלונג פון פראנצויזישן יידנטום איז א באַ=לערנדיקע. א באַלערנדיקע פון יידישן קוק=ווינקל. ווי באקאנט האָט די מאַ=דערנע געשיכטע=פאָרשונג דערווייז, אז יידן האָבן געווינט אויף דער פראַנצויזישער ערד לאַנג פאַר אונדזער צייט=רעכענונג. פיער אָבער, אָפּשטעלנדיק זיך אויף די יידישע וואַנדערונגען, אימיגראציעס אין אַל=טערטום און אין נייע צייטן, ווייזט אָן, אז אין ערשטן יאָרהונדערט פאר אונדזער צייט=רעכענונג האָבן שוין יידן געווינט אין אַמאָליקן גאַליע, אינעם וויגעלע פון היינטיקן פראַנקרייך, ווי אויך אין איטאַליע, שפּאַניע און אין צפון=אַפריקע. אין דריטן יאָרהונדערט פון דער נייער ערע זענען

יידישע אייגנווייניגער פון די דאָזיקע מעריטאָריעס שוין געווען בירגער פון דער רוימישער אימפעריע. די ערשטע יידן זאָלן האָבן געקומען אין גאַליע, ווי קריגס־געפאָנגענע. ווי ס'זאָל נישט זיין האָבן יידן אין יענע צייטן שטופּנ־ווייז איינגעוואָרצלט זיך אין דער פראַנצויזישער ערד און שפעטער גע־שאַפן באַדרייטנדיקע קיבוצים אין די הרומדיקע שמעט קארפאנאטראס, אויגיאָן, ארלס. צו די אַזוי גערופענע דרומדיקע יידן זענען אין מיטל־אַל־טער צוגעקומען יידן פון שפּאַניע, פּאַרטוגאַל און אין די שפעטערדיקע צייטן — פון עלזאַס.

אַבערי דערמאָנט נישט די איינגעוואנדערטע אין פראנקרייך יידן פון די מזרח־לענדער, ווי פון מערקיי, גריבלאנד, עגיפטן. אפשר דערפאר ווייל זיי האָבן נישט געשפילט קיין באזונדערע ראָל. מיר וועלן זיך אויך נישט אַריינלאָזן אין קיין דיסקוסיע, צי מען קאָן היינט רעדן וועגן אָפּשטאַמיקע פראַנצויזישע יידן פון די אמאָליקע דרום־יידן צוליב די גירושים, וואָס זע־נען פּאַרנעקומען. דאָס איז א פּראָבלעם פאר געשיכטע־פּאַרשונג. פאר אונדז דאָ וועט גענוג זיין פעסטצושטעלן צוזאַמען מיט אַבערי, אז אלע צווייגן פון יידישן שטאַם אין פראנקרייך, אויסער דעם יינגסטן צווייג, און געמלעך אויסער די מזרח־אייראָפּעישע איינגעוואנדערטע, האָבן זיך שטופּנווייז אַסימילירט סיי שפּראַכלעך, סיי קולטורעל. זינט דער גרויסער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, אדאנק וועלכער יידן האָבן צום ערשטן מאָל באקומען גלייכבאָרעכטיקונג, איז די אַסימילאציע געוואָרן דער אידעאַל פון די פראַנצויזישע יידן. אַ סך פון זיי האָבן געשטרעבט זיך פולשטענדיק אָפּצורייסן פון יידישן שטאַם, צו פאַרנעסן אין זייער אָפּשטאַמונג און זיך אינטעגרירן אין פראַנצויזישן פּאָלק. דער פּראָצעס פון אינטענאַציע, דערמאָנט אַבערי, איז געווען פאַרלייכטערט דערמיט, וואָס אין פראַנק־רייך איז שווער אויסערלעך אונטערצושיידן א ייד פון א נישט־ייד. „נישט מיט זייער פיזישן אויסזען און נישט מיט דער שפּראַך אונטערשיידן זיך די יידן פון די אנדערע“ — שמעלט פעסט דער מחבר. און ווייטער: „אויב דער ייד איז א רייכער, לעבט ער מיט די פּאַראַרטיילן און געווינהייטן פון זיין קלאַס. אויב ער איז אַן אַרעמער, פירט ער אַ לעבן ווי אלע אַרעמע מענטשן“. און האָר... און דאָ קומען מיר צום אויספיר, וואָס דער מחבר מאַכט אויפן סמך פון זיינע דורכגעפירטע פּאַרשונגען, אַן אויספיר וואָס פירט אונדז טאַקע צום יידישן קוק־ווינקל.

פיער אַבערי האָט אין זיין היסטאָריש־סאָציאָלאָגישער פּאַרשונג גע־שמעלט זיך פאַר אַ ציל צו ענטפערן אויף פּאָלנדיקער פּראָגע: „צי די

פראנצויזישע יידן, וועלכע זענען זינט לאנגע דורות פולשטענדיק אסימי-
לירט שפראכלעך און קולטורעל, פילן זיך נאך אלס יידן און וואָס פאַר אַ
איינפלוס האָט אויפן מענטש דער באַוווסטזיין, אַז ער איז אַ ייד?״

דער מחבר האָט אויסגעוויילט פאַר זיין פאַרשונג אַן אייגנאַרטיקן
מעטאָד און נעמלעך: ער זוכט אן ענטפער אויף דער פראגע אין די ווערק
און שריפטן פון פראנצויזיש-יידישע מחברים ווי מארסעל פרויסט, זשאן
רישאַרד בלאַק, מאָרוא, בעגרא, בערגסאָן, פראַפ. באַרוק, ספיר, פלעג,
פאראף, מענדעם פראנס, לעאַן בלום, און פיל אנדערע. אזוי פאררופט ער
זיך אויף 250 יידיש-פראנצויזישע מחברים, אָדער ווי ער רופט זיי אַן
פראנצויזן פון יידישער אָפּשטאַמונג. „מיר ווענדן זיך קודם — שרייבט
דער מחבר אין דער הקדמה — צו פראנצויזן פון יידישער אָפּשטאַמונג, צו
זשורנאליסטן, פאָליטישע טוער, שרייבער, כדי זיי זאָלן אונדז העלפן פאַר-
שטיין, וואָס דאָס באַדייט אין דער צווייטער העלפט פון 20-טן יאָרהונד-
דערט געבוירן זיין אַ ייד און אין וואָסער מאָס האָט דער פאָקט ווירקט זיך
אויס אויף די געווינהייטן, אויפן אַרט פילן און אויף דער עטיק פון טאַג-
טעגלעכן לעבן...״

שטיצנדיק זיך, אַלזאָ, אויף די אויבנדערמאָנטע מחברים פון יידישער
אָפּשטאַמונג און אויף פאַרשידענע יידישע דאָקומענטן, דערגייט קודם-
כל אָבערי צום אויספיר, אַז דער צומייניגסטן אַסימילירטער ייד און אַפילו
דער געשמדטער, דערפילט אין געוויסע סיטואַציעס זיין „אַנדערשקייט“.
און דאָס נישט נאָר אין שווערע צייטן, ווי בעת דער דרייפוס-אַפערע,
אָדער גאָר בעת דער היטלעריסטישער הערשאַפט, נאָר אויך אין נאָר-
מאַלע צייטן. צום גרעסטן טייל דערפילט ער דאָס נאָך זייענדיק אַ קינד.
אַ שאָד נאָר וואָס דער מחבר פירט נישט זיין פאַרשונג ביזן סוף, און,
נעמלעך, צו קאָנען ענטפערן אויף דער פראגע, צי בלויז דער נישט-יידישער
ארום שטויסט דעם אַסימילירטן ייד, וועלכער וויל אַנטלויפן פון זיך גופא.
צו דערפילן זיין „אַנדערשקייט“. אָבערי קאָן אָבער האָבן א פאַרענטפערונג
— ער פירט זיינע פאַרשונגען אין קאָנקרעטע, היסטאָרישע באַדינגונגען
און זיי זענען אַזעלכע ביז איצט, אַז דער ייד, צי ער וויל צי ער וויל נישט,
דערפילט ער אין זיין אַרומרינגלונג זיין „אַנדערשקייט“, ווי ער באַ-
צייכנט עס.

אָבערי האָט אויפגעכאַפט אַ כאַראַקטעריסטישן שטריך ביים אַסימי-
לירטן ייד: ער האָט מורא פאַר דער „אַנדערשקייט“, זוכט מיט אַלע
מיטלען זיך צו באַפרייען פון איר. מיט דעם דערקלערט זיך, דערמאָנט

דער מחבר, די נעגאטיווע שמעלונג, וואָס די אלט-איינגעזעסענע יידן האָבן געהאַט צו די ניי-איינגעוואַנדערטע פון מזרח-אײראָפּע. זיי האָבן זיי פשוט דערמאָנט אין זייער אייגענער אָפּשטאַמונג. מיר פון אונדזער זייט וואָלטן געקאָנט צוגעבן, אַז דאָס איז נישט די איינציקע נעגאטיווע אויס-ווירקונג, וואָס ס'האָט אויפן מענטש דער דראַנג צו פאַרבאַהאַלטן זיין „אַנדערשקייט“, ד. ה. דאָס וועלן פאַרלייקענען זיך גופא. עס וואָלט אונדז אָבער צו ווייט געפירט.

קערן מיר זיך דעריבער אום צו אָבערים ווייטערדיקע אָבסערוואַציעס: בעת דער הימלעריסטישער אָקופאַציע און נאָך דער מלחמה, ווייזט ער ריכטיק אָן, האָט זיך דער פראנצויזישער אַסימילירטער ייד, איבער-הויפט די יונגט, דערנענטערט צום יידישן שטאַם. מיר וואָלטן געקאָנט צוגעבן, אַז אַן ענלעכע דערשיינונג, ווי ס'איז באַקאַנט, איז פאַרגעקומען נישט נאָר אין פראנקרייך. ווייניקער באַקאַנט איז אַ פאַרקערטע דער-שיינונג, אויף וועלכער אָבערי ווייזט אָן. דווקא נאָך דער מלחמה, אין דער זעלבער צייט, ווען אַ סך אַסימילירטע יידן האָבן זיך דערנענטערט צום יידישן לעבן, זענען אין פראנקרייך געווען פיל פּאַלן פון שמד און פיל פראנצויזישע יידן האָבן געטוישט זייערע געמען, כדי פּולשמענדיק אָפּ צומעקן אָדער אויסצובאַהאַלטן דעם לעצטן סימן פון זייער אָפּשטאַם. ביידע פאַרקערטע פּראָצעסן האָבן, פאַרשטייט זיך, זייערע סיבות אין דער יידישער טראַגעדיע. עס געשעט, אַז אַ קאַטאַקליזם ביי אַ פּאַלק זאָל ארויסרופן קעגנזייטיקע רעאַקציעס.

דאָך האָט דער פּראָצעס פון דערנענטערונג איבערגעווויגן און דער עיקר ארומגענומען דעם בעסערן טייל פון די פראנצויזישע יידן. אָבערי ברענגט ציטאטן פון בארימטע פּערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן אין דער דערנענטערונג געפונען גייסטיקן און מאָראַלישן אָנשפּאַר. אזוי צום ביי-שפּיל, האָט דער יידיש-פראנצויזישער שרייבער ראָבי זיך אויסגעדריקט: „האָס איינציקע מיטל פאַר אַ ייד צו בלייבן אַ פולער מענטש איז, אַז ער זאָל קודם זיין א ייד, דער איינציקער אופן, אז א ייד זאָל זיין פארבונדן מיט דער וועלט איז, אז ער זאָל קודם פארבונדן זיין מיטן יידישן פּאַלק.“ דער באקאנטער שרייבער פלעג האָט זיך אויסגעדריקט אויף אזאן אופן: „כדי איד זאָל קענען צוריקגעווינען די אינערלעכע רוח, וועלכע האָט מיך פאַרלאָזן, מוז איד ארבעטן אין גייסט פון די זעלבע טראדיציעס, וואָס מײן פּאַלק האָט מיר געלאָזן בירושה.“ דער מחבר ציטירט נאָך פיל בא-רימטע יידיש-פראנצויזישע פּערזענלעכקייטן: סײ פון פריערדיקע, סײ פון

היינטיקע צייטן, וועלכע זענען דערגאנגען צו דער זעלבער איבערצייגונג. בערנארד לאזאר, צ.ב. האָט דאָס אזוי פאַרמולירט: „מ'דארף קעמפן פארן וויל פון דער מענטשהייט נישט פארלייקענענדיק זיך גופא, איינהאלטן דיך די אייגענע פערזענלעכקייט און אנטוויקלענדיק די אייגענע בעסמע, נאָבלסטע אייגנשאפטן... בלייבנדיק א ייד וועסטו האָבן ווייניקער שווערי= קייטן צו בלייבן א מענטש“.

ווי ס'איז נישט שווער זיך אָנצושטויסן, וויל פיער אָבערי אויפן סמך פון זיינע פאַרשונגען באווייזן, הגם ער זאָגט דאָס נישט אָפן, אז דאָס איינהאלטן די אייגענע פערזענלעכקייט, דאָס נישט אויסבאהאלטן זיך מיט דער „אנדערשקייט“, דערמעגלעכט, נישט נאָר צו אנטוויקלען די שענסטע און בעסטע ווערטן אין מענטש — ייד, נאָר מאַכט אים אויך ווידער= שטאנדפיק אויף אלע אנטיסעמיטישע אָנפאלן און העלפט אים באקעמפן זיי.

ס'וועלן זיך זיכער געפינען א סך „מאָדערניסטן“ פון אלע מינים, וועלכע וועלן באווייזן די „אלטמאָדישקייט“ און אפילו רעאקציאָנעריקייט פון אזא שטעלונג. האָט מען דאָך פון אלע זייטן אזויפיל אונדז געקלאפט אין קאָפּ וועגן דער מעגלעכקייט און נייטיקייט פון פולשטענדיקער אס= מילאציע, או אָבערים אויספירן קאָנען זיך אויסראכטן אין בעסטן פאל משונהדיקע. איז אָבער די זאך, וואָס דווקא די נייסטע אינגערנאָציע=ע אָריעם קאָנען צומבעסטן באשמעטיקן אָבערים אויספירן, הגם דער מחבר פון בוך האָט זיינע פאַרשונגען באגרענעצט בלויז צו פראנקרייך, צו א באָדן, אויף וועלכן דאָס אַסימילאַציע=געוויקס איז געוואָקסן אומבאָצווונג= גען — פריי און גאַטירלעך.

מיר האָבן זיך אָפגעשטעלט בעיקר אויף איין פראָבלעם, ווייל, ווי שוין געזאָגט, איז ער אונדז נאָענט צום האַרין און אויך דערפאַר, ווייל דער מחבר לייגט אויף אים דעם טראָפּ. ס'וואָלט צופיל אָרט פארנומען, ווען מיר וואָלטן נאָכגעפאָלגט אלע אַנדערע אויספירן. ס'וואָלט זיך דאָ פאָר= וואַרפן דעם מחבר, וואָס איז אַ פאַרשונג וועגן יידן אין פראַנקרייך איז פארהעלטנישמעסיק ווייניק אָרט געווידמעט די ניי=איינגעוואַנדערטע און זיי בילדן ראָך מער ווי אַ העלפט פון פראַנצויזישן יידנטום.

פיער אָבערי שרייבט: „כדי צו שטודירן די פסיכאָלאָגיע פון א גע= וויסן פאָלק אָדער פון אַ סאָציאַלער קאָמענאָריע. איז נויטיק צו פארמאָגן סימפאטיע צו דעם פאָלק אָדער צו דער קאָמענאָריע. מ'דארף אליין זיך אוועקשטעלן אויפן אָרט פון די, וועלכע מען וויל פארשטיין“. דאָס איז אַ

גרויסער אמת. און ס'איז קאָנטיק, אז אָבער פארמאָגט א סך סימפאטיע צו יידן. עס דוכט זיך מיר אָבער, אז ער קאָן נישט ווי געהערן אָדער ער האָט נאָך נישט באוויזן צו דערקענען דאָס לעבן פון די מזרח-אייראָפּע-אישע יידן אין פראנקרייך, הגם ער האָט זייער ריכטיק אויפגעכאפט גע-וויסע שטרעבונגען זייערע, ווי די שטרעבונג וואָס שנעלער זיך צו אסימי-לירן.

אָבערס בוד איז אַן ספק א ביישטייער צו דער מאָדערנער יידישער פאָרשונג. ער רוקט ארויס פיל אינטערעסאנטע מעזן. אזוי, צום ביישפּיל, באווייזט ער, אז „די רעליגיע איז שוין מער נישט דער קנופ, וואָס פאר-בינדט יידן פון אומעטום“. ער שטעלט גלייכצייטיק פעסט, שטיצנדיק זיך אויף סטאַטיסטיק, אַז פאַרהעלטנישמעסיק אַ קליינער פּראָצענט יידן זענען גלויביקע. ער ווידמעט א סך ארט צו נישט צו מאכן די פארשידענע אַנטי-סעמיטישע מעאָרעס וועגן א ספעציעלער פעקייט, וואָס דערמעגלעכט יידן רייך צו ווערן, וועגן אַ געמיינזאַמער „ספעציעלער יידישער פּאָליטיק“ אָדער ענלעכע אַנטיסעמיטיש-פּאַשיסטישע אויסטראַכטונגען. באַזונדערס שטאַרק שטרייכט ער אונטער די שעדלעכקייט פון אַנטיסעמיטיזם נישט אָר פאר יידן, נאָר פאר דער מענטשהייט בכלל.

מ'וואָלט געקאָנט ציען אַ לאַנגע רשימה פון ריכטיקע מעזן און אויס-פירן. אָבער נישט מיט אלע מעזן קאָן מען מסכים זיין. אזוי צ.ב. איז לויט אָבער „די יידישע בורזשואזיע, אפילו די קאָנסערוואַטיווע, נישט אלע-מאָל רעאַקציאָנער“. פאַרוואָס? „ווייל זיין רעאַקציאָנער וואָלט געהייסן איבעררייסן מיט די אידעאָלן פון דער גרויסער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, וואָלט געהייסן באַקעמפן די 'אייגענע עמאַנציפּאַציע'. לאַנג איז דאָ פאַ-ראַן. ווי מיר ווייסן אָבער ריכטעם זיך די יידישע בורזשואזיע זעלמן מיט אַזאַ לאַנגיק. ס'טרעפט אָפּט, אַז נישט-יידישע שרייבער, פאַרשער, טרייבן איבער, אָדער פאַראַלגעמיינערן די פּאָזיטיווע שטריכן ביי יידן.

די בלוזן, ווי מ'איז געווינט צו זאָגן, פאַרמינערן נישט דעם ווערט פון בוד. און אָבערס בוד האָט נישט נאָר א וויסנשאַפטלעך-היסטאָרישן ווערט, נאָר אויך אַ געזעלשאַפטלעך-פּאָליטישן. עס איז דורכגעדרונגען מיט א סיפן הומאַניטאָריזם לויט די בעסטע פראַנצויזישע טראַדיציעס.

V

ביכער און צייטן

(וועגן די ענציקלאָפּעדיסטישן און זייער צייט)

ווער פון אונדז האָט נישט איבערגעלעבט די פרייד פון באגעגענען זיך מיט אלטע פריינד, מיט וועלכע מ'איז לאַנגע יאָרן געווען צעשיידט? צי האָט איר נישט באַמערקט, ווי מיר זוכן אינסטיקטיוו אויפסניי זיי צו דערקענען? אין זכרון טויכן דאָן אויף געמיינזאמע דערינגערונגען, געמיינזאם זאם איבערגעלעבטע געשעענישן, טרוימען. צי האָבן זיי אויסגעהאלטן די פּראַכע פון דער צייט? און באגעגנט איר נאָך לאַנגע צייטן אפילו מענטשן, מיט וועלכע ס'האָט אייך מער געטיילט, ווי געבונדן, בלייבט איר אויך זעלמן ווען גלייכנילטיק.

דאָס זעלבע, דוכט מיר, געשעט, ווען מע באגעגנט זיך מיט ביכער, וועלכע זענען אויף אַ לאַנגער צייט פאַרשווונדן פון אייך. די גורלות פון ביכער זענען אָפט ענלעך צו מענטשלעכע גורלות. ווי אַ באַשעמטיקונג דערויף וואָלטן געקאָנט דינען יידישע ביכער, וואָס טיילן שטענדיק דעם גורל פון זייערע מחברים און לייענער.

עס געשעט, אז בעת א באגעגעניש מיט אלטע פריינד באמערקט איר עמעצן, וואָס שטופט זיך נישט, זיצט באשיידן, מען שטופט זיך אויך צו אים נישט, מען מאַכט אים נישט קיין ברוד הבא. אָבער דער דאָזיקער באַשיידענער מענטש איז אייך באזונדער נאָענט און טייער, זיין פריינד־שאפט האָט געלאָזט אין אייך טיפע שפורן. אזוי האָב איר צווישן א שמוים ניי־דערשינענע אלטע ביכער באַמערקט א באשיידן ביכל, וואָס האָט קיין רעקלאַמע — כ'מיון קיין רעצענזיע — נישט געהאַט. מיין אויפמערק־זאַמקייט האָט צוגעצויגן דער טיטל „ענציקלאָפּעדיע“. כ'לייען דעם מיט גאַנץ דראָבנעם שריפט אונטערטיטל — „פאַרשטענדעניש ווערטער־בוך פאַר וויסנשאפט, קונסט און מלאכה“ און ס'טוט מיר ממש א סאָצקע אין הארץ. כ'האָב זיך נישט טועה געווען, עפנטס דאָס בוך און האָסט פאַר זיך

א רעפראָדוקציע פון דער באַרימטער צייכענונג, וואָס געפינט זיך אויפן
שער-בלאָט פון דער גרויסער פראנצויזישער ענציקלאָפּעדיע און אויפן
דערנעבנדיקן זייטל — דער טיטל מיט אלע נעבן-טיטלעך פון וועלט בא-
רימטן ווערק.

ווי אזוי זענען אָבער די 17 גראַבע בענדער פון דער גרויסער פראנ-
צויזישער ענציקלאָפּעדיע מגולגל געוואָרן אין אַ ביכל פון 200 זייטן?
דער פארלאַג „קסיאָנושקאָ אי וויעדזאַ“ האָט געהאט דעם געניאָלן
איינפאל ארויסצוגעבן אַן אָפּגעקליבענעם מאטעריאל צוזאמען מיט אַן
הקדמה און אַנזויזונגען וועגן דער גרויסער פראנצויזישער ענציקלאָפּעדיע.
אורדאי אין דאָס קייט אַ טראַפּן פון דעם שפּרודלדיקן קוואַל, אָבער אפילו
דער טראַפּן דערקוויקט, פרישט אָפּ. דעם אָפּקלייב פון מאטעריאל האָט
געמאַכט דער פראנצויזישער פובליציסט און היסטאָריקער אַלבערט סאבול
און מ'דאַרף זאָגן, אַז דער אָפּקלייב הנם נישט קיין רייכער איז טיילווייז
צוגעפאַסט צו אונזער היינטיקער ווירקלעכקייט. אַ שאַד אָבער וואָס גע-
וויסע זאָכן, וועלכע זענען אַזוי אַקטועל, ווי זיי וואַלטן נאָר וואָס אַראָפּ
פון דער פען, זענען דאָ נישט אַריין.

די צייט פארמאָגט אין זיך א צעשמערערישע קראפט, אין איר לויף
ענדערן זיך באגריפן און ווערן. דער גאַנג פון דער צייט פארעלטערט זיי,
ליינט אויף זיי אַ שמעמפל פון אָפּגענוצטקייט. און דאָך זענען פאַראַן באַ-
גריפן און ווערן אויף וועלכע די כרומאלע צייט האָט קיין שליטה נישט,
זיי ווערן נישט פארעלטערט, זענען שמענדיק אקטועל און גילטיק. די עשרת
הדברות, וואָס דער אלטער יידישער גאָט האָט געשיקט דורך משהן פאַרן
פרימיטיוון פאָלק, זענען נישט פארעלטערט געוואָרן, פאַרקערט, זענען ביז
נאָך אַקטועל — וויפל ימים מיט רייד פארווענדעט מע נאָך היינט אויף
איבערצוצייגן, אז מ'דאַרף נישט הרגענען, נישט גנבענען. די פאַסטולאַטן
און לאַזונגען פון די גרויסע פראנצויזישע ענציקלאָפּעדיסטן האָבן נאָך
העכער צוויי הונדערט יאָר ווייניק וואָס פאַרלוירן פון זייער אַקטועלקייט.

כדאי היינט זיך צו באקענען מיט דער געשיכטע פון דער גרויסער
פראַנצויזישער ענציקלאָפּעדיע, וואָס האָט געשפילט אין איר צייט אַ גע-
וואלדיקע ראָל אויף אלע געביטן פון לעבן — עקאָנאָמישן, סאָציאלן, פאָ-
ליטישן, גייסטיקן, מאַראַלישן. איבעריקנס איז נישט מעגלעך צו פאַר-
שטיין די אנטוויקלונג פון פראנצויזישן געדאַנק, די אַנטוויקלונג פון דער
פראנצויזישער ליטעראטור אין די נייע צייטן נישט אריינקוקנדיק אין יע-
נער ברויזנדיקער צייט אין וועלכער ס'האָבן געלעבט און געשאפן די גרוי-

מע פראנצויזישע ענציקלאָפּעדיסמן, ווי מ'האָט גערופן די שעפּער און מיטארבעטער פון דער גרויסער פראנצויזישער ענציקלאָפּעדיע, וואָס איז אַלזאָ די גרויסע, פראנצויזישע ענציקלאָפּעדיע?

דאָס איז אַ קאָלעקטיוו ווערק פון ברייטסטן פאַרנעם, דאָס איינציקע פון דעם מין צו יענער צייט. אונטער דער אָנפירונג פון העמלטיקן אָנגע-זענסמן פראנצויזישן שרייבער=פּילאָזאָף דיראַך, האָבן זיך אַרום דער ענציקלאָפּעדיע געזאַמלט, פאַראייניקט און מיטגעאַרבעט די גרעסטע פּער-זעלעכקייטן פון 18=טן יאָרהונדערט, ווי קאָנדילאַק, ביפּאָן, מאַנטעסקיע, זשאַן זאַק רוסאָ, וואָלמער, העלוועציוס, ד'האַלעמבער, ד'האַלבערד און פּיל אנדערע. 20 יאָר האָבן געדויערט די צוגרייטונגס=אַרבעטן צו דער ענ-ציקלאָפּעדיע אונטער די גרעסטע פארפאַלגונגען און געפאַרן.

די ענציקלאָפּעדיע, ווי באַקאַנט, באַשטייט פון 17 דיקע בענדער מעקסט און 7 בענדער גראווירן און קאַרטן, וואָס נעמען אַרום אלע וויסנ-שאַפטן פון יענער צייט. „דאָס איז אַן אַלגעמיינ ביך פון אַלע אָנשטרענג-ונגען פון מענטשלעכן גייסט אויף אַלע געביטן און פון אַלע יאָרהונדער-טער“ — האָט געשריבן דער דעמלמ באַרימטער פּילאָזאָף=מאַטעמאַטיקער ד'האַלעמבער אין אַריינפיר צום ערשטן באַנד. אַן אומגעהויער אַרמ פּאַר-נעמט אין דער ענציקלאָפּעדיע די פיזישע אַרבעט. פאַרשידענע פּאַכן, אינ-דוסטריעלע, לאַנדווירטשאַפטלעכע, און מעכנישע דערגרייכונגען, מאַשינען און וואַרשטאַטן ווערן דאָרט באַשריבן מיט אַלע איינצלעייטן. היינט זענען אזעלכע ענציקלאָפּעדיעס א נאָרמאַלע זאַך און זענען פאַראן אין די הונ-דערטער. אין יענער צייט איז דאָס געווען אַ גינאַנטישער, געוואנטער אויפ-טו. צום ערשטן מאָל איז דעם פיזישן אָנשטרענג פון מענטש אָפּגעגעבן געוואָרן אזוי פיל אויפּמערקזאַמקייט אין אַ וויסנשאַפטלעך ווערק. צום ערשטן מאָל זענען אַרויסגעזאַגט געוואָרן אזעלכע דרייטע געדאַנקען, וואָס האָבן געמאַכט אַן איבערקערעניש אין אלע ביז דעמלטיקע באַגריפּן און איינשטעלונגען.

מיט דער ענציקלאָפּעדיע האָט זיך אָנגעהויבן דער באַרג=אַרויף פון דעם, וואָס ווערט אזוי טרעפּלעך באַצייכנט אין דער פראנצויזישער קול-טור=וועלט — דער פראנצויזישער געדאַנק. נישט אומזיסט האָט דער יאָרהונדערט פון די ענציקלאָפּעדיסמן געהייסן „דער יאָרהונדערט פון די ליכטער“. אַ נוי ליכט איז אויפגעגאַנגען, וואָס האָט געלויכטן ווייט מוהין פראַנקרייך. די גרויסקייט פון דער ענציקלאָפּעדיע איז באַשטאַנען נישט נאָר אין איר געוואַלדיקן פאַרנעם, וועלכער האָט אין זיך כּולל געווען אַלע

אין אויסנאם געביטן פון דער וויסנשאפט, קונסט, אלע געביטן פון לעבן. זי איז באשטאנען בעיקר אין איר נייעם גייסט, אין דעם פרייען געדאנק. א גייע פילאזאפיע איז געבוירן געווארן, א פילאזאפיע פול מיט הומאניזם-טארום און אפטימיזם, מיט גלויבן אין מענטש און אין לעבנס-פרייה, א פילאזאפיע, וואס האט געצילט צו באפרייען דעם מענטש פון סכנה-לאסטן און ארט דענקען און פון די מיטלאטערלעכע פענטעם; דערפאר איז די ענציקלאָפּעדיע געווען אַ מעכטיק געווער קעגן אלטן רעזשים, קעגן דער מאָנאַרכיע און דער קירכע. זי איז געווען דאָס געווער נישט בלויז פון דער אויפשטייגנדיקער דעמלאַט רעוואָלוציאָנערער בורזשאַזיע קעגן פּעאַדאַליזם, נאָר אויך פון גאַנצן אונטערדראַכטן פּאָלק.

* *
*

די געשיכטע פון דער גרויסער פראנצויזישער ענציקלאָפּעדיע איז די געשיכטע פון גרויסן געראנגל אין יענע צייטן צווישן פינצטערניש און ליכט, צווישן דער דאָגמע, סכאַלאַסטיק און דעם פרייען געדאנק, צווישן דער מעמפיקים און רשעות — מעמפיקים אין רשעות גייען אלע מאָל צו זאמען — פון מיטלאַטער און די שפּראַצונגען פון א נייער וועלט. אין אלע צייטן זענען געווען געוואנטע מענטשן, וועלכע האָבן זיך אויף אַזאַ אָדער אַן אַנדער אופן קעגנגעשטעלט דער מאַכט פון טיראניע — און ווי איז דעם דור, פון וועלכן קיין שום שמים קעגן טיראניע האָט זיך נישט אויפֿ-געוויבן. דאָס 18-טע יאָרהונדערט אין פראנקרייך האָט אָבער געבוירן א מערקווירדיקע דערשיינונג: א ריזיקע פלעיארע גרויסע פערזענלעכקייטן האָבן זיך פארמאָסטן פארנאנדערצוצינדן ליכטער אין דער מיטלאַטער-לעכער מינצטערניש, זיי האָבן זיך פארמאָסטן קודם צו באפרייען דעם מענטשלעכן געדאנק פון דער דאָנמאטישער פארגליווערונג. דאָס זענען גע-ווען די ענציקלאָפּעדיסטן, וועלכע האָבן בראש מיט דידראָ אין די שווער-סטע באדינגונגען פון מעראַר געשאפן דאָס זעלמענע ווערק. וועגן זיי זאָגט מען, אז זיי האָבן צוגעגרייט די מוחות צו דער גרויסער פראנצויזישער רעוואָלוציע.

אזוי זענען זיי מיט זייער ערוויציע, מוט און דראגט צו פרייהייט נישט געבוירן געוואָרן אַט סתם פון זיך אַליין, ווי פאלאס אַמענע אין אַרויסגעשפרונגען פון זעאוסעם שמערן. זיי זענען אויפגעשוומען אויף די

כוואלעס פון גייע, עקאָנאָמישע כוהות פון דעם אויבגייענדיקן קאָפיטאַל־
ליזם און געווען זענען זיי די הָאַרמ־זאָגער גישט נאָך פון דער יונגער
דעמלט רעוואָלוציאָנערער און פּראָגרעסיווער בורזשואַויע, נאָך פון אַלע
אונטעררויקטע שיכטן. די גייע פּילאָזאָפּיע זייערע האָט געהאַט אירע
טיפע וואָרצלען אין דער גאַנצער פּראָנציווישער געזעלשאַפט, אין איר
יירונג.

דאָס, וואָס זיי זענען גישט געווען קיין איינזאמע יחידים, נאָך געהאַט
זיך אָנשפּאַר אין דער געזעלשאַפט, פּאַרמיגערט גישט אויף קיין האָר זייער
געוואָלדיקע געוואגטקייט, די מאָדאַלישע און גייסטיקע שטאַנדהאַפּטיקייט
און די גרויסע מסירת־גופּשדיקייט פון די ענציקלאָפּעדיסן. לאָמיר גישט
פאַרגעסן, אז פּראַנקרייך איז דעמלט געווען א פּעסטונג פון אליינהער־
שאַפט מיט אַלע קאָנסעקווענצן, וואָס דאָס ברענגט מיט זיך, ווי פּאַנצ־
פּיוזם, אומטאָלעראַניז, טערראָר און פאַרמאָלונגען קעגן פּרייען געדאַנק. נאָך
אין 1766 האָט מען אין פּראַנקרייך אראָפּגעהאַקט דעם קאָפּ פון א יונגן
19 יעריקן ריטער בלוז דערפאַר, ווייל בעת א הייליקער פּראָצעסיע האָט
ער גישט אראָפּגענומען דאָס הימל. אַנדערש־גלויביקע האָבן קיין שום
רעכט גישט, יידן און פּראָטעסטאַנטן ווערן פּאַרפּאָלגט. א מענטש וועל־
כער האָט געוואגט פּראַכטן א ביסל אַנדערש, ווי ס'האַט געפּרעדיקט די
קירכע און די מאָנאַרכיע, איז באַטראַכט געוואָרן אַלס הערעטיקער און גע־
משפט געוואָרן ווי פּאַרן גרעססן מלוכה־פּאַרצאָט. יעטוועדער פּרייער גע־
דאַנק ווערט דערשיקט, שרייבער, וויסנשאַפטלער מוזן שאַפן געהיים און
אָפּטמאַל באַצאָלן מיט זייער פּרייהייט אָדער נאָך מיט זייער לעבן פאַר
זייערע ווערק. אין די יאָרן, ווען ס'איז געשאַפן געוואָרן די ענציקלאָפּעדיע
איז אָנגעגאַנגען א ווילד־געיעג אויף ביכער. אין יאָר 1739 זענען אין 43
גרויסע פּראָנציווישע שטעט פּאַרמאַכט געוואָרן אַלע דרוקערייען. אין 1757
איז איינגעפירט געוואָרן טויט־שטראַף פאַר פאַרלענגער, וועלכע גיבן ארויס
גישט צענוורירטע ביכער. דער פאַריזער אוניווערזיטעט האָט זיך געפונען
אין די הענט פון די יעוואיסן און זיין צענזור האָט געוואכט איבער יעדן
אָנגעשריבענעם אָדער ארויסגעזאָגטן וואָרט. די בעסטע שאַפונגען זענען
פאַרשפּט געוואָרן צום שייטער־הויפּן. פאַרן יוסטיץ־פּאַלאַץ אין פאַריז
איז געווען א ספּעציעל אָרט, וווּ מ'האַט עפּנטלעך געברענגט, „הערעטישע“
ביכער. צווישן די פּאַרמשפּטע צום שייטער־הויפּן ביכער האָבן זיך גע־
פונען אזעלכע באַרימטע ווערק, ווי זשאַן זשאַק רוסאַס, „עמיל“, דידראַכ
„בריוו פון בלינדע פאַר די, וועלכע זעען“. העלוועציוס „דער גייסט“, וואָל־

כערס, „פילאָזאָפֿישע שריפטן“ און פיל ענגלעכע. מאָנטעסקיע האָט זיין באַ-
 קאַנטן ראָמאַן „פערסישע בריוו“ ארויסגעגעבן אונטער אַן אַנאָנימען נאָ-
 מען, זיין „גייסט פון געזעץ“ איז שטרענג פארבאָטן געוואָרן. פיל שרייבער
 און געלערנטע און צווישן זיי אזעלכע אָנגעזעענע ווי וואָלטער און דידראָ,
 האָבן פאָרוכט דעם מעם פון דער וואַנסענער פעסטונג, אנדערע האָבן
 צוליב זייערע ווערק געפּוילט אין די קעלערן פון דער באַסיליע, נאָך אַז-
 דערע האָבן געלעבט געהיים. וואָלטער, צום ביישפּיל, איז נאָך דעם, ווי
 מ'האָט עפנטלעך פארברענט זיין בוך, אנטלאָפן פון פאָריז און לאַנגע יאָרן
 זיך אויסבאהאלטן אין אַ דאָרפֿישן שלאָס, פון וואָנען ער איז כמעט נישט
 ארויסגעגאַנגען. זשאַן זשאַק רוסאָ האָט לאַנג געלעבט אומלעגאַל און נישט
 האָבנדיק שטענדיק האָס גליק פון וואָלטער'ן צו געפינען אויף ביי אַ מאַר-
 קיזע, האָט ער זיך אַרומגעוואַלגערט איבער פארשידענע באַהעלטענישן ביז
 ער איז קראַנק געוואָרן אויף אַ פאַרפּאָלגונגס-מאַניע, וואָס האָט אים
 פאַרביטערט און פאַרקירצט די יאָרן. דידראָ האָט זיינע בעסטע ראָמאַנען
 נישט געקאָנט פאַרעפנטלעכן, זיי זענען דערשינען ערשט מיט צענדליקער
 יאָרן נאָך זיין טויט.

אין אזעלכע באַדינגונגען זענען דידראָ, ד'האלעמבער און דער פאָריז-
 זער פאַרלענער דע ברעטאָן צוגעטראָטן אין 1747 צו שאַפן דאָס גרויסע
 זאַמל-ווערק, ארום וועלכן ס'איז מאָביליזירט געוואָרן אַ ריזיקע פּלעיַאדע
 פון שרייבער, פילאָזאָפֿן, קינסטלער, וויסנשאַפטלער פון אלע געביטן. אין
 מיטן צוגרייטן פון ערשטן טייל, אין 1749, ווערט דידראָ, די נשמה און
 האַרץ פון דער גרויסער אונטערנעמונג, ארעסטירט צוליבן אויבן דער-
 מאַנטן ווערק. דער ערשטער באַנד איז דאָך דערשינען אין 1751 און גע-
 מאַכט אַ געוואַלדיקן רושם. ווען אין 1752 איז דערשינען דער צווייטער
 באַנד, האָט זיך אַ שטאַט געגעבן אַ האַנגל פון רדיפות. דידראָ ווערט ווידער
 פאַרפּאָלגט. דער קעניגלעכער ראַט לייגט אריין אין הרם די דערשינענע
 צוויי בענדער. די דערלויבעניש אַרויסצוגעבן אַן אַניווערסיאַל-ווערמערינג,
 וואָס דער פאַרלענער האָט געהאַט באַקומען, ווערט צוריקגעצויגן. אַדאָק
 גרויסע אינטערווענצן ווערט דעם פאַרלאַג דערלויבט ווייטער צו אַרבעטן.
 ס'ווערן זאָכער גלייכצייטיק מאָביליזירט אלע הויף-שרייבער און מכל
 המינים אָפיציעלע קריטיקער — דער מין פעלט נישט אין אלע צייטן —
 וועלכע האָבן די ענציקלאָפּעדיע באַשפיגן און באַוויזן מיט פאַקטן און טע-
 אָריעס איר שערלעכקייט פאר דער מאַראַל פון פּאָלק און פאר דער זיכער-
 קייט פון לאַנגד... די יעוואַיטן פון זייער זייט האָבן געפּוויקט מיט אלע קלוי-

סמער-גלאקסן. און דאך דערשיינט ביז 1757 יעדעס יאָר אַ באַנד. פאַר דער מאַנארביע און קלויסטער איז דאָס שוין געווען צופיל. מ'האָט זיך אויפגע-
 ריסן א שטורעם קעגן די ענציקלאָפּעדיסמן. צוהילף קומט דער וואַטיקאַן,
 דער פּויפּסט ליינט זיי אלע אריין אין חרם. דורך א קעניגלעכן דעקרט
 ווערט די גאַנצע ענציקלאָפּעדיע פאַרבאָטן. אייניקע מיטאַרבעטער דער-
 שרעקן זיך און פאלן אָפּ. דירעקט און זיינע נאָענטסטע מיטאַרבעטער זענען
 אָבער ווייטער פאַר אין געהיים די צוגרייטונגען צו די איבעריקע בענדער.
 ער וואַרפט אָפּ דעם פאַרשלאַג פון וואַלמערן איבערצומאַכן די ענציקלאָ-
 פעדיע אין דער שווייץ. און געשען איז א ווונדער: אין יאָר 1785 האָבן
 זיך מיט איין מאָל, אונטער א פאלשן נאָמען פון א שווייצאַרישן פאַרלע-
 גער באווייזן די לעצטע צען בענדער, צוגעגרייטע אומלעגאַל. אין 1772
 זענען דערשיינען די לעצטע צוויי בענדער גראוויורן. גאָבן דערשיינען פון
 דער ענציקלאָפּעדיע האָט זיך ערשט איצט דירעקט ארומגעזען, אז דער
 פאַרלעגער האָט א סך ארבעטן געקירצט, צוליב פאַרזיכטיקייט האָט ער
 אַרויסגעריסן גאַנצע שטיקער, געוויסע זאַכן אַרויסגעוואָרפן. מ'איז באַקאַנט
 דער פאַרצווייפלטער און פאַרביטערטער בריוו, וואָס דירעקט האָט דאָן גע-
 טריבן צום פאַרלעגער פאַרוואַרפנדיק אים, אז ער האָט צעקאַליעטשעט
 דאָס סאַמע עכטע און געוואנטע. אגב האָט די פאַרזיכטיקייט לע ברעמאַ-
 גען נישט פאַרהויט, גאָבן דערשיינען פון די 10 בענדער איז ער איינגע-
 זעצט געוואָרן אין דער באַסטיליע.

* *
 *

מ'איז ווערט צו דערמאָנען, ווי אזוי די ענציקלאָפּעדיסמן האָבן גע-
 אַרבעט. זייער הויפט-אויפגאַבע איז געווען צו צילן אין דער אלמענטיקייט
 פון קלויסטער מיט זיין אינקוויזיציע און צענזור, אין די קריסטליע פון
 מעטאפיזיק, ווי אויך אין מיטלאלטערלעכן סיסטעם פון סאָציאַלע פּריווילי-
 לעגיעס, אויף וועלכע דאָס אָפיציעלע גייסטיקע לעבן האָט זיך אָנגעשפּאַרט.
 מ'איז אָבער נישט אלע מאָל מעגלעך געווען אָנצוהויבן א פּראָגנאַטאַל אָנ-
 גריף. דעריבער האָבן זיי אָפּטמאָל געשריבן אין א פאַרשעלטער פּאַרס, זיי
 האָבן געמוזט מאַנעוורירן מיט דער פּעדער, ווי א באַקסער אין געפּעכט.
 זייער געווער איז געווען די סאַטירע, די איראָגיע, אָפּטמאָל די אַלעגאָריע,
 אין דעם פרט קאָן מען געפינען אין דער ענציקלאָפּעדיע קליינטשיקע מי-
 טלעך.

כטער-ווערק. בכלל זענען די גרויסע שרייבער פון יענער צייט געווען אויך גרויסע מייסטער אויסצודריקן זייערע געדאנקען און געפילן אין א פארשטעלטער פארם. מסתמא דערפאר האָט מען אזוי אָפּט באנוצט די בריוו-פארם און העלדן האָט מען אָפּטמאָל געבראַכט צופירן פון מזרח, כדי זיי אַרױנצולײגן אין מױל די אײגענע װערטער, װאָס מען מאָך אַלײן נישט זאָגן. עקזאָטישע מענטשן פון װײטע לענדער קאָנען האָך האָבן פאַרשידענע, מיטגעהױקע געדאַנקען און אײנפאַלן... אַזאַסן קאָן אױך אײנפאַלן, צו זאָגן, אַז נישט אַלץ געפֿעלט זײ, װי מיר װעלן דאָס שפּעטער זען אין די לײטעראַרײשע שאַפונגען פון די ענציקלאָפּעדיסמן.

ס'איז אויך ווערט צו העמאָגען די באַצױנגען, װאָס האָבן גע-הערשט צװישן די ענציקלאָפּעדיסמן גופא. די ישפּער און מיטאַרבעטער פון דער ענציקלאָפּעדיע האָבן װײט נישט רעפּרעזענטירט קײן אײנהײט-לעכע פּילאָזאָפּישע שיטה, װי מען שפּעלט זיך דאָס אָפּט פּאַר, אָדער װי מ'האַט דאָס צײטנווייז געפרוּווט פאַרשמעלן. נעבן דיראַק, װעלכער האָט אַממײנסטן קאָנסעקװענט באַגרינדעט דעם מאַטעריאַליסטישן שטאַנדפּונקט — אין די ראַמען פון דער דעמלטיקער װײסשאַפּט — זענען געװען אָנהענגער פון דעקאַרטס מעכאַנישן מאַטעריאַליזם. דעקאַרט, װעל-כער האָט אַנג געמוזט אַנטלױפן פון פּראַנקרייך צוליב זײנע פּרױע געדאַנ-קען, האָט די פּילאָזאָפּיע אַרױסגעשײלט פון דער סכּאַלאַסטישער שאַל, דערװױז, אַז די װעלט קאָן מען אױפּקלערן דורך דער מאַטעריע און באַ-װעגונג. מאַטעריע און באַװעגונג זענען אָבער פאַר אים געװען באַזונדערע זאַכן, די מאַטעריע באַקומט לױט אים די באַװעגונג פון דרויסן. האָל-װעצױס, ד'האַלבאַר, טײלװײז ד'האַלעמבער און אין דער ערשטער רײ דיראַק, האָבן פאַרשטאַנען, אַז מאַטעריע און באַװעגונג זענען אומצע-טײלבאַר.

פיל אַנדערע פּילאָזאָפּן, שרייבער, װײסנשאַפטלער האָבן געהאַט פאַר-שידענע אײגענע שטאַנדפּונקטן. געװען צװישן זײ אַמעאַיסמן און דעאַיסמן מיט פאַרשידענע פּאָליטישע קאָנצעפּציעס. װאָלטער, צום בײשפּיל, איז קײנמאָל נישט געװען קײן דעמאָקראַט; טראַץ דעם, װאָס ער האָט אזוי פאַרביסן געקעמפט קעגן דער פּיראַניע פון די הערשער און קעגן אָבססאָ-ראַנטיזם פון קלױסמער, איז ער געװען אַן אָנהענגער פון אַ מאַטאַריסטיש קעגנרייך, ער האָט נאָך געװאָלט די מאַטאַריכע זאָל זײן אַ „װעלטלעכע“ אָדער בוכשטעבלעך — אַ „אױפּגעקלערטע“. רוסאָ דאַקעגן איז געװען אַן אמתער פּלעבעיער, געפּאָדערט אבסאָלומע גלײכהײט פאַר אַלע און אַ :

זיין פילקלעכער קאנצעפציע איז ער געווען אין ווידערשפרוך מיט דער אויפפאסונג פון די ענציקלאָפּעדיסמן וועגן דער „אלמעכטיקייט פון שכל“.

זיי זאלע האָט אָבער פאראייניקט א גרונט־פרינציפ, א געמיינזאמער ציל, וועגן וועלכן ס'איז געווען א רייד. זייערע וויסנשאפטלעכע ארבעטן פאר דער ענציקלאָפּעדיע האָט יעדערער באארבערט לויט זיין אייגענעם שטאַנד־פונקט. דיראַך, דער הויפט־באראנטוואָרטלעכער פאר דער ענציקלאָפּעדיע, דער אכטיינסטן פראָגרעסיווער צווישן די ענציקלאָפּעדיסמן, דער רעוואָלוציאָנערער פילאָזאָף, וועלכער האָט דעם מאטעריאליסטישן געדאנק געשמייסן ווייט פאָרויס, האָט יעדן פון זיינע מיטארבעטער געגעבן פרייע הענט צו באארבעטן זיין טעמע פון זיין אייגענעם קוק־ווינקל. אין דעם ברט איז די ענציקלאָפּעדיע א פילפארביקע מאַזאיק פון סטיל, צוגאנג, קאָנצעפציע, און דאָס האָט נישט נאָר אריינגעבלאָזן אין איר א דעמאָקראַטישן גייסט, נאָר אויך געגעבן איר א גרויסע וואַגניקייט.

וואָס שייך דעם אינהאלט פון דער ענציקלאָפּעדיע, איז איר לייט־מאָטיוו די באהויפונג, אז די באשטימונג, דער ענדציל פון דער מענטשהייט איז נישט נאָר צו פארזיכערן גליק די קומענדיקע דורות — אָדער ווי דער קלויסטער האָט געוואָלט מ'זאָל זיך פארזאָרגן מיט גליק אויף נאָכן ערדישן לעבן, נאָר טאָקע שוין איצט, דעם מענטש אין זיין קעגנווארט. די טעאָלאָגישע פילאָזאָפיע האָט באַטראכט דאָס מענטשלעכע לעבן אויף דער ערד ווי אַ צוגרייטונג צום גן־עדן אָדער גיהנום. דער רוף פון מענטשלעכן האַרץ, די מענטשלעכע באדערפענישן זענען דערשמוקט געוואָרן. די ענציקלאָפּעדיע דיספּן דאָס לעבן באַהויפטעט, אז דאָס נעגירן דאָס מענטשלעכע גליק און פרייד איז נישט נאָר א פארגוואלטיקונג פון די נאַטור־געזעצן, נאָר דאָס פירט גלייכצייטיק צו זעלבסטנארעריי, צביעות, פאלשער צביעות, צו אַ פאלשער היפאָקריטישער מאַראַל, צו מאַראַלישער דעגענעראַציע, צו דעם אַלעמען, וואָס זיי האָבן באַקעמפט. ווי מיר זען האָט דער דאָזיקער שטאַנדפונקט זייערער — ווי א סך אַנדערע — גאָרגישט פארלוירן פון זיין אקטועלקייט.

ווען מע וואָלט געדארפט די רייכע אידעען־וועלט פון די ענציקלאָפּעדיע דיספּן רעזומירן אין איין זאץ וואָלט איד געזאָגט: דאָס איז געווען דער קאָמף פאַר באַפרייען דעם מענטשלעכן גוף פון פאַלשן אַסקעטיזם און דעם מוח, פון דער דאָנאמע, פון דער מעטאָפיזיק. צו דעם ציל האָבן זיי געוואָרפן פון איין זייט די לאָזונג פון נייע עמישע קריסערעס און, פון דער צווייטער זייט, האָבן זיי אונטערגענומען די שלאַכט פאַר אַ וויסנ־

שאפמלעכן, קרויטשן מעמאָד אויפן געביט פון פאָרשן און שאַפן, וואָס די מיטלעלטערלעכע דאָגמאַטיק האָט דערדריקט. דעם בלינדן גלויבן האָבן זיי קעגנשטעלט דעם שכל, די דערפארונג, דעם עקספערימענט. איינע פון די גרויסע פאָרווורפן, וואָס זיי האָבן געמאַכט דער קירכע און אידע פאָרשטייער, איז געווען דאָס, וואָס זיי האָבן נישט געדולדעט קיין שום אָפּנויג פון דער רעליגיעזער דאָגמע, זייער אומטאָלעראַנץ, וואָס האָט זיי געשטויסן צו פאַרברענגס. „יעשוועדע אומטאָלעראַנץ, פאַרוואַנדלט זיך אין אַ טיראַגיע“ — האָבן זיי באַהויפטעט. דערפאַר האָבן זיי ביי יעדער געלעגנהייט, ביי יעדער טעמע, וואָס זיי האָבן באַהאַנדלט, אָנגעבינדן צו דעם דאָזיקן פּראָבלעם און אַרונטערגעריסן פאַראורטיילן, פאַנאַטיזם, און אומטאָלעראַנץ, אָנזויינדיק, אַז דאָס אַלץ שטערט נישט נאָר אין דער אַנטוויקלונג פון מענטשלעכן געדאַנק, נאָר האַמעוועט אויך די אַנטוויקלונג פון לאַנד בכלל. זייערע שאַרפּסטע פּיילן האָבן זיי געריכטעט קעגן די פאָרשטייער פון דער קירכע, קעגן די דאָקטרינען-טעאָלאָגן. דיראַק האָט וועגן זיי, צווישן אַנדערן, אין איינעם פון זיינע אַרטיקלען אַזוי געשריבן: „פאַרבאַלאַנדזשעט ביינאַכט אין אַ גרויסן וואַלד, האָב איר נאָר אַ קליין ליכטל, וואָס פירט מיר. קומט צו גיין אַן אומבאַקאַנטער און זאָגט מיר: „מיין פּריינד, לעש אויס דיין ליכטל וועסטו בעסער טרעפן דעם וועג.“ דער דאָזיקער אומבאַקאַנטער דאָס איז אַ טעאָלאָג.“

ווי פאַרביסן און עקסגוטרדיק זיי האָבן אַלע באַקעמפט די אומטאָלע-ראַנץ ווייזט אונדז וואָלכערס באַרימטער אויסדרוק: „איך האָס זיינע גע-דאַנקען, אָבער איר בײַן גרייט צו שטאַרבן, כדי ער זאָל זיי קאָנען פריי אַרויסזאָגן.“ און וועגן פאַנאַטיזם האָט ער אַזוי געשריבן: „פאַנאַטיקער וועגן אַזעלכע ריכטער, וועלכע פאַרמשפּטן קאַלטבלוטיק צום טויט די, וואָס זענען קיין שום אַנדער פאַרברעכן נישט באַגאַנגען אויסער דעם, וואָס זיי טראַכטן אַנדערש, ווי זיי.“

די ענציקלאָפּעדיסן זענען אַרויסגעגאַנגען פון שטאַנדפּונקט, און באַרימטן מענטשן פאַר האָבן אַן אַנדער מיינונג אָדער קאָנצעפּציע, ווי ס'איז די אַפיציעל-הערשנדיקע, הייסט פאַרגוואַרדיקן די נאַטירלעכע רעכט פון מענטש. מיר שמייכן אונטער די נאַטירלעכע רעכט, ווייל די פּילאָזאָפּן פון 18-טן יאָרהונדערט האָבן באַזירט זייער וועלט-אַנ-שטויבונג אויף די נאַטירלעכע רעכטן פון מענטש, וועלכער איז לויט זיי, „פון דער נאַכור באַשטימט צו זיין פריי“. רודפן אים פאַרן געניסן פון די דאָזיקע רעכטן, אָדער באַרויבן אים פון זיי, האָט באַרייט פאַר זיי דאָס

זעלבע, ווי מ'וואָלט דעם מענטשן באַרויכט פון אַנדערע נאַטירלעכע רעגלן, ווי צום ביישפּיל דאָס רעכט צו באַפּרידיקן זיינע פיזישע און פיזיאלאָגישע באַדערפּענישן.

זיכער, האָבן די ענציקלאָפּעדיסטן, פּאָדערנדיק פּרייהייט פאַרן מענטש, זיך נישט פּאַרגעשטעלט — אויסער זשאַן זשאַק רוסאָ — אז פון דער דערזאַבערטער פּרייהייט זאָלן אין דער גלייכער מאַס קאָנען אלע גע- ניסן פּאָליטיש און סאָציאַל. לאָמיר געדענקען, אז זיי זענען קודם גע- ווען פּאַרשטייער פון אַ קלאַס, הגם צו יענער צייט אַ העוואָלוציאָנערן, וועלכער האָט שוין דעמלט פאַר זיך רעזערווירט אַלע פּרווילעגיעס. ווי ס'זאָל נישט זיין, האָט זיך עס האָר געהאַנדלט אין דער עלעמענטאַרער פּרייהייט, וואָס פאַרויכערט דעם מענטשן זיין פיזיש לעבן און דערלויבט נישט צו שמעלן אים אויסערן געזעץ. צו יענער צייט איז דאָס געווען אַ געוואָלדיקער פּאַרשטייט און אין דעם פרט איז שווער נישט מסכים צו זיין מיט רוסאָ, אַז „די גרעסטע דערזאַבערונג פון דער מענטשהייט איז די פּרייהייט און גלייכהייט“... זשאַן זשאַק רוסאָ איז אָבער געאַנגען נאָך ווייטער, ער האָט זיין געדאַנק דערפּירט ביזן סוף, באַהויפּטנדיק, אז „גלייכהייט איז דער פּונדאַמענט פון דער פּרייהייט“.

די אַלע פּאָסמולאַטן און באַהויפּטונגען האָבן פאַרנומען דאָס הייפּט- אָרט אין דער ענציקלאָפּעדיע. צו דער פאַרכאָפּנדיקסטער לעקטור געהערן זאַקע די אַרטיקלען וועגן פּרייהייט און גלייכהייט, וועגן מענטשהייט און מענטשלעכקייט, וועגן טאָלעראַנץ, פּאַנאַטיום, פּראָגרעס און ענלעכע פּראָבלעמען.

די נייע צייט האָט געפּאָדערט מעגלעכקייטן און באַדינגונגען פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער וויסנשאַפט, טעכניק, אינדוסטרי, פאַרן פּאַרשטייט פון דער געזעלשאַפט. צי קאָן אָבער מעגלעך זיין וואָס פאַר עס איז אַנט- וויקלונג פון אַ נייער געזעלשאַפט, ווען עס הערשט פּאַנאַטיום? אַלץ איינס צי רעליגיעזער, צי פּאָליטישער, ווייל יעטוועדער פּאַנאַטיום איז שעדלעך. דער גרויסער פאַרדינסט פון די ענציקלאָפּעדיסטן איז טאַקע דאָס, וואָס זיי האָבן אויסגעצייכנט פאַרשטאַנען, אז אַן טאָלעראַנץ, אַן פּרייהייט פון קרי- טיק, אַן פאַרשידענע מענטשלעכע שטאַנדפּונקטן איז בכלל נישט מעגלעך קיין פּראָגרעס. ספּות, סקעפּטיציזם, קרייצונגען און רייבונגען פון פאַר- שידענע קאָנצעפּציעס און שטאַנדפּונקטן זענען לויט זיי, געווען די מאַ- טאַרן פון מענטשלעכן פּראָגרעס. אַן טאָלעראַנץ ווערט דער מענטשלעכער מוח איינגערומפּן, אין בעסטן פאַל אויטאָמאַטיזירט, פאַרויכערט אונדז

דירראָ. אָט ווי דער אָנגעזעענסטער פון יענע פּילאָזאָפּן באַהויפטעט זיין שטאַנדפּונקט אין אן עסי וועגן טאַלעראַניז:

„...פאַרשידענע אָנשוואַונגען וועלן שמענדיק עקזיסטירן צווישן מענטשן. די געשיכטע פון אַנטוויקלונג פונעם מענטשלעכן געדאַנק איז דאָך אַ לאַנגע קייט פון באַשמעטיקונגען דערויף. דער איינפאַל צו דערפירן אַלע מענטשן צו איין איינהייטלעכער אָנשוואַונג וועט בלייבן נישט מער, ווי אַ בימערע. דאָך זאָגט איר, אז די פּאָליטישע אינטערעסן פאַרלאַנגען, אז מען זאָל איינפירן אַזאַ איינהייטלעכקייט. איז אויב ס'וועט זיך אייך איינגעבן זאָרענפּעליק צו פאַרפירן אַלע איבערצייגונגען, וואָס זענען אין סתּירה מיט די אָפיציעלע איבערצייגונגען, אַנערקענטע דורך דער מלוכה, וועט איר אזוי באַגרענעצן דעם מענטש, אז איר וועט מאַכן פון אים אַן אַמהן אויטאָמאַט; איר וועט אים אויסלערנען אָנצונעמען צוגערייטע געדאַנקען, אזוי. אז ער וועט קיינמאָל נישט וואַגן צו פאַרשן און פאַרטיפּן, איר וועט אים צוגעוויינען, ער זאָל קנעכטיש רעספּעקטירן די צוממערסטן באַר-באַרישע פאַראורטיילן, די טאַקע, קעגן וועלכע מיר קעמפּן איצט אזוי שטאַרק... מען זאָגט און מען שמרייבט דאָס אונטער, אַז די פאַרשידנקייט פון רעליגיעס פירט צו אַנאַרכיע אין דער רעגירונג און אין דער מלוכה. דערויף געטפער איר ווידער אַמאָל, אז נאָר די אומטאַלעראַניז איז שולדיק דערין און טראָגט די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר אַלע העסלעכקייטן. אויב מען וואָלט טאַלערירט מענטשן מיט אַנדערע אידעען, אָדער מ'וואָלט זיי באַקעמפּט מיטן געווער פון דער עוואַנגעליע, וואָלט די מלוכה גאָרנישט געליטן פון די פערמענטן אין מענטשלעכע מוחות. די פאַרשידקער פון דער הערשנדיקער רעליגיע טרעטן אָבער ארויס מיט גוואַלד קעגן די אָפּפּאַ-זיגיאָנערן, שטויסן די מאַכט-אַרנאַנגען אָנצונעמען מיטלען קעגן זיי, ארויס-צוגעבן בלוטיקע עדיקטן, זייען אין די מענטשלעכע הערצער פיינטשאפט און פאַנאַטיזם און דערנאָך וואַרפן זיי אומפאַרשעמט ארויף אויף זייערע קרבנות די שולד פאַר דער אומאַרדענונג און צעריסנקייט, וואָס זיי אליין רופן ארויס“.

* *
*

די עניציקלאָפּעדיסמן האָבן געהאט אן אומגעווערן איינפלוס אויפן מאָדערנעם געדאַנק, אויף די פּראָגרעסיווע פּילאָזאָפּישע ריכטונגען. מאַרקס און ענגעלס האָבן דירראָ געהאַלטן פאַרן דירעקטן פאַרגייער פון היספּאַ-

רישן מאטעריאלן. דעפינירנדיק דעם וויסנשאפטלעכן סאָציאלן, האָט ענגעלס געשריבן: „... אין זיין טעאָרעטישן באשטאָנד דערישיגט ער קודם כל ווי א מער אנטוויקלטער, מער קאָנסעקווענטער המשך פון די פרינציפן, וואָס עס האָבן פאָרמולירט די גרויסע פראנצויזישע פילאָזאָפן פון 18=פון 'אָרהונדערט'. און ס'איז נישט געווען קיין איין געביט פון מענטשלעכן שאפן אין וועלכן די ענציקלאָפּעדיסטן זאָלן נישט האָבן געוויקלט און אויף וועלכע זיי זאָלן אין די שפעטערדיקע דורות נישט האָבן געלייגט זייער שמעמפל. זיי האָבן אויך געלייגט זייער חותם אויף דער ליטעראַטור, סיי אין זייער צייט, סיי שפעטער.

* *
*

ווי א קולטור=דערשיינונג, ווי א נייטיקע באווענונג זענען די גרויסע ענציקלאָפּעדיסטן געווען א מערקווירדיקע זעלמנהייט. זיי זענען אלע געווען אלזייטיקע גייסטער, שעפער אויף די פארשידנסמע געביטן. אין דעם פרט קאָן מען צו זיי טיילווייז, אָבער נאָר טיילווייז, פארגלייכן די גרויסע גייס=טער פונעם רענעסאנס. די פילאָזאָפן פונעם „אָרהונדערט פון די ליכטער“ זענען גלייכצייטיק געווען אָנגעזעענע שרייבער. זיכער זענען באקאנט פאלן, ווען פילאָזאָפן, וויסנשאפטלער זענען מאלאנטרעטע שרייבער און מ'קאָן דאָ אלס ביישפיל ברענגען דעם גרויסן פראנצויזישן געלערנטן ערנעסט רענאן, אָדער דעם בארימטן היסטאָריקער מישלע, זיי זענען אָבער געווען גוטע שרייבער אויפן געביט פון זייערע וויסנשאפטלעכע ארבעטן. די פילאָזאָפן פון 18=פון 'אָרהונדערט זענען גלייכצייטיק געווען ראָמאנען=שרייבער, דראַ=מאטורן, דיכטער, ליטעראַטור=טעאָרעטיקער, קונסט=קריטיקער און ביי דעם אלעמען גרויסע נאָוואַטאָרן אין דער ליטעראַטור. אין אונדזערע צייטן, ווען שעפערישע געביטן זענען אויסערסט פאנאנדערגעטיילט און, ספע=ציאלזיירט“ כמעט ווי די ארבעטס=פארטיילונגען אין א היינצטייקער פאבריק, איז שווער צו געפינען זייערס א גלייכן. אפשר בלויז אין א געוויסן פרט, און נעמלעך ווי פילאָזאָפן וועמען די ליטעראַטור דינט דורכצופירן זייער פילאָזאָפיע, וואָלט מען צו זיי היינט געקאָנט פארגלייכן אזעלכע שריי=בער, ווי זשאן פאָל סארטר, וועלכער איז אין א באשטימטן פערזאָן פון זיין שאפן דערשיגען, ווי א פילאָזאָף, געשריבן פילאָזאָפיש=טעאָרעטישע אָפּהאנדלונגען און גלייכצייטיק ראָמאנען, נאָוועלן און דער עיקר דראַמעס אין וועלכע ער זעצט רוך זיינע פילאָזאָפישע אַנשיואונגען.

די ליטעראטור — און ס'האנדלט זיך פארשטייט זיך אין דער שיי-
 גער ליטעראטור — זעט אויס, איז אלע מאָל געווען די בעסטע שפרונג-
 ברעם. כמעט די גאַנצע ליטעראטור פון 18=טן יאָרהונדערט איז געווען
 אונטערן איינפלוס פון די פילאָזאָפֿן=ענציקלאָפּעדיסן און זי איז געוואָרן
 פֿאַר זיי א מיין בריק, דורך וועלכער זייערע אידעאלן זענען דערגאנגען צו
 דער געזעלשאפט — פארשטייט זיך צו א באגרענעצטן פּייל אירער, ווייל
 דאָס פּאָלק האָט דעמלט ווייניק וואָס געלייענט, אָדער געקאָנט לייענען. דער
 ראָמאַן, די דערציילונג, די דראַמע און קאָמעדיע זענען געווען קאָגעלעך
 מיט די אידעאלן פון די פילאָזאָפֿן, וואָס זענען פארקערפערט גע-
 ווען אין דער גרויסער ענציקלאָפּעדיע. אין די ליטערארישע שאפונגען
 האָבן דאָמינירט דער גלויבן אין מענטשלעכן שכל און אין פראַגרעס, דער
 דראַנג צו פרייהייט און גלייכהייט, די פאראכטונג צו טיראניע פון דער
 מאַנאַרכיע און קלויסטער, דאָס אויסלאַכן די אַבערגלויבנס און פֿאַראור-
 טיילן. די ליטעראטור האָט ביי דער געלעגנהייט באַקומען נייע פליגלעך.
 איר דעמלטיקן שוונג קאָן מען ווידער פארגלייכן מיט דעם אויפבלי פון
 דער ליטעראטור אין דער צייט פון רענעסאַנס. ס'איז זיך נישט שווער אָנ-
 צושטויסן, אז דאָס איז געווען א ליטעראטור א קעמפּערישע, זי האָט זיך
 געשטעלט אויפגאַבן, געהאט א שליחות דורכצופירן און געמוזט גלייכציי-
 טיק שאפן נייע פֿאַרמען, נייע קינסטלערישע אויסדרוקן.

די פראנצויזישע ליטעראטור האָט געהאט איבערגעלעבט א מיין
 ירידה. דער קלאַסיציזם פון די גרויסע פראנצויזישע שרייבער פון 17=טן
 יאָרהונדערט, ווי פון ראסין און קאָרנעי, איז דערפירט געוואָרן צו א קארי-
 קאטור. הויף=שרייבער פון אלע מינים — א הויף=שרייבער מוז נישט זיין
 אויפן קעניגלעכן הויף, מ'קאָן זיך געפיגען ווייט פון קעניגלעכן הויף און זיין
 א הויף=שרייבער — וועלכע האָבן אויס מורא פֿאַר דער צענזור, זיך צוגע-
 פאסט צו אירע פֿאָדערונגען און פֿאַרשריטן, האָבן געשריבן נודע, אויס-
 געדראָשענע אָדעס און דראמעס צו וויילן אָדער צו רירן די פיינע לייט
 פון דער אריסטאָקראטיע. געהייסן האָט עס, אז זיי גייען אין די וועגן פון
 בויאַלץ און זעצן פֿאַר די קלאסישע דראמע און טראגעדיע, אין דער אמתן
 האָבן זיי פון איר ארויסגעבלאָזן דאָס לעבן, באגרענעצנדיק זיך צו א
 באַשטימטער טעמאטיק און פאַסטאָס, וואָס האָבן אַנטשפראַכן די הערש-
 דיקע שיכטן. ס'איז אן אומבאשפּרייטבארער אמת: דער שרייבער, וועל-
 כער פאסט זיך צו צו פארשידענע פֿאָדערונגען, וואָס מען שמעלט אים
 פון אויבן, הערט אויף צו זיין א שעפּער און ווערט א באַאַמטער, א שריי-

בער-האַצאָמער. די קוואליטעט פון דער שרייבערישער קונסט איז נישט אָפּהענגיק פון קיין שום שימות און ריכטונגען, פון קיין שום טעאָרעטישע באַטראַכטונגען גאַר קודם פון די שעפּערישע אימפּולסן, פון דער אייגענער שעפּערישער וויזיע און פון די מעגלעכקייטן, אין וועלכע דער שרייבער קאָן זיי ארויסברענגען. כדי דער פּויגל זאָל פליען מוז ער האָבן דאָס רעכט אויף פּאנאנדערצושפּרייטן די פּליגלען. דער אַבסאָלוטיזם און די קירכע פון יענער צייט האָט די שרייבער צוזאמענגעבונדן די פּליגלען — פּאַרשטייט זיך די, וועלכע האָבן זיך געלאָזט. האָבן יענע שרייבער געווגען קען אין באַנאַלקייט און דעגראַדירט דעם קלאַסיציזם, די קלאַסישע טראַגעדיע.

איינער פון די אָנגעזעענסטע פּילאָזאָפּן-ענציקלאָפּעדיסטן — וואָלטער, איז געוואָרן אויף דעם געביט טיילווייז אַ נאַוואַטאַר. אויך ער איז געווען אַן אָנהענגער פון קלאַסיציזם און אַנב אַ גרויסער פּאַרערער פון בואַלאָ. ער האָט אָבער געשפּילט אין קלאַסיציזם כמעט אַן ענלעכע ראָל ווי וויטאַר הונאַ אין ראָמאַנטיזם מיט הונדערט יאָר שפּעטער. וואָלטער דער דראַמאַ-טורג האָט איינגעזעהט די קלאַסישע פּאַרם פון דער טראַגעדיע. אָבער ער האָט זי באַרייכערט, באַלעבט מיט נייע אינהאַלטן, אַריינפירנדיק פּאַמי-ליען-קאָנפּליקטן, אָפּערע-עלעמענטן, רעוואָלט-שטימונגען קעגן הערשנדיקן ווילקיר, קעגן פּאַנאַטיזם. ער האָט דער ערשטער באַמאַנט געמאַכט אין פּראַנקרייך שעקספּירן, איבערגעזעצט אים און אויך זיך אינספּירירט מיט אים, הגם ער האָט אים פּאַרגעוואָרפן אינגאַראַנץ און אים גערופּן „ווילדער שיכור“. וואָלטער דער פּילאָזאָף, דער שעפּער פון פּילאָזאָפּישן ווערטער-בוך און פּיל אַנדערע פּילאָזאָפּישע ווערק, האָט אויך געלאָזן אַ גרויסע און פּאַרשידנאַרטיקע ליטעראַרישע ירושה. ער האָט געשריבן מעאַ-טער-פּיעסן, דיכטונג — עפּישע און סאַטירישע פּאַעמעס — ראַמאַנען. הגם איז דער ליטעראַטור איז זיין נאַמען געבליבן געבונדן הויפּטזעכלעך מיט זיין פּילאָזאָפּישן ראַמאַן „קאַנדיד“, אין וועלכן ער האָט אויסגע-לאַכט די שמאָלקעפּלדיקע מענטשלעכע פּילאָזאָפּיעס, איז ער אָבער אַלס שרייבער קודם געווען אַ דראַמאַטורג און האָט אָנגעשריבן אַזש 52 פּיעסן, צווישן זיי 27 טראַגעדיעס. זיינע טראַגעדיעס „עדיפּ“, „ברוטוס“, „מאַ-האַמעט“ האָבן געהאַט אַ גרויסן אָפּקלאַנג, זיי זענען געווען דורכגעדרונגן גען מיטן נייסט פון דער נייער פּילאָזאָפּיע, מיטן ווידערנעפּיל צו רעליג-יעזן פּאַנאַטיזם. אזוי האָט שוין וואָלטער באַוווּזן, אַז נישט דווקא די ליטעראַרישע פּאַרם, די ליטעראַרישע ראַם — כ'מיין דאָ די פּאַעטיק —

איז דעצויירנד, נאָר דער אינהאלט, דער גייסט, וואָס מען גיסט דאָרט אריין, מ'קאָן אויך אין א שיינער ראם אריינשמעלן א פאלש בילד. וואָל-טער האָט דעם קלאסיציום אָפגעפרישט, באַלעבט, אָנגעפילט אים מיט נייעם, אקטועלן אינהאלט.

דער „יאָרהונדערט פון די ליכטער“ האָט אויך געבראכט אן אויפ-שפייג פון ראָמאַן, פון א נייעם מין ראָמאַן: ס'איז געבוירן געוואָרן דער פילאָזאָפישער און סענטימענטאַלער ראָמאַן, די פאנטאסטישע עקזאָטי-שע דערציילונג. מ'זענען דעמלט איבערגעזעצט געוואָרן פיל מזרח-לעגענ-דעם און מעשיות. געצויגן האָט מסתמא נישט אזוי דאָס עקזאָטישע, ווי די אלעגאָריע, דער אויסבאהאלטענער אינהאלט, וואָס האָט געשטעקט אין דער מעשה און לעגענדע. שרייבער האָבן, ווי שוין דערמאָנט, אָנגע-הויבן באנוצן זיך מיט אַזאַ עקזאָטישער פאָרם, אריינגעפירט אין זייערע זערק מזרחדיקע געשטאַלטן און אין זייער עקזאָטישער שפראך אריינגעלייגט אייגענע אמתן. דער אממיינסטן כאַראַקטעריסטישער ראָמאַן פון דעם מין זענען די „פערסישע בריוו“ פון מאָנטעסקיע, וועלכער איז נאָך פאר וואָלטערן געווען דער אַגימאַטאָר פון פילאָזאָפישן ראָמאַן. מאָנטעסקיעס צוויי פערסן, וועלכע רייזן און פארהאלטן זיך אויף א לעגענדע צייט אין פאריז, באשרייבן אין די בריוו צו זייערע פריינד אלע שלעכטע און מיאוסע זיימן פון פראנצויזישן לעבן, וואָס די פראנצויזן האָבן אליין גוט געקענט. ס'איז אָבער בעסער געווען, און זיכער פאָרויכטיקער, אז פערסן זאָלן רעדן דערוועגן, בפרט דער פראנצויזישער ליינער האָט זיך גלייכצייטיק דערווייט פון די בריוו, וואָס זענען געקומען צו די פאריזער פערסן, וועגן די הויקערדיקע זיימן אין וויימן פערסיע. פארשטייט זיך, אז אין זייערע בריוו בארירן די פערסן פארשידענע אינטערעסאַנטע פראַבלע-מען נישט דווקא פון א פערסישן שטאַנדפונקט, זייערע אייגנרוקן פלעכטן זיך דורך מיט, לויט היינטיק לשון, אידעאָלאָגישע שטאַנדפונקטן. מיט איין וואָרט די פילאָזאָפן-שרייבער זענען קיין שלים-מזלניקעס נישט גע-ווען, זיי האָבן געפונען צענדליקער אופנים אויף צו זאָגן דאָס, וואָס מ'האָט נישט געטראָט זאָגן. געווענען דערפון האָט סיי די געזעלשאפט, סיי די ליטעראַטור.

דיראַ, אויף וועמענס פלייצעס ס'איז געלעגן די גאַנצע אחריות פאר דער ענציקלאָפּעדיע, האָט נישט באוויזן ארויסצוגעבן זיינע דריי גרויסע ראָמאַנען. צווישן די דערשיגענע פאר זיין לעבן ליטעראַרישע שאַפונג-ען — דראַמעס, דערציילונגען, ראָמאַנען — איז ווערט צו דערמאָנען

זיין ערשטן פילאָזאָפֿישן ראָמאַן „די אומדיסקרעטע צירונג“, וועלכער אין איינגעפאסט, לויט דער דעמלטיקער מאָדע, אָדער גיכער לויט דער נויטיג-קייט פון דער שעה, אין אן אָריענטאליסטישער ראם. פיטאָרעסקע באשרייבונגען זענען טאָקע דאָ א ביסל אין ווידערשפרוך מיט די פילאָזאָפֿישע קאָנצעפציעס פון די פראצווזישע ענציקלאָפּעדיסאַן.

דירעקט אין געווען גישט גאָר דער אממיינסטן קאָנסעקווענטער שטייער פון „יאָרהונדערט פון די ליכטער“, גאָר אויך דער אממיינסטן טיפישער פאָרשטייער פון אלזויטיקער שעפערשיקייט. ער האָט בלויז פאר דער ענציקלאָפּעדיע אָנגעשריבן 1000 ארטיקלען פון פארשידענע צווייגן פון דער וויסנשאפט, קונסט, פילאָזאָפֿיע. די פילע שעפערישע געביטן און די ריזיקע אָנשטרענגונגען, וואָס עס האָבן אים געקאָסט די ענציקלאָפּעדיע, האָבן זיך, זעט אויס, אָפּגערופן געגאָטיוו אויף זיינע ליטערארישע שאפונגען. די קריטיק האָט דאָס געהאט באַטאָגט, אָנגעוויזן איבערהויפט אויף די שוואכקייטן פון זיינע צוויי דראמעס (,אַן אומגעזעצעכער זון“ און „דער ראש פון דער משפחה“), וועלכע האָבן אויף דער ביגע אויך צו יענער צייט קיין דערפאָלג גישט געהאט. זיי האָבן דאָך אריינגעבראכט א נייעם סאָן אין דער דראמאטורגישער ליטעראטור, איבעררייסנדיק מיט די ענגע קאָנווענצן פון קלאסיציזם. ס'איז געווען א דרייטער פרווו צו שאפן די רעאליסטישע דראמע. גישט קיין קליינע באדייטונג האָבן אויך געהאט די מעטאָרעטישע אָפּהאנדלונגען, וואָס האָבן אָגטהאלטן די הקדמות צו זיינע דראמעס. אויך זיינע בעסטע ליטערארישע ווערק, די ראָמאַנען „זשאק דער פאטאָליסט“, „ראַמאָס פלימעניק“ און די „הייליקע שוועסטער“ האָבן אין דער ערשטער ריי א פילאָזאָפֿישן און היסטאָריש-פּאָליטישן ווערט. ס'איז גישט אונטערוואַרעט פאר יענע צייטן די באדייטונג צ. ב. פון „דער הייליקער שוועסטער“ אין וועלכער עס דערשיינט די גרויזאמקייט פון פרויען-מאָנאסטיר, ווו די מענטשלעכע פערזענלעכקייט ווערט פול-שמענדיק צעטראַפֿן, אָדער די שארפע סאטירע אויף דער געזעלשאפט אין „ראַמאָס פלימעניק“, דעם זייער אָריגינעלן און אפשר בעסטן ראָמאַן, אין וועלכן דירעקט האָט אוי מייסטערהאפט אריינגעפירט דעם פילאָזאָפֿישן דיאלאָג.

דירעקט האָט טראָץ אלע ליטערארישע שוואכקייטן אריינגעפירט אין דער פראנצוויזישער ליטעראטור פיל נייעס און פרישקייט. זיינע געשטאלטן הויבן אָן צו זיין לעבעדיקע מענטשן, אויף וועלכע עס ווירקט די סביבה און אויך זיי ווירקן אויף זייער ארום. דירעקט איז אויך

געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע אין זיין צייט קונסט־קריטיקער און לי־
 מעראטור־מעאַרעטיקער. ער האָט באהויפטעט פונקט ווי שפעטער די ראָ־
 מאַנטיקער, אז דער געניע באשטייט אין דעם ענטוויאזם, אין פאַסטאָם.
 באהאנדלענדיק דאָס וואָרט געניע אין דער ענציקלאָפּעדיע, צייכנט ער
 שוין אָן בולמע שמריכן פון שפעטערדיקן ראָמאנטיזם. זיין גרעסטער־פאר־
 דיגסט אָבער אלס ליטעראטור־מעאַרעטיקער איז זיין דרייטע, צו יענער
 צייט, פאָרערונג צו לאָזן דעם מענטשלעכן געניע פריי זיך אנטוויקלען.
 די שרייבערישע פערזענלעכקייט, לויט אים, קאָן אַנדערש זיך נישט גע־
 שמאַלטיקן, ווי זייענדיק „אומאָפהענגיק“. אָן א שיעור האָט מען אויך
 דער דאָזיקער טעמע דעבאַטירט. אומאָפהענגיק פון וואָס? — פּרעגט
 מען. דער שרייבער לעבט דאָך נישט אין א לידיקן רוים, איז געבונדן מיט
 מענטשן, מיט אינסטיטוציעס. ער קאָן דאָך נישט זיין גלייכגילטיק צום
 אַרום, מוז נעמען שמעלונג, זיך אַנגאַזשירן. אָן ספּק, אַ ביישפּיל פון אַן
 אקטיוו אַנגאַזשירטן שעפּער איז טאַקע געווען דידראָ אליין. א סברה, אז
 אַנגאַזשירטקייט איז נישט אין סתירה מיט דער פרייהייט, וואָס דער בא־
 רימטער פּילאָזאָף־ענציקלאָפּעדיסט האָט געפאָדערט פארן שרייבער. אונ־
 טערשמרייכן דארף מען, אז דער גרינדער פון דער ענציקלאָפּעדיע איז
 געווען דער שעפּער, קאָן מען זאָגן, פון דער מאטעריאליסטישער עסטעטיק,
 דער באַרינדער פון דער רעאליסטישער קונסט. פאר אים איז דער קוואַל
 און די אינספּיראַציע פאַר דער ליטעראטור און פאַר דער גאַנצער קונסט די
 נאַטור. די אָבסערוואַציע פון דער רעאליטעט איז, לויט אים, דאָס וועזנט־
 לעכסטע פארן קינסטלער. ער זעט אָבער קיין שום סתירה נישט אין דעם,
 אז דער קינסטלער זאָל זיין „אומאָפהענגיק“, פארקערט.

דעם וואָניקסטן בייטראַג צו דער ליטעראטור האָט אַן ספּק אריינגע־
 טראָגן דער פּילאָזאָף זשאַן זשאַק רוסאָ. „עמיל“, „וודוו“ און דער עיקר
 „די נייע העלאַאיוז“ האָבן געהאט א גאָר גרויסן איינפלוס אויף שרייבער
 נישט נאָר אין פראַנקרייך, נאָר אויך אין פיל אנדערע לענדער. „די נייע
 העלאַאיוז“ האָט געשאפן א דאַטע אין דער וועלט־ליטעראטור. רוסאָ האָט
 ווי א שרייבער געהאט א ווירקונג אויף אזעלכע שרייבערישע פערזענ־
 לעכקייטן ווי הוגאָ, געטע, שילער, בייראָן און פיל אַנדערע. דער מחבר פון
 „סאַציאַלן טראַקטאַט“ און פיל אנדערע פּאָליטישע און פּילאָזאָפּישע ווערק,
 האָט פונקט ווי ער האָט זיך אויסגעטיילט צווישן די ענציקלאָפּעדיסטן־פּי־
 לאָזאַפּן, זיך אויך אויסגעטיילט צווישן די ענציקלאָפּעדיסטן־שרייבער.
 ס'איז באקאנט, אז ער האָט שפעטער גאָך זיין באַרימטן בריוו צו ד'הא־

לעמבערן, אינגאנצן איבערגעריסן מיט דער ענציקלאָפּעדיע — ד'האלעם= בער האָט שפּעטער אויך פּאַרלאָזן די ענציקלאָפּעדיע. ס'האָט זיך נישט געהאנדלט פּאַרשטייט זיך, בלויז אין א קאָנפּליקט צווישן אים און ד'האלעמבערן, וועלכער האָט אין זיין ארטיקל אין דער ענציקלאָפּעדיע וועגן זשענעווע גערצאָן די אייגנוויינער פון דער שווייצאַרישער הויפּטשטאָט אויפֿ= צובויען א טעאטער, קעגן וועלכן רוסיא איז ארויסגעטראָטן מיט זיין בא= רימטער אָפּהאנדלונג „בריוו וועגן פּאַרשמעלונגען“. רוסיא איז אין זיין מיהות געווען אַן אנדערער, ווי אלע איבעריקע ענציקלאָפּעדיסטן. די פּילאָ= זאָפּן פון „יאָרהונדערט פון די ליכטער“ האָבן געגלויבט אין כוח פון מענטשלעכן שכל און פּראָפּאגירט דעם פּאַרשריט פון דער וויבנשאפט. רוסיא דאַקעגן האָט איבערן שכל געשטעלט דאָס מענטשלעכע געפיל און באהויפטעט, אז די וויסנשאפט און קונסט זענען א פּראָדוקט נישט פון מענטשלעכע מעלות, נאָר פון מענטשלעכע שלעכטע ניגונגען און פּאַרטיפּן זיי. שוין אין זיין ערשטער פּילאָזאָפּישער ארבעט האָט ער געטיטעלט די מעזע, אז די ציוויליזאַציע פּאַרדארבט די מענטשלעכע זיפּן, האָט א גע= גאַטיוו איינפלוס אויפֿן מענש און דעריבער האָט ער געפּרעדיקט צו= ריקצוקערן זיך צו א לעבן אויפֿן שוים פון דער נאַטור. און דאָן האָט רוי= סאָ געהאַט דעם גרעסטן איינפלוס אויף דער אנטוויקלונג פון דער מאָדער= גער געזעלשאפט סיי אין פּראַנקרייך, סיי אויף דער גאַנצער וועלט. דאָס האָט ער מיט זיין „סאָציאלן טראַקטאט“, מיט זיין „טראַקטאט וועגן אומ= גלייכקייט“ און ענלעכע ווערק א קלאַפּ געגעבן די אליינהערשאפט, גע= שטויסן די אנטוויקלונג פון דער דעמאָקראטיע. דאָס איז א באווייז, אז איז א פּילאָזאָפּיע פון א געוויסער פּערזענלעכקייט מוז נישט אליין זיין אָדער ווייט אָדער שוואַרץ, אַליין אָנצונעמען ווי תּורת משה, אָדער אַליין אָפּצו= וואהפּן, וואָס דעהפּירט דערצו, אז אָדער מען קאָנאַמיירט די פּילאָזאָפּיע, אָדער מען לייגט זי אריין אין חרם.

די ענציקלאָפּעדיסטן זענען געווען פּילאָזאָפּן אויך אַלס שריי= בער. רוסיא איז אויך אין זיינע ראָמאַנען געווען א פּילאָזאָפּ, אָבער דאָס איז די פּילאָזאָפּיע וועגן מענטשלעכן האַרץ, וועגן דער מענטשלעכער גשמיה. זיינע ראָמאַנען זענען פּונקט ווי זיינע פּילאָזאָפּישע טראַקטאטן פול מיט ווידערשפּרוכן, געוויסע זיינע קאָנצעפּציעס, ווי צ.ב. אז זאָפּיע דאַרף דער= צויגן ווערן אין אזא גייסט, כדי זי זאָל אָנשפּרעכן עמילן, דאָס הייסט אויסשליסלעך דערצו, זי זאָל קאָנען זיין די פּרוי, וועלכע גיט גליק דעם מאַן, זענען שוין צו יענער צייט פאַר אויפּגעקלערטע מענטשן געווען א לע=

כערלעכקייט. דאָך האָבן זיינע ראָמאַנען באאיינפלוסט די גאנצע אייראָפּע-
אישע ליטעראַטור.

וועגן זיין וויכטיקסטן ראָמאַן, „די נייע העללאַזיע“ האָט מען אָפּט-
מאָל געשריבן, אז ס'איז אַ מאָדעל פון אַ קלאַסישן, סענטימענטאַלן ראָ-
מאַן. ס'איז אמת, אז „די נייע העללאַזיע“ איז דער פּראָטאָטיפּ פון סענטי-
מענטאַלן ראָמאַן, אָבער נישט דאָס איז דאָס עיקרדיקע. שילדערנדיק די
ליבע-טראַגעדיע פון די צוויי יונגע מענטשן, פון זשילי און סען פּרע, האָט
רוסאָ געציילט אין די מנהגים פון פּאַרן יונגע מענטשן לויט סאַציאַלע בא-
דינגונגען און געפּרעדיקט, אַז נאָר ליבע קאָן זיין די באַזע פון צוואַמע-
לעבן. און ביי רוסאָ איז די ליבע — דערהויבנקייט, נשמה-זוּיבערקייט,
אייביקייט. די ליבע איז ווי די נאַטור — אייביקע פּאַעזיע, זי איז געפּלעך.
און רוסאָס אייביק צאַפּלדיקע ליבע, די פּראַכט און פּאַעזיע פון דער נאָ-
טור, וואָס ער האָט מיט אזוי פיל מאַלאַגמ און פּאַסיע געשילדערט איז
דעם ראָמאַן, האָבן אריינגעגאַסן פּריש בלוט אין דער ליטעראַטור. אפילו
„עמיל“, דער פּעדאַגאָגישער טראַקטאַט אין פּאַרס פון אַ ראָמאַן, וואָס
האָט זיך הויפּזעכלעך אָפּגערופּן אויפן געביט פון פּעדאַגאָגיק, האָט אויך
אריינגעבראַכט פיל פּרישקייט, נאַטירלעכקייט אין דער שרייבערישער
קונסט. מיט זיין „ווידין“ האָט רוסאָ צוגעגרייט אַ וועג פאַרן אויטאָביאָ-
גראַפישן ראָמאַן, אין וועלכן דער מחבר איז אליין דער הויפּט-העלד. און
זעלמן ווען וואָס אַ שרייבער אזוי אויפּריכטיק דערציילט וועגן זיינע מעלד-
און חסרונות, אזוי געפּנט פאַרן לייענער זיין צעווייטיקט האַרץ. אומע-
טום האָבן דאָמינירט די מענטשלעכע געפילן, אומעטום האָט הויך געקלונג-
גען די שטימע פון האַרץ. אויב דיראַָ האָט אַלס ליטעראַטור-קריטיקער
אָנגעוואָרפן די ערשטע בלאַסע שטריכן פון שפּעטערדיקן ראָמאַנטיזם, איז
זשאַן זשאַק רוסאָ אַלס שרייבער דער דירעקטער פּאַרגייער פון די ראָ-
מאַנטיקער.

די פיר שרייבער-פּילאָזאָפּן זענען כאַראַקטעריסטיש פאַר אַ גאַנצער
פּלעיאַדע שרייבער פון יענער עפּאָכע. די שרייבער פון „יאַרהונדערט פון
די ליכטער“ זענען נישט אַלע מאָל געווען גרויסע קינסטלער, זיי זענען
אָבער געווען דענקער, נאָוואַטאָרן, רעפּאָרמאַטאָרן, שעפּער פון נייע ווערטן.
דעם מענטש האָבן זיי גענומען ווי אַ מיטגליד פון דער געזעלשאַפּט, קודם
פון דעם שטאַנדפּונקט אינמערעסירט ער זיי. מיט זיין פּסיכיק האָבן זיי
זיך ווייניקער אינמערעסירט. דערפאַר אָבער זענען זיי געווען שאַרפע אָב-

סערוואטאָרן פון לעבן. זייער שרייבן — און אויך די גאנצע ליטעראטור —
האָבן זיי באטראכט ווי א מיסיע. דער ראָמאן, דאָס ליד, די דראַמע און
די קאָמעדיע האָבן זיי געדינט צו באַשטימטע צילן, צו דערהויבענע צילן.

* *
*

די ענציקלאָפּעדיסמן סיי אלס פּילאָזאָפּן, סיי אלס שרייבער זענען
געווען יאָרמער, זיי האָבן געשטורעמט דעם מוטלאַלטער און באַפרייט
דעם מענטשלעכן געדאנק פון דער דאָנמע און דאָס מענטשלעכע האַרץ
פון דער פאלשער צניעות. א סך פון זייערע באהויפמונגען און קריטעריעס
זענען דעפּאָרמירט אָדער פארגעסן געוואָרן. נאָר היינט וואָלט מען פיל
געקאָנט פון זיי לערנען.

1958

דער עפיונה פון פראנצויזישן גענע

וואס האט די אונטערדיקונג
מיט האט א טיפן

וויקטאר הונא

(צום הונדערט פופציקסטן געבוירנטאג)

א ריזיקער עולם האט זיך פארזאמלט אויפן גאס, פארן הויז. מענטשן האבן אויסגעשטרעקט די הענט צו די פענצער, מיט באגייסטערונג באגריסט, געוובלט. אויפן באלקאן האט זיך באוויזן אן אלטער מאן מיט א גרייז-גרויען קאפ און ווייסער בארד, מיט א פאטרויאכאליש-ביבלישן אויסזען. איבער זיין ברויט געזיכט האט זיך צענאָסן א ווארעמער, פאָטער לעכער שמויכל. זיינע טיפע, גומע אויגן האבן געפינקלט מיט ליבשאפט, ער האט אויסגעשפרייט די הענט איבער די קעפ פון די פארזאמלטע, ווי ער וואָלט זיי געבענטשט. די מענטשן האבן מיט התלהבות אויסגעשריגן זייער טיפע ליבע און אכטונג צום גרויסן פאָלקס-טרוכאדור און פאָלקס-טריבן. צווישן עולם, וואָס איז דעם 26-טן פעברואר 1882 געקומען באגריסן וויקטאר הונא צו זיין 80-יעריקן געבוירן-טאָג, האט זיך אויך געפונען דער גרעסטער פראנצויזישער סקולפּטאָר — אויגוסט ראָדען. זינט יענעם טאָג האט דער קינסטלער נישט געקאָנט רוען, די געשטאַלט פון הונא האט אָנגעהויבן זיך איבערגיסן אין בראָנז און אָננעמען פארשידענע פאָרמען זון אויסדרוקן. ראָדען האָט, ווי א שאַטן אָנגעהויבן נאָכגיין נאָכן באליבטן שרייבער, כדי אויפצוכאפן דאָס עיקרדיקע. ער האָט געבעטן ביי הונא דער ליובן אים איינצואַרדענען א פראַוויזאָרישן ווארשמאט אויף זיין באַלקאָן. כדי צו קאָנען אים אָבסערווירן פון דער נאָענט — הונא האָט אָפּגעזאָגט צו פאָרווירן — הויפטזעכלעך בעת שמועסן, וואָס דער שרייבער האָט געברייט מיט זיינע באזוכער און געסט.

אזוי איז אָנשטאַמען הונאָס ביוסט-כמאָמע און לויט איר שפּעטער זיין דענקמאָל, וואָס די הימלעריסטן האָבן געהאט בעת דער אָקופאַציע

ארצפגענומען. הונגץ איז דאָ פארטיפט אין מחשבות. מיט אן אָנגעבויגע=
 נעם קאָפּ, געפורעמט אין גאָמישע ליניעס, מיט א שטערן א צעאקערטן
 פון קניישטן, איז די געשמאלט פארזונקען אין טרוימערשיקייט, אין אָג=
 געשטרענגמער, שעפערישער פארטראכטיקייט. דאָס האָט געזאָלט זיין די
 פארקערפערונג פון אייביקער דיכטונג. גלייכצייטיק אָבער איז דער קער=
 פער אין באוועגונג, די האָר אויפן קאָפּ זענען אויפגעשטעלט, ווי צעקעמט
 דורך א ווינט. די רעכטע האַנט האַלט אונטער דעם שווערן, איבערהעלפּ=
 דענעם קאָפּ, אָבער די לינקע האַנט איז מיט קראפט אויסגעשטרעקט אין
 דער לופט.

בעסער האָט מען נישט געקאָנט ארויסברענגען דאָס עיקרדיקע ביי
 הונגץ, ווי דאָס האָט געטאָן דער גרויסער סקולפטאָר.

אייביקע דיכטונג און באוועגונג, טאָט, שעפערישע התבודדות און
 עמפינדלעכקייט אויף די שפורעם=ווינטן פון לעבן, אומאויפהערלעכע פאר=
 זונקנייט אינעם שאפונגס=פּראָצעס און שמענדיקע גרייטקייט צו רעאגירן
 אויף געשעענישן. אויב דאָס זענען ווידערשפרוכן, איז וויקטאָר הונגץ געווען
 פול מיט ווידערשפרוכן. ס'איז זעלמן צו געפיגען א קינסטלער, א שעפער,
 וועלכער זאָל קאָנען צונויפפאָרן אין זיך אזוי פיל אקטיוויטעטן און אין
 וועלכן ס'זאָל זיך אזוי אָרגאַניש צוזאמענגיסן דער שטרעם פון זיין שא=
 פונג מיטן שטראָם פון לעבן. ס'איז אויך זעלמן צו געפיגען א שרייבער,
 וועלכער זאָל זיין אזוי אלזייטיק, זאָל קאָנען שעפערש צואייגענען זיך אזוי
 פיל פארשירנארטיקע געביטן, פארקערפערן זיין שאפונגס=כוח אין אזוי
 פיל פארשידענע זשאַנרן. „דאָס ווערק פון הונגץ איז א גרויסער וואַלד“ —
 האָט געשריבן לואי אַראַגאַן. א וואַלד פון פארשידענע מינים ביימער.

וויקטאָר הונגץ איז געווען א ראָמאַנען= שרייבער, א רעוואָלוציאָנערער
 דיכטער, א נאַציאָנאַלער דיכטער, א דיכטער=ליריקער, א דיכטער=עפיקער,
 א דראַמאַטורג, א פאַמפּלעטיסט, א קריטיקער, א מעאָרעטיקער; ער האָט
 געשריבן היסטאָרישע ראָמאַנען און סאַציאַלע ראָמאַנען, ער האָט זיך אין
 זיין דיכטונג איבערגעטראָגן אין ווייטן נעכטן, צו די פאַרנאַנענע דורות.
 און סוף געשמעקט אין רוישנדיקן היינט מיט זיינע אלע צאפּלענישן און
 אויפטרײסלונגען. ער איז אין זיין שאפונג געווען סיי היסטאָריקער, סיי
 סאַציאַלאַג, סיי סאַטיריקער, אָבער מער ווי אַלץ איז ער געווען אַ פּרעדי=
 קער, א מאָראַליזאַטאָר אין בעספּן זין פון וואָרס, א גרויסער מענטשן=
 פריינד, וועלכער האָט געווייטיקט מיט אלע ווייטיקן פון דער מענטשהייט
 און מיט אלע כוחות און מיטלען געוואָלט די ווייטיקן ליגערן און היילן.

אפשר דערפאר איז דער גרעסטער פראנצויזישער דיכטער גלייכציי-
 טיק געווען א פאלקס-טריבון, א מלוכה-מאן, א פאלטישער טוער, א
 שמענדיקער אקטיווער קעמפער. נישט געווען קיין איין געשעעניש אין דער
 דעמאטיקער וועלט, צי דאס זאל זיין אין פראנקרייך, צי אויסער פראנק-
 רייך, אויף וועלכער הונאָ זאל נישט רעאגירן, צי וועלכער הונאָ זאל נישט
 נעמען שמעלונג. ער איז פיל מאָל ארויסגעטראָטן קעגן די רוסישע צאָרן
 אין דער פארטיידיקונג פון די אונטערדריקטע פעלקער, גענומען אונטער
 זיינע שוין-פלינגלען דאָס פארקנעכטעטע דורך טערקיי גריכנלאַנד, פארטיי-
 דיט איטאליע קעגן אירע באדריקער און געפאָדערט פאר איר אומאָפּהענג-
 גיקייט, ער האָט זיך געוואָנדן מיט רירנדיקע אפּעלן צו דער וועלט קעגן
 דער קאָלאָניאלער אונטערדריקונג אין אפריקע און אזיע. דעם ראסיוס האָט
 ער באטראכט פאר א גרויסער פּלאַג פון דער מענטשהייט. אויף זיין ביי-
 שפּיל האָבן פיל שרייבער גענומען שמעלונג צו די דאָזיקע ברענענדיקע
 פּראָבלעמען. הונאָ איז געווען א שפרודלדיקער קוואַל און א קוואַל פון
 אינספּיראַציע פאַר אַנדערע. ווי אַ לויפנדיקער וואַסער-שמראָס האָט ער
 אלץ מיט זיך מיטגעריסן סיי אלס מאָג-טעגלעכער קעמפער, סיי אלס שריי-
 בער-נאָוואַטאָר. אין 1849 קומט פאַר אין פארוז צום ערשטן מאָל אַן אינ-
 טערנאַציאָנאַלער קאָנגרעס פאר שלום. הונאָ איז די נשמה און דאָס הארץ
 פון צוזאמענפאַר.

די ברייטע אקטיוויטעט פון א פאלקס-טריבון, פון א קעמפער אין
 וועלט-מאסשטאב איז געווען א קאָנסעקווענטע באגלייט-דערשיינונג פון
 זיין ברייטער-ליטערארישער שעפּערישקייט, אין וועלכער ער האָט מיט אזוי
 פיל קראפט געבראכט צום אויסדרוק די אידעאלן פון יושר, פרייהייט און
 פעלקער-פריינדשאפט. ער האָט אמשטארקסטן אויסגעדריקט דעם טיפן
 הומאניטאריזם פון פראנצויזישן פאלק, זיין שמענדיקן דראנג צו פרייהייט,
 זיין לעבאהאפטע פאנטאזיע, זיין מוט און לעבנס-דינאמיק. לעגין האָט גע-
 האט געזאָגט וועגן לעוו טאָלסטאָי, אז ער איז געווען דער שפיגל פון דער
 רוסישער רעוואָלוציע. וועגן וויקטאָר הונאָ קאָן מען זאָגן, אז ער איז גע-
 ווען דער שפיגל פון פראנצויזישן פאלקס-געניע.

* *
 *

דאָס לעבן פון וויקטאָר הונאָ האָט זיך געצויגן כמעט איבערן גאנצן
 19טן יאָרהונדערט. (געבוירן אין 1802, געשטאָרבן אין 1885). ווי א יונג

יינגל האָט ער זיך צוגעקוקט צו דער אימפעריע פון נאַפּאָלעאָן דעם ערשטן, ביי דער זייט פון זיין פּאָטער דעם גענעראַל האָט ער געהאט א מעגלעכע מיט פון דער נאַענט צו זען דעם צופלוס און אָפּפלוס פון נאַפּאָלעאָנישן פעריאָד און דערנאָך פון דער רעסטאוראציע=צייט. ער האָט איבערגע= לעבט אלע דריי פראנצויזישע רעוואָלוציעס — פון 1830, 1848, די פא= ריזער קאָמונע — און די באַנאַפארטיסטישע איבערקערעניש פון 1851 אזוי איז זיין לאנג לעבן זיך צוגעפּעפּאלן מיט גרויסע היסטאָרישע גע= שעענישן; הונגאַר און אָבער קיינמאָל נישט געווען קיין פאסיווער אָבסערו= וואַטאָר, קיין גלייכגילטיקער עדות, קיין שרייבער=רעגיסטראַטאָר, ווי ס'האָט וועגן זיך געהאט אויסגעדרוקט זיך באלזאק. ער וועט שפעטער אין 1856 זאָגן אין זיין פּאָעטישן ציקל „באטראכטונגען“, אז ער האָט זינט צוואנציק יאָר געהאט נאָר איין אידעע און איין פארלאנג: „דינען דער מענטשהייט, פארטיידיקן די אָרעמע און נויטבאָדערפטיקע“.

* *
*

במשך פון זיין לאנגן און שטורמישן לעבן האָט וויקטאָר הונגאַר פיל אָנגעשריבן. זיין ווערק איז ברייט און פארשידנארטיק. נישט אלץ איז פון זעלבן זשאַנר, אָבער אַלץ, וואָס ער האָט אָנגעשריבן איז געווינדעמט דעם פּאָלק. זיינע הויפט=העלדן זענען אָרעמע מענטשן, אומגליקלעכע, ליידנ= דיקע, פארפּאָלגטע, דערנידעריקטע. וויקטאָר הונגאַר האָט געשאפן דעם מאָדערנעם, סאָציאלן ראַמאַן. אמת, סאָציאלע ראַמאַנען האָבן געשריבן שוין פאר אים אויזשען סי, זשאַרוזש סאנד, אויך אנדערע האָבן אריינגע= פירט סאָציאלע מאַטיוון. זשאַרוזש סאנד האָט אָבער אריינגעפירט אין דער ליטעראַטור בעיקר דאָס דאָרפישע פּאָלק, דעם פויער, דעם בעל מלאכה און ווייזנדיק די אָרעמשאַפט האָט זי זיי ארומגערינגלט מיט אן אידיאלישער שוץ=וואנט. ביי אויזשען סי דאָקעגן איז דאָס אָרעמע פּאָלק א פארטעמפ= טער המון — אויסער יחידים — אן אָנמעכטיקע און רעזיגנירטע מאסע, וואָס ווייסט נישט צוליב וואָס עס ליידט. ביי הונגאַר דאָקעגן איז דייטלעך אָנגעוויזן, ווו עס שמעקן די סאָציאלע וואַרצלען פון דער נויט און דחקות. דערביי פארמאָגט דאָ דאָס פּאָלק א מאַראלישן כוח, עס איז שטארקער און דויערהאַפטיקער, ווי אלע ביזע, צעשטערענישע כוחות. דער פאר= משפּטער אויף לאנגע יאָרן קאמפּאָנע זשאן וואַלזשאן איז נישט נאָר א

גבור אין פיזישן זיין, נאָר אויך אין מאַראַלישן. דאָס גאַסן-קינד, דער אומ-
שטערבלעכער גאווראַש, וועלכער האָט זיך איינגעקריצט אין זכרון פון דע-
רות ליינער, זינגט אויף דער באַריקאדע, ווען די קוילן פליען איבער זיין
קאָפּ. די אַרבעטער אויפן ים ווייזן זיך אַרויס שטאַרקער, ווי דער צעשטאַ-
רעמטער ים. דער גלאַנקלינגער פון דער פאַרזיער קאַטעדראַ זעט אונדז
אויס צו זיין שטאַרקער, ווי די דיקע מויערן פון דער קאַטעדראַ.

הונגאַ באַהויבט מיט זיין מעכטיקן דיכטערישן אַטעם די באַעוולטע און
דערנידעריקטע מיט מוט און דערהויבנקייט. ער האָט זיך אַרפּאַנגעלאָזט
אין די טיפענישן פון מענטשלעכער גויט און געפאַלקנייט, כדי מיט זיין
גרויסער ליבע צו שטויסן די אַרעמע און באַעוולטע צו ווידערשטאַנד, און
דער עיקר אויפצוהויבן זיי העכער איבער דער האַרמער, רשעותדיקער
און העסלעכער ווירקלעכקייט. — אָט דער צוואַנג זיינער האָט אַנגב דער-
פירט צו אַ קאָנפליקט צווישן אים און זאָלאַ.

וויקטאָר הונגאַ האָט זיך שטענדיק אַנמציקט מיט זאָלאַס ביכער. ווען
כ'אזן אָבער אין 1877 דערשינען זאָלאַס באַרימטער ראָמאַן „אין שמויג“,
איז הונגאַ אויפגעבראכט געוואָרן אויף זיין ינגערן פריינד. אין אַ בריוו
צו זאָלאַ האָט ער געשריבן: „דאָס איז אַ שלעכט בוך. ווי מיט פאַרענגיגן
דעקט עס אָפּ די העסלעכע ווונדן פון דער אַרעמשאַפט און די גידערפרעכע-
כייט, צו וועלכן מען שטופט דעם אַרעמען מענטש... און זאָל מיר אלס
ענטפער קיינער נישט געבן דעם אַרנומענט, אז אזוי זעט דאָס אויס אין
דער אמתן. איד ווייס דערפון, כ'האָב זיך אָנגעבויגן איבער אלע אומגליקן,
אַרפּאַנגענידערט צו די פאַרוואַרלעזטע, אָבער איד וויל נישט מען זאָל מאַכן
פון זיי אַ פאַרשטעלונג... כ'האָב זיך נישט געוואקלט צו ווייזן אין דעם
„גבור אין קיימן“ די לייזן און די שאַנדע. פאַר מיינע העלדן האָב איד
אויסגעוויילט אַ קאַטאַרגע-אַרעסטאַנט און אַ גאַסן-פּרוי, אָבער געשריבן
האָב איד דאָס בוך מימן כסדרדיקן געדאַנק זיי אויפצוהויבן פון דער גע-
פאַלקנייט... כ'האָב אַרפּאַנגענידערט אין דער שוואַרצער גויט צוליב דעם,
כדי זיי צו היילן; כ'בין דאָרט אַרײַנגעדרינגען, ווי אַ מאַראַליסט, ווי אַ מע-
דיקער. כ'טאָר דאָרט נישט אַרײַנגיין ווי אַ גלייכנילטיקער צושויער, אפילו
ווען מען איז אַן אינטערעסאַנטער צושויער, קיינער האָט דערצו קיין רעכט
נישט...“

למען האמת דארף מען זאָגן, אז הונגאַ איז אינאנצן גערעכט נישט
געווען אין באַצוג צו זאָלאַ, וועלכער איז אין דער מינדסטער מאַס נישט
געווען קיין „גלייכנילטיקער צושויער“ און אַנגב איז אויך דער מחבר

פון „אין שטייג“ אין זיין נאנץ שאפן געווען א מאַראליסט און געצילט צו היילן די פארשמוסענע און געפאלענע. דעם בריוו ציטירן מיר אָבער, כדי צו ווייזן, ווי ווייט הונץ האָט געשמרעכט, אריינפירנדיק דאָס פּאָלק אין דער לימעראטור, צו דערהויבן עס. עס גייט דאָ אויך אין א באשטימטער טער לימערארישער קאָנצעפציע, וועגן וועלכער ס'וועט ווייטער א רייד זיין.

הונצט גאַנצע שאפונג איז געווען א קעמפערישע. און פאר הונץ טאָ קע פאַסט זיך פונקט אזוי דאָס וואָרט „קעמפעריש“, ווי „מאָראליזאטאָ-ריש“. הונץ איז געווען א קעמפער סיי אין זיינע שאפונגען, סיי אין טאָג-טעגלעכן לעבן. יעדעס בוך זיינס, יעדעס ליד, יעדע פּאָעמע איז געווען ווי א הארמאסן-שאַס געריכטעט קעגן עפעס א סאָציאלער אומגערעכטיקייט, קעגן פּאָליטישער אונטערדריקונג, אָדער קעגן מיטלאַלטערלעכן פּאנאטיזם, אָדער נאָר קעגן שאַוויניזם און ראַסיוזם. הונץ דער פּאָליטישער מענטש האָט אויך צייטנווייז געהאט מאַמענטן פון שוואכקייטן. אין 1845, נאָכ-דעם, ווי ער איז שוין עטלעכע יאָר געווען א מיטגליד פון דער פּראגצויז-שער אקאדעמיע, האָט ער אָנגענומען פון דער מאַנארכיסטישער רעגירונג אַ הויכן אריסטאָקראטישן טיטל. בעת דער רעוואָלוציע פון 1848 שטעלט ער זיך אָבער אויף דער זייט פון פּאָלק קעגן דער זעלבער מאַנארכ-כיסטישער רעגירונג. שפעטער וויילט אים דאָס פאריזער פּאָלק אויס אלס זיין פּאַרטייער אין פּאַרלאמענט. און ווען די רעאקציאָנערע הערשער האָבן אין 1849 געוואָלט צונוישט מאכן די פּאַרערונגען פון די ארבעטגריקע שיכטן, האָט הונץ פון דער פּאַרלאמענט-טריבונע, ביי דער קעגנערשאפט און פיינמשאפט צו אים פון די דעפוטאָטן דערקלערט:

„איד געהער גישט צו די, וועלכע האַלטן, אז מען קאָן באזייטיקן פון דער וועלט אלע ליידן, ווייל ליידן איז א געמלעך געוועזן. איד געהער אָבער צו די, וועלכע מיינען און פּרעדיקן, אז מען קאָן פאַרניכטן די גוים. איד זאָג גישט: פארקלענערן, ליגדערן, באגרענעצן, פארשמעלערן די גוים. איד זאָג: פארגיכטן. אָרעמשאַפט און גוים איז א קרענק פון סאָציאלן אָרגאַניזם, פונקט אזוי, ווי צרעת איז א קרענק פון מענטשלעכן לייב. די גוים קאָן אזוי פארשווינדן, ווי ס'איז פארשוונדן די צרעת. ס'איז מעגלעך צו פארגיכטן די גוים צווישן מענטשן. די געזעץ-געבער און די רעגירונג מוזן וועגן דעם אומאויפּהערלעך טראכטן, ווייל אזוי לאַנג ווי אויף דעם גע-ביט האָט מען נאָר אלץ גישט געמאָן, וואָס מעגלעך, איז די אויפּפאַבע גישט דערפילט.“

אזעלכער איז הונגאָ אויך שטענדיק געווען אין זיין שאפונג, פאָדערנדיק די סאָציאלע גערעכטיקייט, פרייהייט, אומאָפהענגיקייט פאר אונטער־דיקטע פעלקער, נעמענדיק אין שוץ די פרוי, דאָס קינד, ארויסטרעפנדיק קעגן טויט־שמראָף. שוין אין 1828, ווען עס דערשיינט זיין צווייטע זאמלונג לידער — זיין ערשט ביכל דיכטונג איז דערשיגען אין 1822 — פאָדערט ער אין זיין באקאנטן ליד „דאָס קינד“, „פולווער און קוילן“ פאר גריכנדיג־לאַנד, וואָס האָט דעמלט געקעמפט קעגן די מערקישע אונטערדיקער. די ערשטע און גרעסטע שלאַכט אָבער האָט הונגאָ דורכגעפירט אויפן ליטע־ראַישן שלאַכטפּעלד און דאָ האָט ער אָפּגעהאלטן גרויסע נצחונות.

* * *

אין ערשטן פערטל פון 19=טן יאָרהונדערט האָבן אויף דער ליטעראַ־רישער אַרענע אין פראנקרייך צוזאמענגעשטויסן זיך אַלע און נייע ליטעראַרישע שמרעמונגען. דאָס זענען געווען די יאָרו, ווען דער יונגער הונגאָ האָט זיך אלע מאל מער אנגפּלעקט פאר דער עפנטלעכקייט אלס אַ נאָט־געבענשטער דיכטער — ער האָט אָנגעהויבן שרייבן אין עלטער פון 14 יאָר. דער אָנהויב 19=טער יאָרהונדערט האָט געבוירן צוויי נייע ליטעראַרי־שע ריכטונגען — אין סאַמע אָנהויב דעם ראָמאַנטיזם און שפעטער, ערשט אין אָנהויב פון די 20=ציקער יאָרן האָט זיך אויסגעקריסטאַליזירט דער קריטישער רעאליזם. דער יונגער הונגאָ איז ארויסגעשוומען מיטן שמראָם פון ראָמאַנטיזם. דער ראָמאַנטיזם אין פראנקרייך איז אָבער ווייט נישט געווען קיין איינהייטלעכע שיטה. ער האָט פארמאָגט אין זיך פארשידענע שמרעמונגען און ארויסגעשוומען איז הונגאָ מיט דער שמרעמונג, וואָס איז אין איר מהות געווען קאָנסערוואַטיוו און געמראָגן אין זיך די בענק־שאַפט צו די פאַרגאַנגענע, אָפּגעלעכטע צייטן און לעבעס־פאַרמען. דער־צויגן דורך זיין פרומער־קאטוילישער מוטער, וועלכע האָט געלעבט אָפּגע־זונדערט פון איר מאן דעם נאַפּאָלעאָנישן נאָכפּאָלגער און איז געווען אַן אָנהענגערין פון אַ מאָנאַרכיע, איז הונגאָ אין זיין ערשטער יוגנט געווען אַ מאָנאַרכיסט.

דער אורשפּרונג פון דעם דאָזיקן ראָמאַנטיזם איז אַ פארשידענער. איינער פון זיינע ווייטע קוואַלן האָט געשטראָמט קעגן דעם ראַציאָנאַליזם אָדער געשטרעבט צו דעם ווידערגעבורט פון אמאָליקן ריטערטום און קריסטלעכע עלעמענטן אין דער ליטעראַטור. ער איז אויך געקומען ווי אַ

רעאקציע קעגן די אידעאלן פון 18טן יארהונדערט, וועלכע האָבן גייסטיק און מאָראַליש צוגעגרייט די גרויסע פראַנצויזישע רעוואָלוציע, הגם איינער פון די גייסטיקע פאַרשטייער פון יענער עפאָכע און נעמלעך זשאַן זשאַק רוסאָ האָט אין דער ליטעראַטור געלייגט דעם גרונט־שטיין פאַרן ראַמאנטיזם. זיינע וואָרצלען האָבן אָבער אויך טיף געשטעקט אין 19טן יאָרהונדערט. ער איז געווען אַן אויסדרוק פון דער דעמאָקראַטישער ירידה און פאַרלוירנקייט. די צייטן פון רעוואָלוציאָנערע אויפשטייגן זענען פון לאַנג פאַרביי. דער רעוואָלוציאָנערער פאַטאָס פון דער יונגער בורזשאַזיע איז פון לאַנג געהאט פאַרשוונדן. די אַנטוויקלונג פון קאפיטאַליזם האָט געבראַכט שווערע פאַלגן און אַנטוויקלונגען. האָבן שרייבער אָנגעהויבן אַנטלויפן פון דער שווערער ווירקלעכקייט, וועגן די אויגן צו דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט, זוכן באַגייסטערונג פאַר זייער שאַפונג און מוסטערן פאַר זייערע העלדן אין פאַרגאַנגענע צייטן און אין אַלמע ציוויליזאַציעס, אַרויסהייבן דאָס עקזאָטישע און פרימיטיווע, באַזינגען אַלמערטימלעכע חורבות. דער היסטאָרישער ראַמאַן, די היסטאָרישע פּאָעמע און די ליריק האָבן געפונען אַ גוטן באַדן. דער קאַנטערעוואַטיווער ראַמאַנטיזם איז אין אַ געוויסער צייט אויסגעוואַקסן אין פראַנקרייך צו אַ פירגריקער ריכטונג. זיינע אָנהענגער, ווי לאַמאַרטין, אַלפּרעד דע וויני, נאָדיע און אַנדערע האָבן זיך געזאַמלט אין אַ ליטעראַרישן סאַלאָן, וווּ זיי פלעגן פירן דיסקוסיעס און באַגרינדן זייערע ליטעראַרישע קאָנצעפציעס. דער הויפט־פאַרשטייער פון יענעם ראַמאַנטיזם איז געווען פראַנסואַ רענע דע שאַטאַבריאַן (1768—1848), וועלכער האָט געשפילט אַ גרויסע ראָלע סיי מיט זיינע טעאָרעטישע פאַרמולירונגען, סיי מיט זיינע ווערק. זיין באַרימטע נאָוועלע, "רעגע", אין וועלכער ער ברענגט אַרויס דעם פאַרלוירענעם אומנוצלעכן מענטש, אַ יונגן העלד, וועלכער אַנטלויפט, אַ געפלאַגטער פון שמעגדיקן ליידן, ווייט אין די אור־וועלדער צווישן פרימיטיווע איינוווינער פון צפון־אַמעריקע, האָט אין יענער צייט געהאַט אַ היפּשן איינפלוס אויף די ראַמאַנטישע שרייבער. אָט דעם ראַמאַנטיזם האָט וויקטאָר הוגאָ דער ראַמאַנטיקער דער־קלערט אַן אמתע מלחמה. הוגאָ האָט פראַקלאַמירט — און קורם כל עס דורכגעפירט אין זיינע ווערק — אז דער שרייבער טאָר נישט אַנטלויפן פון דער ווירקלעכקייט, אז די העלדן פון ביכער טאָרן נישט זיין קיין מענטשן, וועלכע ווייסן גישט פאַרוואָס און צוליב וואָס זיי ליידן, נאָר מענטשן לעבעדיקע, גענומען פון פאַלק און וועלכע דריקן אויס די געפילן

און אַספּיראַציעס פון פּאָלקס. צילנדיק קעגן קאָנסערוואַטיוון ראַמאַנטיזם, האָט הונאָ אויך געצילט קעגן קלאַסיציזם, וועלכער האָט נאָך צו יענער צייט געהאַט פּולשטענדיק באַהערשט די בינע. דאָס פּראָנציווישע זעאָל טער, וואָס איז געווען אויסגעהאלטן פון דער מלוכה איז באַשטאַנען בלויז פון דער „פּראָנציווישער קאָמעדיע“, געגרינדעט נאָך אין 1680. די עלטע סמע און אממיינסטן אַנערקענטע בינע איז געווען דער אויסשליסלעכער טעמפל פון קלאַסישע ווערק, קיין שום אַנדערע זענען נישט צוגעלאָזן געוואָרן. הונאָ האָט פאַרשטאַנען, אז נישט געווינענדיק די בינע, וועט דער גזחון פון ראַמאַנטיזם קיינמאָל נישט זיין קיין פּולשטענדיקער. אפשר דער פאַר האָט דער יונגער דיכטער, וועמענס שעפּערישע פּאַנטאַזיע האָט שוין קאָנסערוואַרט מאַגנומענטאַלע היסטאָרישע ראַמאַגען, זיך גענומען קורס צו דראַמאַטורגיע.

אין 1827 דערשיינט זיין ערשטע דראַמע, געשריבן אין פּערזן — „קראַמוועל“. די פּיעסע איז כּביוון געשריבן אזוי, אז זי רייסט איבער מיט אלע קאָנווענצן פון דער ביו איצטיקער, קלאַסישער דראַמאַטורגיע. אין אַרײַנפיר צו דער דראַמע האָט דער מחבר טעאָרעטיש באַהוּפּטעט און פּאַרמולירט די יסודות פון אַ באַנייטער דראַמאַטורגיע און די דאָזיקע פּאַר-סמולאָזן זענען געוואָרן דער מאַניפעסט פון נייעם ראַמאַנטיזם; טעאָפּיל נאָטיע שרײַבט אין דער „געשיכטע פון ראַמאַנטיזם“, אז „דער אַרײַנפיר צו „קראַמוועל“ האָט אויפגעלויכטן פאַר אונדזערע אויגן, ווי די עשרת הדברות אויפן באַרג סיני“.

דער פּאַרגלייך זאָגט פיל. אין וואָס איז אָבער באַשטאַנען דאָס לויכטנדיקע ליכט?

דערמאָנען וועלן מיר נאָך אַייניקע פּאַסטמולאָזן פון מאַניפעסט, וועלכע כּע האָבן געדאַרפט זיין מאַסגעבנד נישט נאָך פאַר דער דראַמאַטורגיע, נאָך פאַר דער גאַנצער ליטעראַטור.

לויט הונאָ, ווי ער האָט דאָס פּאַרמולירט אין דער אויבנדערמאָנטער הקדמה, איז די אויפגאַבע פון דער דראַמאַטורגיע — און אויך פון דער נאַצער ליטעראַטור — אַרויסצוברענגען דאָס רעאַלע, דאָס עיקרדיקע פון דער רעאַליטעט, דאָס אממיינסטן וועזנטלעכע און כאַראַקטעריסטישע, און עס געשטאַלטיקן אין געדעמפּטע, קאָלאָריסטישע בילדער בון איבערגעטריבנקייט, אָבער קיינמאָל נישט פּאַטאַגראַפּיש-נאַטוראַליסטיש, נאָך פאַר-קערט, אין אַ באַשטימטער באַלויכטונג. ווייזן דאַרף מען דעם טיפּן אַינ-

האלט פון די ארויסגעבראכטע געשעענישן און קאָנפליקטן. וואָס שייד דער דראַמע, מו זי געבויט זיין אויף אַ געשיכטלעכן פּאָן.

דאָס וויכטיקסטע, לויט הונאַ, איז פארן שרייבער צו פארשטיין, אז דער הויפט־שטריך פון דער ווירקלעכקייט באַשטייט אין דעם, וואָס דאָס דערהויבענע און דאָס גראַפֿעסקע געפינען זיך אין שכנות. — און אונטערן וואָרט גראַמעסק געמט ער ארונטער א ברײַטע קאַמעגאַריע איינגשאפטן, אָנהויבנדיק פון פיזישער העסלעכקייט, ביז מאַראַלישער געפאַלגקייט, לע-כערלעכקייט, טפשות און רשעות. דער מחבר פון „קראַמוועל“ באהויבט מעט, אז אין לעבן, סײַ הײַנט, סײַ אין אלע צײַטן פון דער פאַרגאַנגענ-הײַט, באַגלייבט שמענדיק דאָס גראַמעסקע ווי א שאַטן דאָס נאָבעלע און דערהויבענע.

די דראַמע — ווי אויך די גאַנצע ליטעראַטור — מוז ארויסברענגען דעם קאָלעאָריס פון אָרט און צײַט. די קלאַסישע טראַגעדיע האָט געוויזן דעם „אויבן מענטש“, אָפּטמאַל אַן אויסגעשײלטן פון זײַן לאַנד, פון באַשטימטע באַדינגונגען און קלימאַט, אין דער צײַט ווען דעם מענטש קאָן מען קענען און פארשטיין נאָר אין די קאָנקרעטע אומשטענדן.

כדי זיך נישט אריינצולאָזן אין לאַנגע טעאָרעטישע אָפּהאַנדלונגען, באַגרענעצן מיר זיך בלויז צו אייניקע קאַרגע מאַמענטן, אָבער פון דעם אויבן ציטירטן איז שוין קלאָר, אז הונאַ איז געווען א שטורמער אין דער ליטעראַטור און געשמורעמט האָט ער סײַ קעגן די קאָנווענצן פון קלאַסי-ציזם, מײַ קעגן דעם קאָנסערוואַטיוזם פון די ראַמאַנטיקער. ער איז געווען א רעוואָלוציאָנער אין זײַן גײַער קאָנצעפציע, האָט אריינגעבראַכט אין ראַ-מאַנטיזם טיפן הומאַניטאַריזם, שעפערטשן אומרו און דער עיקר פרייען גײַכט. לויט הונאַס דעפיניציע איז „ראַמאַנטיזם נישט עפעס אַנדערש ווי ליבעראַליזם אין דער קונסט“, מאַלעראַניז אױף אלע געביטן פון שאַפונג. אין באַגײַטן ראַמאַנטיזם האָבן די שעפער, פאַרבױדענע מיטן פּאָלק, קורם געדאַרפט אָפּשפּונלען זײַנע גױטן און האַפּענונגען, די גײַע קונסט האָט געדאַרפט איבערײַסן מיט אלע אַלטע פּאַרמולן און שאַבלאָנען, וואָס באַ-גרענעצן איר אַנטװיקלונג. אזוי ארום האָט הונאַ דאָס פנים פון ראַמאַנטי-זיזם, וואָס איז פאַרקוקט געווען אין דער פאַרגאַנגענהײַט, אויסגעדרײַט צו דער קעגנוואָרט און צוקונפּט.

* * *

דער ראָמאַנטזיס אין הונגאַרן גייער פאַרמולירונג האָט געפנט ברייטע האַרזאָגן פאַרן שרייבער און פאַר דער ליטעראַטור, אריינגעבלאָזן אין דער שרייבערישער קונסט א פרישן, שטאַרקן אַטעם. אָבער אונטערשרייבן דארף מען, אז ער האָט גלייכצייטיק אין א געוויסער מאָס פאַרנעפלט דאָס רעאליסטישע, קינסטלערישע בילד, צייטנווייז דעפאַרמירט דאָס אויסענגטישע. אין דעם פרט האָט ער זיך אממיינסטן אונטערשיידט פון קריטישן רעאליזם. די רעאליסטן און די ראָמאַנטיקער פון הונגאַרן שניט האָבן כמעט געהאַט די זעלבע באַציונג צו דער דעמאָקראַטיקער ווירקלעכקייט. די דעאַליסטן — ס'מיינט די שרייבער פון קריטישן רעאליזם — האָבן אָבער ארויסגעבראַכט די רעאליטעט אזוי ווי זי איז. נאָכמער: זיי האָבן זי פאַרטיפט, אנאליזירנדיק זי אלזייטיק, שאפנדיק טיף־פסיכאָלאָגישע פאַרטערעם; און געשטעלט דאָס אלץ אין ליכט פון קריטיק. די ראָמאַנטיקער דאקעגן האָט געצויגן דאָס גישט געוויינלעכע און אין דער ערשטער ריי דאָס דער־הויבענע, דאָס גאַבעלע. אודאי האָבן זיי נאָך מער אראָפגעגידערט אין דער טיף פון מענטשלעכער געפאלנקייט און אין רשעות און געלאָזט הערן דעם פראָטעסט קעגן אלע עולות און אומגערעכטיקייטן. ביי די ראָמאַנטיקער, ווי מיר וועלן דאָס זען ביי הונגאַרן, זינט אָבער שטענדיק דאָס גאַבעלע; דער העלד מיטן גרויסן האַרץ און ריינעם געוויסן גייט ארויס א מאַראַליש זיגערישער פון יעדן גרויסן נסיון. מ'האַט זיי דערפאַר פאַרנעוואָרפן, אז דער מענטש איז טיילמאַל ביי זיי אזוי, ווי ער וואָלט באַדאַרפט צו זיין און גישט אזוי ווי ער איז — איבערהויפט ביי די גאַכפאַלנער, אז די רעאליסטישע איז טיילמאַל אזוי, ווי זיי ווילן זי זאָל זיין, כדי דורכצופירן זייערע א טעזע — אין דעם פרט זענען צו זיי ענלעך געוויסע היינטיקע פאַרשטייער פון סאָציאליסטישן רעאליזם. ווי ס'זאָל גישט זיין האָבן זיי אָבער געשאפן ברייטע, קאָלירפולע לייזונגן פון לעבן און צאפֿלדיק־לעבעדיקע, אומפאַר געסלעכע געשטאַלטן.

ווי שוין געזאָגט, האָבן די ראָמאַנטיקער מיט הונגאַרן אין דער שפיץ געקעמפט צו דעראַבערן די בינע. ערשט דריי יאָר נאָכן דערשיינען פון „קראָמוועל“ אין 1830, איז אין דער „פראַנצויזישער קאָמעדיע“ אויפגעפירט געוואָרן הונגאַרן דראַמע „הערנאַני“. צו דער פּרעמיערע האָבן זיך הונגאַרן אָנהענגער מאַביליזירט, ווי צו א מלחמה. פאַראַלעל צו דער בינע האָט זיך א צווייטער ספּעקטאַקל אָפגעשפּילט אויפן זאַל, וועלכער איז פאַרטיילט געווען אין הונגאַרן אָנהענגער און קעגנער. די ראָמאַנטיקער זענען געקומען ווי א שטורעם־אָפּטיילונג און פאַרנומען זייערע ערטער אין די נאַכט־

מיפאגשעהן. זיי האָבן געהאט זייערע לאַזונגען, האָבן זיך אפילו אויסגע-
שיילט אין זייער קליידונג, אין דער פריזור. — טעאָפּיל גאָטיע האָט צו דער
פרעמיערע אָנגעטאָן א רויטן, אַטלאַסענעם ראָק (געוויסע היסטאָריקער
באהיפּטן אז אַ רויט וועסטל). די שלאַכט איז געווען געווען. מיטן אויפ-
פירן פון „הערנאני“ האָט געזיגט א נייע שטרעמונג אין דער פראנצויזיש-
שער ליטעראטור, וועמענס אינספּיראטאָר און באגייסטערער עס איז געווען
וויקטאָר הוגאָ.

נישט אָן א גרונט האָט די דעמלטיקע פרעסע פאָרגעוואָרפן הוגאָ, אז
אין דעם טומל ארום ראָמאַנטיזם האָט ער פאָליטישע אויסרעכענונגען.
הערנאני שטייט אויף קעגן קעניג און זיין בלוטיקער הערשאפט, ער וויל
זיך אַפּרעכענען פארן טויט פון זיין פאָטער. הערנאני, דער פירער פון א
וואלד-באנדע, וועלכער גייט אָן פאר א באנדיט, פארמאָגט א גרויס הארץ
און א זויבערע נשמה. אלע, וועלכע האָבן זיך געשמעלט אויף דער זייט
פון „הערנאני“, אויף דער זייט פון הוגאָ, האָבן אויסגעדריקט זייער קע-
גנערשאפט קעגן אַליינהערשאפט פון די קעניגן, קעגן די ברומאלע געזעצן
און אלע באגרענעצונגען פון דער פרייהייט. הוגאָ איז גוט פארשטאנען גע-
וואָרן סיי דורך זיינע אָנהענגער, סיי דורך זיינע קעגנער, און דעריבער האָבן
זיי מיט אזא פארביסנקייט געקעמפט צווישן זיך — הוגאָס א יונגער אָנ-
הענגער איז אפילו אומגעקומען אין טולוז, אין א דעל, פארמיידנדיק
„הערנאני“.

פרייהייט אין דער קונסט האָט אויך באדייט פאר הוגאָ פרייהייט
אין לעבן, דער קאמף קעגן באגרענעצונגען און קעגן אָנגעוואָרפענע שא-
בלאָגען פארן שרייבער, האָט אויך באדייט א קאמף קעגן פאָליציאישן
ווילקיר און יעטוועדער באגרענעצונג פון מענטשנס פרייהייט. הוגאָ האָט
פארשטאנען, אז מען טיילט נישט אָפּ די פראַבלעמען פון קונסט פון
דער פאָליטיק, אז מען ווארפט אָן דער קונסט די זעלבע טעגדענצן,
וועלכע הערשן אין דער פאָליטיק. און פארקערט, דער קאמף פונעם שריי-
בער פאר א פרייען, קינסטלערישן אויסדרוק, האָט פאר אים באדייט גלייכ-
צייטיק א קאמף קעגן פאָליטישער אונטערדריקונג.

אין אלע זיינע דראמעס, אין וועלכע ער האָט איבערגעריסן מיט אלטע
שאבלאָגען, צילט ער מיט זיין קינסטלעריש וואָרט אין די פארדאָרבענע
קעגנלעכע הערשער און זייערע צעפּוילטע אינסטיטוציעס. אין דער דרא-
מע צ. ב. „דער קעניג ווילט זיך“ ווייזט ער מיט קראפט די פוסטקייט,

געמיינטיקייט, אויסגעלאַנגקייט פון קעניגלעכן הויף. דאָס איז געווען אַ
 טעאָראָקער אָנגריף אויפן גאַנצן מאָנאַרכיסטישן סיסטעם. די פּיעסע איז
 כּענע גלייך גאַכדעם ווי מען האָט זי אָנגעהויבן צו שפּילן אין 1832,
 אַרזאָפּגענומען געוואָרן פון דער בינע. אומעטום פּרעט דאָס אונטערדריק-
 טע פּאָלק אַרויס ווי אַ באַשולדיקער, דער באַעוולטער און דערנידעריקטער
 מענטש דערשיינט ווי אַ מאָראַלישער ריכטער. דער דינער רי בלאָס פון דער
 דראַמע מיכן זעלבן גאַמען זאָגט צו זיין באַלעבאָס דעם אַריסטאָקראַט דאָן
 סאַליסט, „איד פּראָג קליידער פון אַ דינער, אָבער איר האָט אַ נשמה פון
 אַ דינער.“ „רי בלאָס“ און אלע אנדערע הונגאַס דראַמעס —
 זענען אינגיכן פּוילישענדיק פאַרבאָטן געוואָרן. דער מחבר גופא
 ווערט דערנאָך געפערלעך פאַר די דעמאָליקע הערשער. נאָך דעם מלוכה-
 אַטענטאַט פון נאַפּאָלעאָן באָנאַפּאַרטי אין 1851, קענן וועלכן הונגאַ איז
 אָפּן אַרויסגעטראָטן, רופנדיק דאָס פּאָלק צו ווידערשטאַנד, איז געקומען
 אַ באַזעל צו אַרעסטירן דעם גרעסטן פּראַנצווזישן שרייבער. הונגאַ אנט-
 לויפט פון פּראַנקרייך, פאַרבלייבט אַ שטיקל צייט אין בעלגיע און פאַרט
 פון דאַנען אָפּ אויפן ענגלישן אינדזל זשערסעי, ווו ער קאָן זיך אויך גישט
 באַזעצן אויף קיין לענגערער צייט, ווייל די אַדמיניסטראַטיווע מאַכט פון
 אינדזל דערשרעקט זיך פאַר זיין אַקטיוויטעט — די פּראַנצווזישע
 פּאָליציי האָט געהאַלטן דאָס אויג אויף אים. דער גרויסער שרייבער
 פּראָגט זיך דאָן איבער אויפן אינדזל גערנעסעי און בלייבט אויף פאַרשריי-
 בונג קרוב 20 יאָר, במשך פון וועלכע ער האָט געשאַפן זיינע גרעסטע
 ווערק.

אַ פאַרשריבענער פון זיין לאַנד, אַ נאָכגעשפּיאַנירטער פון דער גע-
 הייםפּאָליציי, פּאָלנט ער ווייטער נאָך אלץ וואָס קומט פאַר אין פּראַנק-
 רייך, דעמאָסטירט און שטעמפלט פאַר דער עפנטלעכקייט דעם דיקטאַטאָר-
 רישן הערשער; נאָך זייענדיק אין ברויסל האָט ער קעגן אים פאַרפאַסט זיין
 באַקאַנטן פאַמפּלעט אונטערן פּיל זאָגנדיקן טיטל „נאַפּאָלעאָן דער קלוי-
 גער“, וואָס האָט קורסירט אין פּראַנקרייך געהיים פון האַנט צו האַנט, ער
 דעקט ווייטער אויף דעם אַטענטאַט קעגן פּאָלק און שרייבט „די געשיכטע
 פון אַ פאַרברעכן.“ עס קומט באלד דערנאָך זיין זאַמלונג סאַטירישע דיכ-
 טונג „שטראָף“ — די 19 פּאָעמעס פון אַן אויסערסט שטאַרקן דיכטערישן
 און מאַראַלישן פּאַטאַס עפענען אַ גייעס פּערוואָך אין זיין שאַפּונג. הונגאַ
 פּרעט אַרויס ווי אַ פּרעדיקער, אַ לערער, אַ וועגווייזער פון פּעלקער. היינט
 ווען די ליטעראַטור פאַרלירט פּיל פון דער שליחות און מיסיע, וואָס זי איז

איינגטלעך שפענדיק געווען, קאָנען אזעלכע באצייכענונגען אויסזען בַּקָּמֶה באַסמיש. זיי זענען אָבער צוגעפאַסט אין באצוג צו הוגאָ, וועלכער האָט דעם שרייבער באַטראַכט פאַר אַ שליה-צבור, אויף וועמען עס ליגט אַ גרויסע אַחריות פאַר זיין פּאָלק, פאַר דער וועלט. אין אונדזער יאָרהונדערט איז דער מין שרייבער כמעט ווי פאַרשוונדן — נאָרקי, ראָמען האָלצן זענען אַפּשר געווען צווישן די לעצטע מאַהיקאנער. וויסנאַך הוגאָ האָב אומ-אויפהערלעך געהאַלטן וואָד זיין עמבינדלעך אויער אויף אַלע עולות און מאַרבּרעכנס, וואָס זענען ערגעץ-ווי באַנאַגען געוואָרן.

אַן איינזאַמער אויפן ענגלישן אינדזל, וווּ פראַנצויזישע געהיים אַגענטן האָבן אים כסדר געהאַלטן אויפן אויג — פאַראן וועגן דעם אַ סך אינטערעסאַנטע מאַטעריאַלן — האָט ער נישט אויפגעהערט מיט צולעבן מיט אַלע געשעענישן אין רעאַגירן אויף זיי. זיינע אַפּעלן טראָגן זיך איבער דער גאַנצער וועלט. אין 1859 האָט ער אויפגעטרייטלט דאָס וועלט-געוויסן מיט זיינע שמורמישע פּראָטעסטן קעגן דעם פאַרמישטן צוה טויט דעם אמעריקאַנער נעגער דזשאָן בראַון. אין זעלבן יאָר האָט נאַפּאָלעאָן דער דריטער דערקלערט אַן אמנעסטיע און הוגאָ האָט געקאָנט פריי זיך אומקערן אין זיי לאַנד. ער האָט אָבער אָפּגעזאָגט צו געניסן פון דער נאָרד. איידער ער האָט פאַרלאָזן פראַנקרייך האָט ער געהאַט געזאָגט „ב'וויל בע-טער דאָס געזעץ זאָל געבראָכן ווערן קעגן מיר, ווי דורך מיר“. איצט האָט ער דערקלערט:

„.... די לאַגע אין וועלכער עס געפינט זיך פראַנקרייך פאַרפליכטעט מיר צו זיין נישט נאָכגיביק, אומבוויגזאַם, אומאויפהערלעך צו פּראָטעסטירן. פריי מיינע פאַרפליכטונגען, וואָס כ'האָב גענומען לגבי מיינ אייגענע געם געוויסן, וועל איד בייזן מוף מיינ דעם גורל פון דער פאַרטריבענער פרייהייט. כ'וועל צוריקקומען ווען די פרייהייט וועט צוריקקומען“.

* * *

די פראַנצויזישע ליטעראַטור פון 19-טן יאָרהונדערט צייכנט זיך אויס מיטן גרויסן אויפשטויג פון ראָמאַן אין וועלכן דאָס לעבן פון פּאָלק, די סאָציאַלע פאַרהעלטענישן, די פּאָליטישע באדינגונגען און איבערקערענישן האָבן זיך אָפּגעשפּונלט מיט דער גאַנצער קראַפט. דער ראָמאַנען-שרייבער האָט נישט נאָר געצייכנט די נשמה פון מענטש, נאָר אויך די נשמה פון

דער צייט, דעם גייסט און קאלאָריט פון דער צייט. די דעמלטיקע היינט-צייטיקייט אין ראָמאן האָט געשפּרודלט מיט די געשעענישן, געאַמעמט מיט דער געשיכטע אין נאנג. דער ברייטער עפישער לייונט איז צייט-ווייז געווען בעלעטריזירטע געשיכטע פון שרייבערס צייט, אפשר דערפאר, וואָס דער שרייבער איז מער געווען געבונדן מיט זיין צייט. אין אונדזערע טעג איז פאראן א טענדענץ צו באפרייען די היינטיקייט אין דער ליטעראטור פון געשיכטלעכן הינטערגרונט, פונקט ווי דער שרייבער וואָלט מיר געווען אָדער קיין געדולד נישט געהאט נאָכצופאַלגן די היינטיקע גע-שעענישן.

הונגאַר איז געווען, ווי שוין געזאָגט, א קינד פון זיין יאָרהונדערט און מיט אלע געוועבן פון זיין גרויס הארץ געבונדן געווען מיט אלע קאָנ-וולטיוס און שטרעמונגען פון זיין עפאָכע. אין זיין מהות איז דער גרויס-טער שרייבער געווען א דיכטער. צו זיין גרויסן רום אָבער איז הונגאַר-גענגען מיט זיינע ראָמאנען, הגם ביז היינטיקן טאָג שמעלן נאָך געוויסע ליטעראטור-קענער זיין דיכטונג אין אויבנאָן פון זיין שאפונג. אין זיינע ראָמאנען פונקט ווי אין זיינע דראמעס, צו וועלכע ער האָט זיך נאָך שפע-טער אומגעקערט, ווי אין אלע אנדערע זשאַנרן פון זיין שאפונג, איז ער געגאנגען מיטן וועג פון דורך אים באנייען ראָמאנטיזם. הונגאַר איז זיין גאנץ לעבן פארבליבן סיי קינסטלעריש, סיי אידעאיש איינהייטלעך פעסם, זוי א פעלז. דער ראָמאנטיקער האָט אין זיין גאנץ ווערק פארפאָלגט איי-נעם און דעם זעלבן ציל: מענטשן-דערלייזונג.

דריי פון זיינע הויפט-ראָמאנען — „די פאריזער קאמעדע“, „דער גבור אין קייטן“, „די ים-ארבעטער“ שאפן ווי א סינמעזע פון דאָזיקן ציל, ווי דער גרויסער שרייבער האָט אליין געהאט דערמאָנט. דער ערשטער ראָמאן איז די פּלאָג פון פאנאטיזם און פאָראורטיילן, פון וועלכע מען דארף באפרייען דעם מענטש, דער צווייטער די פּלאָג פון גוים, סאָציאלער אומגעעכטיקייט און אונטערדריקונג, וועלכע מען מוז באזיי-טיקן, דער דריטער שפיגלט אָפּ דעם געראנגל פון מענטש מיט די ברו-טאלע נאַטור-כוחות, וועלכע דער מענטשלעכער גייסט איז כּוּח גובר צו זיין. די דריי ראָמאנען זענען דערשינען אין פארשידענע צייטן און כאדיג-גונגען, זיי בילדן אָבער אַ מין קינסטלערישע און אידעאישע גאַנצקייט. „די פאריזער קאמעדע“, הונגאַר ערשטער היסטאָרישער ראָמאן, וואָס איז דערשינען אין 1831 און שטעלט פאָר דאָס מיטלאַטערלעכע פא-רו פון 15-טן יאָרהונדערט, האָט מען שטענדיק קודם כל אָפּגעשאצט פון

שטאַנדפונקט פון דער היסטאָרישער וויזיע, פון דער געניאלער קינסטלע-
רישער שילדערונג, מיט וועלכע דורות לייענער האָבן זיך אנמצויקט. דאָס
איז טאַקע אַן אומפארגלייכלעכע סוגעסטיוע וויזיע פונעם מיטלאַלטער-
לעבן גלאַנץ און מיטלאַלטערלעכער פינצטערניש. דער היסטאָרישער ראָ-
מאז, וואָס איז אזוי כאַראַקטעריסטיש געווען פארן ראָמאַניזם, דערנרייכט
דאָ זיין אפּאַמפּעאָז אינעם פּימאַרעסקו, אין די קאַנטראַסטן פון שיינעם און
מאָנסטרועלן, אינעם טראַגזיס פון די צוויי פּאַלקס-העלדן, דעם קריפל קוואַ-
זימאָדאָ און דער יונגער וואַנדערער-זינגערין עסמעראַלדא. צי האָט מען
אַבער גענוג אונטערגעשטראַכן, אז דאָס הויפּטזעכלעכע דאָ איז דער מעכ-
טיקער פּראָטעסט קעגן פּאַנאַמיזם, קעגן רשעות, רציחה? דער טוממער
פּראָטעסט שרייט דאָ ממש ארויס פון יעדן ווינקלעל פון דער קאטעדרע
איבער וועלכע קוואַזימאָדאָ האָט געטראָטן, פון די שטיינער פון גאס, איבער
וועלכע מ'האַט געשלעפּט די פּאַרמשפּטע עסמעראַלדא.

דרייסיק יאָר שפּעטער, ווען הונגאַ איז זינט 10 יאָר געווען אויף פּאַר-
טרייבונג, איז דערשינען „דער גבור אין קייטן“, וואָס וועט אין 1962 אַלס
ווערן הונדערט יאָר און וואָס איז געוואָרן דאָס אממיינסטן באַקאַנטע און
געלייענטע בוך אויף דער וועלט. דריי צענדליק יאָר האָט דער גרויסער
דיכטער געטראָגן אין זיך דעם דאָזיקן ראָמאַן. דער פּראָטאַטיפּ פון זשאַן
וואַלזשאַן איז, ווי באַקאַנט, געווען א באַפרייער קאַטאַרגע-אַרעסטאַנט
און שוין אין 1830 האָט הונגאַ געזאַמלט אינפּאַרמאַציעס וועגן אים. די
ברייטע עפּאָפּייע פון פּאַלקס-לעבן, די עפּאָפּייע פון גויט אין דער קווער-
טניט פון אן עפּאָכע איז אין דער אמתן דער טיפּישער גרויסער ראָמאַן,
וואָס איז טאַקע אזוי כאַראַקטעריסטיש פארן 19-טן יאָרהונדערט. דאָ
פּיילט זיך „דער גבור אין קייטן“ שטאַרק אויס מיט זיין אַנדערשקייט. און
דאָס גישט נאָר דערפאַר, וואָס ער איז א סאָציאַלער ראָמאַן פון א נייעם
מין. זיכער איז אין יענער צייט ניי געווען דער אופן פון דערגרונטעווען זיך
צו די סאָציאַלע וואַרצלען פון אַרעמשאַפט, דער אופן פון מאַלן דאָ די גויט,
וואָס האָט געפירט דעם גוטמוטיקן, ערלעכן גערטנער זשאַן-וואַלזשאַן צו
גנבענען פאר זיין שוועסטערס הונגעריקע קינדער א לעבל ברויט און גע-
שמויסן די אומגליקלעכע פּאַנטין צו פאַרקויפן איר קערפער, כדי צו שפּייזן
איר קינד. אויף זיין אייגענעם, נייעם אופן ווייזט אויך הונגאַ די רעכטלאָזי-
קייט און עוולות לגבי דער אַרעמער פרוי און די הפּקות לגבי דעם פּאַר-
וואַרלאָזטן קינד, אָדער גאָר די שווערע הולאת פון תּפּיסה-שטראָף מיטן
אוממענטשלעכן קאַטאַרגע-סיסמעס, וואָס ער האָט שוין אַנג געהאַט באַ-

רייב און געשטעמפלט אין 1834, אין זיין ראָמאַן „דער בעמלעך קלאָד“.
 דאָס אנדערשטיקע באשטייט אָבער דער עיקר אין נאָך עפעס. די נשמה-
 זויבערקייט, די דערהויבנקייט און גומסקייט פון די פארשמויסענע און
 ליידנדיקע זענען שטאַרקער ווי זייער גוים, ווי די באַנגאַנגענע לגבי זיי
 עוולות, די נאָבלקייט באַזוגט אפילו דעם האָס צו די אונטערדריקער און
 באַרפּאָלער. זשאַן וואַלושאַן, דער קרבן פון אלע אומרעכטן און ווילקירן
 וויל נישט נקמה נעמען אפילו אינעם נידערטרעכטיקן אנענט זשאַווער, וועל-
 כער האָט אים דאָס נאַצע לעבן פארפּאָלט. ווען ער באַגעגנט מיט ביי
 דער באַריקאדע און האָט אַ געלעגנהייט זיך מיט אים אָפּרעכענען פאר אלע
 זיינע אומגליקן, שענקט ער אים דאָס לעבן. זשאַן וואַלושאַן אין די פאר-
 קערפערונג פון פּאָלק, דאָס נאָבעלע לעבט אלזאָ אין דער נשמה, אין האַרץ
 פון פּאָלק. הונאָ האָט טיף געגלויבט אין נצחון פון גופן איבערן שלעכטס
 און דערפאר גייען ארויס זיינע פּאָלקס-העלדן טראַץ אלע זייערע ליידן
 מיטראַליש-זינעריש.

— דער שרייבער קאָן, אלזאָ, געבן הויך קינסטלערישע געשטאַלטי-
 קונען, שאַפן געניאלע וויזיעס, אידעאָליזירנדיק זיינע געשטאַלמן — וועט
 מען מאַכן דעם אויספיר. הונאָ איז דאָך אַ באַווייזן, אז די ליטעראַטור קאָן
 און דארף נישט סתם אָפּשפיגלען, נאָר פורעמען דאָס לעבן. ריכטן עס אין
 אַ באשטימטער ריכטונג, ווייזן דעם מענטש אין זיין דערהויבנקייט, יום-
 טובדיקייט און נישט אין זיין גרויער וואַכעדיקייט, אָדער גאָר אין זיין יאָש
 און פאַרלירנקייט.

אָבער הונאָ האָט, דערהויבנדיק זיינע פּאָלקס-העלדן, געוויזן גלייכ-
 צייטיק זייער פראַגוס, זייערע ראַנגלענישן, זייער פאַרלירנקייט און גע-
 בראַכט צום אויסדרוק זייער רעוואָלט און פּראָטעסט, שוין אָפּגערעדט דער-
 פון, וואָס ער איז דעמאָסאָקראַטיש און געבן זשאַן וואַלושאַן, האַווראַט
 סאַנטין זענען אויך פאַראַן זשאַווער, מענאַרדיע און אנדערע פאַרדאָרבענע
 מענטשן. און דער גאַנצער ראָמאַן איז איין גרויסער וויי-געשריי, אַ פּראָ-
 טעסט קעגן ברומאליטעט, גוים און אומגערעכטיקייטן. הונאָ האָט גע-
 גלויבט אין כוח פון דער מענטשלעכער מאַראַל, אין דער עטיק. ער האָט
 זיך נישט פאַרגעשטעלט קיין שום סאָציאַלן פאַרשריט אָן עטישן פאַר-
 שריט. ער האָט געגלויבט, אז די מאַראַלישע ווערטן וועלן אויך העלפן ביי-
 קומען סאָציאלע פּלאַנן. אויב מען האָט עמעצן שמאַרק ליב גלויבט מען
 אין אים. הונאָ האָט מיט זיין נאָגין הייס האַרץ ליב געהאט דעם מענטש
 און ער האָט געגלויבט אין אים, אין זיין מאַראַלישער שטאַנדאָפּטיקייט.

מיטן זעלבן גלויבן אין מענטש, אין זיינע גייסטיקע און מאָראַלישע כוחות, איז באהויבט דער ראָמאן, „די ים־אַרבעטער“. גרויזאם און דראָענדיק זענען די ברומאלע, אומבאצווינגענע כוחות פון דער נאטור, גרויזאם און אין זיין ספּאַנטאַנישן אויפברויז דער ים. אָבער דער פשוטער פישער זשיליאַט האָט מיט פרימיטיווע מיטלען, מיט זיין געזונטן שכל און מיט דעם כוח פון זיין ווילן ביינעקומען די צעווילדעטע ים־כוואליעס און די מאַנסטרוועלע ים־חיות. נאָכן נצחון איבערן ים, האלט זשיליאַט אָפּ א נצחון איבער זיך גופא, כדי גליקלעך צו מאכן דערישע, וועלכע האָט געליבט אָן אַנדערן. זשיליאַט שטאַרבט, אָבער ער האָט פריער אָפּגעהאלטן גרויסע נצחנות, און אויב ער איז זיך מקריב, איז דאָס פארן קאָנקרעטן גליק פון א מענטש, פון דער פרוי, וועלכער ער ליבט. איז דאָס רעאל? הוונט האָט געגלויבט, אז זשיליאַט איז פעאיק צו אַזא קרבן, ער האָט אים ליב געהאט און געגליבט אין אים, אין זיין הויכער מאָראַל.

די אלע מאָמענטן האָבן זיך דערנאָך ווי קאָנדענסירט אין היסטאָרישן ראָמאן „דער מענטש, וועלכער לאכט“ (1869). דאָס איז א קינסטלערישע און אידעישע קווינטעסענץ, אויב מען קאָן זיך אזוי אויסדרוקן. סיי דער ראָמאנטיזם מיט זיין גישט געוויינלעכקייט, מיט זיינע קאָנטראסטן פון שיינקייט און העסלעכקייט, פארדאָרבענקייט און נאָבלקייט, און סיי דער פּראָטעסט קעגן גרויסן ביז איז דאָ אמשארפסטן געקומען צום אויסדרוק. ענגלאנד פון 17=18 יאָרהונדערט האָט הונט געגעבן א נאָר ברייטע קאָנווע צו שפינען אזא ראָמאן. זיין קינסטלערישע פאנסאזיע און זיין צילבאוויסזיגיקייט האָבן דאָ געקאָנט שוועבן פרוי. הונט האָט אויף כאַראַקטעריזירט געהאט א געלעגנהייט צו דערנרונטעווען זיך צו דער פאר=דאָרבענקייט און די פארברעכנס פון ענגלישן קעניגלעכן הויף און איר ארי=סטאָקראטיע. בולטע שפורן פון דער ענגלישער פעאָדאָלער הערשאפט האָט ער נאָך געפונען בעת זיין אויפהאַלט אויף די ענגלישע אינדזלען. געוויסע מנהגים און געזעצן זענען דערנאנגען ביז לעבערלעכקייט, אָבער זיי זענען פארבליבן אין קראפט. אזוי צום ביישפיל האָט וויקטאָר הונט, וויינענדיק אויפן אינדזל גערעמען, געמוזט צאָלן דער ענגלישער קעניגין א יערלעכן שטייער, וואָס איז איינגעפירט געוואָרן אין מיטאלאטער און איז באשטא=נען אין צוויי היינער...

די בלוטיקע הערשאפט פון דער ענגלישער אריסטאָקראטיע אין די פארגאנגענע יאָרהונדערטער האָבן דעם גרויסן שרייבער אָננערענט צו שאפן א היסטאָרישן ראָמאן גישט נאָר וועגן ענגלאנד און גישט נאָר א ראָ=

מאן וועגן פארגאנגענע צייטן. „דער מענטש, וועלכער לאַכט“ איז געווען
 אין הוגאָס צייטן — און אויך נאָך היינט צו טאָג — א היינטיגער פּאַ-
 מאַן. דער היסטאָרישער פּרעסק מיט זיינע קאָשמאַרע געמעלן און טיפע
 אמתן איז נעמאָלן ווי אין ליכט פון דער קעגנאָרמ. זיכער זענען גווינפליין,
 זיין אפּטרופּוס דער אלטער צירק-וואַנדערער און דאָס יונגע בלינדע מיידל
 אויסערסט אידעאָלאָגיש. מען קאָן פּאַרוואַרפן הונאָן, אז ער האָט זיי קרע-
 אירט נישט רעאל מיט זייער נישט געוויינלעכער נאָבלקייט, קלוגשאפט.
 מ'קאָן אָבער זיי באַטראַכטן ווי סימבאָלן, ווי דאָפּלמע סימבאָלן. גווינפליין
 זאָגט דאָך אליין וועגן זיך, אז ער איז א סימבאָל. דער מענטש מיט זיין
 שוידערלעך געזיכט, וואָס איז צעקרוּמט אין א גרימאסע פון שטענדיקן
 געלעכטער, ווייל דער קעניג האָט אים אלס צוויי-יעריק קינד פארקויפט צו
 ספעציעלע קינדער-הענדלער, וועלכע האָבן דורכגעפירט איבער זיין געזיכט
 אַן אָפּעראַציע, כדי אים צו פארוואַנדלען אין א מאַסקע פון א לוי, וואָס זאָל
 וויילן, איז קודם א סימבאָל פונעם באַרויבטן פון אלע רעכטן מענטש, די
 פארקערפּערונג פון א גאנצער צעטראַטענער, באַשפּיגענער, דעגרידעריק-
 טער מענטשהייט — פון אלע צייטן און פון אלע ערטער. „דער געלעכטער
 מיינער דריקט אויס אן אלגעמיינעם אומגליק. דער דאָזיקער געלעכטער
 איז דאָס זעלבע, וואָס האָס, דאָס איז אַן אויפגעצווונגן שווינגן, כעס,
 יאָזש... איד בין א סימבאָל... קעגן גאנצן מענטשלעכן מין איז מען באַ-
 גאנגען די זעלבע פארברעכנס, ווי קעגן מיר. מ'האָט דעפּאַרמירט די גע-
 זעצן, דעם יושר, דעם אמת, דעם געדאַנק, דעם שכל, פונקט ווי מ'האָט מיר
 דעפּאַרמירט די אויגן, די נאָז, דאָס מויל...“ — זאָגט גווינפליין.
 אין „מענטש, וועלכער לאַכט“ איז הוגאָס ראָמאַנטישער געניע דער-
 גאנגען צו דער העכסטער שלימותדיקייט. ער האָט דאָ באוויזן, אז דורך
 דער גראַמעסקע קאָן דער קינסטלער ארויסברענגען דעם גרעסטן מאָראַ-
 לישן פּאַטאָס, מאַכן אויפרייסן ווילקאָנען מיט רעוואָלוציאָן און פּראַטעסט. זיין
 קינסטלערישער מעטאָד צו האַנדלען דורך דער גראַמעסקע, וואָס ער האָט
 אָנגעוואַנדן אין ערשטן היסטאָרישן ראָמאַן „פּאַריזער קאַמעדראַלע“ איז
 דאָ געקערפּטיקט געוואָרן דורך דער אידעישער רייפּקייט פון שרייבער.
 גווינפליין שטייגט ווייט אריבער קוואַזימאָדאָ, וועלכער, איז דער סימבאָל
 פון דעם דורך דער פּעאַדאָלער מאַכט צעטראַטענעם פּאַלק, אָבער וועקט
 מיט זיין טיפּן טראַגיקן בלוין רחמנות און פּראַטעסט. דער מענטש ווע-
 מענס פּנים עס איז געצווונגען צו לאַכן איז א שופּט, ער זאָגט אַן דעם קו-
 מענדיקן משפּט: „איד קום אייך אָנזאָגן: דער מענטשלעכער מין עקזי-

סמירט" — זאגט ער צו די לאָרדן נאָכדעם, ווי זיין טראגישע לעבנס-געשיכטע האָט זיך אויפגעקלערט און מען ברענגט אים צופירן אין לאָרדן-הויז. „... איר קום, כדי צו באשולדיקן אייך פאר אייער אייגן גליק. אייער גליק איז געבויט פון אלע אומגליקן פון אנדערע מענטשן. איר באזיצט אַליי, אָבער דאָס קומט פון דעם, וואָס אלע אנדערע באַזיצן נאָרנישט. מיי-נע לאָרדן, כ'בין דער אַדוואָקאַט פון יאוש און פארמידיק איצט א פאר-שפילטע זאך. אָבער גאָט וועט זי געווינגען. איר בין נאָר א שטימע, דאָס מענטשלעכע מין איז דאָס מויל און איר בין זיין געשריי. הערט מיר אויס! אָט עפן איר פאַר אייך, ענגלישע אַרויסטאַקראַפֿטן, די גרויסע פאַראַמלונג פון פּאָלק, וואָס איז מעכטיק, אָבער פארשקלאפט, וואָס איז פארמשפט, אָבער איז גלייכצייטיק א שופט. איר ברעך מיר אונטער דער משא, וואָס איר האָב אייך צו זאָגן...“

דער מענטש, וועלכער איז געצוונגען געווען צו לאָכן, ווען זיין הארץ איז איבערגעפולט געווען מיט אומעט, ווייטיק און צאָרן, האָט, פארקערט פערט אין זיך די שענסטע האָפענונגען און אספיראציעס פון אלע הונגאַס פאָלקס-העלדן. ער האָט אויך אויסגעדריקט, ווי ס'איז גישט שווער זיך אָנצושטויסן, דעם שרייבערס האָפענונגען און שמרעבונגען, ער איז אויך פונקט ווי דער שרייבער דעמאסקאטאַריש, שמראַפּעריש, וויזאַנעריש: „די היינטיקע געזעלשאפט איז א שלעכטע, א פאלשע, ס'וועט קומען א טאָג פון א בעמערער מענטשלעכער געזעלשאפט. און דעמלט וועלן גישט זיין קיין הויכעשטעלמע הערן, ס'וועלן זיין פרייע, אקטיווע מענטשן. ס'וועט מער גישט זיין קיין חיהשקייט, דערנידערונג, פינצטערניש, ס'וועלן גישט זיין קיין מענטשן שלעפ-חיות, ס'וועלן גישט זיין קיין הויף-לייט און באדי-נער, ס'וועלן מער גישט זיין קיין קעניגן — ס'וועט אויפגיין א העל ליכט.“

* * *

וויקטאָר הונגאָ ווי א סך אנדערע פראנצויזישע שרייבער פון יענער צייט, איז געווען אונטער דער ווירקונג פון סאָציאליזם פון סען סימאָן און פוריע. ער האָט אָבער די סאָציאלע וויזיע שטענדיק געמאַלן אויף דער סאָן פון אייגענע גרויסע עטישע ווערטן. דער געניאלער שרייבער און גרויסער מענטשן-פריינד האָט גישט געזען קיין אנדער ווען צו מענטשן-דערלויזונג, ווי דעם, וואָס פירט דורך הויכע מאַראַלישע ווערטן און אינערלעכער פער-

פעקציאָנרונג פון מענטש. מיט דער דאָזיקער איבערצייגונג, מיט וועלכער ס'איז אָנג דורכגעדרונגען זיין גאנץ ווערק, האָט ער געשאפן זיין לעצטן היסטאָרישן ראָמאן, „דאָס יאָר 93“, וואָס איז דערשינען אין 1878, און וואָס איז היינט נישט ווייניקער אַקטועל — אויב נישט מער — ווי „דער מענטש, וועלכער לאַכט“. דאָ האָבן מיר פאר זיך די גרויסע פראנצויזישע רעוואָלוציע, דעם אויפשטאַנד אין וואנדע, די יאָרן פון מערדער. הונג האָט געזען און אפגעשאצט די באדייטונג פון דער רעוואָלוציע, אָבער ער האָט קאטעגאָריש אָפגעוואָרפן אירע אַנטי־הומאניטארע מעטאָדן. סימורדען און גאָוען שטייען אין שפיץ פון אַן עקספעדיציע, וואָס דארף דערשטיקן דעם אַנטי־רעוואָלוציאָנערן אויפשטאַנד אין וואנדע. דער יונגער קאָמעדנאַנט גאָוען, גערייט פון דעם, וואָס דער אָנפירער פון די אויפשטענדלעך האָט, איינגשטעלנדיק דאָס לעבן געראטעוועט פון פייער דריי קינדער, באַפרייט אים פון תפיסה און שענקט אים אזוי ארום דאָס לעבן. סימורדען, וועלכער איז געווען זיין לערער און אים ליב געהאט ווי אַ פאָטער, פארמשפט אים דערפאר צום טויט. ווען ער דערהערט דעם סקרייט פון דער גילאָטיגע איבער גאָוענס האַלדז, שיסט ער זיך אלײן אריין אַ קויל אין קאָפּ. ס'איז קאָנטיק, אַז הונג איז אויף דער זייט פון גאָוען און נישט סימורדען.

* * *

דיקטאָר הונג האָט נישט נאָר אין זיינע ראָמאַנען, נאָר אויך אין זיינע דיכטערישע שאפונגען זיך איבערגעטרעגן אין דער נאָענטער און ווייטער פארנאָגענהייט, געלאָזט זיך וואנדערן צווישן פעלקער און קולטורן און סינפעטיזירט דאָס אלץ אין ליכטיקע צוקונפט־וויזיעס. הונג'ס ווערק איז פוף דורכגעדרונגען נישט נאָר מיט הומאניטאָריזם, נאָר אויך מיט הומאַניזם, מיט יענער אייגנטיקע וועלט־אַנשוואַונג, וואָס איז אין דער צייט פון רענעסאַנס באזירט געווען אויף אלע צווייגן פון דער מענטשלעכער קולטור. פונקט ווי די גרויסע שעפער פון רענעסאַנס, ווי לעאָנאַרדאָ דאָ ווינצשי, קאָפּערניק און ענלעכע אַלזייטיקע גייסטער, איז הונג געבונדן געווען מיט דער אַוניווערסאַלער קולטור, נאָכגעפאָלגט איר אַנטוויקלונג און געגלייכט אין אירע אַ מיסיע. אין פיל פון זיינע דיכטערישע שאפונגען האָט ער ממש געפאָרשט פארשידענע קולטור־דערשיינונגען, איבערגעבנט דיק זיי אונדז אין בילדער און אין פאָעטישע וויזיעס. די קרוין פון דעם מין

דיכטונג זייגער איז זיין ווערק אין דריי בעגדער „די לעגענדע פון דורות“, אויף וועלכן הונג האָט געארבעט צוויי און צוואנציק יאָר. אין דעם דאָזיקן מערקווירדיקן דיכטערישן ווערק, אין וועלכן די פערזן בריוון ממש מיט דינאַמיק און פּלאַסטישע בילדער און וועגן וועלכן לואי אראנאָן האָט געשריבן, און קיין שום פראנצויזישער פערז קאָן זיך נאָך מיט זיי נישט פארגלייבן, שמעלט הונג פאָר די אנטוויקלונג פון עטישע ווערפן און איז העלן, אָנהויבנדיק פון ווייטן אַלטרעסום ביז זיין צייט, ווי אַ כסדרדיקן געשיכטלעכן גאנג פאָרויס צו ליכט, צו מענטשלעכן גליק. דער גרויסער וויזיאָנער האָט פארמאָגט אין זיך א סך קרובשעס מיט די אלטע גביאים: זיין וואָרט איז געווען שטראָפּעריש, פול מיט פּראָפּעסס און רעוואָלט און גלייכצייטיק פול מיט ליכטיקער וויזיע. אזעלכער איז ער אויך געווען אין זיין גאנצער רייכער דיכטערישער שאפונג, וואָס נויטיקט זיך אין א באַזונדערער אָפּשאַצונג — זי באשטייט פון פיל פארשידנארטיקע, ברייטע ציקלען — מזרח-לידער, „הערבסט-בלעטער“, „די געוואנגען פון דעמע-רונג“, „די שטימען פון הארץ“, „די עמראלן און די שטאַמם“, „שטראָף“, „באטראַכטונגען“, „די לידער פון גאסן און וועלדער“, „דאָס שרעקלעכע יאָר“, „די קונסט צו זיין א זידע“, „די פיר ווינטן פון גייסט“, „די נאנצע לירע“. ס'איז צו באוונדערן די ברייטקייט פון דער מעמאטיק, קיין שום מענטשלעכע זאך איז דעם דיכטער נישט פּרעמד געווען און אומעפום און ביי יעדער געלעגנהייט האָט ער געלאָזט הערן די שטים פון געוויסן.

וויקטאָר הונג איז, ווי געזאָגט שוין, געווען קודם א דיכטער, הגם איז די רייפסטע יאָרן פון זיין שעפּערישן לעבן האָט דאָמינירט דער ראָמאַן. ער האָט אָנגעהויבן מיט דיכטונג — מיט אַדעס, געשריבן אין קלאסישער פאָרם און מיט באַלאָדן — און האָט פארענדיקט מיט דיכטונג. יעדער לאַנד האָט זיין גרויסן דיכטער. דאָס זאַלמע גריכנלאַנד האָט געהאט האָסערן, איטאַליע — דאַנטעו, רוסלאַנד האָט געבוירן פּושקין, ענגלאַנד האָט געגעבן דער וועלט שעקספירן און פראנקרייך — וויקטאָר הונג. (אגב, אויב ס'איז שוין דעמאָנט געוואָרן שעקספיר, איז כדאי אויך צו דערמאָנען, אַז הונג איז זיין טאָטערונג צו אים האָט אָנגעשריבן אַ גרויסן קריטישן ווערק, „וויליאם שעקספיר“ און באטראכט האָט ער דעם גרעסטן ענגלישן שרייבער פארן נוסן מלאך פון פראנצויזישן ראָמאַנטיזם).

* *
*

צי איז ריכטיק, אז עס זענען פאראן עפאכעס, וועלכע געבוירן גע-
ניאלע שרייבער — צי אנדערע גרויסע מענטשן — און עפאכעס, וועלכע
גיבן אזעלכע נישט ארויס? הונדערט מאָל האָט מען געשמעלט די דאָזיקע
פראגע און קיין ענדגילטיקער ענטפער איז דערויף נישטאָ. א סברה, אז
יעדע עפאכע האָט אירע אייגענע באגריפן און אָפשאצונגען וועגן גרויס-
קייט.

ווי זעט אויס וויקמאָר הונאָ אין די אויגן פון אונדזער צייט?
ס'וואָלט אינטערעסאנט געווען, אז ליטערארישע אויסגאבעס וואָלן
אמאָל דורכפירן אנקעטעס וועגן איינפלוס פון גרויסע פריערדיקע שרייבער
אויף זייערע היינטיקע קאָלעגן און וועגן דער פאראינטערעסירונג מיט זיי
מצד דעם היינטיקן לייענער. אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקע-
פאציע האָט מען אין פראנקרייך פיל געלייענט הונאָ. אין די „מאָסיס“
און אין אלע באהעלטענישן האָבן די „אונטערערדישע סאָלדאַטן“ מיטגע-
נומען הונאָס דיכטונג. מ'האָט מיר דערציילט פון פאלן, ווען פראנצויזישע
קעמפער זענען געגאנגען צום טויט מיט הונאָס לידער אויף די ליפן. היינט
דאָקעגן, אויב מ'וואָלט דורכגעפירט, אזא אנקעטע, וואָלט זי אפשר
אויסגעפאלן ווייניקער גינסטיק פאר הונאָ. מיר לעבן דאָך אין א צייט
פון „ריינעם“ אינטעלעקטואליזם. אלץ איז אינטעלעקטואליזירט — די
מאָלעריי, די סקולפּטור, דאָס טעאטער, די ליטעראטור, מיט איין וואָרט
די גאַנצע קונסט, פון וועלכער מ'וואָלט געוואָלט אַרויסרייסן דאָס האַרץ.
הונאָ איז קודם האַרץ, געוויסן, עמישע ווערטן, די זאָרג פאר דער
ריינקייט פון דער מאָראַל. „הונאָ איז פארעלטערט, מען פארטראַגט היינט
נישט קיין סענטימענטאַליזם“ — האָט מיר פארויכערט א 20-יעריקער,
אינטעליגענטער יונגערמאן. די יוגנט איז פאסצינירט פון אַטאָם, קאָס-
מאָס, פון די רעוועלאציעס פון דער וויסנשאפט. דאָס האַרץ ווערט נישט
גאַלויגיזירט אין דער גלייכער מאָס ווי דער מוח. דער מענטש אנטוויקלט
זיך היינט איינזייטיק.

ס'איז מסתמא אי א צייכן אי א רעזולטאַט פון אונדזער צעטרייסל-
טער צייט, פונקט ווי די אבסטרעקטע קונסט איז א צייכן פון דער איצטי-
קער עפאכע. אן עפאכע גייט אָבער פארביי און אָפטמאָל פארשווינדן מיט
איר צוזאמען א סך זאכן, וועלכע זי האָט געבוירן. הונאָ וועט נישט פאר-
שווינדן, פונקט ווי דאָנעט און שעקספיר.

הערות די שפירן פון „מאדאם באווארי“

(צו די הונדערט יאָר נאָכן פראָצעס קעגן גוסטאָוו פלאָבער)

דאָ נישט לאַנג איז געוואָרן הונדערט יאָר זינט דאָס אימפעריאַלע געריכט אין פראַנקרייך האָט געמשפּט דעם באַרימטן שרייבער גוסטאָוו פלאָבער פאַר זיין מאַנומענטאַל ווערק „מאדאָם באַוואַרי“. צוזאַמען מיטן פראָצעס איז אויך „מאדאָם באַוואַרי“ אַלס געוואָרן הונדערט יאָר, ווייל דאָס ווערק איז נאָר וואָס געהאַט אַראָפּ פון דער פּעדער און האָט נאָך נישט געהאַט באַוווּן צו דערשיינען אין בוך-פאָרם.

* *
*

8 מעג איז גוסטאָוו פלאָבער צוזאַמען מיטן הויפט-רעדאַקטאָר פון זשורנאַל „רעווי דע פאַרי“, אין וועלכן „מאדאָם באַוואַרי“ האָט זיך צום ערשטן מאָל געדרוקט, געזעסן אויף דער באַשולדיקונגס-באַנק. צווישן פראַקטאָר און פלאָבערס פאַרטיידיקער איז פאַרגעקומען אַן אמתער דויעל. דער באַשולדיקער האָט ציטירט גאַנצע שטעלן פונעם בוך, כדי צו באַוווּן זיין אויסערסט גרויסע „שעדלעכקייט“ און כדי צו פאַרמשפּטן דעם מַהבֿר. מיט וואָס האָבן גוסטאָוו פלאָבער און זיין געמשפּט בוך זיך אַזוי שטאַרק פאַרוונדיקט אין די אויגן פון די דעמלטיקע היטער פון דער אָרדענונג?

פלאָבער איז קיין רעוואָלוציאָנערער שרייבער נישט געווען. די סאַַ ציאַליסטישע אַנשווינגען האָבן איבער אים קיין שליסה נישט געהאַט און אין די רעוואָלוציאָנערע אויפברויזן, מיט וועלכע פראַנקרייך האָט צו יענער צייט געפֿיבערט, האָט ער קיין אַנטייל נישט גענומען. אין קעגנזאַץ צו פֿיל פון זיינע מיטצייטלער, ווי סטענדאַל, וויקטאָר הוגאָ, זשאָרוזש סאַַנד, זאַלאַ,

האָט ער זיך צום אַקטיוון עפנטלעכן לעבן קיינמאָל נישט דערגענטערט. פאַרקערט, דער טאַלאַנטירטער שרייבער איז אָנגענאַנגען פאַר אַזעלכן, וואָס איז שמענדיק געווען, „פאַרמאכט אין א העלפאַנטביין-טורעם“. פאַר אַזעלכן האָט ער זיך אויך אַליין געהאַלטן. זיין קעגנערשאַפט צו יעטוועדער רעוואָלוציאָנערער איבערקערעניש איז באַקאַנט געווען, ער האָט דאָס אײַבעריקנס שפעטער אַרויסגעבראַכט אין זיין ראַמאַן „סענטיומענטאַלע דעראַ ציונג“, אין וועלכער ער שפּיגלט אָפּ די רעוואָלוציע פון 1848. אַ זין פון פאַרמעגלעכע עלטערן (זיין פאָטער איז געווען אַ רייכער כירורג אין רואַן, יו פּלאַבער איז אין 1821 געבוירן געוואָרן), איז ער קיינמאָל אַפיציעל צו זיין סביבה נישט אַוועקגעגאַנגען. און אפשר איז אין דעם באַשטאַנען זיין דראַמע. וואָס ווייסן אָבער צענזאָרן וועגן מענטשלעכע דראַמעס? זיי האָבן געוואָלט אײַן זאָך און געמלעד, אַז זיי האָרפן פאַרמישפּאַן און פאַר- באַטן אַ בוך, וועמענס נײַסט עס האָט נישט אָנטישפּראַכן דעם הערשנדיקן שטייגער און די אָנגענומענע אײַגנשאַעלונגען. לאַמיר זיך אָבער פּרוער אַ ביסל באַקענען מיטן מחבר פון געמישפּאַן בוך.

פּלאַבער איז געווען זייער אַ קאָמפּליצירטע פּערזענלעכקײַט, ער איז שמענדיק באַהערשט געווען פון פעסימיום, אומעט. מעגלעך, אַז אײַנע פון די סיבות פון זיין אומעטיק לעבן איז טאַקע געווען דאָס, וואָס ער האָט נישט געקאָנט אַריבערשפּרייזן די גרענעץ פון זיין בירגערלעכער סביבה, וואָס האָט אים גערדיקט און געשטיקט. פּלאַבער האָט דאָס געוואָלט און געווען לגבי זיך נישט ווייניקער שמרענג, ווי לגבי זײַנע העלדן. אין זיין אויפריכטיקייט האָט ער אין אײַגעם פון זײַנע בריוו צו זשאַרזש סאַנד געשריבן: „איך אַ געהיימנישפּול וועזן, טייערער מײַסטער? וואָס פאַר אַ אײַנפאַל! איד באַטראַכט זיך פאַר אַ דורכשניטלעכן מענטש ביז עקלדיג קײַט און צײַטנווייז בין איד דעררדיקט פונעם קליינבירגער, וועלכער לעבט אונטער מיין הויט“. האָבן מיר אַ ברירה נישט מסכים צו זיין מיט זיין שאַרפּער קריטיק איבער זיך אַליין, אָבער, אַז דער קליינבירגער האָט קעגן זיין ווילן געלעבט אונטער זיין הויט, איז זיכער אמת געווען. מיט אַלע פּעדים איז ער געווען געבונדן מיט זיין סביבה און זיין קלאַס.

דאָס אַלץ האָט זיך אָן ספּט שפאַרק אָפּגערופן אויף זײַנע ערשמע ליטעראַרישע שאַפונגען. אין דער פּראָנצוזישער ליטעראַטור האָבן דעמלט געבאַטן שטורעם-ווינגן. עס האָבן זיך געקרייצט און צוזאַמענגעשטויסן פאַרשידענע ליטעראַרישע שמרעמונגען: דער קלאַסישער ראַמאַנטיזם, ווע- מענס פּאָנעז-שמרענער עס זענען געווען שאַמאַכריאַן און גאַמיע, האָט אײַ-

בערגעלעכט זיין שקיעה. וויקטאָר הונגאָס קאָמף פאַר אַרײַנבלאָזן אין דאָס מאַנטוים אַ נייעם, לעבעדיקן אינהאַלט, איז שוין לאַנג געקרוינט געווען מיט דערפּאָלג. דער דעוויו פון הונגאָס רעוואָלוציאָנערן ראַמאַנטוים, אַז זײַט בױן אַלמע חורבות פון דער פּאַרנאַנגעהײַט, נאָך פון די לעבעדיקע פּאָלקס-קוואַלן דאַרף דער שרײַבער שעפּן זײַן יניקה, און אָבער לאַנג צום יונגן פּלאַבער גישט דערגאַנגען, הנם הונגאָ דער קינסטלער איז שטענדיק געווען פאַר אים ממש אַ גאָט. אים האָבן דווקא אַלמע חורבות געלאָקט, אָפּגעשטאַרבענע ציוויליזאַציעס האָבן אים ממש פּאַסצינירט. עם האָט אים געצויגן דער אַלטערטימלעכער מזרח און אין זײַן אַמאָליקן גלאַנץ אָדער ירידה געזוכט אינספּיראַציע פאַר זײַנע ליטעראַרישע שאַפּונגען. זײַן אײַגענע עפּאָכע, די געשעענישן פון זײַן צײַט זענען אים לאַנג געבליבן פּרעמד.

שרײַבן „מאַראַם באַוואַרי“ איז פּלאַבער צוגעטראָטן דורך אַ רײַגעם צופּאַל. די וועלכע באַהויפּטן, אַז די וויכטיקסטע אַנטדעקונגען און דאָס אַנטשטיין פון גרויסע ווערק קומען דורך צופּאַל, וועלן דאָ געפּיגען אַ נייע באַרעכטיקונג פאַר זײַער מעזע.

אין אַ האַרבסטיקן אָקטאָבער-מאָנאט אין יאָר 1849 האָט פּלאַבער אין זײַן דאָרפּישער וווינונג לעבן רוצן פאַרבעטן צוויי גאַנצע פּריינד זײַנע, פאַר וועלכע ער האָט פּאַרנעלייענט זײַן פאַרענדיקט בוך, „דער נסיון פון הייליקן אַנטוואַן“, אין וועלכן ער האָט זיך איבערגעטראָגן אויף די פּליגלען פון זײַן ראַמאַנטישער פּאַנאַזיע צווישן די ערשטע קריסטן אין עקאָ-מישן, אַלטערטימלעכן מזרח. נאָך פיר מעג לייענען האָבן זײַנע פּריינד אַרויסגעטראָטן אַ האַרבן פּסק-דין: מ'דאַרף דעם מאַנוסקריפּט פאַרברענען און מער וועגן אים גישט דערמאַנען. דער מחבר האָט די עצה, למען האַמת, גישט געהערט און דאָס בוך איז דערשינען נאָך אַ צווייטער און אַ דריטער רעדאַקציע אין 25 יאָר שפּעטער. דערווייל האָט בעתן שמועס אײַנער פון זײַנע פּריינד פּלאַבער אַ פּרעג געמאַן, פאַרוואָס ער זאָל גישט באַשרײַבן די געשיכטע פון דעלפינאַ דעלעמאַר? מ'האַט זיך געהאַנדלט וועגן דער פּרוי פון דאָקטער אין שכנותדיקן שמעטל, אַ יונגע, באַרימטע שײַנדייַט, וועלכע פּלעגט פאַראַטן איר מאַן און לסוף באַגאַנגען זעלבסט-מאָרד.

פּלאַבער האָט מיט פאַרביטערונג אָפּגעוואָרפּן אַזאַ פּאַרשלאַג. אַ דער-שלאָגענער דורכן אַרויסגעטראָגענעם אורטייל אויף זײַן ווערק, האָט ער אײַנגעפּאַקט זײַנע וואַלדזקעס און זיך געלאָזט אויף מזרח.

די דראַמע פון דער זעלבסטמערדערין האָט אים אָבער שוין נישט געלעזט רוען. אונטער די בלויע, צעגלימע עניפמישע הימלען, האָט ער — מסתמא נישט צום ערשטן מאל — גאָטגעטרעכט וועגן די מענטשלעכע גורלות אין זיין לאַנד... די ריזע האָט זיך פאַרצויגן לאַנג. ער האָט דעמלט צוזאַמען מיט אַ פריינד אויך באַזוכט גריכנלאַנד, טערקיי, סיריע. זיין גע- מיט האָט זיך אַ ביסל אויסגעלייטערט און, צוריקקומענדיק אין זיין דאָר- פישער היים, האָט ער זיך געזעצט שפיגען אויף דער קאַנווע פון די צונויפגעזאַמלטע עפוזאָרן זיין ווערק, וואָס האָט אים געפירט אויף דער באַשולדיקונגס-באַנק און דערנאָך געבראַכט אַזוי פיל רום.

5 יאָר אָן איבעררייס האָט פלאַבער געשריבן „מאַדאַם באַוואַדי“, „געשריבן“ איז אפשר דאָ נישט דאָס פאַסיקסטע וואָרט, ווייל פלאַבער פלעגט ווי אַ פרעזידענט סקולפּטאָר פון שמיין אויסהאַמערן זיינע ווערק. ער פלעגט צענדליקער מאל איבערמאַכן אַ זאַץ, גאַנצע געכט גאַכטראַכטן צו געמיגען אַ פאַסיק וואָרט. נישטאָ קיין בלעטל ביי פלאַבער, וואָס ער זאָל נישט האָבן איבערגעמאַכט אַ צוויי-דריי מאל, און פאַראַן ביי אים בלעט- לעך, וועלכע זענען געווען איבערגעמאַכט אַ צען מאל און אַפילו מערער. צו אים פאַסט זיך דאָס, וואָס קאָנראַד האָט געזאָגט וועגן זיין ארבעט: „מיין אַרבעטס-צימער איז מיין מאַרטור-קאַמער“. מע פלעגט טאַקע זאָגן וועגן פלאַבער, אַז ער איז אַ מאַרטירער פון זיין קונסט. דערפאַר אָבער איז ער דערגאַנגען צו אַ הויכער קונסטלערישער שלימות. פלאַבער האָט געשריבן פונקט אַזוי, ווי ער וואָלט קאַמפּאָנירט זיינע שאַפונגען, די זאַצן זענען אויסערגעוויינלעך מעלאָדיש, ריטמיש, האַרמאָניש, פאַראַן אין זיי אַן איבערלעכע, אָרגאַנישע לאַנגיק און דערביי זענען זיי פול מיט זאַפּ- טיקייט. דער מחבר פון „מאַדאַם באַוואַדי“ האָט אַריינגעטראָגן נייע ווערטן, אַ נייעם קאָלאָריט אין דער רייכער פראַנצויזישער שפראַך. די פאַרם און די האַרמאָניע פון דער שפראַך זענען פאַר אים אַ קאַנווע אויף וועלכער ער העפט אויס דעם אינהאַלט און שפיגלט זיינע געדאַנקען. וועגן די גרויסע אַנשטרענגונגען, וואָס ס'האַט פלאַבערן געקאָסט זיין שלימותדיקע פאַרם, איז שוין פאַראַן אַ גאַנצע לעגענדע. מעגלעך, אַז צוליב דעם איז זיין ליטעראַרישע ירושה אין כמות נישט קיין באַדייטנדיקע, הגם פלאַבער האָט אָנגעהויבן צו שרייבן גאָר פרי. שוין אין עלטער פון 10 יאָר האָט ער אָנגעשריבן אַ מיין קינדערישן לויב-געזאַנג צום פראַנצויזישן דיכטער-דראַ- מאַטורג קארנעי. אין עלטער פון 16 יאָר האָט ער אָנגעשריבן זיין ערשטע סאַטירישע דערציילונג. און דאָך באַשטייט זיין גאַנץ ליטעראַריש פאַרמעגן

— אויסער די פריע יוגנט-שאפונגען — בלויז פון דריי ראָמאַנען („מאַדאַם באָוואַרי“, „סאַלאַמבאָ“, „סענטימענטאַלע דערציונג“), עמלעכע דערציִי-לונגען, אַ קאָמעדיע („דער קאַנדידאַט“), אַ מין גרויסע פּאָעמע אין פּראָזע („דער נסיון פון הייליקן אַנטוואַן“) און אַ נישט פּאַרענדיקטער ראָמאַנען („בוואַר און פעקישע“), וואָס ער האָט געלאָזן אויף זיין שרייב-מיש, ביי וועלכן ער איז פּלוצלונג געשטאַרבן אין מאַי 1881. אויף אַ בוך האָט פּלאָאַ-בער געאַרבעט קאָנגע יאַרן, פּריער געפּאַרשט, שמוּדירט. (צו „בוואַר און פעקישע“ האָט ער איבערגעלייענט העכער פּופּצן הונדערט פּאַרשידענע ביכער), דערנאָך געשריבן און איבערגעמאַכט, געפּיילט און פּאַלירט ביי די פּאַרס איז געוואָרן פּערפּעקט...

ס'האָט אַמאָל ווער פּאַרגליכן פּלאָבערן ביי זיין שרייב-מיש צו אַ מענטש, וועלכער גראַבט אין דער טיף, אויפהייבנדיק שווערע שיכטן ערד, כדי זיך צו דערגרונטעווען צו די גויטיקע אוצרות. דוכט מיר, אַז דער פּאַר-גלייך איז צום פּאַסיקסטן צו זיין שרייבן „מאַדאַם באָוואַרי“. אין אַ בריוו צו זיינעם אַ פּריינד, האָט ער איינמאַל מיט אַנגסט צווייטן געגעבן, אַז נאָך פינף פּולע טעג אַרבעט, האָט ער אַנגעשריבן בלויז איין בלעטל...

ווען דער ראָמאַנען איז לסוף נאָך צוויי יאָר מראַכטענישן און 5 יאָר שרייבן פּאַרטיק געוואָרן, האָבן זיך פּאַר פּלאָבערן ערשט איצט אַנגעהויבן גייע געבורט-ווייען. קודם האָבן די רעדאַקטאָרן פון „רעווי דע פּאַרי“ גע-האַלטן, אַז מע דאַרף מאַכן קירצונגען און אַרויסגעריסן לעבעדיקע שטיקער. און אָט האָט מען באַלד נאָכן פּאַרעפּנטלעכן דאָס בוך דעם מחבר צוגעצויגן צו געריכטלעכער פּאַראַנטוואַרטלעכקייט אונטער דער באַשולדיקונג, אַז ער גרייפט אָן די מאַראַל, רייסט אַרונטער די עלעמענטאַרע נאָרמעס פון זינע-לעכקייט, אַז, אַז... מיט איין וואָרט, אַז „מאַדאַם באָוואַרי“ איז שעדלעך פּאַר דער געזעלשאַפט.

אויבנאויפיק איז, ווי באַקאַנט, דאָס בוך בלויז אַ לעבנס-געשיכטע פון אַ יונגער, שיינער, פּראָווינציאַלעלער פּרוי. עמאָ באָוואַרי, די העלדין פון בוך איז נישט קיין באַרימטקייט, זי האָט נישט געשריבן נישט קיין לידער און נישט פּאַרעפּנטלעכט קיין בריוו, נישט געפירט קיין סאַלאָן, ווי ס'איז געווען אין יענער צייט אין דער מאַדע. ביי 17 יאָר האָט זי געזען די וועלט בלויז דורכן פּענצטער פון איר פּאַטערס דאָרפיש הויז. איר בילדונג האָט זי באַקומען אין אַ קלויסטער-אַנשטאַלט פּאַר יונגע מיידלעך, פּאַר וועלכע שפּילן אויפן קלאַוויר איז געווען אַ טייל פון זייער גו. באַגריפן וועגן לעבן

הָאָט זי געשעפט פון סענטימענטאלע ראָמאַנען. און ווען שאַרל באַוואַרי,
אַ טאַלאַנטלעזער מעדיקער איז געקומען בעיזן איר האַנט, האָט עמאַ דער-
זען פאַר זיך אַ וועג צו אַ ברייטער וועלט; דאָס קליינשטעמלדיקע לעבן
אַבער, דער מאַן וועלכן זי האָט גישט געליבט, האָבן זי שנעל אַנטוישט.
און געטריבן פון אַן אינערלעכער פּאַסיע זיך אויסצולעבן, פאַראַט עמאַ
באַוואַרי איר באַשערטן, וועלכער פאַרגעמערט זי, הויבט אָן פירן אַ טאַפּלט
לעבן דאָ מיט איין געליבטן, דאָ מיט אַ צווייטן, געפינענדיק די ראַפּיגורסטע
לייגנס אָפּצונאַרן איר מאַן. לסוף אַ פאַרלאַזענע פון אירע געליבטע, אַ דער-
דריקטע פון חובות, באַגייט זי זעלבסטמאָרד. דוכט זיך, אַ טיפּישע טעמע
פאַר אַ פּראַנציוזישן סענטימענטאַלן, אָדער זימן-ראָמאַן.

האַט אָבער פּלאַבער אויף דער פּאַן פון עמאַ באַוואַריס לעבנס-גע-
שיכטע אַרויסגעבראַכט איר גאַנצע סביבה מיט איר אָפּשטויסנדיקן לעבנס-
שטייגער, מיט איר לינגערישער מאַראַל. ער האָט געווזן מיט דער
גאַנצער קראַפט די באַגרענעצטקייט, פּאַלשקייט, ציביות פונעם בירגער-
לעבן שיכט. אין דער גאַלערע טיפּאָזש, פאַרטרעטן טיילט זיך דאָ אויס
דער מיט מייסטערשאַפט אָנגעצייכנטער פאַרפרעט פון אָפּטייקער האַמען,
אַ קליינשטעמלדיקער פּילאָזאָף און דרייער, וועמען עס גיט זיך אַלץ איין
אין לעבן, אַפילו מלזכה-אַרדנס באַקומט ער, טראָץ אַלע זיינע אינטריגעס
און אומערלעכקייטן. שולדערנדיק האַמען, דריקט פּלאַבער אויס זיין
גאַנצע פאַראַכטונג צו יענעם קלאַס, אין וועלכן ער שטיקט זיך. און הגם
האַמע פאַרמאָגט אויך געוויסע פּאַזיטיווע שמריכן, ווערט ער אונדז אָפּ-
שטויסנדיק, אויף ער איז דעם מחבר אָפּשטויסנדיק, פונקט ווי ס'איז אים
אָפּשטויסנדיק דער גאַנצער שיכט, וועמענס אָפּאַרשייער ס'איז דער
קליינקעפּלדיקער פּילאָזאָף. און פּלאַבער שטייט אומברחמנותדיק דעם
דאָזיקן שיכט מיט זיין בייסיקער סאַטירע.

ס'איז זיכער, אַז גישט די בייסיקע סאַטירע קעגן דער בורזשאַזער
סביבה איז די אַקס פון בוד, נאָר עמאַ באַוואַרי גופא, וועלכע איז אָבער
אַן אָרגאַנישער טייל פון יענער סביבה, קעגן וועלכער זי האָט זיך דע-
וואַלטרט. עמאַ, ווי שוין געזאָגט, איז אַ פשוטע, יונגע פרוי, אָבער דורך
איר פּערזאָן האָט פּלאַבער מייסטערשאַפט געבראַכט צום אויסדרוק דעם
רעוואָלוציאָניסטישן פּראָמעסט פון יחיד, פונעם איינצעלנעם מענטש קעגן די
געזעלשאַפטלעכע איינשטעלונגען און פאַראַרטיילן, וואָס פענפן אים. אין
עמאַ זענען קאָנצענטרירט די פאַרלאַנגען און שפּרעכונגען פון מענטש, פון
מענטשלעכן אינדיוידואַם צו גליק, אין איר לעבט, ברויזט און זוכט

אין אויסגאנג די אינסטיגמיווע באדערפעניש פון מענטש צו זיין גליק-
לעו. עמא איז די טראגישע אָנמעכטיקייט פון מענטש לגבי די הערשנ-
דיקע געזעצן, וועלכע צערעמן אים. עמא איז נישט צוגעגרייט, כדי זי זאל
זיך קאָנען ווערן. איר דערציאונג האָט זי נישט צוגעגרייט זי זאל קאָנען
זיך קעגנשמעלן דעם האַרפן גורל, זי איז פאַסיוו, זי קומט אום. אין עמא
איז פּערזאָנליכער דער אייביקער, טראַגישער קאָנפּליקט צווישן מענטש-
לעבן אינדיווידואל מיטן הערשנדיקן אַרום. פּלאַנענדיג האָט זיך אפּשר נישט
פאַרגעשמעלט, און זיין העלדין וועט אויסוואַקסן צו אַ סימבאָל, ווייל ער
האַט זי מסתמא מאָדעלירט נישט נאָר אויפן סמך פון זיינע אייגענע אי-
בערלעבונגען, פון זיין אייגענער אינערלעכער צערויסקייט, וואָס מען
שפּרייכט אונטער, ציטיינדיק זיין באַקאַנטן אַרויסזאָגן: „מאדאם באַוואַ-
רי“ — דאָס בין איך“.

פּלאַנענדיג ריכטער און צענזאָרן, פונקט ווי די צענזאָרן אין אַלע
צייטן און ערטער, האָבן זיך ווייניק וואָס געקענט אויף ליטעראַטור. דעם
פאַרטיידיקערס אַרגומענטן וועגן דער אמתדיקייט אין „מאדאם באַוואַרי“
זענען זיי נישט געקראַכן אין קאָפּ. זייער אויפגאַבע איז געווען דעם אמת
וועגן לעבן צו דערשטיקן. און, און די קונסט האָט פונקט אַ פאַרקערטע
אויפגאַבע, איז עס זיי ווייניק אָנגעגאַנגען. דער פּראָקוראַר פינגער האָט
געהאַלטן, און נישט וועגן אַלעמען מאַך מען שרייבן. וואָלט אים פּלאַנענדיג
געהאַרט, וואָלט ער אים זיכער געגעבן אַ רעצעפט, אָדער אַ מאָדעל צו
שרייבן זיינע ראָמאַנען. „וואָלט כאַטש אין בוך געווען איין פּערזאָן, וואָס
זאל עמאָן געהעריק פאַראורטיילן פאַר איר אויפפירונג“ — האָט ער
פאַטעטיש אויסגעשריגן. דאָס האָט אָבער נישט געשמערט, און דאָס בוך
זאל זיין טיף הומאַניטאַריש, ס'זאל זיין אַ שעדעוור און ס'זאל האָבן אַן
אויסערסט פּאַזיטיווע אויסוואַקונג סיי אין דער ליטעראַטור, סיי אין
לעבן.

ס'איז אַ שאַד, וואָס די פאַרלעגער, וועלכע האָבן אין אַזוי פיל אויפ-
לאַגעס אַרויסגעגעבן „מאדאם באַוואַרי“ האָבן נישט איינגעשלאָסן אַלס
נאָכוואַרט דעם באַשולדיקונגס-אַקט קעגן איר. ס'איז אינטערעסאַנט און
באַלערנדיק אים צו ליינענען אויך היינט, נאָך 100 יאָר. פון דער קאַנ-
פּראָגראַפיק קומט גלייך דער אויספיר און געמלער, און אויב מע הויבט אָן
צו קוקן די קינסמלער אויף די פינגער, איז אַ סימן, און עפעס איז נישט
אין אַרדענונג, נישט אַזוי אין דער קונסט, ווי אין דער פּאַליטיק...

דער פאליטישער מעכאניזם פון פראנקרייך אין דער העלפט פון פארגאנגענעם יארהונדערט, האָט זיך אַלע מאָל מער פאַרפלאַנצערט. די פראנצויזישע בורזשואזיע האָט זיך שוין לאנג געהאַט אָפגעטרייסלט פון איר רעוואָלוציאָנערן פּעריאָד, זי האָט שוין געהאַט פאַרגעסן, אַז זי האָט אַמאָל געהאַט געקעמפט פאַר דער פרייהייט פון וואָרט קעגן די פּעאַדאַלט און קירכלעכע צענזאָרן. אין 1851 איז פאַרגעקומען דער באַנאַפאַרטישער פּומש. פאַר דער בורזשואזיע זענען דעמילט שעדלעך געוואָרן נישט בלויז וויקטאָר הוגאָ, נאָר אויך אַזעלכע שרייבער ווי גוסטאַוו פלאָבער און שאַרל באַדלער. די שענסמע בלומען פון באַדלערס, „בלומען פון ביוז“, וועלכע זענען אַרײַן אין אוצר פון דער וועלט־דיכטונג, זענען דעמילט פאַר־באַטן געוואָרן, און דער גרויסער דיכטער איז פּונקט ווי פלאָבער צוגע־צויגן געוואָרן צו געריכטלעכער פאַרגאַטטוואָרמלעכקייט.

* *
*

„מאדאם באַוואָרי“ האָט געמאַכט אַן איבערברוך אין פלאָבערס שאַפונג און געפירט דעם מחבר אין דער רײ פון די גרויסע פאַרשטייער פון קרימישן רעאַליזם. געוויסע פראנצויזישע ליטעראַטור־פאַרשער האָבן אָפט פלאָבערן געשמעלט צווישן הוגאָ און זאָלאַ — אַנב האָט פלאָבערן מיט זאָלאַ, פון וועלכן ער איז געווען מיט 20 יאָר עלטער, פאַרבונדן אַ טיפּע פריינדשאַפט. אַנדערע ווידער באַמראַכטן אים, ווי אַ דירעקטן נאָכפּאָלנער פון סטענדאַל און באַלזאַס. און נאָך אַנדערע — ווי צום בײַ־שפיל באַקולסקי — ווי אַ פאַרשטייער פון „דעקאַדענטישן קרימישן רעאַ־ליזם“. פאַרשידענע מיינונגען זענען אויך וועגן פלאָבערן אַרויסגעוואָגט געוואָרן אַלס מענטש. איינס איז זיכער, אַז פלאָבער איז זייער אַ קאַמפֿ־ליצירמע פּערזענלעכקייט סײַ אַלס שעפּער, סײַ אַלס מענטש, און רײ פאַר־שונגען, וועלכע ווערן נאָך געמאַכט איבער זיין שאַפונג, געהערן נישט צו די לײַכטסטע טעמעס.

זעלמן ווען איז אַ קינסטלער, איבערהויפט אַ שרייבער, ווי אַ סטאַ־טוע אויסגעגאַסן פון איין גוס. פלאָבער איז אָבער אויסער דער גאַנצער קאַמפֿליצירטקייט אַ מראַגישע, שעפּערישע פּערזענלעכקייט. זיין נאַנט־לעבן, וואָס אויבנאָיפיק האָט דאָס אויסגעזען אַזוי רואיק אין דער דאָר־פּיער אידיליע, איז געווען אויסגעפולט מיט ספּקות, אומעט און יאוש.

געוויינלעך האָט מען אים באַטראַכט ווי אַ נזיר, וועלכער האָט זיך פאַר-
מאַכט אין זיין מקום מקלט אין קרוואַסע און אָפּגעצוימט זיך פון דעם
גאַנצן אַרום. טראַכט מען זיך אָבער אַרײַן אין זיין ברויטער קאָרעספּאַנ-
דעניץ, קומט מען זיך צו צו זיין לעבן, קומט מען צו דער איבערצייגונג,
אַז אין דער אמתן איז ער גאָרנישט געווען אַזוי אָפּגענרעגעצט פון דער
וועלט. קודם האָט ער אָנגעהאַלטן באַציאונגען מיט די גרעסטע שרייבער
פון זיין צײַט. זיין פּריינדשאַפט מיט זאַלאַ, טורגעניעוו, וועלכער האָט
דעמלט געלעבט אין פּראַנקרייך, זשאַרוזש סאַנד, הונגאַ, מאַפּאַסאַן, סענ-
בעוו און אַנדערע האָט זיך געצויגן דורך זיין גאַנץ שעפּעריש לעבן. זיין
ברײַטע קאָרעספּאַנדענץ מיט פאַרשידענע פּריינד, זיינע באַגענוישישן מיט
זײ, באַווייזן, אַז ער האָט גאָרנישט אַזוי זיך אָפּגעצוימט פון דער וועלט
און זי איז אים ווײַט נישט גלייכנולטיק געווען.

און דאָך איז אַר געווען אַן איינזאַמער אין זיין טראַגישקײַט. שײ-
זיין שאַפונג איז געווען אַן אומאויפהערלעכער טראַגישער געראַנגל פון
זיין גרויסן, קאַפּריזונעם טאַלאַנט. ספּקות און אומזיכערקײַט האָבן שמעג-
דיק געפּרעסן זיין האַרץ. אין אַ ברויז צו לואיזע קאלע האָט פּלאַבער גע-
שריבן: „...אויב כּװער אַמאָל עפעס ארויסגעבן, וועט די זאַך זיין באַ-
וואַפנט מיט אַלעמען, וואָס איז נאָר נויטיק, איר וועל אָבער קײנמאָל
גישט האָבן קײן זיכערקײַט אין זיך גופא. מײן שאַפונגס-פּאַנאַזיע לעשט
זיך שױן אויס, (מײן פּאַסיע שטאַרבט אָפּ, מײנע זאַצן לאַנגווייליקן מיר
גופא און אויב איר האַלט אײן דאָס, וואָס כּװאַב אָנגעשריבן, איז דאָס
דערפאַר, ווײל כּװאַב ליב זיך אַרומצורײנגלען מיט אָנגעדענקונגען, פּונקט
אַזוי ווי איר פּאַרקויף נישט קײן אַלע בענדים, איר כאַפּ זיך אַרויף אויפן
בוידעם זײ אַנטיקן און טראַכט אַזוי אַרום וועגן די צײַטן, ווען זײ זענען
גײ געווען...“

דער ברויז איז געשריבן געווען אין 1846, אַלזאָ, ווען פּלאַבער איז
אַלט געווען 25 יאָר. זיין אומגלויבן אין זיך און זיין יאוש דערמאָנען
אַ שפעטערדיקע טראַגישע, שרייבערישע פּערזענלעכקײַט און געמלעך
פּראַנץ קאַפּאַ, וועלכער האָט פאַר זיין טויט באַשווירן אין אַ ברויז
זיין פּריינד צו פּאַרגיכטן אַלע זיינע שאַפונגען. דער מחבר פון „מאַראַם
באַוואַרי“ איז געווען צעקריגט און צעריסן מיט זיין אייגענער עקזיסטענץ
און מיט זיין אייגענער וועלט און גלייכצײטיק האָט ער געפּילט, ווי עס
ברויוז אין אים עקזיסטענץ און וועלטן גאַנצע. „איר קען נישט, אַזוי
ווי איר, דאָס געפיל פון אַן אויפשמינגדיק לעבן, די איבערראַשינג פון

א פרוש אויפגעבלימער עקזיסטענץ. — האָט ער געשריבן צו זשאָרוש טאַנד — "אַקעגן דוכט זיך מיר, אַז כ'האַב שטענדיק עקזיסטירט און, אַז כ'האַב זכרונות פון פרעה'ס צייטן נאָך! איך זע זיך גאַנץ גענוי אין פאַרשידענע געשיכטלעכע עפאָכעס ווי כ'האַב אויסגעפירט פאַרשידענע פּראָפעסיעס לויט דעם, ווי דער גורל האָט באַשטימט..." בלויז אין זיין אייגענער צייט האָט ער זיך נישט געזען, נישט געקאַנט זיך אַרײַנפאַסן אין איר. „א, גיגאַנטישער שאָטן פון דער בורושואַזיע פאַרדעקט די וועלט" — האָט ער געשריבן. און קעגן דעם דאָזיקן שאָטן איז ער גיווען אַגמעכטיק. טרעפלעך האָט אים זאָלע געהאַט כאַראַקטעריזירט: „פּלאַכער זײַל נישט שלום מאַכן מיט זײַן עפאָכע" — האָט ער געזאָגט, און נאָך זײַן טױט האָט ער וועגן אים געשריבן: „דאָס איז געווען אַ מענטש מיט אַ גוט האַרץ, מיט אַ קינדעריש, אומשולדיק און היים האַרץ, וואָס האָט בײַ יעדער קלענסטער אומאַנגענעמלעכקייט אויסגעבראַכן מיט אויפגע-בראַכטקייט... מיר האָבן אים אַלע געאַכטעט, ווי אַ פּאַמער".

צו דעם דאָרף מען צוגעבן זיין פּילאָזאָפּיש-אינטעלעקטואַליסטישע פאַרמאָזיע. פּלאַכער איז געווען אַן אָנהענגער פון ספּענסערן, וועלכער זאָט פאַרגעזעצט און ווייטער אַנטוויקלט די פּאַזיטיוויסטישע פּילאָזאָפּיע פון אויגוסט קאָמט פון דער ערשטער העלפט יאָר 19=1900 יאָרהונדערט. ער פּאַזיטיוויזם האָט נישט געלויבט אין דער מענטשלעכער דעיקענע-טעגיש-פעיקייט. ער האָט אָפּגעזאָגט דעם מענטשן די קאָמפּעגעני צו זאָגען דערגיין די אַלגעמיינע געזעצן, וואָס הערשן מיט דער וועלט און מיטן לעבן, צו קאָנען זיך דערגרונטעווען צו די סיבות פון דערשיינונגען. די ראָל פון דער וויסנשאַפט האָט ער רעדוצירט צו קלאַסיפּיצירן די פאַר-שונגען, צו באַשרייבערישקייט, נישט גלויבנדיק מע זאָל קאָנען מאַכן פאַראַלגעמיינערונגען. פּלאַכער, אין קעגנזאַץ צו פּיל שרייבער פון זיין צייט, וועלכע האָבן געלויבט, אַז די וויסנשאַפט עפנט נייע האַרזאָנטי פאַרן מענטש, און שאַפט אומאַבגריענעצטע מעגלעכקייטן, איז איר לויט זיין פּילאָזאָפּישער איינשמעלונג געווען פול מיט ספקות און פעסימיזם. איר וונדער זיך נישט אויף קיין מענטשן, וועלכע ווילן זיך אויפקלערן אַבן, וואָס מע קאָן נישט אויפקלערן, איר ווונדער זיך אָבער אויף די, וועל-כע גלויבן, אַז זיי האָבן געפונען אַן אויפקלערונג, אויף די, וועלכע האָבן נאָט (אָדער אַ נישט נאָט) אין זייער קעשענע. יעדער דאָגמאַטיזם פירט מיר אַרויס פון גלײַכגעוויכט. מיט איין וואָרט, סײַ דער מאַטעריאַליזם, סײַ דער ספּיריטואַליזם זעען מיר אויס צו זיין הוצפהדיקע פעסטימעלונג-

גען... — האָט ער געשריבן צו ראָזשע דע זשענעט. זיין סקעפטיציזם האָט אים אָבער נישט געשמערט פאַרויסצוזען צו וואָס פאַראַ צילן די הערשנדיקע קלאַסן ווילן אויסנוצן די דערגרייכונגען פון דער וויסנשאַפֿט מיט שרעק און פאַראַכטונג האָט ער געקומט אויף די קאַלטע געלערנטע און זייערע אפּוטרופּסים, וועלכע באַנוצן זיך מיט דער וויסנשאַפֿט אונטער צוריקן אָדער אומברענגען מענטשן. „וואָס פאַראַ אומגליק, וואָס פאַראַ געפאַלנקייט, וואָס פאַראַ דלות און העסלעכקייט! צי אין אַנבלייך פון דעם אַלעמען קאָן מען גלויבן אין פאַרשריט? און צו וואָס טויג אונדז די וויסנשאַפֿט, אויב די מאַסן געלערנטע גרייפן צו נידערטרעכטיקע מיטלען, וואָס וואָלטן געפאַסט פאַר די הונגען און נאָך ערגער, ווייל זיי גרייפן צו אַדי מיטלען סיסטעמאַטיש, קאַלט אויסגערעכנט און מען קאָן דאָס נישט מאַטיווירן נישט מיט קיין ליידיגשאַפֿט און נישט מיט קיין הונגער.“ — ליינען מיר אין אַ בריוו, וואָס פּלאָבער האָט געשריבן צו זשאָרוזש סאַנד נאָך דער פרייטיש-פּראַנצויזישער מלחמה.

אין ליכט פון דעם אויבנאויפיק אויסגערעכנט, דאַרף מען, דוכט מיר, באַטראַכטן דאָס וואַגיקע — אין איכות — ווערק פון גוסטאַוו פּלאָבער. זיכער זענען דאָס נאָר אייניקע שמריכן, ווייל כדי זיך צו דער גרונטעווען צו אַלע פאַקטאָרן, וואָס האָבן געווירקט אויף פּלאָבערס שאַפּונג, האָט מען אָנגעשריבן גאַנצע ביכער און מ'וועט נאָך פיל שרייבן און אַנטדעקן. אָבער פון די אייניקע קאַרגע שמריכן איז צו זען, אַז געווירקט אויף זיין שאַפּן האָבן נישט בלויז דער פּאָליטישער און סאָציאַלער קלימאַט און די פּערזענלעכע איבערלעבונגען, נאָר אויך אַ באַשטימטער פּסיכישער צושטאַנד און אַ לעבנס-קאַנצעפּציע. פּלאָבער האָט געהאַט אַן אייגענע פּילאָזאָפּיע וועגן מענטש און וועלט. און דאָס האָט זיך אויסגעווירקט אין יעדן פּעריאָד פון זיין שאַפּן, סיי ווען ער האָט זיך געוואָנדן צו דער פאַרגאַנגענהייט, סיי ווען ער האָט געשילדערט די קעגנוואַרטיקע רעאַליטעט. איבעריקנס זענען ביי אים ביידע נייגונגען אי געגאַנגען צוזאַמען, אי געאַמפּערט זיך. ווען פאַר זיין דמיון האָבן געשוועבט בילדער פון וויסע עקזאַמישע לענדער און אַלטע ציוויליזאַציעס, האָט ער גלייכצייטיק דורכן פּענצטער פון זיין דאַרפישן צימער כסדר אָבסערווירט די מענטשן, וועלכע האָבן געאַרבעט אויפן שכנותדיקן טייד, אָדער באַוועגט זיך אין יענעם אומקרייז. דער נישט דאָאיקער ראַמאַנטישער האָט שמענדיק געהאַט אַן אָנגעשפּיצט אויער און אַ שאַרף אויג פאַר אַלעמען, וואָס האָט אים מאַג-מעגלעך אַרומגערינגלט. זיין אויסערסט

אנטוויקלמע עמפינדלעכקייט איז גורם געווען, אז ער האָט אויפגענומען יעדן מענטשלעכן שמירד און יעדן שאָרד פון זיין אַרום, פון וועלכן ער האָט זיך טראַגיש אָפגעטיילט, ווייל ער האָט נישט געקאָנט אָנהאַלטן קיין לעבעדיקן קאָנטאַקט מיט אים. „איך פאַרברענג גאַנצע וואָכן נישט אויסמישנדיק קיין איין וואָרט מיט אַ מענטשלעך וועזן, אזוי, אז סוף וואָך קאָן איד זיך נישט דערמאָנען קיין איין טאָג און קיין איין געשעע־ניש... מיין איינציקע געזעלשאַפט באַשטייט פון אַ סטאַדע שמשורעם, וועלכע אָרדענען איין אויפן בוידעם איבער מיין קאָפּ אַ גיהנומדיקן נערויש און ווען דאָס וואַסער איז דער סעקוואַנע געוואַלדעוועט נישט און דער ווינט רייסט זיך נישט, הער איך נאָר זיי. די נעכט זענען שוואַרצע ווי פינגט און די שטילקייט, וואָס רינגלט מיר אַרום, דערמאָנט אין אַ מדבר. אין אַזעלכע מאָמענטן אַנטוויקלט זיך מיין עמפינדלעכקייט אויסער יעשוועדער מאַס. די קלענסטע סיבה רופט אַרויס ביי מיר האַרץ-קלאַפּעניש.“ (צו זשאָרוזש סאַנד).

נאָכדעם, ווי די אַרומיקע ווירקלעכקייט האָט אָפגעהאַלטן אין איב אַ נצחון, איז ווידער אויפגעשטיגן אין אים די ראָמאַנטישע בענקשאַפט צו דער פאַרגאַנגענהייט. נאָך „מאַדאַם באָוואַרי“ האָט זיך פּלאַכער אַי-בערגעטראָגן אין דער אַלטערטימלעכער קאַרטאַגענע, און אין שווערע ווייען איז געבוירן געוואָרן דאָס באַרימטע ווערק „סאַלאַמבאָ“, צוליב וועלכן דער מחבר האָט נישט נאָר באַזוכט די חורבות פון דער אַלטער קאַסטאַרגענע, נאָר אויך דורכגעשמוּדירט אָן אַ ישווער ביכער און דאָקאָ-מענטן. אָבער דאָס ווונדערבאַרסטע אין דעם דאָזיקן היסטאָרישן דאָמאַן זענען נישט אזוי די רעאַליעס, אַלע געשיכטלעך-וויסנשאַפטלעכע פרטים וואָן איינצלעהייטן, ווי די גרויסע קינסטלערישע עמפינדלעכקייט אָפצופילן און מאַכן דעם לייענער פילן די אַלטערטימלעכע וועלט, די כוחות, די ליידנשאַפטן, די סאַציאַלע און פּאָליטישע רייבונגען, וואָס האָבן אונטער-געראָבן די יסודות פון די דעמאָטיקע מענטשלעכע קאַלעקטיוון. „נישטאָ קיין מער קאָמפּליצירטע זאַך, ווי דאָס איז אַ באַרבאַר...“ — האָט ער אין זיין ענטפער צום באַרימטן פּראַנצויזישן קריטיקער סעאַבעוו געשריבן. אויפגעבנדיק די פון לאַנג שוין אָפגעשטאַרבענע וועלט, האָט פּלאַכער ווידער אַרויסגעוויזן זיין גרויסן געניע, זיין אויסערסט קינסטלערישע עמפינדלעכקייט.

אין אַן ענטפער אויף מענעם אַפרוף וועגן „מאַדאַם באָוואַרי“ האָט פּלאַכער זיך מודה געווען: „מייע אױסגעטראַכטע געשטאַלטן נעמען מיר

דורך, פארפאלגן מיר, אָדער גאָר איד בין אינגאנצן אין זיי. ווען כ'האָב געשריבן ווי אזוי עמא באַוואַרי האָט זיך פאַרסמט, האָב איך אזוי שטאַרק געפילט דעם טעם פון אַרסעניק אין מויל, איד בין אזוי ווייט אַליין געווען פאַרסמט, אז כ'האָב צוויי מאָל, איינס גאָכן אַנדערן באַקאָממען אַ מאַנגן-פאַרהיפּטונג און אויסגעבראַכן דעם גאַנצן מיטאַגן...“ מיט דער זעלבער עמפּינדלעכקייט און סוגעסטיווער קראַפט האָט ער אין „סאַלאַמבאָ“ באַהויבט און באַלעבט אויף זיין ראַמאַנטישן אופן אַ פון לאַנג פאַרגאַנגענע, אָפּגעווישמע וועלט.

דער ראַמאַנטיקער האָט לאַנג נישט אויסגעהאַלטן און ווידער זיך אומגעקערט צו דער האַרטער רעאַליטעט, צו דעם „שמוץ אין וועלכן מיר שטעקן“ ווי ער האָט געשריבן צו וויקטאָר הוגאָ. 7 יאָר נאָך „סאַלאַמבאָ באַ“ — אין 1869 — איז דערשינען זיין ראַמאַן „סענטיםענטאַלע דער-ציונג“, וואָס איז ווידער ווי אַ לעבנס-געשיכטע פון הייפּט-העלד. געוויסע קריטיקער האָבן דאָ געזען די טיילווייזע לעבנס-געשיכטע פון מחבר גופא. וועגן דאָזיקן ראַמאַן איז גאָר אַליץ נישט געזאָגט געוואָרן. לויט מיין באַ-שיידענער מיינונג שטייגט ער אין געוויסע פרטים אַריבער „מאַדאַם באַ-וואַרי“ הגם פלאַבער האָט זיך קודם דערוואָרבן רום אַלס מחבר פון „מאַדאַם באַוואַרי“. ס'איז דאָ נישט וויכטיק ווער ס'איז געווען דער פּראָ-טאַטיפּ פון פּרידעריק מאַראַט, פונקט ווי נישט דאָס וויכטיקסטע איז דער פאַקט, וואָס אַ געוויסע פּרוי פון אַ דאָקטער איז געווען דער פּראָטאַטיפּ פון עמא באַוואַרי. דאָס וויכטיקסטע איז וואָס עמא האָט פּערהאַנגעניצט. דער יונגער פּרידעריק מאַראַט איז אַ קינד פון זיין קלאַס און פון זיין עפאַכע און דאָך איז ער אַ פּרעמדער, אַ מין אויסגעוואַרצלטער. אמת, ער ווערט צעריבן און צעפּראַטן דורך די היפּאָקריטישע קאָנווענצן, דורך דער גידערטרעכטיקייט און פּפּשות, וואָס הערשן אַרום אים, אָבער אויסער דעם באַוועגט אַר זיך, ווי נישט אין קיין רעאַלער וועלט. קיין שום זאָך האָט ביי אים נישט קיין רעאַלן ווערט, אויסער זיינע געפילן צו מאַדאַם אַרנא, אין וועלכע, ער פּלאַנצט זיך אָן אַן אויסוועג. עמא איז פּאַסיוו, ווי ער, זי איז נישט פּעיק זיך אַנטקעגנצושמעלן איר סביבה, זי איז דורכשניטלעך, אָבער זי פאַרמאָגט דעם גלאַנץ פון ראַמאַנטישע טרויער, איבערלעבונגען. פּרידעריק איז פון דעם איד ווייט. אים גלייבט זיך אַליץ אַרויס פון די הענט, קיין שום זאָך גיט זיך אים נישט איין, אַפילו זיין גרויסע און שמענדיקע ליבע איז נישט מער ווי אַ מיראַזש. פּרידעריק מאַראַט פאַרקערפּערט די פאַרלורנקייט, די צענטומלטיקייט פון מענטש

אינעם רויש פון דער וועלט, די פארלויבנקייט פון דער מענטשלעכער פער-
זענלעכקייט אין די אבסורדן פון לעבן. היינט וואלמן מיר געזאגט, צו
ער איז באפארבט עקזיסטענציאליסטיש. מיר איז נישט באקאנט, צו
פלאַבער האָט געקענט די פילאָזאָפיע פון קערנענאר, דעם אורפאָטער פון
די עקזיסטענציאליסטן. יעדנפאלס זענען היינטיקע שרייבער מסתמא,
באווסמזיניק, צו אומבאווסמזיניק געוואָרן אינספירירט פון אים און
א סברה אָז נישט נאָר אין דעם פרט. מ'האָט נאָך, דוכט מיר, נישט אָפּ-
געשאַצט ווי געהעריק דעם איינפלוס פון פלאַבערן אויף היינטיקע
פראַנצויזישע שרייבער.

אין „סענטימענטאַלער דערציונג“ האָט פלאַבער געוווּן די גודלות
פון זיינע העלדן אויפן פאָן פון ברוינדיקע געשעענישן — אויפן פאָן
און טיילווייז אויפן מאַרגינעס פון דער רעוואָלוציע פון 1848, וואָס ער
שילדערט מיט פאַסיע. פלאַבער זעט די רעוואָלוציע בלויז אין אירע
גענאָטווע אַספעקטן, ער איז אַ קעגנער פון יעטוועדער געוואַלדטאָט, און
רעוואָלוציע איז פאַר אים קורס כל בלינדע געוואַלדטאָמקייט, רציהח.
דאָס קאָן אָבער נישט פאַרמינערן זיין געניאַלע פּעדער צו צייכענען רעאַ-
ליסטישע בילדער אין ליכט פון קריטיק, דאָס איז אויך קיין גרונט נישט
צו פאַרעכענען אים צום „דעקאָדענטישן קריטישן רעאַליזם“.

נאָכן דערשיינען פון „סענטימענטאַלער דערציונג“ האָט זשאַרזש
סאַנדר פאַלעמיזירנדיק אין אירע בריוו מיט פלאַבערן וועגן דער ראָל פון
דער קונסט, אים דערווייזן, אָז קעגן זיינע אייגענע אויסרעכענונגען איז
זיין ראָטאָן אַ קעמפּערישער, ווייל דעמאָסקירנדיק דאָס ביזן פון דער
געזעלשאַפט אין וועלכער פּרידעריק מאַראַ לעבט, ווייזט ער גלייכצייטיק,
אַז מע מוז זי ענדערן. דאָס זעלבע קאָן מען זאָגן וועגן „מאָדאַם באַ-
וואַרי“. ס'איז אַלזאָ געשען מיט פלאַבערן דאָס זעלבע, וואָס מיט באַלזאַקן,
הגם ער איז געווען אַזוי אַנדערשדיק, ווי דער מחבר פון דער „מענטש-
לעכער קאָמעדיע“.

פון די דריי גרויסע פאַרשטייער פון קריטישן רעאַליזם איז איינמאלעך
בלויז סענדראַל געווען אַן אַקטיווער דעמאָקראַט, „דער לעצטער יאַקאָב-
הינער“ ווי מ'האָט אים גערופן. באַלזאַק איז געווען אַ ראַיאַליסט, אַ פּרינץ-
ציפּיעלער אָנהענגער פון דער מאַנאַרכיע און אַ גלויביקער קאַמאַליק. און
דאָך האָט ער אין זיין גרויס ווערק מיט קראַפט אויפגעדעקט אַלע הולאָתן,
וואָס האָבן געפרעסן די פראַנצויזישע געזעלשאַפט, אַנאַליזירט ווי אַ גע-
ניטער סאָציאַלאָג אירע טרייב-כוחות, ווייזנדיק די הערשאַפט פון געלט

און דעמאסקירנדיק דורך זיין רייכער גאלעריע געשטאלטן דאָס צעפּוילטע
און העסלעכע. ווארשייגלעך איז דאָס גאַרנישט געווען זיין הויפט-ציל,
ער האָט דאָך גאָר אזוי נישט געהאַט און פאַרזאַמלט דעם קלאַס, אין
וועלכן ער האָט זיך זייער גוט אַרײַנגעפאַסט. דאָ האָט אָבער דעצידירט
זיין גרויסער געניע. די עכטע קונסט האָט איר אײַגענע, אינערלעכע
לאַגיק.

פּלאַכער דאַקענן האָט מיט זיין גאַנץ האַרץ, מיט זיין גאַנץ וועגן גע-
האַט און פאַרזאַמלט דעם זאַטן, טעמפּן ברוזשוי מיט אַלע זײַנע נײַגונג-
גען, ער האָט ממש פיזיש גישט פאַרטראַגן די אַטמאָספּער, דעם קלימאַט
פון דער בירגערלעכער סביבה, צו וועלכער ער האָט בשום אופן נישט
געוואָלט זיך צובײַגן און צופאַסן. און אמוואַרשייגלעכסטן באַשטייט אין
דעם, ווי שוין דערמאָנט, זיין פּערזענלעכע טראַגעדיע. ער האָט פונקט ווי
פרידעריק מאַראַך זיך פאַרלוירן אין יענער בירגערלעכער געזעלשאַפּט.
פרידעריק האָט געפרווט זיך אין עפעס אָנקלאַמערן, געפינען עפעס, וואָס
זאָל דעם לעבן געבן אַ זין. פּלאַכער האָט אַפילו נישט געפרווט זיך צו
פאַסן. די פאַרזאַמלונג צו זיין אַרומיקער וועלט האָט אים ווארשייגלעך
געטריבן זיך איבערצוטראַגן מיט זיין שעפּערישער פאַנטאַזיע אין עקזאַ-
זישע לענדער און צווישן אַלטע פעלקער. אָבער האָט שוין דער שרייבער
גובר געווען אין זיך דעם ראַמאַנטיקער, דעם פאַרקוקטן אין דער פאַרגאַנג-
גענהייט, האָט ער אײַנגעשפאַנט זיין טאַלאַנטפולע פּעדער, כדי אַרויס-
צוברענגען דאָס וואָס קומט פאַר אַרום אים, כדי אָפּצושפּיגלען די רעאַלי-
טעט און געמאַן האָט ער עס מיטן ציל צו דעמאָסטרירן, טאַדלען, אין
בעסטן פאַל — אויסצולאַכן.

פּלאַכערן האָט ממש ווי אַ געשפּענסט פאַרפּאַלט דאָס בײַז פונעם
לעבן. גידערטרעכטיקייט, זינלאַזיקייט, טפּשות האָבן אים ממש דער-
דריקט. אין פאַרלויה פון לאַנגע יאָרן האָט ער נאָכגעטראַכט וועגן דער
דראַמע פון מענטשלעכער טפּשות ביז ס'איז רײַף געוואָרן בײַ אים דער
געדאַנק אָנצושרײַבן דעם ראַמאַן „בוואַר און פעקישע“. דער דאָזיקער
ראַמאַן, איבער וועלכן ער האָט צומלענגסטן געאַרבעט און באַווײַז אָנצו-
שרײַבן בלויז דעם ערשטן טײל און דעם פּלאַן פון צווייטן, איז אײַנגעשלאַך
אַ פּילאָאָפּישער טראַקטאַט, אין וועלכן עס ווערן באַרירט אַלע געביטן
פון דער וויסנשאַפּט. דאָס איז אָבער קודם כל די דראַמע פון דער מענטש-
לעכער טפּשות. די ערלעכע, גוטמוטיקע און נאַאיווע צוויי פּריינד בוואַר
און פעקישע ווערן, טראַץ אַלע זײַערע גוטע כוונות און אָנשטרענגונגען,

צעריבן מחמו רער ענגהארציקייט, נייציקייט און דער עיקר טפשות פון זייערע אַרומיקע און צוליב זייער אייגענער נאַרישקייט. פאַראַן וועגן בוך פאַרשידענע השערות, ווייל דאָס עיקרדיקע האָט געדאַרפט קומען צום אויסדרוק אין צווייטן טייל. מעגלעך, אַז דער מחבר האָט אויך גע- וואָלט דורכפירן זיין פּילאָזאָפּישע קאַנצעפּציע וועגן די באַגרענעצטע מעגלעכקייטן פון דער מענטשלעכער דערקענטעניש-פעיקייט, וועגן די שמאָלע קאָמפּעטענצן פון דער וויסנשאַפט. זיכער איז אָבער, אַז פּלאַכער האָט אין זיין לעצטן ראָמאַן געוואָלט דיסקרעדיטירן די טעמפּקייט און קליינקעפּלדוקייט פון זיינע מיטבירנער, אויסלאַכן און אָפּשפּעמן פון מענטשלעכער לעכערלעכקייט און אומזיניקייט, וואָס האָבן געדריקט אויף אים פון אַלע זייטן. „די מענטשלעכע טפשות דריקט אויף מיר אַזוי שמאַרק, אַז איר פיל מיר, ווי אַ פליג, וואָס טראַגט אויף אירע פלייצעס די לאַסט פון די הימלאַרען — האָט ער געשריבן אין אַ בריוו בעת ער איז צוגעטראַטן צו „בוואַר און פעקישע“ — אין דעם בוך וועל איר זיך באַמיען אויסצושפּייען מײן גאַנצן גיפּט. שוין די האָפענונג ברענגט מיר אַ פאַרלייכטערונג.“

*

* * *

מיט רעכט האָט די ערנסטע קריטיק געהאַט פּלאַכערן פאַררעכנט צווישן די דריי גרויסע פאַרשטייער פון קריטישן רעאַליזם. מ'האַט גע- פרוּווט דערנאָך פאַרמיגערן זיין באַדייטונג, אָבער דווקא היינט דערשיינט ער פאַר אונדז אין זיין גרויסקייט. פּלאַכער האָט געזאָגט עפעס נייעס וועגן מענטש, ווי מיר האָבן דאָס געזען אין „מאַדאַם באַוואַרי“ און אין „מענטשימענטאַלע דערציוונג“. דעם וועג צו זיין גרויסקייט האָט אים אויסגעפלאַסערט זיין ערשמער רעאַליסטישער ראָמאַן, וואָס האָט אים געבראַכט אַזוי פיל צרות און דערנאָך אַזוי פיל רום. די צענוואָרן און ריכטער, וועלכע האָבן פּלאַכערן פאַרפאַלגט פאַר „מאַדאַם באַוואַרי“, האָט ווייניק וואָס אינגערעסירט דאָס, וואָס איז געווען דאָס וויכטיקסטע אין ראָמאַן. זיי האָבן געדאַרפט באַשולדיקן, האָבן זיי באַשולדיקט. און מיט זייער באַשולדיקונג אין זינטלאָזיקייט און פאַרנאַגראַפיע האָבן זיי צוגעטראַגן זייער היפּשן חלק צו דער שטיקנדיקער לעכערלעכקייט און טפשות, וואָס דער גרויסער שרייבער האָט דערנאָך אַזוי סאַרקאַסטיש אויסגעלאַכט.

פלאַבער האָט נאָך פיל האַרצקלעמענישן און קאָפּדרייענישן דעם
פּראָצעס געוונען. זיין טיכטיקער אַדוואָקאַט האָט די לעבערלעכע ריכטער
אָפּגעראַטעוועט פון פּולשטענדיקער לעבערלעכקייט. שפעטער, ווען ס'איז
דערשינען „סענטימענטאַלע דערציונג“, האָט די „גוט-דענקענדיקע“ פּרעסע
ווידער אָנגעהויבן אַ קאָמפּאַניע קעגן אים, פּאַרוואַרפנדיק אים אַלדאָס
בייז. דאָס געמשפּטע בוך „מאָדאָם באַוואַרי“ און דאָס פּאַרפּאָלגטע בוך
„סענטימענטאַלע דערציונג“ האָבן צוזאַמען מיט ענגלעכע פּראָפּאַגאַנדע
מייסטערוערק אַוועקגעשטעלט פּראַנקרייך אין אויבנאָן פון דער וועלט.
לימערצטור.

.1956

זשאָרוזש סאַנד אַזאָ ווי זי איז געווען

ס'איז זעלבן צו געפינען אַ שרייבער, אַרום וועלכן ס'זאָל זיך האָבן אַזוי פיל געטומלט, ווי אַרום זשאָרוזש סאַנד. וואָלט עס זיך געהאַנדלט בלויז אין קריטיק, וואָלט עס די גרויסע פראַנצויזישע שרייבערין ערלעך פאַרדינט. איר בריוויקער מאַלאַנג, די פילצאָליקע ביסער, איר אַלזוי־טיקע אַקמיוויטעט און האָס אָרט, וואָס זי פאַרנעמט אין דער פראַנצויזישער ליטעראַטור, זענען ביז היינט צו טאָג אינטערעסאַנטע געביטן פאַר קריטיקער, פאַר ליטעראַטור־פאַרשער. די קריטיק האָט איר מאַקע גישט געקאָרט קיין אויפמערקזאַמקייט. מ'האַט אָבער אויך גישט געקאָרט קיין אויפמערקזאַמקייט איר פרויזאַט, שמורמיש לעבן. וויפיל האָט מען זיך עס פאַרגומען מיט איר עלסטראַוואַנטישקייט, מיט אירע ליבע־אוואַנטורעס! פאַר איר לעבן — און אויך נאָכן טויט — איז זי געווען אונטער אַ שטאַרקן האַגל פון אַנגריפן, פון זלוולים מצד פרומע צבווקעס פון אלע מינים. אין דער הקדמה צום „רייזנדן געזעלן איבער פראַנקרייך“ שרייבט סאַנד, אַז דריי קאַסטעס — דער אַדעל, דאָס בירגערטום און דער קלער — האָבן זי מיט קללית אין חרם געלייגט און „די ליבעראַלע פרעסע באַשילד קט מיר, אַז איר שמודיר דאָס לעבן פון די בעל־מלאכות אויף די ראַגן פון די גאַסן, פון וואַנען פיער לערו פירט מיר אָפּ אַ שיכורע אַהיים.“ קיין ווונדער גישט. זי האָט מאַפּלט געזינדיקט: סיי ווי אַ שרייבער, סיי ווי אַ רעוואַלטירמע פרוי. דער גרויסער שרייבערין האָבן זיי גישט געקאַנט מוחל זיין, וואָס זי האָט אין אירע ביכער אַזוי דעהויבן דאָס פראַקטישע פּאָלק, אַנגענומען זיך פאַרן געקרויזדעטן מענטש, און דער מערק־ווירדיקער פרוי האָבן זיי גישט געקאַנט מוחל זיין איר פרוי און שמור־מיש לעבן. איין קלייניקייט, א פרוי, וועלכע האָט זיך געגעבן א פסעוודאָ־גיס פון אַ מאַן, אַרויפגעצויגן אָפּפּ אויף זיך מענערישע קליידער, גערימן אויף אַ פערד, גערויכערט אין יענע צייטן פאַפיראַסן, צעשיידט זיך מיטן מאַן און גישט אויסבאַהאַלטן זיך מיט אירע געליבטע, אַנגעהאַלטן באַ־

ציונגען מיט אלע רעוואָלוציאָנערן און, דער עיקר זיך אויסגעלאָבט פון אלע נוסע און פרומע עצות און פון דער גאנצער בורזשואזער מאָראַל. זי האָט זיך, אַלאָס, ערלעד פאַרדינט ביי זיי אויף די זלולים און נישטאָ וואָס זיך צו ווונדערן. געשען איז אָבער אזוי, אַז אָפּטמאָל האָבן אויך ערנסטע קריטיקער געווידמעט מער אויפּמערקזאם דער שרייַ בעדינס פרוּוואַנט לעבן, ווי איר מאַלאַנט, אירע גרויסע אויפּטוען. מ'האָט גענישטערט און באַמיט זיך אויפּצודעקן אלע ווינקעלעך פון איר אינמיטן לעבן, גענוי געצייגלט אירע געליבטע, געפאַרשט איר באַציונג צו יעטוערן פון זיי, געזוכט און גענישטערט אין אירע ליבעס-בריוו. מ'האָט זיך באַמיט צו באַשרייַבן מיט אלע אוינצלאַהייטן אירע ליבע-אָוואַנטורעס מיט אַלפרעד דע מוסע, מיט שאַפענען און אנדערע געליבטע, פון וועלכע מ'האָט געמאַכט מאַטריער, אַדער קרבנות אירע.

צי דאַרף דאָס אינטימע לעבן פון שרױבער, פון קינשמלער נישט זיין קיין געביט פון פאַרשוונג אַדער אינערעסאנטער מאַטעריאַל פאַרן לייענער? פאַרקערט, מיר ווױסן דאָך, אַז דאָס לעבן פון שעפער העלפט צו פאַרשטיין זיין ווערק. דאָס איז אָבער געוואָנט, ווען דאָס גריבלען זיך אין די פערזענלעכע ענינים, ווען דאָס אינטימע לעבן פון מענטש פאַרנעפלט נישט און פאַרשטעלט נישט די געשמאַלט פון שעפער און זיין שאַפונג. אין דאָס דאַרף גילטיק זיין נישט נאָר פאַרן קריטיקער, נאָר אויך פאַרן שרױבער, וועלכער ווױלט אויס אַ קינשמלער, אַ שעפער פאַר זיינעם אַ העלד.

מ'זאָגט אַפּישע דאָמאָנען זעטן בדרך כלל אַ פאַסיגאָנרדיקע לעקטור — אין קאָן אויך זיין אַן אינערעסאנטע און באַלערנדיקע לעקטור. דאָס זעלבע קאָן מען אויך זאָגן וועגן פילמען און טעאַטער-פיעסן, געבויעט אויפן סמך פונעם לעבן פון אַ שעפּערישער פּערזענלעכקייט. עס געשעט אָבער זייער אָפּט, אַז אַזאַ דאָמאָן, אַ פילם, אַ פיעסע ברענגט אַרויס אלע פאַרבאָרגענע ווינקעלעך פון שעפּערס אינטיים לעבן, אַדער נאָך אלע זיינע מענטשלעכע שוואַכקייטן, אין וועלכע דער שעפּער גופא ווערט דערמאָנט קען. ס'קאָן ברעפּען, אַז אין טאָג טעגלעכן לעבן זאָל אַ גרויסער קינשמלער זיין אַ קליין מענטשעלע. אָבער אפילו דעמאלט וואָלטן מיר אים געוואָלט זען נישט נאָר ווי אַ קליין מענטשעלע, נאָר אויך ווי אַ גרויסן שעפּער. צו-שפיצן צוליב עפעקט זיינע מענטשלעכע שוואַכקייטן און קליינלעכקייטן און דערמיט פאַרנעפּלען די קינשמאַלערישע פּערזענלעכקייט, איז פּשוט נישט ריכטיק.

אזוי איז געשען; דוכט מיר, איז דער מעאטער=פיעמע „א זומער
 איז געהאן“ פון יארשטאלטן איוואשקעוויטש. איוואשקעוויטש געהערט צו
 די אָנגעזענסטע פּוילישע שרייבער פון עלטערן דור. ער איז אויך אַ פּויליש-
 פּילנער ליטעראַטור= און מוזיק=קריטיקער. ער האָט געווידמעט שפּאַניען,
 גאַנץ גאַנצע ביכער און אפשר צוליב די זעלבע סיבות זענען באַלאַטאָ,
 זשאָרוש סאַנד געוואָרן די העלדן פון צוויי פון זיינע דראַמעס.

ווי אזוי ווײַזט אונדז דער קריטיקער=דראַמאַטורג זשאָרוש סאַנד?

מיר האָבן פאַר זיך אויף דער כּצענע — אויך אין בוך — אַן עקזאַלפּ=
 טירמע פרוי און גלייכצייטיק אַ בירגערלעך=פּראַקטישע, אַן אויסגערעכנטע
 ביז קליינלעכקייט, אַ האַרצלעזע, וועלכע לאַכט זיך אויס פון יענעם
 איידלסמע געפילן און אויך פון אירע אייגענע אָנשווינגען, וועלכע זי פּרע-
 דיקט אין אירע ביכער. „ראַטאַנטיס איז גוט פאַר ביכער, צייטנווייז נאָר
 אין לעבן, אָבער קיינמאַל נישט ווי אַ פּרוּנציפּ“ — זאָגט זי צו דער יונג-
 גער, פּאַרליכטער אין איר זון אויגוסטע. זי פּאַרבראַהאַלט אפילו נישט
 אויס, אַז זי שמרעכט איר זון נאָך התנה האָבן רייד און דערנאָרמ, אַז
 דער מיטלמעסיקער, יוגער מאַרין זאָל מאַכן אַ גרויסע פּאַליטישע קאַר-
 יערע. אמת, מיר דערווייזן זיך אויך פון דער העלדיקן, אַז זי אַרבעט פיל
 איבער אַ בוך, אַז זי האָט דערגרייכט דום און האָט אַ סך פּאַרדער, אָבער
 דער עיקר אַ סך געליבמע. יאַפּען דערשיינט אין איר הויז, ווי אַן אמתער
 מאַרטינער, זי דערגרייכט אים, פון זיין מוזיק האַלט זי נישט און פאַר-
 מראַגט זי נישט. אין שפּאַן דרייען זיך נאָך אַרום אַנדערע אירע פאַר-
 ערער, צווייטן זיי דער קינסטלער רוסאַ, וועלכן דער זון האָט אויסגע-
 פּאַטישט, פון וואָס זי איז שפּילערדיק צופרידן, האָט זי זוכט עס צו פאַר-
 נישטן. די מאַנצע שטוב=ביכס איז פול מיט אינטראַגעס, אויפּרענגענען,
 קליינלעכע השבנות.

ווי שטימט האָס אַלץ מיט דער סתּהרן פון „אנדראַנאַ“ און „נאַ-
 לענסטע“? ווי פאַרן זיך די קליינבירגערלעכע און שפּאַלחאַרציקע עצות
 פאַר יונגע מענטשן מיט דער פּלאַטיקער קעמפּערין פאַר פרויען=רעכט,
 מיט דער פרויסער, מעשעצטער דורך די גרעכע גייסטער פון יענער צייט
 פּערזענלעכקייט? ווי פאַרן זיך אירע געדאַנקען און מואונגען דאָ מיט
 אירע ווערטער, „די דערגרייכטע מענטשהייט איז אין מיר און צוזאַ-
 מען מיט מיר דערגרייכט. מיר מאַרן נישט דערשייטן און נישט באַמיען
 זיך אַרויסצורייסן פון זיך דעם פּראַטעסט, וואָס איז איינע פון די אַמ-

מיינסמן ליידנשאפטלעכע פארמען פון אויסדרוקן איהרזעך ליבשאפט צו די דערהיידערוקמע?

און דאָס אלץ פאַלש, צי די העלדין אויף דער בינע איז פאַלש פאַר געשמעלט? מ'קאָן מיר ענטפערן: אַ קינסטלער, ווי יעדער מענטש קאָן זיין פול מיט ווידערשפּרוכן. אָדער: די קונסט און דאָס לעבן... און אזוי קאָן מען שפּיגען און שפּיגען. נעמען מיר אָן. צי וואָס אָבער אין די ווי דערשפּרוכן פאַרווישן די גרויסע פּערווענלעכקייט?

מיט עטלעכע יאָר צוריק האָט מען אין דער לימערטרוישער וועלט גע' שיערש דעם 150 יעריקן געבוירן-טאָג פון דער באַרימטער שרייבערין און אויסעטום איז דאָס אָפּגעמערקט געוואָרן ווי אַ גרויסע דאַטע און דער- מאַנג זענען געוואָרן די גרויסע פאַרדינסטן אירע פאַר דער לימערטרוישער, פאַר דער אַנטוויקלונג פון פּראָגרעסיוון געדאַנק, פאַר דער אַנטוויקלונג פון פּראָגרעס כּלל. די מערקווירדיקע פּערווענלעכקייט איז ביי דער גע' לעגנהייט געווען געוואָרן אין איר גאַנצן, פּילפאַרביקן גלאַנץ. און ס'איז נישט געווען איבערגעטריבן, ווייל זשאַרזש סאַנד איז געווען אַ זעלמן רייכע און פאַסצינירנדיקע פּערווענלעכקייט און נאָך היינט איז איר שטאַנדפּונקט וועגן ראָל פון שרייבער אַ טעמע פאַר דיסקוסיע.

* * *

זשאַרזש סאַנד איז אין איר צייט געווען אַ פאַנגען-טרגערין פון אַ גי' עס אויסדרוק און דער לימערטרוישער. איר זענען אויך גאַנעט געווען אַלע אַנדערע צווייגן פון דער קונסט, ווי מוזיק, מאָלעריי און דער עיקר די פאַלקס-קונסט, דער פאַלקלאָר, וואָס זי ברענגט מיט אזוי פיל ליבשאפט אַרױס אין אירע ביכער. זי האָט זיך אפילו אַ געוויסע צייט אָפּגעגעבן מיט נאַטור-וויסנשאַפטלעכער פאַרשונג, אָבסערווירנדיק און קלאַסיפּיצירנ' דיק פאַרשידענע פלאַנצן און מינעראַלן פון איר דאַרפישער נעגנז. אַ סכּרה, אַז נישט נאָר זשאַרזש סאַנד די פרוי, נאָר אויך זשאַרזש סאַנד די גרויסע קינסטלערין, מיט אירע אַלזייטיקע פאַראַינמערעסירונגען האָט צוגעצויגן אזוי פיל קינסטלער. זי האָט פאַקע באַווירקט אַ סך קינסטלער, מוזיקער שרייבער. זי איז געווען געבונדן מיט די גרעסטע גייסטער פון איר צייט. ס'איז באַקאַנט די לאַנגיאַריקע קאַרעספּאָנדענץ צווישן איר און פּלאַטבערן, פאַר וועלכן יעדעס וואָרט אירס האָט געהאַט אַ גרויסע וואַג. וויקטאָר הונג

הָאָם גַּעֲשִׂיבֵן, אָז „...זשׂאַרזש סאַנד איז און וועט פאַרבלײַבן דער רום פֿון אונדזער לאַנד“. די גרויסע רוסישע שרייבער טורגעניעוו (וועלכער איז מיט איר פערזענלעך געווען באַפֿרינדעט), דאַסמאַיעווסקי, גיעקראַ-סאַוו, משעחנישעווסקי, גאַרקי האָבן געשריבן וועגן איר מיט באַזײַמע-רוגנ. בעלינסקי האָט זי גערופן „די זשאַן ד'אַרק פֿון אונדזער צײַט“.

זשׂאַרזש סאַנד איז אַ גאַנצע עפֿאַכע. ווען אָראָר דיפֿען — זשׂאַרזש סאַנד איז געבוירן געוואָרן (דעם 1טן יולי 1804) איז דער 19טער יאָר-הונדערט אַלט געווען כלוין 4 יאָר. זי האָט באַווײַן מיטצומאַכן דעם גאַנצן ישׂורעם און דראַנג פֿון יענעם ברוינדיקן יאָרהונדערט און ס'איז זי שווער אָפּצוטיילן פֿון איר ישׂורמישער צײַט. אין פֿראַנקרייך איז דאָס געווען דער סאַמע רעוואָלוציאָנערער יאָרהונדערט, כּעת וועלכן ס'זענען אַנטשטאַ-נען די פֿאַרשידענע סאַציאַליסטישע ריכטונגען און ס'זענען פֿאַרגעקומען עטלעכע רעזולוציעס. איר ראָל איז די דעמאָלדיקע געשעענישן קאָן מען פֿאַרגלייבן אין אַ געוויסער מאָס מיט וויקטאָר הוגאָס ראָל. זי האָט גע-ברויט מיט וויסאַליטעט און אַקטיוויטעט. זי איז געווען געבוירן מיט פֿאַרשידענע רעוואָלוציאָנערע פירער, ווי לואי בלאַז, פיער לערו, מיין באַווסטן פֿראַגרעסיוון גלח = בונטאַר לאַמענע און מיט די אזוי גערואַ-פענע סאַציאַליסטיש-אומאַפֿיסטישע ריכטונגען. זי האָט מיטגעאַרבעט אי פֿיל זייערע צײַטונגען, אַליין געגרינדעט אַ צײַטונג, געשריבן אַרטיקלען, רעדאַגירט, גענומען שטעלונג צו אַלע פֿראַבלעמען פֿון יענער צײַט.

אין איר צײַט איז זשׂאַרזש סאַנד געווען מסתמא אַ פֿרוי, אַן אוניקום סיי לויט איר וויסאַליטעט, גײַסטיקער און מאָראַלישער שטאַנדהאַטטיקייט, סיי לויט איר אַלזײַטיקער, שעפֿערישער מעטיקייט. צו 17 יאָר, נאָכדעם ווי זי האָט צוויי יאָר פֿאַרבראַכט אין מאַנאַסטיר פֿאַר יוגע מיידלעך, האָבן זי די עלטערן התונה געמאַכט פֿאַר אַ טעמפֿן און פֿיל עלטערן פֿאַר איר באַראָן. נאָך 8 יאָר ערשט האָט זי איר אײַנגעגעבן צו פֿאַרלאָזן איר אויפגעצווונגענעם מאַן און איז אַנמלאַפֿן קיין פֿאַרזי, וווּ זי האָט אָנגע-הויבן שרייבן. זינט דעמלט איז זי כּמשך פֿון איבער 40 יאָר געווען ווי אַ ישׂורמישער, באַרניקער שפּראַם.

זשׂאַרזש סאַנד איז געבוירן און האָט פֿאַרבראַכט דעם גרעסטן טײַל פֿון איר לעבן אויפֿן דאָרף, אין איר רעזידענץ אין נאָהאַן. זי האָט די פּשוטע דאָרפֿ-מענטשן ליב געהאַט ווי זי האָט ליב געהאַט די נאָמור. אין די עלטערע יאָרן האָט מען זי אין יענער געגנט גערופן „די גוטע

דאָמט פון גאָהאַן. זי האָט אין דאָרפס-לעבן אַנטרעקט אַ סך רייזן, דיכ=טונג, מוזיק און האָט דאָס אַלין מיט אַ סך האַרץ געשילדערט אין אירע ביכער. פונקט ווי זי האָט אַ צייט לאַנג זיך פאַרנומען מיט שטודירן פּלאַנצן און מינעראַלן, אַזוי האָט זי זיך אויך פאַרנומען מיטן דאָרפישן פאָלקלאָר, ווי זי וואָלט געוואָלט דערגיין אַלע סודות פון דער נאַטור און אירע אייגנזיגער. אין איר ליבע צו דער קונסט פון פאָלק האָט זי אַליין צוגעניגטעשטעלט אַ רעגיסטער פון די קונסט-אוצרות פון די פראַנצויזישע פראַנצויזן. אטא, האָט זי אויך אַליין געמאַלן און איבערגעלאָזט פיל קונסט-בילדער. זי האָט זיך אויך אַקטיוו אינטערעסירט מיט מעאַטער און אַליין זיך פאַרנומען מיט אַ מאַריאָנעטן-מעאַטער. דאָס אַלין האָט איר נישט געשטערט צו שרייבן יעדן טאָג 20 זייטן. זי האָט געשריבן ראָמאַנען — סאָציאַלע, געשיכטלעכע, אידילישע דאָרפס-ראָמאַנען, שטייגער-ראָמאַנען — נען — מעאַטער-פיעסן, אַרטיקלען אויף פאַרשידענע טעמעס, מעמואַרן. זי האָט געלאָזן אַ גאָר רייכע און אינטערעסאַנטע קאָרעספאָנדענץ — און אויב כּוּאַב קיין טעות נישט, איז נאָך איר גאַנצע קאָרעספאָנדענץ נישט פאַרעפנטלעכט.

וואָס איז דער הויפט-שטיק פון סאַנדס ווערס?

דאָס איז דער טיפער הומאַניטאַריזם, דער דראַנג פון מענטש צו פרייהייט און גליק. ווי אַ רויטער פאָדעם ציט זיך דורך דורך אַלע אירע ביכער דער דראַנג צו יושר און סאָציאַלן פראַגראַם, און אומעטום פילע זיך די הייסע ליבע פון מהבר צום פאָלק, צום פשוטן מענטש און דער עיקר צום באַעוואַלן, דער פראַטעסט קעגן סאָציאַלער אומגערעכטיקייט, פאַראַכטונג צו יעטועדער אונטערדריקונג.

זשאַרזש סאַנד האָט איר שרייבערישע קאַריערע אָנגעהויבן מיט די אַזוי גערופענע „פעמיניסטישע“ ראָמאַנען. זי איז געקומען אין דער לי-טעראַטור ווי אַ קעמפער פאַר פרויען-רעכט, זי האָט געבראַכט דעם מעכ-טיקן פראַטעסט קעגן דער רעכטלאָזיקייט פון דער פרוי אין דער משפּחה, אין פאַמיליען-לעבן. איר ערשטער ראָמאַן „אינדיאַנאַ“, וואָס איז דערשי-נען אין 1832 יאָר, ברענגט אַרויס מיט דער גאַנצער קראַפט די צביעות, די מאַטעריעלע אינטערעסן, די פאַלשקייט, אויף וועלכע ס'זענען באַזירט די בייגעלעכע פאַמיליע און די פענמעס, וואָס זיי לייגן ארויף אויף דער פרוי. הגם דאָס פראַבלעם האָט שוין געהאַט באַזירט אין אירע ראָ-מאַנען די פראַנצויזישע שרייבערין דע סאַטעל איז דאָך „אינדיאַנאַ“ געווען אַ טרומיטיש-אַל צום קאַמף פאַר די ציווילע רעכט פון דער פרוי,

פאר איר רעכט צו באשטימען אליין וועגן איר גורל. דער סיטואציע פון דער פרוי אין משפחה-לעבן ווידמעט זי אויך אירע ביכער, „וואלענמינע“, „לעליא“ און אין דער פיעסע, „קלאדי“ שמעלט זי אויפן מאָג-אָרדענונג די פראגע פון דער פארלאָזטער מוטער-מיידל — אנה האָט זי צוליב דער האָזיקער פיעסע גישט ווייניק געהאַט צו טאָן מיט דער צענזור. אין פיל אַנדערע ווערק און אין פאַרלויף פון איר גאַנץ לעבן האָט זי זיך מערערע מאל אומגעקערט צו דער לאַגע פון דער פרוי, וואָס זי האָט באַטראַכט פאַר אַ טייל פון דער עלגעמיינער סאָציאלער אומגערעכטיקייט.

דער צווייטער מאָטאָר פון איר שאַפן דאָס זענען געווען די נוים, די עוולות לגבי העם פאָלק, וואָס לאָזט זי גישט רוען, „ווען האָט פאָלק אין הונגעריק, מאָ זאָלן אונדז די שיינע גייסער דערלויבן צו טראַכטן קודם ווען ברויט פאַר אים און דערנאָך ערשט וועגן אויפשטעלן פאַר אים מעמפלע“. אין 1840, מיטן דערשיינען פון איר באַרימטן דאָמאָן „דער רייזדער געזעלן איבער פראַנקרייך“, הויבט זי אָן אַ סעריע סאָ-ציאלע דאָמאָנען, אין וועלכע אירע פאָלקס-העלדן טראַגן אין זיך די האָ-פענונג פון דער צוקונפט. אַרום „רייזדן געזעלן איבער פראַנקרייך“, אין וועלכן סאַגד האָט צווישן אַנדערן געמאָלן אַ פילפאַרביק בילד פון די באַ-רימטע פראַנצויזישע צעכן-פאַרבאַנדן, איז צו יענער צייט אַנטשטאַנען אַ סך פומל און אויך אַ פאָלעמיק צווישן שרייבער, צו וועלכער מיר וועלן זיך נאָך אומקערן.

די דריטע ריכטונג אין איר שאַפונג דאָס זענען אירע דאָרפס-ראַמאַ-נען, ווי „דער זומפ פון טייוול“, „די קליינע פאדעט“, „פראַנסואַ שאַמפי“ און ענלעכע, אין וועלכע עס האַרמאָניזירן אַזוי די שיינקייט פון דער נאַ-טור מיט דער נשמה-זויבערקייט און גוטסקייט פון פשוטן פויער. אין דעם פשוטן דאָרפס-מענש, אין דער פויערישער מיידל, אין דעם פאַריותומטן קינד, אין דעם תמימותדיקן לאַנדס-אַרבעטער, אַנטדעקט זי אָן אַ שיעור גוטסקייט, אָפּפערווייליקייט און לעבנס-חכמה. זשאַרזש סאַנד איז אויך געווען אַן ערשטקלאַסיקער שטייגער-שרייבער. מיט מיינסערשאַפט מאַלט זי אין אירע דאָמאָנען די זימן, מנהגים, דעם לעבנס-שטייגער פון דער פראַנצויזישער פראָווינץ. פאַראן אין די אַלע דאָמאָנען אַ סך פילאָזאָפישע געדאַנקען, סאָציאליסטישע אַנשווינגען אָבער אומעמוס אין דאָס באַפאַרעכט אידיאָליש, באַהויבט מיטן אַמעס פון אַ הייס האַרץ.

זשאַרזש סאַנד האָט דערציילט, אַז זי האָט געהאַט געדאַמטן באַלאַזקן זיין „מענטשלעכע קאָמעדיע“ אַנצורופן „מענטשלעכע טראַגעדיע“ אָדער

„מענטשלעכע דראמע“. דערויף האָט איר באַלזאָק געענטפערט, אַז זי וואָלט בעסער אירע ביכער געדאַרפט אַ גאַמען געבן, „מענטשלעכע עפּאָפּייע“. אַז צו אַמביציעזער טיטול — האָט זי צוריקגעענטפערט. — כ'וואָלט אָבער געוואָלט שאַפּן אַ מענטשלעכע אידיליע, אַ פּאָעמע, אַ מענטשלעכן ראָמאַן. מיט איין וואָרט, איר ווילט און קאַנט שילדערן דעם מענטש אַזוי ווי ער איז, אַזוי ווי איר זעט אים. ס'איז איער רעכט. איך אָבער וויל אים ליבערשט שילדערן אַזוי, ווי איך וואָלט געוואָלט ער זאָל זיין, ווי ער וואָלט, לויט מיין מיינונג, באַדאַרפט צו זיין...“

וּנען פּאָקע צום גרעסטן טייל סאַגדס ראָמאַנען מענטשלעכע אידע־ליעס. ווי דאָס זאָל נישט אויסזען קעגנזעצליך, זענען דאָס אידיליעס אין דראַמעס. אַזוי ווי אַ וואַרעמע, פּויגלשע געסט אין אַ שמורעם, אַזוי אין דאָס אידילישע לעבן פון די פּאָלקס-מענטשן אַרומגערינגלט מיט זאָרגן און ליידן אויסגעשטעלט אויף גויט און פּיין. און ווען דער שמורעם צעשמערט די געסט, הערט דען אויף דאָס פּויגעלע צו זינגען? סאַגדס פּאָלקס-העלדן זענען אין אַלע סיטואַציעס טיף מענטשלעך, פול מיט גאַבלקייט און דערהויבנקייט.

דער אופן פון שילדערן דעם מענטש, ווי אויך דער מאָראַלישער פּאָ-מאָס און דאָס שמענדיק הייסע האַרץ פאַרהייניקט זשאַרזש סאַגד מיט די ראָמאַנטיקער פון וויקטאָר הוגאָס שניט. זי האָט אָבער קיין שום ליבע־ראַרשע ריכטונג, קיין שום שול נישט אָבערקענט, הגם מ'האָט שמענדיק זי ערגעץ קלאַסיפּיצירט. דער פּראַנצויזישער ליטעראַטור-היסטאָריקער פּע־ליסיע פאַררעכנט זי גאָר צו דער אידעאַליסטישער שול. אפשר אין דאָס אויף אַזוי פיל באַרעכטיקט, אויף וויפּל איר ווערק טראַגט אין זיך אַ גרויסן מענטשלעכן אידעאַל. זשאַרזש סאַגד גופא האָט זיך צו קיין שום שימה נישט פאַררעכנט, געגאַנגען מיט אַן אייגענעם וועג, הגם זי איז געווען אונטער אַ שמענדיקן איינפלוס פון זשאַן זשאַק רוסאָ.

ווען כ'איז דערשינען איר ערשמער ראָמאַן, זענען אין דער פּראַנ-צויזישער ליטעראַטור געפלאָסן צוויי מעכטיקע שטראָמען: דער ראָמאַנטי-סיוס מיט הוגאָ בראש און דער קרימישער רעאַליזם מיט באַלזאָק און סמענדאַל. צו באַלזאָקס און סמענדאַלס רעאַליזם האָט זי זיך נישט דער-הויבן — בעסער געזאָגט, זי האָט זיך פון אים באַוווסטזיניק אָפּגענע־געצט. הוגאָס קאָנצעפּציעס פון דערהויבן דעם געפלאָגטן און דערגעדריקטן

מענמיש האָט זי איבערגעשטיגן. זי האָט עס געמאָן מיטן באַוווּסזיין, אַז
„דער קינסטלער, ווי זי האָט געשריבן אין דער הקדמה צום „זומפ פון
טיוול“, דאַרף וועקן ליבע און אַכטונג צו די געשמאַלטן מיט וועלכע ער
פאַרנעמט זיך באַזונדערס. און איד וואָלט נישט געמאַכט קיין פאַרוורפן,
ווען עמעצער וואָלט, אויב נויטיק, זיי שענער געמאַכט“. האָט זי זיי פאַקע
טענער געמאַכט, אָפּשטאַל אידעאָלאָגירט.

מ'האָט איר דאָס פיל מאָל פאַרגעוואָרפן, אירע פּאָליטישע שונאים
האָבן דאָס אויסגענוצט קעגן איר. „וון זעט מען אַזעלכע פּויערים, אַזעלכע
בעל-מלאכות? די פאַרוורפן האָבן זיך באַזונדער פאַרשטאַרקט נאָכן
דערשיינען פון „דעם ריינדיקן געזעלן איבער פראַנקרייך“. דער יונגער
וואַנדערער-געזעלן פיער היגענען, איז די פאַרקערפערונג פון קלוגשאַפט
און נאָבלקייט, ער איז א דענקער, ממש אַן אָפּאַסטאַל. זיין פריינד
דער סאַלאַר-שניצער אַמאָרי איז און זיין קונסט די פאַרקערפערונג פון
פּאָלקס-געניע. „עקזיסטירן ווירקלעך אַזעלכע? — האָט מען געפרעגט.
און די ליבע צווישן די צוויי געזעלגס און די „גוט דערצויגענע“ פּריצישע
פריילינגס?

זשאַרדזש סאַנד האָט אין אַריינפיר צו אַ צווייטער אויפלאַגע געענט-
פערט דערויף, „שאַפנדיק די געשמאַלט פון אַן אַרבעטער, אַ פאַרגעשרי-
מענעם אויף וויפּל די צייט, אין וועלכער מיר לעבן דערלויבט דערויף, וואָלט
נישט מעגלעך געווען אים נישט צו באַוואַספּענען מיט באַגריפן פון היינטי-
קער געזעלשאַפט און מיט די פרוימען אויף דער צוקונפט. דאָך האָט מען
אין געוויסע סביבות אָנגעהויבן שרייען, אַז דאָס איז נישט מעגלעך, אַז
ס'איז איבערגעשריבן. מ'האָט מיר פאַרגעוואָרפן, אַז איד וויל אויספיינערן
און שענער מאַכן דאָס פּאָלק. פאַרוואָס נישט? זאָל מען אָננעמען, אַז
מ'האָט צופיל אידעאָלאָגירט מיין העלר. פאַרוואָס זאָל איד אָבער נישט
מאָן דאָס פאַר אַ מענמיש פון פּאָלק, וואָס מען טוט פאַר די מענטישן פון
זנדערע קלאַסן? פאַרוואָס זאָל איד נישט צייכענען אַזאַ מערקווירדיק צו-
ציענדיקן פאַרטערט, וואָס זאָל קאָנען אַלע ערלעכע אַרבעטער אָנרעגן
צו וועלן זיין ענלעך צו אים? פון ווען מוז דאָס אַ ראַמאַן זיין אַן אָפּשפּיג-
לונג פון דעם, וואָס עקזיסטירט? אַן אָפּשפּיגלונג בלויז פון דעם האַרמזן
און קאַלטן אמת וועגן היינטיקע מענטישן און זאָכן? כ'ווייס, אַז ס'קאָן
זיין אויך אַזוי און באַלאַזק, פאַר וועמענס טאַלאַנט איד בויג דעם קאַפּ,
האָט גווי אַרום געשאַפן „די מענמשלעכע קאָמעדיע“. אָבער פראַגן דער

פריינדשאפט, וועלכע פאראייניקט מיך מיט דעם דאָזיקן גרויסן מענטש, האָב איך שטענדיק געזען מענטשלעכע זאכן אין אַן אַנדער ליכט...“

אָט די דעבאַטע, וואָס זשאָרוזש סאַנד האָט אַרויסגערוּפֿן, פירט זיך ביזן היינטיקן טאָג. אויך היינט איז פאַראַן אַ שטעלונג, אַז די ליטעראַטור פֿירט דאָרף ווייזן דעם מענטש אַזוי, ווי ער וואָלט באַדאַרפֿט צו זיין און נישט אַזוי, ווי ער איז. מיר האָבן אויך אַ היפּשע ליטעראַטור אַזעלכע. דאָך איז פאַראַן אַן אונטערשייד צווישן דער דעמאָליקער קאַנצעפּציע און דער היינטיקער. זשאָרוזש סאַנד, פאַרשענענדיק די מענטשן פֿון פּאָלק, אידעאַלִזירנדיק זייערע קעגנזייטיקע באַציונגען, האָט נישט דעפּאַרטירט דאָס בילד פֿון די רעאַלע באַדינגונגען, אין וועלכע זיי האָבן געלעבט, פאַר־קערט, זי האָט וואַרהאַפּטיק געשילדערט דאָס שווערע, מיפּולע לעבן פֿון אירע העלדן, די נויט און ליידן פֿון פּאָלק קעגן וועלכע זי האָט פּראָטעסטירט.

זשאָרוזש סאַנד האָט אומאויפהערלעך אונטערגעשטרעבן די סאָציאַלע און מענטשלעכע פּראָבלעמען, וואָס די ליטעראַטור האָט אויסצופירן, אָבער נישט אין אַ באַנרענעצטן, איינזייטיקן, נאָר אין ברייטסמן זין. זי האָט נישט געגלויבט, אז דער קינסטלער זאָל קאַנען זיין אַבסאָלוט גלייכנישטיק צו זיינע פּערסאָנאַזשן און געהאַלטן פאַר נישט מעגלעך אין דער קונסט זיך נישט צו אַנגאַזשירן אויף וועלכער ס'איז זייט אידעיש און עמאַציאָנעל. „ אַ פּולשטענדיקע אָביעקטיוויטי איז אוממענטשלעך און אַ ראָמאַן דאַרף קודם כל אַנטהאַלטן אין זיך דאָס מענטשלעכע“ — האָט זי געשריבן צו פּלאָבערן. ווי מיר זען, בכּוּ, זענען זשאָרוזש סאַנד'ס ליטעראַרישע קאַנצעפּציעס און די דיסקוסיעס אַרום זיי אויך היינט אַקטועל. און מיטן ועלכן פּלאַספּייער, מיט וועלכן זי האָט זיך אַנגאַזשירט אין דער קונסט, האָט זי זיך אויך אַנגאַזשירט אין לעבן, נעמענדיק שטעלונג צו אַלע געשעענישן. מיט פּאַסיע האָט זי פאַר אירע גרויסע פּריינד, ווי באַלאַזאָ, פּור־געניעו, פּלאָבער און אַנדערע, פאַרטיידיקט איר שטאַנדפּונקט, וואָס האָט אַגבּ גאָרנישט געשטערט אין זייער פּריינדישאַפּט.

אַזאַ איז זי געווען זשאָרוזש סאַנד — אַ גרויסער שרייבער און אַ מענטש מיט אַ גרויסן האַרץ. און ווען דאָס גרויסע האַרץ האָט, נאָך אַ לאַנגן שטעפּערישן און שטורמישן לעבן אויפֿגעהערט, דעם 31-טן מאַי 1876, צו קלאַפּן, האָט וויקטאָר הוגאָ געזאָגט: „איך באַוויין די געשמאַק־בענע און איך באַגרייס די אומשמערבלעכע“.

אַן אומשמערבלעכע געשמאַקט און אַזאַ דאַרף מען זי ווייזן.

דאָס בלייז-ליבט פונעם געוויסן

(צום אַנדענק-טאָג פון „איד באַשולדיק“)

ס'איז געווען מיט 60 יאָר צוריק. אין א קאלטן יאָנאר-פרימאָרגן איז פאַרן אויבגעטרייסלט געוואָרן. פון האַנט צו האַנט איז אויבערגעגאַנגען די צייטונג „אָראָר“, פון וועלכער ס'האָט אַראָפּגעשיינט מיט גרויכע אונתות: „איד באַשולדיק!“. די שמורמישע ווערטער האָבן זיך באַלד צע-טראַגן איבער גאַנץ פראַנקרײך און מיט דער קראַפט פון אמת און יושד אָפּגעהאלבט אין אַלע עקן וועלט. ווייט פון פראַנקרײכס גרענעצן, אויפן סייוול-אינדרז, איז זינט דריי יאָר געזעסן אַן אומשולדיקער מענטש, אַ יידיש-פראַנצויזישער אָפיציר, אַלפרעד דרייפוס, פאַרמשפט אויף לעבנס-לענגלעכע קאָמאָראַגע פאַר אַ מלוכה-פאַראַמ, וואָס ער איז גישט באַגאַנגען. וואָן אָט האָט דער גרעסטער שרייבער פון יענער צייט פאַרמאָסטן זיך, שטעלנדיק אין קאָן זיין רום, זיין פרייהייט, זיין גאַנץ ווערק, צו באַווייזן די אומשולד פון דעם פאַרמשפּטן און צו פאַדערן עפּאָנטלעך גערעכטיקייט. דער 18טער יאָנאר 1898, ווען עמיל זאָלאַס „איד באַשולדיק“ איז דער-שונען, איז אַ דאַטע, וואָס וועט אויביק פאַרבלייבן אין זכרון.

פאַר אונדז יידן האָט די דאַטע אַ באַזונדערן זין און אינהאַלט.

ס'איז נישט מעגלעך צו רעדן וועגן זאָלאַס ליבטליקער ראָל אין יענע פינצטערע געשעענישן, נישט האָבנדיק פאַר די אויגן אַ בילד פון זיין גאַנ-צער שאַפונג, פון וועלכער „איד באַשולדיק“ איז געווען אַ קאָנסעקווענטע פאַרזעצונג. מיט עטלעכע חדשים צוריק איז און פראַנקרײך אָפּגעמערקט געוואָרן די 55טע יאָרצייט פון עמיל זאָלאַס. דער פראַנצויזישער שרייבער מאָריס דרייאָן האָט אין זיין רעדע בעת דער פייערונג געזאָגט, אַז „די גע-שטאַלט פון זאָלאַס האָט זיך אויף שטענדיק איינגעקריגט אין זכרון פון דער מענטשהייט, ווי ער וואָלט געשטאַנען פאַר אונדז, האַלטנדיק אין דער

רעכטער האַנט זיינע 50 בענדער און אין דער לינקער האַנט זיין „איד באַ-
שולדיק“. זי דערגענצן זיך. דאָס גאַנצע, ריזיקע ווערן פון זאָלאַ איז איין
גרויסע באַשולדיקונג.

* *
*

וועגן זאָלאַ האָט מען שוין זייער פיל געשריבן און צו ווייניק געשריבן.
געוויינלעך גייט אָן דער מחבר פון „איד באַשולדיק“ פארן פאָמער פון
נאַטוראַליזם. און מענטשן, וועלכע וואָבן אַ נייטונג צו קלאַסיפֿיצירן שעפער
און שעפערישע ריכטונגען אַזוי ווי מען קלאַסיפֿיצירט, זאָל מען אָנגעבען,
אַ לעבעדיקן אינווענטאַר אין אַ דאָרמישער באַלעבאָטישקייט, וועלן אַלע
מאָל אַסאַציאירן יעמוועדן נאַטוראַליזם מיט זאָלאַן. ס'איז כדאי צו מאַכן
אַזאַ באַוואָרעניש היינט, ווען מען רעדט זייער פיל וועגן נאַטוראַליזם.
פאַראַן מענטשן, וועלכע באַטראַכטן פאַר נאַטוראַליסטיש יעמוועדע קינסט-
לערישע באַמונג אַרויסצוברענגען די ווירקלעכקייט אמתדיק, אָן פעלשונג-
גען און אָן באַפּוזונגען. דעסגלייכן דער פאָטאָגראַפֿישער אופן פון שיל-
דערן די רעאַליטעט, וואָס פאַרמאָגט אין זיך ווייניק קינסטלערישע גע-
שטאַלטימונג, אָדער גאָר האָט אַרויסברענגען די רעאַליטעט אין כּונטע
פאַרבן, גייט אויך אָן פאַר נאַטוראַליסטיש. דער איטאַליענישער שרױבער
קאַרלאַ סאַלינאַרו האָט מיט אַ צײַט צוריק, פּאַלעמיזירנדיק אין דער קאָ-
מוניסטישער צײַטשריפט „קאָמטעפּאַראַנעאַ“ מיט סאַוועטישע שעפער,
געשריבן וועגן אַזאַ נאַטוראַליזם. צי האָט אָבער אַזאַ פענדעניג, נוצן מין
נאַטוראַליסטישע שילדערונג עפעס געמיינזאַמעס מיט זאָלאַס פּאַרשטעלן
די ווירקלעכקייט? מיט זאָלאַס קאָצעפּציע וועגן דער ראָל פון שרױבער?
קודם דאַרף באַלד פון אָנהייב געזאָגט ווערן, אַז זאָלאַ, דער שעפער
און באַגרינדער פון נאַטוראַליזם, איז פאַר אַלעמען געווען אַ קרעפטיקער
און קאָמפּראַמיסלאָזער רעאַליסט אין זיין שאַפּונג. אַנדערש וואָלט זיין
ווערק נישט געקאָנט האָבן די וואָג, וואָס עס האָט, ווייל יעדערע אמתע,
גרויסע קינסט איז אין איר עצם רעאַליסטיש. האָט היינט נישט, אַז ס'קאָ-
גען נישט זיין קיין פאַרשידענע אופנים אויסצודרוקן די רעאַליטעט. זאָלאַ
איז אויך געווען אין זיין יוגנט שעפערישן פּעריואָד אַ ראָמאַנטיקער. אָטע-
הויבן האָט ער זיין ליטעראַרישע טעטיקייט מיט דיכטונג און נאָוועלן, וואָס
ער האָט שנעל אינגאַנצן פאַרלאָזן. אויך זיינע ערשטע ראָמאַנען, ווי „די

ווידוי פון קלאָד" (1865), „די געהיימינישן פון מאַרסליע“ (1867) און אַנדערע שאַפונגען זענען באַהויבט מיטן אָמעס פֿון ראָמאַנטיזם. „כ׳בין געבוירן געוואָרן אויפן קרייז-וועג פֿון הונאָ און באַלאַזאָק“, האָט ער געזאָגט דורך דער פֿערזאָן פֿון סאַנדאָז אין זײַן בוך „דאָס ווערק“. הונאָס ראָמאַנטיזם האָט צעפֿלאַקערט אין אים זײַן שעפֿערישע פֿאַנטאַזיע און, איבעררייסנדיק מיטן ראָמאַנטיזם, האָט ער אויף זײַן ווייטערדיקן שעפֿערישן וועג מיטגע- גומען הונאָס גרויסע ליבע צום מענטש, זײַן צאָרגדיקן פֿראַכטעכט קעגן אימגערעכטיקייט און רשעות. פֿון באַלאַזאָק האָט ער געירשנט דעם שאַרפֿן חוש פֿארן רעאלן לעבן און, שאַפנדיק אַן אייגענע ליטעראַרישע קאָנצעפֿ- ציע, איז ער געקאָנגען אין די שפורן פֿון זײַן מעכטיקן רעאַליזם. אַ קינכט- לער איז נישט קײן פֿאַכולאָ ראַסאָ. יעדער שעפֿער זאַפט אײן אין זיך דאָס בעסטע פֿון זײַנע פֿאָרגײער אָדער מיטצײטלער און שאַפט אַן אייגענע וויזיע פֿון דער וועלט.

זאָלעס שרײַבערישער טאַלאַנט האָט זיך פֿאַנאָדערגעבליט אין דער צווייטער העלפט פֿון פֿאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט. ס׳איז געווען די צײַט פֿונעם אויפֿבלי פֿון דער וויסנשאַפט אין אין דער ערשטער רײ פֿון דער גאַבור-וויסנשאַפט. דער מחבר פֿון „איד באַשולדיק“, דער ענטוואַסט פֿון יעמױערן פֿראַגערעם, זוכנדיק אַ נײַעם קינכטלערישן אויסדרוק, אַ נײַעם מעטאָד פֿאַר זײַן קינכטלערישער שאַפונג, האָט אים אויסגעפֿונען אין דער אויפֿשטייגנדיקער וויסנשאַפט. זײַן אַרנומענמאַציע איז געווען פֿאַלגנ- דיקע: אויב וויל דער שרײַבער פֿאַרשן און אָפטפֿיגלען דאָס מענטשלעכע לעבן, איז פֿאַרוואָס זאָל ער נישט געניסן פֿון די פֿאַדריטן פֿון דער וויסנשאַפט? פֿאַרוואָס זיך נישט דערנרוגטעווען צו די איגערלעכע טרײַב- כוחות אינעם מענטש, וואָס שמויסן אים צו זאָנדלען אַזוי און נישט אַנ- דערש? דער שרײַבער הייבט אַזוי אַרום אָן צו אַנאַליזירן, פֿונקט ווי דער וויסנשאַפֿטלער אין דער לאַבאָראַטאָריע, דעם מענטש = בעל = חי, אָדער פֿשוטער געזאַנט, דעם מענטש=חיה און זאָלאַ דערנײַט צו דער איבערצײ- גונג, אז די אייגענבוירענע אינסטינקטן באַשטימען די האַנדלונגען פֿון מענטשן, אויף וועלכן עס ווירקט נאָך אומאויפֿהערלעך און פֿאַמאָליכטיש דאָס געזעץ פֿון ירושהדיקייט.

„אינדזער אַנאַליז איז אַן אומבדחמנותדיקער, ווײַל ער דערנײַט כײַן טיף פֿון מענטשלעכן אָרגאַניזם און אומעטום, אין קאָנצן באַשטימט זײַע געם, געפֿינען מיר די חיה“ — האָט זאָלאַ געשריבן. דער מחבר פֿון „איד באַשולדיק“ האָט געהאַפֿט, אַז מע וועט אַמאָל קאָנען גרויסע געשעענישן.

איבערברוכן אין דער געשיכטע אויפקלערן מיט פסיכישע און פיזיאלאגישע אייגנשאפטן פון די מענטשן, וועלכע האָבן די געשעענישן אַרויסגערופן אָדער מיט זיי אָנגעפירט. ס'איז כדאי אויך צו באַמערקן, אַז זאָלע האָט געשמרעכט מיט זיין וויסנשאַפטלעכן, נאַטוראַליסטישן מעטאָד קעגנשטעלן זיך איראַציאָנאַליסטישע אייגנשאַפטלעכע מצד געוויסע ליטעראַטור-פאַרשער. „נישט אמת? — זאָגט דער אויבן-דערמאָנטער סאַנדאָז, וועלכער פּערזאָניפּיצירט דעם מחבר — מ'דאַרף שמוּדירן דעם מענטש אַזוי ווי ער איז און נישט קיין מעטאָפּיזישן פּאַיאַז. מ'דאַרף שמוּדירן דעם פיזיאלאָג-גישן מענטש, וועלכער איז באַאיינפלוסט פון זיין סביבה און האַנדלט אונטערן דרוק פון אַלע זיינע אָרגאַנען... צי איז דען נישט לעבערלעך צו שמוּדירן שטענדיק און אויסשליסלעך דאָס פונקציאָנירן פון מוח אונטערן פרעמקסט, אַז דער מוח איז אַ נאָבלער אָרגאַן? דער געדאַנק, צום שיינול דערמיט! איז דאָך דער געדאַנק אַ פּראָדוקט פון גאַנצן אָרגאַניזם. פּרוּווט נאָך מאַכן דענקען דעם מוח אַליין, איר וועט זען, וואָס עס געשעט מיט דער נאָבלקייט פון מוח, ווען דער מאַגן איז קראַנק!...”

זאָלאַס וויסנשאַפטלעך-נאַטוראַליסטישע קאָנצעפּציע איז נישט געווען אינגאַנצן קיין נייע אין פּראַנקרייך. דער פּראַנצויזישער פּילאָזאָף און קריטיקער היפּאָליט מען האָט זי פאַר אים דערפירט צו אַן עקסטרעם, באַהויפּטנדיק, אַז די האַל פון שרייבער באַשטייט אין געבן אַ פּאַמאָגראַפּיש בילד פון דער ווירקלעכקייט און אַ פינגקלעכן אַנאַליז פון מענטשנס פּסיכאָלאָגישן צושטאַנד, באַזירט גענוי אויף זיינע פיזיאלאָגישע גייגונגען. דעם שרייבערס פּאַראַלגעמיינערונגען, זיין פּאַרטיפּונג פון די אָבסערוואַציעס, די מענטשלעכע געפילן און פּערס די שטעלונג פון שרייבער האָבן, לויט מענס מיינונג, קיין שום באַדייטונג נישט.

אַזאַ נאַטוראַליסטישע קאָנצעפּציע האָט געטראָגן אין זיך געפאַרן פאַר דער ליטעראַרישער שאַפונג. די כלומרשט אָביעקטיווע אָבסערוואַציע און וויסנשאַפטלעכע גענויקייט האָט נאָך געקאָנט פאַרשטעלערן די האַר-זאָגטן פון שרייבער, באַגרענעצן זיין פונקציע פון מענטשן-דערקענטעניש און דער עיקר פאַרוואַנדלען דעם שרייבער אין אַ מיין קאַלמן רעגיסטראַ-טאָר, אין עפעס אַ מרוקענעם כראַניקער. אַזאַ צוגאַנג האָט אויך געדראַט אַראַפּצופירן פון דעם וועג, מיט וועלכן ס'זענען געאַנגען די גרויסע מייסד-מעד פון דער פּראַנצויזישער ליטעראַטור ווי: סטענדאַל, באַלאַזק, פּלאַטאָ, הוגאָ און אַנדערע. ווייל וויבאַלד אין מענטש דאָמינירן אויסשליסלעך די ביאלאָגישע פּאַמטאַרן, פּאַלן דאָך גיפּ אַלע אַנדערע באַדיגונגען, ווי די

סביבה, דער געזעלשאַפּטלעכער סדר אין וועלכן ער לעבט. דער שרייבער וועט דעם מענטש דעמאלט זען אַן אויסגעשיילטן פון זיין אַרומ. אַזוי אין דאָס טאַקע געשען מיט די ברודער גאַנקור און אַנדערע, וועלכע האָבן גע- שריבן עקספּערימענטאַליסטיש=נאַטוראַליסטישע ראָמאַנען. זאָלאַ האָט אָבער איבערגעשטיגן מיט אַ גאַנצן קאַפּ די אַלע מיטצייטלעך זיינע, וועל- כע האָבן פאַר אים און נאָך אים צוגעאיינגט זיך אָט=די קאַנצעפּציע. אין זיינע באַגריינדונגען, ווי מיר האָבן אויבן צימירט, האָט ער אַלע מאָל אָנגע- געוויזן אויף דער ווירקונג פון דער סביבה. זיין געניאַל אויג און זיין גע- בונדנקייט מיט אַלע חושים מיטן לעבן, האָבן גורם געווען, אז דער מענטש וועלכן ער פאַרשט ווי אַ בעל=חיו, דערשיינט ביי אים ווי אַ פּראָדוקט גישט נאָך פון די פיזיאָלאָגישע און ירושהדיקע אימפּולסן, נאָך אויך און בעיקר טאַקע, ווי אַ פּראָדוקט פון דער סביבה און סאָציאַלע באַדינגונגען. אין זיין גאַנצן ווערק, פּראָץ דעם, וואָס ס'איז טיף דורכגעדרונגען מיטן אויבן=דער= מיטן עקספּערימענטאַלן נאַטוראַליזם — וואָס האָט אַב אורחא נאָך= גישט צו טאָן מיטן ווולגאַרן, פאַטאַגראַפּישן פאַרשטעלן די ווירקלעכ= קייט — ווייזט ער בולט, אז דאָס בייז אין אונדזער לעבן שטאַמט פון די געזעלשאַפּטלעכע פאַרהעלמענישן, פונעם איינגעשטעלטן סדר. און זאָלאַס ביכער זענען די שאַרפּסטע באַשולדיקונגען קעגן דעם דאָזיקן סדר, קעגן אונטערדריונג פון מענטש דורך מענטש, קעגן יעמזענער מענטשלעכער דערנידערונג.

אַפילו היים סאַמע אָנהייב, ווען דער יונגער שרייבער האָט זיך גע- לאָזט מיטרייזן מיטן שטראָם פון ריינעם עקספּערימענטאַלן נאַטוראַליזם, האָט ער זיך אויפגעהויבן העכער פון דער ליטעראַרישער קאַנצעפּציע. זיין ערשט בוך, אין וועלכן ער האָט אָנגעוואַנדן די נייע מעטאָדע איז געווען „טערעז ראַקען“, וואָס איז דערשינען אין 1867 יאָר. דאָ האָט ער צום ערשטן מאָל דורכגעפירט דעם „אָביעקטיוון, וויסנשאַפּטלעכן אַנאַליז“.

מיר זען אָבער בולט, ווי אפילו דאָ, האָבן אויף די העלדן, בעיקר אויף טערעז און איר מאַן געווירקט אויך די דערציאָונג, די לעבנס=באַדינגונגען. דער איינגעבוירענער, געזונטער הוש פאַרן רעאַלן, דער שעפּערישער כוהן, ווען ער איז געבונדן מיטן צאַפּלדיקן לעבן, שטייגט אַלע מאָל אריבער אַלע קאַנצעפּציעס און טעאָריעס.

זאָלאַ, דער קעגנער פון אַלמע, אָפּגעלעבטע לעבנס=גראַדעס און באַ= גריפּ, זאָלאַ, דער ישׂמורמער, האָט געשטרעבט און געגלויבט, אַז ס'וועט אַנטשטיין אַ נייע קונסט, וואָס וועט מער אַנטשפּרעכען די באַדערפענישן פון

דער נייער צייט. ער האָט געגלויבט אין דעם כוח פון דער ליטעראַטור און געלעבצט זי צו באַנייען און באַקרעפטיקן מיט די דערגרייכונגען פון דער וויסנשאַפֿט און מיטן גייסט פון דעמאָקראַטיע. „...עס ווערט געבוירן אַ נייע געזעלשאַפֿט און אויפן נייעם פעלד מוז אויסוואַקסן אַ נייע קונסט... יאָ, מ'וועט נאָך זען, מ'וועט זען ווי די ליטעראַטור וועט פאַרן קומענדיקן יאָר־הונדערט אַרויסשפּראַצן פון דער וויסנשאַפֿט און דעמאָקראַטיע!“ — זאָגט סאַנדאָו צו קלאָדן.

ווען ביי זאָלאַן איז סוף 60=ער יאָרן רייף געוואָרן זיין ליטעראַרישע קאַנצעפּציע, האָט ער געהאַט באַשלאָסן אָנצושרייבן אַ כרוניק ציקל נאָך פּוראַליסטישע ראָמאַנען, ענלעך צו באַלאַקס נרויסן ציקל „די מענטש־לעבע קאָמעדיע“. אָט ווי דער יונגער ריז האָט פאַר זיין פּרינגל דעם מאַך־לער פאַרגעשמעלט אין „ווערק“ זיין פּלאַן: „...כ'וועל נעמען איין משפּחה, כ'וועל דורכשטודירן אלע אירע מיטגלידער, איינס נאָך איינס — פון וואַנען זיי שפּאַמען, אין וואַסערע ריכטונגען זיי גייען און ווי אזוי זיי ווירקן איינע אויף די אַנדערע, מיט איין וואָרט די נאַנצע מענטשהייט אין קליינטיקן פאַרמאָט, ס'וועט זיין דאָס בילד, ווי אזוי די מענטשהייט וואַקסט און פירט זיך אויף... דערביי וועל איך מיינע פאַרשידענע אַרײַנשמעלן אין אַ באַ־שטימטן היסטאָרישן פּערזאָנאַ, וואָס וועט מיר דערמעגלעכן אַרויסצוברענגען די סיבות און די אומשטענדן, ווי דו זעסט אַ שטיק געשיכטע... ווי מיינסטו?“ מיט אַזאַ אויסבליק איז זאָלאַ צוגעפּראַכטן צו שאַפן די סעריע 20 ראָמאַנען (עטלעכע און דרייסיק בענדער), „רוגאַן־מאַקאַר“, וואָס מ'האָט דעם באַראַקמערסיטישן אונטערטיטל: „נאַטירלעכע און סאָציאַלע געשיכטע פון אַ משפּחה בעת דער צווייטער אימפעריע“. דער ריגן־ביין מן דעם ציקל ראָמאַנען איז טאַקע אַ נאַטוראַליסטישער. דאָס איז די געשיכטע פון אַ ירושהדיק באַלאַסמעטער משפּחה, וועלכע מיט איבער פון דור צו דור דאָס אינגערלעכע ביין. די עפילעפּטיקערין און היסטעריקערין אַדעלאַ פּונ האָט התנה מיט רוגאַן און נאָך זיין פּויט לעבט זי מיטן אַל־קאָהאָליקער מאַקאַר. זייערע פיזיאלאָגישע און פּסיכישע אייגנשאַפֿטן דרימלען אין זייערע קינדער און קינדס קינדער. מיר האָבן פאַר זיך אַ ברייטן גענעאָלאָגישן בוים, וועמענס צווייגן עס רייסן זיך אין אַלע ריכט־טונגען, אָבער אומעטום פרעסט זיי אינגערלעך דער זעלבער וואָרעם.

ס'איז אָבער מערקווירדיק, אַז שוין אין ערשטן ראָמאַן פון דער סע־ריע „די רייכטימער פון די רוגאַנס“ זעען מיר, ווי ביי זאָלאַן גייען האַנט ביי האַנט צוויי ריכטונגען: דער נאַטוראַליזם און דער קריטישער רעאַליזם.

שוין האַ האָבן מיר פאַר זיך נעבן נאַטוראַליסטיש=לאַבאָראַטאָרישן אַנאַליז
 אַ קרעפטיקן רעאַליסטישן פּרעסס פון אַ ניי=אויפגעקומענעם כּיטרון און
 געלמ=גייציקן בורזשואַזן שיכט, וואָס האָט מיט אַלע מיטלען געהאַלפּן
 קומען לורוויק באַנאַפאַרטע צו דער מאַכט. מיר זעען דיימלעך, ווי פיער
 רוגאַן און די זייניקע זענען געשמויסן צו זייערע אומערלעכע און נידעריקע
 האַנדלונגען נישט דווקא דורך קרענקלעכע גמיות, נאָר דורך דער געלמ=
 גירקייט, דורך זייער הרצנג זיך אַרויסצורוקן אין אויבנאָן פון דער סאָ=
 ציאַלער היעראַרכיע, און דערפאַר ווערן פאַר זיי, ווי פאַר זייער גאַנצער
 סביבה, אַלע מיטלען צום ציל כשר. אין אַלע איבעריקע ראַמאָנען פונעם
 ציקל, אינעם געמיש פון נאַטוראַליזם און קריטישן רעאַליזם, נעמט אָפּ=
 מאַל דאָס צווייטע דעם אויבנאָן. מיט דער קראַפט פון אַ גרויסן רעאַליס=
 טישן מייסטער ברענגט זאָל אַרויס דעם וועט=געלויב נאָך רייכטימער, די
 קאַרופּציע, פּערפּידיע און אויסגעלאַסנקייט פון די „העכערע“ קלאַסן, די
 צביעות און פאַרפּוילטע מאַראַל פון קלער, זיין פאַרבינדונג מיט דער מאַ=
 נאַרכיסטישער רעאַקציע און זייערע געמיינזאַמע פּאָליטישע אַכפּיראַציעס.
 אין די איבער צוואַנציק יאָר (90—1869), בעת וועלכע זאָלע האָט
 געשריבן זיין גרויסן און פאַרשידנאַרטיקן ציקל ראַמאָנען, זענען אין
 פּראַגמאַטישן און פּאָדגאָממען אַ סך ענדערונגען. ער האָט אים פאַרטראַכט און
 צוגעטראַטן שרייבן אין דער צווייטער אימפּעריע, וועמענס מַפּלָה ער האָט
 זיך געוונטשן און אויך פּאַרויכגעזען. פאַרענדיקט האָט ער די סעריע אין
 דער דריטער רעפּובליק. זאָלעס עמפּינדלעכע פּעדער, האָט, ווי אַ סייס=
 מאַגראַף, פאַרצייכט אַלע געשעענישן און אויפדרייטלונגען. עס גענעט
 אָפּט, אז אַ גרויסער שרייבער איז גלייכצייטיק אַ געשיכטע=פאַרשער,
 אַ היסטאָריקער. זאָלע איז אַן אייגנאַרטיקער היסטאָריקער פון זיין צייט.
 „אַ גרויסער שעפּער האָט איין אויפגאַבע: אַרײַנזאַפן אין זיך זיין עפּאָכע,
 כדי זי אַרויסצוברענגען קינסטלעריש און אויפכגיי זי לעבעדיק מאַכן“ —
 האָט זאָלע געשריבן. אַזאָ שעפּער איז ער געווען. מיט נישט קיין געווייג=
 לעכער קראַפט האָט ער אַרײַנגעזאַפט אין זיך אַלין, וואָס איז אין זיין צייט
 פאַרגעקומען. נישט פאַראַן קיין געביט פון לעבן, וווּ זיין שאַרף אויג זאָל
 נישט אַרײַנדרינגען, קיין ווינקל פון דער פּראַציזיוזישער געזעלשאַפט, וווּ
 ער זאָל דעם לײענער נישט אַרײַנפירן. ער קלייבט צו זיינע ביכער דאָקו=
 מענטשאַציע, ווי אַ וויסנשאַפּטלעך, ווי אַ היסטאָריקער. נאָך די פּרימאַרנ=
 שעהן אַרבעט, וואַנדערט ער אומאויפהערלעך איבער די פאַרווער ומוצי=
 קע געסלעך, איבער די אַרבעט=קוואַרטאַלן. צו שרייבן „זשערמינאַל“

לאָזט ער זיך קיין צפון אין די קוילן־גרובן שטודירן דאָס לעבן פון די קוילן־
 גרעכער, דאָקומענטירט דעם מאַטעריאַל ביי די אַרבעטער־פירער. כדי אָנ־
 צושרייבן „ערד“ פאַרברענגט ער אַ צייט צווישן פּויערדיס. פאַרן שרייבן
 „די מענטשלעכע היה“ פאַרברענגט ער לאַנג צווישן די באַן־אַרבעטער.
 איבער יעדן שיכט, וואָס ער ברענגט אַרויס, פירט ער דורך אַ טיפּע סמו־
 דיע, ער שטודירט זיין שפּראַך, זיינע אידוואָמען, אויסדרוקן, זיינע זיטן און
 מעדיעס. טאָג איין טאָג אויס שפּיצירט ער אַרום איבער פאַרזייער מוזאַר־
 מאַלן, קוקט, פאַרשט, פרעגט נאָך, נאָמירט. ער אַרבעט ווי אין האַלוצי־
 נאַציע. די אַרבעט וואָס ער האָט אונטערגענומען טויעט אַריבער
 אַ מענטשלעך לעבן. „כּוואַלט געוואַלט די גאַנצע מענטשהייט אויסמיסן
 אויפן פּאַפּיר, אַלץ זען, אַלץ וויסן, אַלץ זאָגן. כּוואַלט געוואַלט אַרויס־
 ברענגען אַלע באַזעפּענישן, אַלע זאַכן, שאַפן אַ ווערק, וואָס זאָל זיין אַ רי־
 זיקע תּיבה“. שפּעטער, נאָך יאָרן אַרבעט וועט ער זאָגן: „אַד, אַ לעבן,
 וווּ נעמט מען אַ צווייט לעבן, ווער וועט עס מיר געבן, כדי די אַרבעט זאָל
 עס מיר ווידער אַוועקרויבן, כדי ווידער דעהפירט צו ווערן צום פּויער“.
 דער פּוילישער שרייבער און ליטעראַטור־פּאַרשער יאָן פּאַרנאָדאָוסקי
 האָט אין זיין „אַלכעמיע פון וואָרט“ געשריבן אז, „ס'איז פאַראַן אַן אונ־
 טערשיד צווישן אַ שרייבער, וועלכער איז געשטויסן געוואָרן צו שרייבן
 דורך אַן אידעע און אַזעלכן וועלכן דער שרייבערישער אינסטינקט
 שטויסט צו שרייבן. דער ערשטער האָט אויסגעוויילט די פּעדער אָנשטאַט
 אַן אַנדער געצייג פאַר זיין אַקטיוויטעט, דער צווייטער פאַרמאָגט די פּע־
 דער אַלס איינציק געצייג און שייַדט זיך מיט איר נאָך דעמאָלט, ווען ער
 שייַדט זיך מיטן לעבן“. אפשר איז פאַראַנדאָוסקי גערעכט, אָבער אויב
 עס זענען פאַראַן אזעלכע צוויי קאַמענאַריעס שרייַבער, איז אויך פאַראַן
 אַ דריטע קאַמענאַריע, נעמלעך, אזעלכע שרייַבער, וועלכע זענען געשטויסן
 צו שרייַבן סיי דורכן שרייַבערישן אינסטינקט, סיי דורך אַן אידעע, און
 ביידע עלעמענטן זענען ביי זיי אזוי פאַרפלאַכטן, אז זיי קאָנען זיי נישט
 פאַנגדערמאָלן, און שייַדן שייַדן זיי זיך מיט זיי נאָך דעמאָלט, ווען זיי
 שייַדן זיך מיטן לעבן. צו דער קאַמענאַריע געהערט עמיל זאָלאַ.
 זאָלאַ דער געניאַלעך שרייַבער איז פון אָנהייב פון זיינע ליטעראַרישע
 טריט ביזן סוף פון זיין לעבן באַהערשט געווען פון אַ גרויסער מענטשלעך־
 כּער אידעע. ער איז ווי באַנומען געווען פון דער אידעע צו אַנטדעקן דעם
 מיקראָב און היילן די קראַנקע מענטשהייט, אויסצורייסן דאָס שלעכטס
 פון דער מענטשלעכער געזעלשאַפט. אויב זאָלאַ איז טראַץ זיין עקספּערי־

מענטאלער נאטוראליסטישער קאנצעפציע גענאגען אין וועג פון די מיינס-
טער פון קריטישן רעאליזם און פארגעזעצט אין דעם פרם די מהאדיציעס
פון זיינע גרויסע פאָרשמייער, האָט ער זיי אָבער ווייט אַרױבערגעשטיגן
מיט זײן אויבנדערמאָנטער גרויסער אידעע. „שרײַבן וועגן דער בורזשואַ-
זיע, הייסט שרײַבן דעם שמאַרקסן באַשולדיקונגס-אַקט... מ'דאַרף ווײַזן
דאָס פּאָלק און די בורזשואַזיע אָן שום שלײַער, מ'דאַרף ווײַזן, אַז די בור-
זשואַזיע איז נאָך העסלעכער דערפאַר, וואָס זי פאַרשמעלט זיך מיט דעם
שילד פון אָרדענונג און ערלעכקייט“ — האָט זאָלאַ געהאַט פאַרצײכנט
אין זײנע נאָמיצן.

און ער האָט אומאויסהערלעך אַראָפּגעריסן דעם דאָזיקן שלײַער, גע-
וויזן וואָס ס'קומט פאַר אונטער דעם שילד פון אָרדענונג. אין „דערפאַרונג
פון פּלאַטאָנס“ דעקט ער אויף די פּאָליטישע אונטערקוליסן פון באַרײַ-
כערמן ביהרגערלעכן שיכט, די צוזאַמענאַרבעט מיטן קלער פאַר דערפאַרן
פּאָליטישע פּאָזיציעס, די איגורנעס און קאָמבונאַציעס פון די גױסלע-
כע, וועלכע קלײַבן נישט איבער אין מיטלען, כדי צו שטייגן העכער אין
דער היעראַרכיע פון הערטאַפּט. אין „זײן עקסצעלענץ אויזשען רהאָז“
פירט ער אונדז אַרײַן אין די רעגירונגס-קרייזן און ווײַזט אַלע שרײַפלעך
פון דער מיסמעריע, וואָס הייסט מאַכט, אַנטבלויזט דעם אמתדיקן פּרעזוף
פון די, וועלכע שטייען ביים דודער. אין ראָמאַן „פאַרן גליק פון די פרויען“
דערשיינט פאַר אונדז דער אויפשטייג פון די גרויסע האַנדלס-הויזער מיט
זייער כוח פון רעקלאַמע און מאָדע, מיט זייער קאָנקורענץ-געױע, מיטן
וועלפישן אַפּעטיט איינצושלינגען די קלענערע אונטערזעמונגען. אין
„געלט“ דערזען מיר די פינאַנס-מאַגנאַטן, די סקאַרטישער בן די בענק
מיט זייערע אַלע סינקעלע און פערפירע מאַניפּאַציעס, מיט זייער אומדיין
און אויסגעלאָסן פרויעזאָט לעבן. אין „דער כּפּלה“ פּאָלט ער אַ ברויפן
היסטאָרישן פרעסק, וואָס שילדערט די פרויטיש-פּראָנציוזישע מלחמה און
די פּאַרזיער קאָמונע. זאָלאַ שמויכט דאָ מיט זײן קרעפטיק, בייסיק וואָרט
די, וועלכע האָבן צו דער מלחמה דערפירט — דעם טעמפּן הערשער, נאָ-
פּאַלעאָן דעם דריטן, די פּאַרדאָרבענע גענעראַלן און אַפיצירן, וועלכע זע-
נען נישט פּעיק צו פּאַרטיידיקן דאָס לאַנד. דאָס פּאָלק האַקענן, וואָס האָט
די מלחמה נישט געוואָלט, איז גרייט זיך מקריב צו זײן, ווען עס גייט אין
ראַטעווען דאָס פּאָטערלאַנד.

אין יעדן בוך פירט דער גרויסער שרײַבער דורך אַ סעקציע איבערן
פּראָנציוזישן פּאָלקס-אָרגאַניזם, כדי אויסצוגעפינען און אויסצושניידן

דאָס ווילד=פלייש. אומעמום איז ער דער האַרבער שופט איבער די, וועלכע פאַראורזאָכן גוים, אָפגעשטאַנענקייט, מלחמות. אומעמום מרעט ער אַרױם ווי אַן אָפּאַטמאַל, ווי אַ פאַרטיידיקער פון אַלע באַעווילהטע און אונגע= דריקטע.

קיינער פאַר זאָלע — אפילו נישט אויזשען סי און וויקמאַך הונג — האָט נישט אַראָפּגענידערט. אַזוי טיף אין אָפּגרונג פון מענטשלעכער גוים און פינצטערניש. קיינער פאַר אים האָט אַזוי נישט געשילדערט דעם פּי= זישן און גייסטיקן דלות פון מענטש, ווי ער האָט דאָס געטאָן אין זײן באַ= דימט ווערק, „אין שטייג“ * L'Assommoir אין וועלכן שווארצע גוים, פּסי= כישע באַלאַסטונגען און אָפגעשטאַנענקייט גייען האַנט בײ האַנט מיט אַלקאָהאָליזם און מענטשלעכער געפאלנקייט. און ווידער האָבן מיר פאַר זיך אַ געפלעכט פון נאַטוראליזם מיטן קרעפטיקסטן רעאַליזם. זאָלע דער אַנאַליטיקער פון מענטשלעכע ליידנשאפטן און זינלעכקייטן איז געווען אַ געניאַלער שילדערער פון מענטשלעכע קאַלעקטיוון, פון מאַסן=פּסיכאָ. אין יעדן בוך דערטיינט נעבן די באַזונדערע מענטשלעכע גורלות און דראַמעס, דער שיקזאַל פון אַ קאַלעקטיוו. אין „אין שטייג“ האָט דער מחבר געוואָלט ווייזן צו וואָס פאַראַ מדרגה מ'קאָן דערפירן אַ גאַנצן קאָ= לעקטיוו, אויך די בעסטע יחידים, ווי זשערוועז.

„אין שטייג“ האָט אַרױסגערופּן אַ סך פּראָמעסטן. יעדעס זאָלעס בוך האָט אַרױסגערופּן אַ יומאַל. מ'האָט אים פאַרנעוואָרפן, אַז ער פאַר= טפּרייט מיט זיינע ביכער פאַרגאַנגראַפיע, זיטנלאַזיקייט. גאָכן דערשיינען פון „דער מפּלה“ האָט מען אים באַשולדיקט אין באַשמוצן פראַנקרייך, אירע גענעראַלן און אָפיצירן. גאָכן דערשיינען פון „אין שטייג“ זענען געקומען פּראָמעסטן נישט גאָר מצד דער אָפיציעלער קריטיק. מ'האָט זאָלען פאַרגעוואָרפן, אַז דער אויפן, ווי אַזוי ער ווייזט די אַרעמישאַפט, די אַרעמע, אַרבעטנדיקע מענטשן, פאַרשאַפט זיי נישט קיין כבוד. לאַ= פאַרג האָט דעמלט, קריטיקירנדיק דאָס בוך, באַהויפט, אַז זאָלע קען נישט דעם אַרבעטער=קלאַס. אַ סברה אָבער, אַ זאָלע איז נישט אויסן געווען אין דעם בוך פאַרצושטעלן דעם אַרבעטער=קלאַס, ווייל ער האָט דאָך שפּעטער געשאַפן דאָס באַרימטע ווערק וועגן לעבן פון די קוילן=

(* נישט קיין כובשטעבלעכע איבערזעצונג, אָבער אפשר אַ פּאַסיקע.

גרעבער, „זשערמינאל“, ווו מיר האָבן שוין פאַר זיך אַן אָרעאָנזירטן קעמפנדיקן אַרבעטער-קלאַס.

* * *

פאַרצו אין זאָלאַס ציפּל ראָמאַנען „רויאן-מאַקאַר“ אַ בוך, וואָס טיילט זיך אויס פון דער גאַנצער סעריע און טיילווייז אַפילו פון זיין גאַנצער שאַפונג. דאָס בלאַט פון „ליבע“, אַ פשוטער ראָמאַן מיט אַ קאָמפליקט צווישן מענטשנס ליידיגשאַפּטן און זיינע פּליכטן. די אַקציע איז קאָנצענטרירט אַרום דער מוטער — דער אַלמנה — מיט איר קינד און איר פאַרהייראַטן געליבטן. דאָס איז אַפּשער דאָס איינציגע ביזל אין יענעם פּעריאָד זיינעם, ווען דער שרייבער האָט זיך באַמערענעט צו אַ געוויינלעכער, פּאָנטיגלעכער, מענטשלעכער דראַמע. דאָס בוך איז אַנטשטאַנען נאָכן „אין שטייג“, און פונקט ווי דער גרויסער שרייבער וואָלט דערשעפּט געוואָרן פון מאַלן ברוימע היסטאָרישע ליוונטן, פון דורכפירן טיפּע אַנאַליזן איבער אַלע אַברים פון אַ קראַנקן פּאַלקס-אָרגאַניזם, האָט ער זיך פאַרמאַכט אין אַ „רואַיק“ ווינקלע פון אַ סאַג-בעגלעכער, מענטש-לעכער דראַמע. צו זיין פריינד הוסמאַן האָט ער דעמלע געשריבן: „כּהאַב נאָך וואָס פאַרענדיקט דעם ערשטן טייל פון מיין נייעם ראָמאַן. דאָס איז אַ בוך, וואָס שמעקט אַ ביסל קליינבירגערלעך, אַ ביסל נאַאיוו, כּמיין אָבער, אַז ס'וועט זיין אָנגענעם צו לייענען. כּזויל די לייענער פון „אין שטייג“ איבערראַשן מיט אַן אָנשטענדיקן ראָמאַן. כּבין אַנטציפּט, ווען כּליגט זיך מיר איין אָנצושרייבן עפעס אַ נאַאיוו זייטל, וואָס זעט אויס, ווי עס וואָלט אַרויסגעגאַנגען פון אונטער דער פּעדער פון אַ 16-יעריק מיידל. פון צייט צו צייט גלייטט זיך מיר אַרויס עפעס נישט געהעריקס, קאָבער דאָך זעלמן...“

זייער זעלמן. זאָלאַס האָט שטענדיק געפילט אויף זיך אַ מיסיע, וואָס האָט אים נישט געלאָזט רוען. ער איז געווען ווי אַ שטענדיק-טעטיקער ווולקאַן. נאָכדעם ווי ער האָט אָפּגעכאַפּט דעם אַטעם מיטן „בלאַט פון ליבע“, איז ער גלייך צוגעטראָטן שרייבן דעם ראָמאַן „גאַנאַ“, אין וועלכן ער האָט אויכגעגאַסן זיין גאַנצן האַס צום הערשנדיקן סדר און דורך דער פאַרדאָרבענער קורטיואַנע זיך אָפּגערעכנט מיט דער געזעלשאַפּט פאַר

די עולות, וואָס עס געשעען דעם אָרעמען פּאַלק. עס קומען דערנאָך, פּאַרן גליק פון פּרויען, „זשערמינאַל“, אין וועלכן זאָלאַ האָט אויפן האָריוואָנט פון גויס און דערנידערונג דערזען שפּראַצן — זשערמינאַל שטאַמט פון פּראַנצווזישן וואָרט זשערמע — שפּראַצן — אַניע קראַפט, די קראַפט פון קעמפּענדיקן אַרבעטער, „די ערד“ מיט דער ברייטער פּאַנאַראַמע פון פּויעריס=לעבן, „די מענטשלעכע חיה“ מיט איר טיפן אויסדרוק פון פּאַר=ברעכן און שפּראַך און „דאָס ווערק“ מיט דער קאָמפּליצירטער קינסט=לער=וועלט. אזוי זעצט זאָלאַ ווייטער פּאַר זיין סעריע ראָמאַנען, אין וועל=כע עס פּלעכטן זיך צוזאַמען גרויסע געשיכטלעכע עפּאָפּיעס מיט מענטש=לעכע דראַמעס און אין וועלכע עס קומט שטענדיק צום אויסדרוק די דראַ=מע פון מענטשלעכן לייב, פון די מענטשלעכע ליידנשאַפּטן און אימפּולסן. ס'איז כּדאי זיך אָפּצושטעלן אויפן ראָמאַן „דאָס ווערק“. זאָלאַ דער עפּיקער=היסטאָריקער, דער פּאַרשער פון מענטשלעכן וועזן, דער פּאַלקט=שופּט און אָפּאָסטאָל, האָט אויך געפּיבערט מיט אַלע פּראַבלעמען פון דער קונסט. אין די יאָרן פון זיין זשורנאַליסטישער טעטיקייט איז ער אויך געווען אַ קונסט=קריטיקער. אין די וואַנע צייטן פּאַרן אימפּרעסיאָניזם, ווען זיינע פּאַרשטייער האָט מען גישט צוגעלאָזט צו די אויסשטעלונגען אין די סאַלאָנען און גאַלעריעס, איז זאָלאַ געווען זייער גוטער מלאך. ארום אים האָבן זיך שטענדיק גרופּירט די אָנגעזעענע מאַלער, ווי מאַנע, פּיאַס=ראַך, רענואַר, סעזאַן און פּיל אַנדערע דעמלט גישט אָנערקענטע קינסט=לער. זיין שטוב איז פּאַר אַ סך פון זיי געווען אַ מקום מוקלט, פּונקט ווי זיין הויז אין מעדאַן איז שפּעטער געוואָרן דער באַרימטער זאַמל=פּונקט פון די שרייבער. זאָלאַ דער גרויסער ראָמאַנען=שרייבער האָט אויך אָנגע=שריבן אַ היפּשע צאָל קריטישע ווערק. אין קריטיקער האָט אָבער געלעבט דער ראָמאַניסט, און דעם קריטיקערס קאַנצעפּציעס האָט דער ראָמאַניסט אויסגענאָסן אין אַ קינסטלערישער פּאַרם. אזוי איז אנטשטאַנען דער צוויי בענדיקער ראָמאַן „דאָס ווערק“, אין וועלכן זאָלאַ האָט מיט אַזאַ קראַפט און מיט אַזוי פּיל האַרץ אַרויסגעבראַכט דעם שווערן וועג פון קינסטלער, זיין שטענדיקע דראַמע, זיין קאָנפּליקט מיטן ארום און דעם טראַגישן קאָנפּליקט צווישן שטענדיקן דורשט צו שאַפן און די באַרענעצמע מען=לעכקייטן. און ווידער האָבן מיר דאָ פּאַר זיך אַ גאַנצע עפּאָכע, אַן עפּאָכע אין דער פּלאַסטישער קונסט מיט אירע מופּות און פּריאומפן, מיט אירע פּאַרשטייער. ווי אַלע מאַל איז זאָלאַ דאָ געווען אויסערסט געוואָנט און האָט פּאַר זיין געוואַנטקייט טייער באַצאָלט. זיין גוטער פּריינד און שול=

חכר, סעזאן, וועלכן ס'איז נישט שווער צו דערקענען אין הויפט=העלד פון בוך, האָט אים דאָס קיינמאָל נישט מוחל געווען. למען האַמט דאָרף מען זאָגן, אַז דער גרויסער שרײַבער האָט זיין פּרײַנד דעם געזאַלן מאָ= לער, ווען ער האָט געמאַכט דעם רעצידיװדיון וועג=פּונקט, וואָס האָט געלייגט אַ שטעמפל אויף דער נאַנצער מאָלעריי, נישט פאַרשטאַנען. דאָס איז, פאַרשטייט זיך, נישט קיין פּגימה אויף דער קינסטלערישער פּערזענ= לעכקייט פון זאָלאָ, ווייל סעזאָנען האָט דעמלט כמעט קיינער נישט פאַר= שטאַנען און באַרימט איז ער געוואָרן ערשט נאָך זיין מױז. איבערוואַס, געשעט אָפט אויפן אַלימפּ פון קונסט, אַז די געמער פאַרשטייען זיך נישט, אָדער אָנערקענען זיך נישט. מאָלסטאַי, למשל, האָט נישט פאַר= שטאַנען און נישט געהאַלטן פון שעקספּירן. געמע האָט נישט אָנערקענט קלײַסמן און וויפל נאָך ביישפּילן קאָן מען ברענגען? דאָס איז אָבער געזאַגט נאָך פאַרבייגענד. דער עיקר נישט דאָ צו ווייזן זאָלאָס איג= מיכע באַציונג צו אַלע געבייטן פון קונסט, וועלכע האָבן פאַרגומען אַ בכבודיקן אָרט אין זיין גרויס ווערק.

ווי שוין דערמאָנט, האָבן אָפטמאָל אויך זאָלאָס פּרײַנד געהאַט אים צו מאַכן פאַרוורפן; ס'האָט נישט איינעם פון זיינע הייסע אָנהענגער שאַקירט דאָס אַנמבלייזן די היה אין מענטש, די מענטשלעכע פאַרדאָר= כנקייט און באַזונדער די „אויפגעבלאַזענע“, ווי מע האָט געזאָגט, עראָ= מישקייט. זאָלאָ האָט דערויף פיל מאָל געענטפערט, אַז אויב דאָס עקזיס= טירט, דאָרף מען וועגן דעם שרײַבן. דאָס איז נאַטירלעך אַ שטאַנדפּונקט, און נישט נאָך זאָלאָס. אין דעם פאַל אָבער איז דאָס נישט די גאַנצע פאַרענטפערונג. זאָלאָ איז אַ שרײַבער פון אַ ספּעציעלן מין, פאַראַן שרײַ= בער פון אַ באַזונדער טיפער אינטראַספּעקציע, וועלכע דרינגען אַרײַן אין די טיפּכטע טיפּענישן פון דער מענטשלעכער פּסיכיק. דער מחבר פון „איד באַשולדיק“ איז להלומין אַזעלכער נישט געווען און דאָס איז מסתמא: זיין שוואַכע זייט. ביי זאָלאָ איז די אינטראַספּעקציע בעיקר געוואָנדן, אויב מען קאָן זיך אַזוי אויסדריקן, צו די מענטשלעכע אינסטינקטן. זיין שאַרף, פאַרשעריש אויג דרינגט אַרײַן נישט אַזוי אין דער פּסיכיק, ווי אין די מענטשלעכע אימפּולסן, אין זיינע ליידנשאַפטן. ער וויל קודם אַנטדעקן דעם מאָנסטער אין מענטיש, אין וועלכן עס ווירקט נישט נאָך דער עראָ= מישער אינסטינקט, נאָך אויך אַ פאַרבאַרגענער אינסטינקט צו הערשאַפט, צו געוועלטיקן איבער אַנדערע. דאָס אַלין שטאַמט אייגנטלעך פון זיין גרונט=איינזושטעלונג, פון זיין וויסנשאַפטלעך=נאַטוראַליסטישער קאַנצעפּציע.

און אויב זאלא האָב געלאָזן טיפע וואָרצלען אין דער לימעראַטור, באַאיינפלוסנדיק אַ סך דורות גרויסע שרייבער סיי אין פּראַנקרייך, סיי אויסער פּראַנקרייך איז, דוכט מיר אויך, און אפשר קודם אין דעם פרט. וועגן זאלאס פאַרשידענע איינפלוסן אויף היינטיקע שרייבער, וואָלט מען איבעריקנס געקאָנט פיל שרייבן.

באַאיינפלוסנדיק אַ סך שרייבער, איז זאלא אַליין אויך אין פאַרשידענע פּעריאָדן פון זיין שעפּערישן לעבן געווען, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, אונטער פאַרשידענע ווירקונגען. נישטאָ קיין קעגנזאָצן אין דעם. זשאַן זשאַק רוסאָ איז ווי הוגאָ געשטאַנען ביי זיינע ערשטע לימעראַרישע טריט און די שפורן פון ראַמאַנטיק זענען פאַרבליבן ביי אים אויף זיין גאַנץ שעפּעריש לעבן. שוין ווי אַ באַרימטער שרייבער האָט ער זיך צייטגלויבליך אויסגעפירט פון זיינעם אַ געניאַלן מוטיציאָלער. אין זיין „מענטש-לעכער חיה“ וואָס איז אזוי איינגארטיק פאַר זאלאס שאַפונג, איז פאַרזאָגט אַ דיימלעכער אָפּקלאַנג פון דאָסמאָיאַעווסקי, זיין „מפּלה“ דערמאָנט אין איר פאַרנעם טאַלסמאַים „מלחמה און שלום“. דאָס אַליץ איז נישט אין קעגנזאָצן צו גאָטמאָרישקייט. און זאלא איז געווען אַ גרויסער גאָטמאָרישער „ער איז געווען ניי, ווי דער טעלעפאָן“ — שרייבט וועגן אים דער פּראַנץ צווישער קריטיקער לאַרנאָ. און ער איז געווען גרויס אין זיין נייקייט, אין זיין גאָטמאָרישקייט. ער איז טראַץ אלעמען וואָס מ'האַט אים פאַרנעגט וואָרפן, אַ גרויסער מאָראַליסט. דער עקספּערימענטאַלער גאָטמאָרישער מיט זיין ברעטאַלן אמת איז גלייכצייטיק געווען אַ צאַרטער ליריקער. „זאָל לאַ איז דער גרעסטער ליריקער פון אונזערע צייטן“ — האָט געשריבן אַנאַטאָל פּראַנס.

* * *

פאַרן יידישן לייענער איז ווערט צו דערמאָנען זאלאס שמענדיקן ווי דערנעפיל און ווידערשטאַנד קעגן אַנטיסעמיטיזם, ער האָט זיך מיט קיין טעאָריעס און באַצייכענונגען נישט פאַרנומען, כאָטש ער איז אָנגעגאַנגען פאַר אַן איבערצייגטן אומטאָפּישן סאָציאַליסט. ווי שאַרפּווינק אָבער ער האָט געזען די אמתע וואָרצלען און דעם מעכאַניזם פון אַנטיסעמיטיזם. אין זיין ראַמאַן „געלמ“ האָט ער געגעבן דורך דער געשטאַלט פון באַנאָ קיר און שווינדלער רוגאַן-סאַקאָר אַ טרעפלעכן אַנאַליז פון אַנטיסעמיטיזם,

„וואָס קומט שטענדיק פון אויבן“. אין זעלבן קאָמפּאָז אין וועלכן זאָלען שילדערט אזוי מייסטערהאפט די וועלפישע באציונגען צווישן די געלט־מאַנגאַלן און זייער פאַרדאַרבן הינטערקוליסן־לעבן — איז אַנב אַ יידן, דעם שטאַרבנדיקן זיגיסמאַנד, דעם ענטוואַסטישן מאַרקסיסט, צוגעפאַלן די ראַל צו מאַלן אַ וויזיע פון אַ וועלט פון יושר אין גליק.

זאָלען האָט שטענדיק אין זיינע ווערק אַרויסגעבראַכט די האָפענונגען און די בענקשאַפט פונעם מענטש צו גליק, צו אַ וועלט פון גערעכטיקייט און מענטשן־פאַרבלידערונג. אַ גרויסער שרייבער שפיגלט נישט אָפּ נאָר זיין צייט, נאָר דריקט אויך אויס די האָפענונגען און בענקשאַפטן פון אַלע צייטן.

* * *

אזעלכער איז זאָלען געווען, ווען אין פראַנקרייך האָט זיך אין די 90־ער יאָרן פאַנאַנדערגעפלאַקערט די דרייפוס־אַפערע. ער האָט זיך דערנענטערט צו די 60 יאָר און זיין רוים האָט געגרייכט ווייט אויסער זיין לאַנד. עמיל זאָלען האָט פון אָנהייב, אזוי ווי אַ סך ערלעכע מענטשן, געגלויבט אַז דער אָפיציר אַלפרעד דרייפוס איז באַגאַנגען אַ פאַראַט קעגן זיין פאַטערלאַנד. אים איז פון אָנהייב בלוז דערווידער געווען די אַנטיסעמיטישע כוואַלע, וואָס האָט באַגלייט די דרייפוס־אַפערע. ווען אָבער צוליב איין שולדיקן איז אומאויסזעלעך פאַנאַנדערגעפלאַקערט געוואָרן אַ גיפטיקער אַנטי־סעמיטיזם, ווען די מאַנאַרכיסטישע רעאַקציע האָט, אויסנוצנדיק די דרייפוס־אַפערע, באַשולדיקט אין אַלע צרות די יידן און דעמאָקראַטן, דעמלמ האָט זאָלען אָנגעהויבן צו צווייפלען אין דער שולדיקייט פון דרייפוס. ער האָט זיך פאַרכונדן מיט דרייפוסעס אַהוואַקאַט און מיט לייב און לעבן זיך אַרײַנגעוואַחפּן אין שטודירן דעם פראַצעס און אַלע דאָקומענטן. ווען ער איז דערנאָנגען צום אמת, האָט זאָלען אָנגעשריבן צום פרעמיער־מיניסטער פּעליקס פּאַר זיין באַרימטן, עפנטלעכן בריוו אונטער טיטל „איד באַשולדיק“, וואָס איז פריער געהאַט געווען אָפּגעדרוקט אין אַ בראַשור, אָבער נישט געקאָנט דערשיינען פאַר דער עפנטלעכקייט.

זאָלען עפנטלעכער אַרויסגרייט אין געווען מער ווי געוואַנטקייט. דער מחבר פון „איד באַשולדיק“, אָטווייזנדיק גענוי אין זיין בריוו ווער ס'האָט פאַבריצירט און וועמען ס'איז גוטיק געווען אַזאַ פראַצעס, האָט געוואָלט,

אז ער שמעלט איין זיין פרייהייט, זיין גאנץ ווערק און אפשר אויך זיין לעבן. די לאנגע איז געווען א קאמפליצירטע. דרייפוס איז געווען אן אפי= ציר פון פראנצויזישן גענעראל=שפאט און איז פארמישט געווארן אין דעצעמבער 1894 דורך אַ מיליטעריש געריכט אויפן סמך פון אַ דאָקט= מענט, לויט וועלכן ער האָט כלומרשט געהאַט איבערגעגעבן דייטשלאַנד מלוכה=געהיימנישן. זאָלאַ האָט אין זיין עפנטלעכן בריוו גענוי אָנגעוויזן, אַז נישט נאָר דאָס געריכט, נאָר אויך דער גענעראל=שפאט און אַנדערע הויכע אויטאָריטעטן זענען פארמישט אין דער אינסצעניזירטער אַפערע. „מיין אויפגאַבע איז צו רעדן. איך וויל נישט זיין קיין שותף צו דעם פאַר= ברעכן. דאָס בילד פון אומשולדיקן מענטש, וועלכער פייניקט זיך אין שרעקלעכע ליידן פאַר נישט קיין באַגאַנגענער שולד, וואָלט מיך נישט געלאָזט שלאָפן“ — שרייבט ער. גלייכצייטיק ווערט פאַרעפנטלעכט אין אַ בראַטער זיין באַרימטער בריוו צו פראַנקרייך. „אין גרויליקע טעג פון מאַראַלישער ירידה, ווען דאָס געוויסן פון דער עפנטלעכקייט איז פאַר= בויגלעך געוואָרן, ווענד איך זיך צו דיר, פראַנקרייך, צום פאַלק, צום פאַ= מערלאַנד... מיט אַלע כוחות וועל איך אַפּעלירן צו די פשוטע מענטשן, וועלכע מען פאַרסמט...“

אין פראַנצויזישן פאַרלאַמענט הויבט זיך אויף אַ שטורעם מצד די רעכטע דעפוטאַטן. די פרעסע באַוואַרפט דעם מהכּר פון „איך באַשולדיק“ מיט בלאַטע. זאָלאַ ווערט צוגעצויגן צו געריכטלעכער פאַראַנטוואָרטלעכ= קייט. דער פראַצעס ווערט באַגלייט מיט אַ ווילדער העצע קעגן זאָלאַ און יידן. פאַרן געריכט זאָמלען זיך באַנדעס אָפיצירן און באַוואַרפן דעם גרויסן שרייבער מיט זידלערייען. אויף די גאַסן מאַניפעסטירט מען מיט אויסרופן: „אַ טויט די יידן!“ אָבער זאָלאַ איז אומדערשראָקן. ער באַ= ווייזט ווידער אַמאָל, אין זיין פּלאַטיקער רעדע פאַרן געריכט, דאָס פאַר= ברעכן, דעם אומזין און די שאַנדע פון דער דרייפוס=אַפערע. „דרייפוס איז אומשולדיק. איך שווער ביי מיינע 40 יאָר שעפּערישער אַרבעט, ביי מיין אויטאָריטעט, וואָס כּהאַב זיך דערוואַרבן מיט מיין אַרבעט... ביי מיינע ווערק, וואָס האָבן אויסגעברייטערט דעם איינפלוס פון דער פראַנ= צויזישער ליטעראַטור אין דער וועלט. אויב דרייפוס איז שולדיק, טאָ זאָל דאָס אַלץ אונטערגיין, זאָל מיין ווערק פאַרגיכטעט ווערן! דרייפוס איז אומשולדיק!“ — האָט ער פאַרענדיקט זיין רעדע פאַרן געריכט.

זאָלאַ ווערט פאַרמישט צו אַ יאָר תּפּיסה און 3.000 פראַנק שטראַף — דער האַרעסטער אורטייל, וואָס עס ווערט פאַרויכגעווען אין

זאז פאל. דער אהוואקאט טראגט אריין אן אפעלאציע. דער צווייטער פראצעס פארהמשפט אים ווידער. מע נעמט אים אָפּ דעם ערלעגיאָן. אַלס ציין פון פראַמעסט שיקט אויך אַנאַמאָל פראַנס אָפּ די העכסטע אויס צייכענונג. זאָל און גרייט צו גיין אין תּפּיסה, אָבער אויף דער הייסער בקשה פון זיינע פּריינד פאַרלאָזט ער פראַנקרייך און זעצט פאַר מיט פאַר שטאַרקער ענערגיע די באַשולדיקונג.

זאָל אַס אַרויסטרייבן האָבן אויפגערודערט גאַנץ פראַנקרייך. אַלץ וואָס איז געווען דעמאָקראַטיש און ערלעד מיט דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין דער שפּיץ האָט זיך געשטעלט אויף זיין זייט. די פראַנצויזישע דענירונג — שוין נאָך אַ צווייטן פראַצעס קעגן דרייפוסן — איז געצווגען גען צו זוכן אַן אויסוועג. דער פּרעזידענט באַגעדיקט דרייפוסן און דער מיט האַלט מען איז דער ענין געלעזט. זאָל שרייבט דעמלעט צו דרייפוס סעס פרוי און עפנטלעכן בריוו, וואָס געהערט צו די דירנדיקסטע מענטשלעכע דאָקומענטן. ער באַגנוגט זיך אָבער נישט מיט דער באַגעניס דינונג, ער פאָדערט אַ רעוויזיע פון פראַצעס, רעהאַביליטאַציע און צו באַשטראַפן די שולדיקע. „דאָס ערגסטע איז האָר, וואָס מ'האַט דערלויבט צו פאַרסמען דאָס לאַנד“ — שרייבט ער. „זינט דרוי יאָר — שרייבט ער ווייטער — הער איר, אַז ס'איז שוין נישטאָ קיין שום דרייפוס-אַפּערע... מיר ווילן אָבער, און די דרייפוס-אַפּערע זאָל זיך אַזוי פאַרענדיקן... אַז דאָס פאַלק זאָל זיך ענדלעך דערוויסן דעם גאַנצן אמת, אַז דער זיג פון דער גערעכטיקייט זאָל פאַרזיכערן דו אין לאַנד.“ זאָל האָט בעת זיין גאַנצער שטורמישער קאַמפּאַניע לטובת דרייפוסן אָנגעוויזן, אַז „די גאַנצע מאַנסטרעזע אַוואַנטורע ציט ארויף אַ שאַנד-פּלעק אויף פראַנקרייך“ און אויך צוליב דעם האָט ער געפאָדערט אומאויפהערלעך „אויסצורייניקן דעם געשוויר ביזן סוף“. „מע זאָגט אונז צו אין בעסטן פאַל — לייענען מיר אין איינע פון זיינע באַרימטע אַרטיקלען — אַז די געשיכטע וועט פאַרגיטיקן. דאָס איז עפעס ענלעכס צום יאָגעוואָגטן גויערן גאַכן פּוּט, וואָס דארף אייגהאַלטן דעם געדולד פון די פאַרהוונגערטע. ס'וואָלט מיר אָבער ליב געווען צו האָבן אַ ביסל גערעכטיקייט שוין דאָ אויף אונדזער ערד.“ ס'וואָלט זיך געוואָלט ציטירן און ציטירן, ווייל ווען מען לייענט זאָל אַס ופּילצאָליקע, אויפטרייסלענדיקע אַרויסטרייבן בעת דער דרייפוס-אַפּערע, ווען מע טראַכט זיך אַריין אין יענער דראַמע אין אונז דער געשיכטע, רוקט זיך אָן נישט איין פאַרגלייך.

זאָלאַן האָט מען צווישן אַנדערן פּאָרגעוואָרפֿן, אַז ער שעדיקט פּראַנקרייך, דרייַט אַרומטער איר פּרעסמיזש. מ'האָט אויסגענוצט דאָס, וואָס ער איז געווען בלויז פֿון זיין מומערס צד אַ פּראַנצויז — זיין פּאָטער איז געווען אַן איטאַליענער — און אים פּאַרשרינג, אַז אים גייט נישט אַן פּראַנקרייכס גורל. געווען אפילו אַזעלכע, וועלכע האָבן אין גומן ווילן געהאַלטן, אַז אויב מע האָט שוין דרייַפוסן באַגנעדיקט, איז בעסער וועגן דער ישאַנדע גישט צו רעדן הויך. פּראַנקרייך האָט זיך זינט דער גרויסער פּראַנצויזישער רעוואָלוציע דעראַבערט אָנזען און רום צווישן אלע פעל־קער, איז צו וואָס לאָזן פּאַלן א שאַטן דערויף? זאָל מען שוין בעסער לאָזן צורו און אויבערהוין, אַז ס'איז שוין קיין דרייַפוס=פּראַבלעם נישטאַ. אין אַלע צייטן, זעט אויס, זענען פּאַראַן מענטשן מיט שמואַלע הער־צער, אין וועלכע עס געסטעט אַ גרויסע שרעק, וואָס פּאַרמוגקלט זיי דעם מוח.

זאָלאַ מיט זיין געניאַלן הוש פּאַר דער ווירקלעכקייט, מיט זיין ברייט האַרץ און ווייטן קוק, האָט פּאַרשטאַנען, אַז ס'איז נישט גענוג „צו באַ־גהאַבן דעם אמת, כדי ער זאָל אויפהערן צו עקזיסטירן“ — ווי ער האָט געשריבן. און צו די, וועלכע האָבן אים פּאָרגעוואָרפֿן, אַז ער ברענגט שאַרן פּראַנקרייך, זענען געווען געוואַנדן פּאַלגנדיקע ווערטער: „מיר פּאַ־דערן רעהאַביליטאַציע נישט כדי אים (דרייַפוסן — ג. ב.) צוריקצוקערן זיין כבוד, ווייל ער האָט זיך שוין דאָס דערוואָרבן, נאָר כדי פּראַנקרייך צוריקצוקערן איר כבוד... די גאַנצע וועלט האָט געזען און געהערט. די פּאַרגיפיקונג מוז אַלזאָ פּאַרקומען אין די אויגן פֿון דער גאַנצער וועלט...“ דרייַפוס איז רעהאַביליטירט געוואָרן ערשט זומער 1906. עמיל זאָלאַ האָט שוין דעמלט נישט געלעבט. זיין גרויס האַרץ האָט זיך פּלוצ־לונג אָפּגעשטעלט אין דער נאַכט פֿון 29-טן סעפטעמבער 1902 יאָר. מ'האָט אים געפונען אינדערפּרו אַ פּאַרטשאַדעמן אין זיין צימער. מ'האָט זיך אָנגעשמויסן, אַז דאָס איז נישט געווען קיין אומגליק=צופאַל. דער מחבר פֿון „איר באַשולדיק“ פּלעגט באַקומען גיפטיקע דראָגנס=בריוו. געווען מאַמענטן, ווען די פּאַליציי פּלעגט מוזן היטן זאָלאַן קעגן איבער=פּאַלן. נאָכן מיסטעריעזן פּוּט האָבן זיינע שונאים פּאַרשפּרייט פּאַרשי־דענע קלאַנגען, אַז זאָלאַ זאָל האָבן באַאַנגען זעלבסטמאָרד, אַז אַנדערש מאַל — אַז זיין פּרוי זאָל אים האָבן אָפּגעסמט. די אויספּאַרשונג, וועלנדיק שנעל פּאַרענדיקן, האָט „פּעסמגעשטעלט“, אַז ס'איז געווען אַן אומגליק=צופאַל. מיט עפּלעכע יאָר צוריק ערשט האָט מען זיך דערוויסט — די

פּאָליציי האָט דאָס געהאַט אויסבאַהאַלטן — אַז מערדערישע הענט, גע-
שמויסן דורך די, וועלכע האָבן אים קיינמאָל נישט מוחל געווען זיינע
מוסיקע האַנדלונגען, האָבן פאַרשטאַפּט דעם קוימען פון זיין צימער.

אַז אָפטייל פון פראַטצווזישן מיליטער האָט אָנטייל גענומען אין דער
לווייה. אָבער ווען דער קאַפיטאַן איז צוריקגעקומען אין קאַזאַרמע, האָט
אים זיין קאָלעגע געפאַמשיט דערפאַר, וואָס ער האָט זיך אונטערגעוואָרפן
דעם באַפֿעל אָפּצוגעבן זאָלאַן מיליטערישן כבוד. דער טעמפער האָט פון
אַלע גידעריקע ברואים האָט דעם גרויסן שרייבער פאַרפאַלגט אויך נאָך
זיין טויט.

דאָס פאַרזיער פּאָלק איז אָבער מאַסנווייז געקומען מיט רויע
בלומען באַגלייבן זאָלאַן צו זיין אייביקער רו, דער חמון האָט סקאַנדירט:
„זשערמינאַל!“, „זשערמינאַל!“. ס'האָט ווער געהאַט געשריבן, אַז דאָס
פאַרזיער פּאָלק איז דעמלט געווען זאָלאַס בעסטער קריטיקער, ארויס-
הויבנדיק „זשערמינאַל“, ווי אַ גרויסן שעדעוור און דאָס באַליבסטע בוך.

און היינט?

אויך היינט איז „זשערמינאַל“ דאָס באַליבסטע בוך פון די פראַנץ-
צוויזישע ארבעטער. אין אַ ביבליאָטעק פון אַ פאַרזיער ארבעטער-פאַר-
שטאַט האָט מען מיר געהאַט נאָך דער מלחמה געזאַגט, אַז דאָס געהער
צו די אממיינסטן געלייענטע ביכער.

אויך היינט זענען זאָלאַס ווערק לעבעדיק-פריש. און ס'האָט נישט
קיין באַדייטונג, וואָס די באַדינגונגען, דער קלימאַט און געוויסע רעאַליעס
האָבן זיך געענדערט. נישט וויכטיק איז אויך דאָס, וואָס זאָלאַס ליטעראַ-
רישע אָדער פּילאָזאָפּישע קאַנצעפציעס, צי גאָר אַ געוויסער סענטימענט-
טאַליזם אנטשפּרעכט נישט מער. אַ גרויס קונסט-ווערק האָט שמענדיק,
אין אַלע געענדערטע באַדינגונגען זיין אייגענעם, אינערלעכן ווערט בפרט
אַ קונסט-ווערק, וואָס טראַגט אַ נאָבעלן אידעאַל און בפרט נאָך, ווען זאָ-
לאַס פיל ביכער האָבן נישט פאַרלוירן פון זייער אקטועלקייט.

זאָלאַ לעבט אין אונדזער זכרון נישט בלויז ווי אַ קינסטלער, נאָך
אויך ווי אַ גרויסע, נאָבעלע פערזענלעכקייט. ווען מיר לייענען אַ בוך פון
אַ פריערדיקער עפּאָכע אינערעסירן אונדז אין אים באַזונדערס די היינט-
צוויטיקע אַקצענטן, וואָס קלינגען אָפּ אין אים. אַ שרייבער, אַ שעפּער פון
אַ פריערדיקער עפּאָכע פרווון מיר זען צווישן אונדז גופאַ. און היינט, ווען
שרייבער פאַרמאַכן זיך נישט בלויז אין העלפאַנטביין-שורעמס, נאָך אין

גרויע, וואָכעדיקע טורעמלעד, קאָן מען איצט אָפּשאַצן און אָפּמעסן
זאָלאָס גיגאַנטישע, גייסטיק-מאָראַלישע געשטאַלט.
רעדנדיק ביי זאָלאָס קבר וועגן „איד באַשולדיק“, האָט אַנאַמאָל
פּראָנס געזאָגט: „ס'איז גאַרנישט מעגלעך אָפּצושאַצן די קאָנסעקווענצן
פון זיין אויפּמו... מיר קאָנען אים מקנא זיין: דער גורל און זיין אייגן
האַרץ האָבן אים אויפּגעהויבן צו דער העכסטער מדרגה: ער איז געווען
דאָס בלייז-ליכט פונעם געוויסן פון דער מענשחייט.“
וואָס וואָלט ער היינט געווען?

יאנואר 1958.

א י נ ה א ל ט

ז"ט

ז

9		דורך דער פרוימע פון קונדס שטרעכונגען און פארלאנגען
37		יודישע געשטאלטן און מאטיוון אין דער פוילישער ליטעראטור
53		יודישער אומקום און הוידערשטאנד אין דער פוילישער ליטעראטור
53		דער לעצטער פון די למדהאונדקעס
83		דער מענטש — אויטאמאט — א וואַרענונג
91		וועגן זכרונות געשריבענע אין די געטאס
97		נישט קיין שבחים... נאָר אַ זכר פאַר מיין נאָמען
103		„מענטשן וועלן מסתמא עפעס לערנען...“
111		צווישן האַלוצינאַציע און הורקלעכקייט
124		באַטראַכטונגען און רעיונות וועגן עקזיסטענציאליות
137		דער היינטיגער מענטש און דער נייער ראַמאַן
144		די הוינטצייטיקע אַפּאַקאַליפּסע, „אַדער די מענטשלעכע אַנגעלעגנהייטן“
152		לייגענדיק ווערקאַרן
167		דער שרױבער, דער ייד און די לעגענדע...
175		די אַלטע דילעמע
182		ווען דער שרױבער רעדט צו אונדז דורך דער פאַרגאַנגענהייט
191		וועגן אברהם מאָרעוואַסקי בוך „אַהין און צוריק“
198		יודישע פראַבלעמען אין ליכט פון נישט־יודישע פאַרשער
297		ב י כ ע ר א ו ן צ ״ ט ן
228		דער שפּיגל פון פראַנצויזישן געני
251		אויף די שפורן פון „מאָדאָס באַוואַרן“
268		זשאַרוש סאַנד אַזאַ ווי די איו געווען
278		דאָס בליק־ליכט פונעם געוויסן

